

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФІЯ: ЇЇ ПРЕДМЕТ І РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Філософія – етап розвитку світогляду

1. Для формування *філософії* вирішальне значення мав інтенсивний духовний процес у житті людства, який почався у 4-3 тисячолітті до н. е. У період між 800 і 200 рр. до н. е. цей процес став проявлятися найбільш явно: відбуваються швидкі зміни у соціальному житті людей.

Особливість нового, в різних культурах цієї епохи, полягає в тому, що людина починає переосмислювати світ і себе у світі, намагаючись у зіставленні реального і ідеального пізнати абсолютне. Людина шукає можливі відповіді на питання життя, що змінюється, в самій дійсності світу, що оточує його. Виникає необхідність у нових життєвих орієнтирах - побудові *нового світогляду*.

2. Під світоглядом розуміють систему загальних уявлень про світ і людину, за допомогою якої визначаються цілі і норми поведінки індивіда.

Суб'єктом або носієм світогляду є людина. Суспільство або соціальна група є колективними носіями світогляду. На основі індивідуальних світоглядів формується і соціальний світогляд.

Будь-який світогляд - багатовимірна система. Вона містить єдність складових людської свідомості серед яких:

- 1) *почуття* людини;
- 2) *знання* — повсякденні, професійні, наукові і філософські систематизовані відомості (раціональний рівень світогляду);
- 3) *цінності і оцінки* — певне відношення людини до життя;
- 4) *ідеали і норми* — орієнтири, програми поведінки і представлення людини про перспективи свого життя;
- 5) *переконання* — ступінь прихильності людини певним поглядам і ідеям, а також здатність і готовність до жертв заради цих ідей.

Становлення світогляду відбувається на основі *світовідчуття*. Ця сторона світогляду обумовлена *емоційною сферою життя людини*. Світовідчуття виникає в силу тих або інших переживань, певного настрою почуттів і відіграє важливу роль в життя людини. Але світовідчуття і не дають можливості людині розібратися в суті подій, зрозуміти їх причини, оцінити наслідки своїх дій.

Така можливість з'являється на основі *світобачення, яке складається в процесі пояснення і практичного освоєння реальної дійсності*.

Таким чином, *світогляд включає в себе два рівні: чуттєвий, емоційно-психічний рівень, що містить світоуявлення* (на основі світовідчуття), і *раціональний, інтелектуально-пізнавальний рівень, що містить світобачення* (на основі суджень, понять, висновків).

Світоуявлення складається стихійно, під впливом різних причин. Знання, яке сформувався на його основі, є неоднорідним і нестійким. Воно слабо захищене від помилок, від впливу деструктивних, руйнівних ідей, від проникнення в нього сучасних міфологем і ілюзій. Тут переважає психологічний елемент; нерідко порушується логіка, відсутня послідовність, доказовість, систематичність. Людині, що досягла лише цього рівня світогляду, бракує глибоких знань, ерудиції, культури мислення і почуттів.

В процесі формування *світобачення* бере участь філософія і наука. На цьому рівні створюються спеціальні методи дослідження світу і самої людини. Виробляється своя специфічна мова (категоріальний апарат), що відрізняється суворістю і високим рівнем абстрагування. Тут формуються світоглядні принципи і ідеали, які служать орієнтирами в житті людини, і визначають особливості її життєдіяльності. Звичайно, основою усього цього є *знання*, заздалегідь отримані експериментально-дослідницьким шляхом.

Чуттєвий, емоційно-психічний рівень і раціональний, інтелектуально-пізнавальний рівні світогляду нерозривно пов'язані між собою. Без чуттєвого досвіду неможливо було б досягти теоретичного рівня світогляду. У свою чергу, світогляд на його теоретичному рівні робить значний вплив на буденні погляди людей, на їх "життєву філософію".

У результаті створюється *цілісна картина світу*, позначається взаємозв'язок процесів і явищ, відбувається фіксація їх тотожності і відмінності.

3. У історії людства виділяються *три основні форми світогляду: міфологічний, релігійний, філософський*. Міфологічний і релігійний світогляди є передумовами філософії.

Міфологія (від грец. – *вчення, слово, поняття про міф, віддання, оповідь*).

Міфологічне світобачення обумовлене міфологією і є особливою формою духовної культури, за допомогою якої відбувається пізнання навколишнього світу і регулювання соціальних стосунків.

Це найдревніша форма світогляду існує на рівні *світоуявлення*.

Міфологічна свідомість відрізняється *синкретичністю*, тобто думка в ній характеризується фантастично-образним, цілісним уявленням про природу, суспільство і людину. У міфології людські риси переносяться на навколишній світ, втілюються явища природи, одушевляються космос і природні сили. У міфах раціональні поняття ще не сформовані. Використовуються порівняння, алегорії ототожнення, символи. Форма вираження світобачень переважно чуттєво-поетична.

Формування і регулювання громадських стосунків відбувається на основі традиції, ритуалу, сталих норм поведінки і системи цінностей.

В той же час в химерній канві міфологічних образів полягала і узагальнена робота думки - аналізу, класифікацій, особливого символічного сприйняття світу як цілого.

Головна функція міфу - обґрунтування існуючого в природі і суспільстві світопорядку, і, як наслідок, - регулювання громадських стосунків, що склалися, закріплення прийнятих норм моралі і системи цінностей, збереження звичаїв і традицій.

Розрізняють міфологію *органічну* (початкову, таку, що входить в епос) і *ідеологічну* (вторинну, найчастіше політично ангажовану). Нині органічна міфологія існує серед відсталих народностей. Ідеологічна міфологія представлена в суспільній свідомості у цивілізованих націй, наприклад у вигляді соціальних міфів (про "вождя народів", про "сильну руку", про перевагу однієї нації над іншою, про "обраність нації" і так далі).

4. Термін "*релігія*" (reliquary — з'єднання, зв'язування, союз) має на увазі практику залучення людської свідомості до деякої вищої реальності (Бог, Абсолют, Космічний Розум, Вселенська Свідомість і так далі). Друге, вужче значення терміну визначає конкретну релігію як соціальний феномен, як один з типів світогляду.

У ранніх, нерозвинених формах *релігійний світогляд* практично зливається з міфологією, оскільки переважно спирається на образно-емоційну, чуттєво-наочну форму сприйняття буття. У пізніх, розвиненіших, формах релігійний світогляд має певну раціонально-понятійну основу.

Специфічною особливістю релігійного світогляду є формування у свідомості людини особливого ірреального, надприродного і надчуттєвого світу, який неможливо пізнати за допомогою розуму. Цей світ збагнений лише за допомогою *віри* в надприродні сили, в існування одного або декількох богів, в який-небудь "священний" початок, що знаходиться за межами розуміння людини. *Релігія - це система догм, почуттів, обрядових дій, спрямованих на ілюзорні предмети, задовольняючих певні духовні потреби людини. Релігія - така форма світогляду, в якій освоєння світу здійснюється через подвоєння світу* (у сенсі уявлень про світ, сприйняття світу). Світ розділений на цю сторонній - "земний", природний, сприйманий органами чуття, і потойбічний - "небесний", надприродний, надчуттєвий.

Найважливішими *атрибутами релігії є віра, культ і таїнства*.

Віра - це спосіб усвідомлення світу релігійною свідомістю, особливі стани релігійної свідомості суб'єкта. Віруюча людина - суб'єкт релігійної свідомості. Така людина переживає в реальних емоціях своє бачення Бога, різних картин, пов'язаних з особливостями того або іншого релігійного напрямку.

У культових проявах, системі ритуалів і догматів, виражається *зміст віри*. У рамках релігійних систем, релігійної свідомості великого значення набувають *етичні предствалення, норми, ідеали, цінності*. Релігія робить великий вплив на формування духовного світу людини. У релігійній свідомості виховуються почуття любові людини до людини, терпимості, співчуття, совісті, милосердя.

Ортодоксальне (від грец. *orthodoxia* – правовірне, згідне з навчаннями, проповідуваними церквою) релігійний світогляд характеризують чотири найважливіші особливості :

- 1) "релігійна віра", що зводиться в принцип, при підпорядкованому положенні знання і розуму;
- 2) переконання в можливості надприродних, поза причинних і нез'ясовних явищ, того, що виходить за рамки природних законів і можливостей людського пізнання;
- 3) наявність жорстко встановлених традицією обрядів, ритуалів і культу;
- 4) наявність "священного писання", а іноді і подальших теологічних догматів, які сприймаються в якості божого Одкровення, а значить - абсолютної істини.

Предметом релігійної віри можуть виступати Бог, посмертне буття, подяка, етичні норми, певні уявлення про походження світу і людини, релігійна практика і так далі. Бог, як правило, розуміється в якості вищої особової істоти (Абсолютній Особи) - творця світу і охоронця його законів.

Релігії розділяють на *релігії первісного суспільства (племінні релігії); національні і світові*. Первісні форми вірувань: *тотемізм, магія, фетишизм, анімізм* (див. розд. 8.2).

Спочатку релігійні системи є *політеїстичними*, в яких існує багато різних богів. Але надалі, з централізацією державної влади в цих системах виділяється головне божество, що знижує статус інших. Так виникає *монотеїзм*. Найбільш значні національні релігії: *зороастризм (парсизм), індуїзм (рання форма - брахманізм), іудаїзм, конфуціанство, даосизм, синто*. Світові релігії: *буддизм, християнство, іслам*. У сучасному світі виділяють і нетрадиційні, не конфесійні культу, які поєднують різноманітні релігійні переконання (*ню ейдж, саєнтологія* та ін.).

В історії релігійний світогляд, залежно від конкретних особливостей релігії і історичного етапу, грав як прогресивну, так і регресивну роль. У сучасному світі різні форми релігійного світогляду поширені як серед відсталих, так і серед високорозвинених в соціально-економічному сенсі націй.

1.2. Філософський світогляд і наукове знання

1. Філософський світогляд є більш пізнім, але і найбільш історично розвиненим типом світогляду. Перші з відомих оформлених філософських вчень з'являються на рубежі VII і VI ст. до н.е. практично одночасно в трьох різних регіонах: в Древній Індії, Древньому Китаї і Древній Греції. Проте є підстави припускати, що витоки філософії сходять до більше ранніх періодів історії індійської, єгипетської і вавилонської цивілізацій, у міфологічних і передфілософських літературних джерелах у яких вже звучать певні філософські мотиви.

Філософія виникає в період кризи міфо-релігійної свідомості, настанови і методи якої вже не представляються достатніми для пояснення природної і соціальної дійсності. Спочатку філософська мудрість проявляється у якості критики традиційного устрою життя, норм і уявлень.

Об'єктом філософського аналізу виступають, по суті, практично ті ж самі вічні питання, що в міфології і релігії: походження світу і людини, основи буття, сенс і норми людського життя, майбутнє людини і суспільства і багато інших. Але метод їх осмислення змінюється. Замість емоційно-чуттєвого незнання, нормативів, традицій, віросповідних і ритуально-догматичних установок на перший план висувуються *розум і об'єктивне знання*. Його досягненню сприяють критичний роздум, спостереження, збір фактів, логічний аналіз з висновками та доказами. Положення філософії не просто затверджуються, а *виводяться, доводяться у відповідній систематизованій, логічно впорядкованій формі*. У філософії формується відповідний категоріальний апарат: причинність, закон, ідея, необхідність і так далі.

Відмінність філософії від міфологічного і релігійного світоглядів в тому, що *філософія є відображення дійсності в теоретичній, раціональній формі*.

Релігія, мистецтво, міфологія, розглядаючи світ в цілісності, обмежені чуттєвим рівнем світосприйняття і не ставлять завдання його раціонального пояснення. Безумовно також і те, що у філософському знанні (залежно від специфіки конкретної

філософської системи), окрім раціональної, є присутніми чуттєва і ірраціональна складова.

Таким чином, *філософія це - теоретично оформлений, системно-раціональний світогляд, його вищий рівень.*

За самою своєю природою філософія вимагає роздуму, сумніву, допускає критику ідей, відмови від віри у ті догмати і постулати, які затверджуються масовою практикою вірян. Філософія ставить під сумнів граничні підстави буття, включаючи саме існування світу, у тому числі таке питання - як можливий світ?

Ряд філософів заперечує приналежність філософії до світу науки, вказуючи на те, що філософські переконання не задовольняють ряду критеріїв наукового пізнання, наприклад, не потребують емпіричних підтверджень і спростувань.

2. Поширена також і протилежна позиція, згідно якої філософія є наукою. Вказується, наприклад, що філософію зближують з наукою такі загальні риси, як раціонально-понятійна форма пізнання, логічна доказовість, аксіоматичні побудови та ін. Відкидаються твердження про емпіричну недоказовність, неможливість перевірки філософських переконань: вони можуть перевірятися ходом світової історії або відкриттями природних наук (наприклад, ствердження ряду філософів старовини про атом як першооснову буття) і, таким чином, істотно розвиватися і збагачуватися у часі.

Філософи, що вважають філософію наукою, по-різному визначають її предмет. Поширені, наприклад, визначення онтологічного характеру: наприклад, філософія - це наука про загальні початки сущого. Або - антропологічного характеру: філософія, передусім, наука про людське існування. Конструювання самого поняття "філософія" приписують старогрецькому мудрецеві Піфагору (VII - VI ст. до н.е.), у якого воно означало "любов, до мудрості". Геракліт (VI ст. до н.е.) називає філософом людину, що займається дослідженнями. У якості визначення особливої науки, спрямованої на пізнання вічного, не скороминущого буття, термін "філософія" починає використовувати Платон (V - IV ст. до н.е.). Для Сократа (V - IV ст. до н.е.) філософія - засіб пізнання добра і зла. У Арістотеля (V - IV ст. до н.е.) філософія - дослідження причин і принципів речей. Для епікурейців - це шлях досягнення щастя через пізнання світу. У Ф.Бекона і Р.Декарта філософія - цілісна наука, представлена в понятійній формі. Г.Гегель іменує філософію наукою про загальне, наукою про розум, що осягає сам себе. Згідно А.Шопенгауєру, філософія покликана відбити суть світу у формі загальних абстрактних понять.

В історії філософії змінили один одного три підходи до розуміння предмета філософії як науки: *Староантичне, традиційне і сучасне.*

Староантичне розуміння філософії як, "переднаука", "до наука". Уся сума нерелігійних знань - філософія. Вона виникає як вирішення протиріччя між міфологічним світоглядом і знанням, що накопичилося на той час.

Традиційне розуміння предмета філософії пов'язане з ім'ям Арістотеля. Філософія трактується ним як наука наук. Назва "метафізики" (те, що "після фізики"), що встановилася за нею, стала синонімом філософії як науки про загальне.

Сучасне розуміння філософії складалося у міру розвитку уявлень про закономірності окремих областей природи і диференціації теоретичного знання. Набули самостійність механіка, астрономія, фізика, політекономія, медицина, математика, хімія (остання чверть XVIII століття). У XIX столітті виникли геологія, біологія, антропологія, юриспруденція. Таким чином, від протознання спочатку відокремилися природні, потім громадські і, нарешті, науки про мислення.

Виникла точка зору, згідно якої зміст філософії, нібито, "розібраний по частинах окремими науками", "філософія розпалася, розклатася". На справді ж філософія, не схожа на механіку, фізику і інші системи приватного знання, які поступово формуються, дозрівають і готуються до "брунькування" від "протознання". Філософія *не займається рішенням спеціальних проблем* механіки, фізики, хімії, біології, права, історії (хоча в рішенні загальнотеоретичних проблем цих наук філософія бере участь. Вплив філософії на розвиток приватних наук здійснюється через світогляд, що впливає на первинні позиції ученого, на його відношення до необхідності розвитку тієї або іншої конкретної області).

Найбільші відкриття в області конкретних наук сприяли інтенсивному розвитку і самій філософії, наприклад, відкриття в області природознавства у кінці XIX - початку XX ст. зробили величезний вплив на розвиток філософського знання.

Хоча філософія має багато спільного з науковим знанням - предмет, методи, логіко-понятійний апарат, філософія не є науковим знанням в чистому вигляді. По-перше, не всяке філософське вчення є науковим. По-друге, у філософії є присутнім не лише чисто пізнавальний аспект, але і ряд інших - світоглядний, етичний, ціннісний і так далі. Тому поняття наука не завжди підходить для опису явища духовної культури людства, що іменується філософією.

Філософія спирається на науку і, зокрема, на природознавство, коригується і розвивається разом з нею і сама робить вплив на розвиток науки. *У сферу філософії входить дослідження загальнонаукових, світоглядних питань, які мають місце в приватних науках, але не можуть бути вирішені в їх рамках, за допомогою властивих їм спеціальних методів. Філософія і наука, доповнюючи один одного, виконують в культурі свої специфічні функції.*

Головна відмінність філософії від усіх інших наук полягає в тому, що філософський світогляд формується за допомогою знань про найбільш загальні, універсальні закони природи, людини, суспільства і пізнання. Філософський світогляд прагне до з'ясування суті (закономірності), на основі граничного узагальнення накопичених людством знань.

1.3. Основне питання філософії

1. Існують різні погляди на те, що ж є так званим *основним питанням філософії*. Наприклад, для класичної індійської філософії він пов'язаний з пошуком практичних шляхів звільнення людини від страждань, влади *майї* (ілюзії), *карми* (закону подяки) - від необхідності постійних перероджень у земному світі - світі страждань. Філософія для індійських мудреців була засобом досягнення безсмертного життя у вищих духовних світах.

Для античних філософів це питання про першооснови усього існуючого, для Сократа він зв'язувався з принципом "пізнай самого себе". У релігійній середньовічній філософії найголовнішим вважалось пізнання людиною Бога. Для філософів Нового часу - як можливість пізнання. Для сучасного позитивізму - в чому суть "логіки наукового відкриття" і так далі.

Що постійно залишалось в центрі уваги філософів? *По-перше, природа; по-друге, громадське життя; по-третє - людина.* Ці три центральні моменти - природний і громадський світ, а так само людина в їх взаємозв'язку були і залишаються головними предметами філософських роздумів.

У центрі філософії стоїть людина, що, з одного боку, обумовлює формування картини світу і дослідження його впливу на людину, а з іншого - розгляд людини в її відношенні до світу, визначення її місця, її призначення у світі і суспільстві. Німецький філософ І.Кант формулює декілька найважливіших питань філософії: "Що я можу знати?", "Що я повинен робити?", "На що я можу сподіватися"?

Очевидно, що *питання про відношення світу і людини є "стрижневе", основне питання філософії.* Цей підхід до формулювання основного питання філософії обґрунтовується фундаментальними фактами людського життя: існують матеріальні явища і духовні - свідомість, воля, мислення. Кожна людина на практиці завжди виділяє себе зі всього того, що її оточує, відрізняє себе від усього іншого, співвідносить свої цілі з реальною дійсністю. У такому вигляді ця проблема була поставлена Ф.Енгельсом і пізніше міцно закріпилася у філософії діалектичного матеріалізму: "Велике основне питання усієї, особливо новітньої філософії, є питання про відношення мислення до буття" (Енгельс Ф., Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії Москва, 1980. С.16). Таким чином, *універсальною проблемою філософії оголошується проблема взаємовідношення "світу реальної дійсності і світу ідеальної дійсності - духовного світу людини".*

В цьому випадку основне питання філософії має ряд особливостей свого розгляду. Це, передусім - *онтологічний* (від грец. on (ontos) суще і logos - поняття, розум) *аспект*. З цього боку основне питання філософії намагаються дати відповідь на

питання "Що первинно - дух або матерія"? Тобто по суті справи дати відповідь на питання про співвідношення матерії і свідомості.

Другий аспект основного питання філософії - гносеологічний (від грец. *gnosis* - пізнання і *logos* - вчення) - вчення про пізнання, формулюється таким чином: чи "Пізнаваний світ"? (У точнішому формулюванні: *чи здатна свідомість адекватно відбивати буття?*) Філософів, що повністю або частково заперечують пізнаваність світу, іменують *агностиками* (від грец. *agnostos* - недоступний пізнанню). Наприклад, школа софістів, Д.Юм, деякі течії в позитивізмі і неопозитивізмі та ін.

У західній філософії в ХХ ст. Ясперс, Гайдеггер, Камю та ін. заклали основи іншого підходу до формулювання основного питання філософії. Наприклад, розгляд його, як проблеми: *сенсу життя* (Камю А.); *свободи людини: його суті, природи, призначення* (Бердяєв М. О.); *зла, насильства* (Г. Ріккерт) та ін.

2. За відповідями на питання про *первинність* духовного або матеріального у філософії розрізняють *два напрями*: - *матеріалістичний і ідеалістичний*. Ділення на вказані напрями існувало з самого початку розвитку філософії. До матеріалістичного напрямку, наприклад, належали такі філософи і філософські школи, як школа чарвака в Древній Індії, філософи Мілетської школи (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен), Левкіпп, Демокрит, Епікур в Древній Греції, Кондільяк, Бекон, Локк, Спіноза, Ламетрі, Дідро, Гольбах, Гельвецій, Фейєрбах, Маркс, Енгельс в Західній Європі XVI - XIX ст. та ін.)

Німецький філософ XVII - XVIII ст. Лейбніц називав Епікура найбільшим матеріалістом, а Платона - найбільшим ідеалістом.

Згідно з матеріалістичним уявленням матерія є самостійною основою (субстанцією) усього існуючого і не потребує свого існування ні в чому, окрім самої себе і розвивається за своїми внутрішніми законами. Матерія існує незалежно від свідомості (духу), тобто існує незалежно від мислячих істот, від того, мислить про неї хто-небудь чи ні. *Свідомість не є самостійною субстанцією, а є властивість (модус) високоорганізованої матерії відбивати саму себе (матерію).*

Гідність матеріалізму - опора на науку, особливо на точні і природні (фізику, математику, хімію і т. д.), логічна доказовість багатьох положень матеріалістів.

Слабка сторона матеріалізму - наявність явищ навколишнього світу, недостатньо з'ясованих з позиції матеріалізму. Наприклад, суть свідомості.

Матеріалізм як пануючий напрям філософії був поширений в Древній Греції, Англії періоду буржуазної революції (XVII ст.), Франції XVIII ст., СРСР і соціалістичних країнах в ХХ ст.

Серед різновидів матеріалізму розрізняють - *стихийний матеріалізм древніх мислителів, механістичний матеріалізм Нового часу і діалектичний матеріалізм XIX - XX віків.*

Існують і такі різновиди матеріалізму, як, наприклад, *послідовний матеріалізм*, у рамках якого принцип матеріалізму поширюється і на природу і на суспільство (марксизм), і *непослідовний матеріалізм*, в якому відсутнє матеріалістичне розуміння суспільства і історії (Л. Фейєрбах).

Специфічною формою непослідовного матеріалізму є *деїзм* (від лат. *deus* - бог). Деїзм - напрям у філософії, прибічники якого (переважно французькі просвітники XVIII ст.) визнавали наявність Бога, який, на їх думку, одного разу створивши світ, вже не бере участь в його подальшому розвитку і не впливає на життя і вчинки людей (визнавали Бога лише моральним символом). Деїсти також вважали матерію натхненною і не протиставляли матерію і дух (свідомість). Розрізняють так само науковий і вульгарний матеріалізм. Останній, зокрема, зводить ідеальне до матеріального, свідомість ототожнює з матерією (Фохт, Молешотт, Бюхнер).

Подібно до матеріалізму, ідеалізм також неоднорідний. Існують два головні його різновиди: *об'єктивний ідеалізм і суб'єктивний ідеалізм.*

Засновником об'єктивного ідеалізму вважається Платон. Згідно концепції об'єктивного ідеалізму уся навколишня дійсність ділиться на "світ ідей" і "світ речей". "Світ ідей" (грец. *eidos* - вид, образ) спочатку існує у Світовому Розумі (Божественному Задумі і т. д.). Ідея первинна, тобто реально існує тільки ідея. "Світ речей" - матеріальний світ не має самостійного існування і є втіленням "світу ідей". Провідну

роль в перетворенні "чистої ідеї" в конкретну річ грає Бог-творець. "Світ ідей" (окремі ідеї) об'єктивно існують незалежно від свідомості людини.

В протилежність об'єктивним ідеалістам суб'єктивні ідеалісти (Берклі, Юм та ін.) вважали, що ідеї самі по собі (чисті ідеї) і ідеї, як образи матеріальних речей, існують в розумі людини за допомогою лише чуттєвих відчуттів. Поза свідомістю окремої людини ні матерії, ні духу (ідей) не існує. Крайньою формою суб'єктивного ідеалізму є *соліпсизм* (від лат. solus - один, єдиний та ipse - сам). Згідно цієї форми ідеалізму, з достовірністю можна говорити лише про існування мого власного "Я" і моїх відчуттів. Слабка риса ідеалізму - відсутність достовірного обґрунтування (пояснення) самої наявності "чистих ідей" і перетворення "чистої ідеї" в конкретну річ ("механізму" виникнення матерії і ідеї). Ідеалізм як філософський напрям панував в платонівській Греції, в середні віки, нині широко поширений в США, Німеччині, інших країнах Західної Європи.

У рамках названих форм ідеалізму існують різні його різновиди. Відмітимо, зокрема, *ідеалістичний раціоналізм*, а також *ірраціоналізм*.

Згідно з ідеалістичним раціоналізмом, основу усього суцього і його знання складає розум. Одним з найважливіших його напрямів є *панлогізм* (від грец. pan - все і logos - розум), за яким усе дійсне є втілення розуму, а закони буття визначаються законами логіки (Гегель).

Точка зору *ірраціоналізму* (від лат. irrationalis - безрозсудний, несвідомий) полягає в запереченні можливості розумного і логічного пізнання дійсності. Основним видом пізнання тут визнається інстинкт, віра, одкровення і так далі, а саме буття розглядається як ірраціональне (С.Керкегор, А.Бергсон, М. Гайдеггер та ін.)

3. З питанням про першооснови буття пов'язано і питання у філософії *монізму, дуалізму і плюралізму*. *Монізм* (від грец. monos - один, єдиний) - філософська концепція, згідно якої світ має один початок. Таким початком виступає матеріальна або духовна субстанція. Звідси витікає, що монізм може, відповідно, бути двох видів - *матеріалістичного і ідеалістичного*. Перший виводить матеріальне з матеріального. Його висновки ґрунтовані на даних природознавства. Згідно з другим, матеріальне обумовлене ідеальним, духовним. Він стикається з проблемою доказу творіння світу духом (свідомістю, ідеєю, богом), яка у рамках сучасної науки позитивно вирішена бути не може.

Дуалізм (від латів. dualis - подвійний) - філософське вчення, що затверджує рівноправ'я двох першооснов: матерії і свідомості, фізичної і психічної. Так, наприклад, Р. Декарт вважав, що в основі буття лежать дві рівноправні субстанції: мисляча (дух) і протяжна (матерія).

Плюралізм (від латів. pluralis - множинний) - припускає декілька або безліч початкових підстав. У його основі лежить твердження про множинність підстав та початків буття. Прикладом тут можуть служити філософські уявлення древніх мислителів, що висували в якості основи усього суцього такі різноманітні початки, як земля, вода, повітря, вогонь тощо.

1.4. Функції філософії

1. Функції філософії - *основні напрями застосування філософії, через які реалізуються її цілі, завдання, призначення*.

Світоглядна функція формує уявлення про устрій світу і місце в нім людини, що обґрунтовує цінності і цілі людського життя, виробляючи принципи практичної взаємодії зі світом тощо.

Гносеологічна функція - одна із основоположних функцій філософії має на меті правильне і достовірне пізнання навколишньої дійсності ("механізм" пізнання). Виконуючи пізнавальну функцію, філософія *виявляє найбільш загальні ідеї, уявлення, форми досвіду, на яких базується та або інша конкретна культура або суспільно-історичне життя людей в цілому*. Жоден учений, будь він історик, дослідник природи, економіст, літературознавець, не може обійтися без цих понять. Ці поняття прикладені не до однієї якоїсь області, а до будь-яких явищ. *Це - філософські категорії, їх відносять до граничних підстав, універсальних форм культури*.

Методологічна функція полягає в тому, що філософія виробляє основні методи пізнання навколишньої дійсності. *Методологія - це система принципів, узагальнених*

способів (методів) організації і побудови теоретичної діяльності, а також вчення про цю систему.

Серед різноманітності методів можна виділити такі, які використовуються *тільки однією наукою*. Ці методи називають *приватнонауковими*. Відповідно *загальнонаукові методи ті, які використовуються певною групою наук*.

Предметом дослідження у філософії можуть бути найбільш універсальні принципи мислення. Філософія в цьому випадку стає загальним, загальнонауковим методом пізнання. У той же час філософія, будучи універсальною методологією, є необхідною умовою рішення різноманітних конкретних завдань. Вона *не підміняє собою спеціальних приватнонаукових методів, а конкретизується ними*. В силу цього філософія виконує методологічну функцію для усього наукового пізнання.

Логіко-теоретична функція філософії вчить концептуально мислити і теоретизувати - гранично узагальнювати навколишню дійсність, створювати розумово-логічні схеми систем навколишнього світу.

Роль критичної функції - ставити під сумнів навколишній світ і існуюче знання, шукати їх нові риси, якості, розкривати протиріччя. Кінцеве завдання цієї функції - розширення меж пізнання, руйнування догм, окостенілості знання, його модернізація, збільшення достовірності знання.

Аксіологічна функція філософії (від грец. *axia* - цінність і *logos* - вчення - в перекладі з грецького вчення про цінності) полягає в оцінці речей, явищ навколишнього світу з точки зору різних цінностей - моральних, етичних, соціальних, ідеологічних та ін.

Аксіологічна функція особливо посилюється в переломні періоди історії (початок середніх віків - пошук нових (теологічних) цінностей після краху Риму; епоха Відродження; Реформація; криза капіталізму кінця XIX – поч. XX ст. та ін.).

Соціальна функція - пояснити суспільство, причини його виникнення, еволюцію, сучасний стан, його структуру, елементи, рушійні сили; розкрити протиріччя, вказати шлях їх усунення або пом'якшення - шлях вдосконалення суспільства.

Виховно-гуманітарна функція філософії полягає в тому, щоб культивувати гуманістичні цінності і ідеали, прищеплювати їх людині і суспільству, сприяти зміцненню моралі, допомогти людині адаптуватися у навколишньому світі і знайти сенс життя.

Естетична функція пов'язана з узагальненням і передачею від покоління до покоління найважливіших досягнень духовної культури, формування уявлень про закони краси і її сприйняття людською свідомістю.

Практична функція пов'язана з виробленням сенсу, цілей, правил, принципів і механізмів практичного життя людини. Вона допомагає особистості ясно судити про те, що відбувається навкруги в природі, в суспільстві і у свідомості людей. Ці знання базуються на підставах, що прийшли з глибини віків, з них складається фундамент сучасної науки.

Прогностична функція полягає в тому, щоб на підставі наявних філософських знань про навколишній світ і людину, досягнення пізнання спрогнозувати тенденції розвитку людини, природи і суспільства, пізнавальних процесів.

2. Досягнення професійних вершин припускає оволодіння культурою і принципами мислення, особливим відношенням до дійсності і діяльності. Цьому, власне кажучи, і учить філософія.

Що дає вивчення філософії людині?

- Пізнання загальних законів і принципів всесвіту.
- Усвідомлення свого місця у світі і цілей свого буття.
- Виявлення істинних цінностей і орієнтирів, тобто осмислення того, як потрібно правильно (без ілюзій, без помилок, без страждань і так далі) жити.
- Здатність бачити будь-яку проблему цілком, в усій суперечності і різноманітті її сторін, що дозволяє глибоко осмислювати і плідно вирішувати виникаючі проблеми.
- Дозволяє використати досягнення філософської мудрості для самовдосконалення.
- Зміцнює внутрішній духовний "стержень" особи і розвиває здатність стійко переносити і долати життєві труднощі.
- Дозволяє людині височіти над обмеженістю сучасних їй знань і заглядати в майбутнє.

3. Традиційні розділи філософії:

- онтологія (вчення про найзагальніші категорії і закони буття);
- гносеологія, або епістемологія (вчення про пізнання);
- філософська антропологія (вчення про людину);
- соціальна філософія (вчення про найзагальніші закони розвитку суспільства);
- етика (вчення про мораль);
- логіка (вчення про закони мислення);
- естетика (вчення про канони і закони прекрасного);
- аксіологія (вчення про цінності);
- герменевтика (вчення про сенси).

1.5. Основні прийоми і методи філософського аналізу

В історії філософської думки вироблені два протилежні методи філософського аналізу: діалектика (діалектичний метод) і метафізика (метафізичний метод).

Термін *діалектика* (з грец - "бесіда", "розмова", "суперечка") спочатку означав особливе мистецтво ведення бесіди або дискусії. Воно полягало в умінні ставити питання і давати відповіді, розкривати протиріччя в міркуваннях співрозмовника.

У софістів це мистецтво набуло якісно нової форми сукупність логічних прийомів, за допомогою яких можна брехню представити як істину. Для Сократа діалектика є мистецтво досягнення істини шляхом зіткнення протилежних думок. Арістотель під діалектикою розумів уміння класифікувати поняття, розділяти речі на роди і види. У епоху Середніх віків схоластика зводила діалектику до формальної логіки, яка була протиставлена риторичі. Але, починаючи з Гегеля, термін "*діалектика*" набуває абсолютно нового значення, а саме - як метод пізнання, протилежний до *метафізики*.

В історії філософської думки виділяють ряд історичних форм діалектики:

- стихійна діалектика (Геракліт, Зенон Елейський);
- ідеалістична діалектика (Платон, Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель);
- матеріалістична діалектика (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін, Г.Плеханов).

Термін *метафізики* (з грец - "після фізики") спочатку означав твір Арістотеля, написаний ним після "Фізики". Оскільки в цьому творі Арістотель займається не природничо-науковими, а суто філософськими питаннями, то метафізику стали розглядати як синонім філософії, тобто ототожнювати метафізику з філософією (так, в середньовічних університетах читався курс лекцій з метафізики, тобто за філософією). У епоху Середніх віків метафізика (філософія) служила теоретичним обґрунтуванням теології, була служницею богослов'я. Гегель уперше використав термін "метафізики" в новому значенні як метод пізнання, протилежний до діалектики. Метафізика стала розглядатися відтепер як антидіалектика, антидіалектичний спосіб мислення за яким предмети і явища виступають як незмінні і незалежні один від одного, а також заперечуються внутрішні протиріччя як джерело розвитку. Як діалектика, так і метафізика можуть бути пов'язані чи то з матеріалізмом, чи то з ідеалізмом. Матеріалізм може бути діалектичним и метафізичним, ідеалізм також буває діалектичним і метафізичним.

Діалектика - метод філософського дослідження, при якому речі, явища розглядаються з урахуванням їх внутрішніх протиріч, змін, розвитку і зв'язку, причин і наслідків, єдності і боротьби протилежностей.

Метафізика - метод, протилежний діалектиці, при якому об'єкти розглядаються відособлено (як самі по собі, а не з точки зору їх взаємозв'язку), статично (ігнорується факт постійних змін, саморуху, розвитку), однозначно (ведеться пошук абсолютної істини, не приділяється уваги протиріччям, не усвідомлюється їх єдність).

З онтологічною стороною основного питання філософії пов'язано уявлення матеріалізму і ідеалізму як загальнонаукових методологій. Так, матеріалістична методологія обумовлює сприйняття дійсності як існуючу реальну дійсність, де матерія - первинна субстанція, а свідомість - її модус - є прояв матерії.

Суть ідеалістичної філософської методології - визнання ідеї в якості первинної і визначальної сили, а матерії - втіленням ідеї, її похідної. Обидві методології мають широке поширення в сучасній філософії.

Догматизм - цим поняттям характеризується особливий стан метафізичного мислення, коли, сприйняття навколишнього світу через призму догм - раз і назавжди прийнятих переконань, недоказових, "даних зверху" і що носять абсолютний характер, що, наприклад, було властиво середньовічній теологічній філософії.

Еклектика - форма пізнання, ґрунтована на довільному з'єднанні розрізаних, що не мають єдиного творчого початку фактів, понять, концепцій, в результаті чого досягаються поверхневі, але зовні правдоподібні, уявні достовірними виведення. Часто еклектика застосовувалася для обґрунтування яких-небудь поглядів, ідей, привабливих для масової свідомості, але не мають реальної, ні онтологічної, ні гносеологічної, цінності і достовірності (в Середні віки - в релігії, нині - в політиці, рекламі).

Софістика - прийом пізнання, ґрунтований на майстерному застосуванні в спорі або доказі неправильних міркувань, різного роду хитрощів, замаскованих під зовні правильні аргументи. Софістика була поширена в Древній Греції, мала за мету не отримання істини, а перемоги в спорі, доказу істини тверджень "чого завгодно і кому завгодно", і використовувалася як прийом ораторського мистецтва.

Герменевтика (грец. "hermeneutikos" – те, що пов'язано з тлумаченням текстів) - мистецтво перекладу, мистецтво розуміння сенсу (Гермес в грец. міфології був посередником між богами і людьми). Була особливим методом класичної науки про мову, що дозволяє осмислено інтерпретувати пам'ятники древньої літератури.

Герменевтика у філософії - це вчення про наукове досягнення (розуміння) сутнісного, поширена в західній філософії.

З гносеологічною стороною основного питання філософії пов'язані поняття *гностицизму і агностицизму* (грец. "agnostos" - невідомий) (см: розділ 3.1), а також такі поняття як:

– *емпіризм* ("емпірія" - досвід) - напрям в теорії пізнання, що стверджує, що чуттєвий досвід - єдине джерело знання, а саме знання обґрунтоване на досвіді (Матеріалістичний емпіризм: Бекон, Гоббс, Локк, Гельвецій, - джерелом чуттєвого досвіду оголошує зовнішній світ. *Ідеалістичний емпіризм*: Берклі, Юм, - обмежує досвід сукупністю відчуттів);

– *сенсуалізм* ("сенсус" - почуття, відчуття) вчення у теорії пізнання, визнання відчуття єдиним джерелом пізнання. Сенсуалізм може поєднуватися з емпіризмом (Берклі) і з раціоналізмом (Кант);

– *раціоналізм* ("раціо" - розум) - напрям в теорії пізнання, що стверджує, що загальність і необхідність знання не можуть бути виведені з досвіду, вони кореняться у розумі. Раціоналізм протилежний до емпіризму і виник зі спроби пояснити особливості математичного природознавства. Представники XVII століття Декарт, Спіноза, Лейбніц. XVIII століття - Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель.

У якості особливого напрямку виділяється ірраціоналізм (Ніцше, Шопенгауер). Згідно ірраціоналістам світ хаотичний, не має внутрішньої логіки, а, отже, ніколи не буде пізнаний розумом.

РОЗДІЛ 2. ДІАЛЕКТИКА ЯК ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ І МЕТОД ФІЛОСОФІЇ

2.1. Базові поняття діалектики: зв'язок і рух

1. *Рух, як зміна взагалі, - унікальне явище навколишньої дійсності, оскільки рух характеризується цілісністю, безперервністю і одночасно наявністю протиріч* (тіло, що рухається, не займає постійного місце в просторі - в кожен момент руху тіло знаходиться у визначеному місці і одночасно вже не знаходиться у нім). Рух також є способом зв'язку у матеріальному світі. *Розвиток - вища форма руху, причому не проста (механічне) зміна, а зміна як саморозвиток, результатом якого є перехід на більш високий ступінь організації. Розвиток як загальна властивість і найголовніша ознака матерії складає основу руху.*

Розвиток - ця така кількісно-якісна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів, яка характеризується спрямованістю, закономірностями і незворотністю.

Очевидно, що поняття "розвиток" і "рух" не є синонімами, вони не тотожні. Якщо розвиток - це завжди рух, то не всякий рух є розвитком. Просте механічне переміщення предметів у просторі, звичайно, є рухом, але це не розвиток. Не є розвитком і хімічні реакції, типу окислення.

Але, ось зміни, що відбуваються з часом із новонародженою дитиною, поза сумнівом, є розвитком. Так само розвитком є і зміни, що відбуваються у суспільстві на тому або іншому історичному відрізку. Розглянемо істотні ознаки розвитку, які у своїй сукупності дозволяють виділити цей тип зміни з будь-яких інших типів змін, будь то механічний рух, замкнутий цикл або різноспрямовані нерегульовані зміни в соціальному середовищі. Розвиток за своєю спрямованістю може бути прогресивним (перехід від нижчого до вищого, від простого до складного) або регресивним (перехід від вищого до нижчого, деградація). Прогрес і регрес не ізольовані один від одного. Будь-які прогресивні зміни супроводжуються регресивними і навпаки. При цьому напрям розвитку визначається тим, яка з цих двох тенденцій переважає в конкретній ситуації.

Виникнення в матеріальній системі якісно нових можливостей, що не існували раніше, як правило, свідчить про *безповоротність* розвитку.

Для розвитку характерні також властивості *новизни і спадкоємності*. *Новизна* проявляється в тому, що матеріальний об'єкт при переході з одного якісного стану в інший набуває таких властивостей, якими раніше він не володів. *Спадкоємність* же полягає в тому, що цей об'єкт у його новому якісному стані зберігає ті або інші елементи старої системи, ті або інші сторони її структурної організації. Властивість зберігати в новому стані на тому або іншому ступені початковий стан цієї системи обумовлює саму можливість розвитку. Розвиток відбувається в усіх сферах дійсності як реальній, так і ідеальній, він властивий природі, суспільству і свідомості.

2. Діалектика - визнана в сучасній філософії теорія розвитку усього суцього і обґрунтований на ній філософський метод. *Діалектика теоретично відбиває розвиток і зв'язок матерії, духу, свідомості, пізнання і інших аспектів дійсності, використовуючи для цього закони діалектики, категорії, принципи.*

Категорії діалектики в сукупності з основними законами є базою тієї або іншої моделі діалектики, яких в історії філософії існувало немало. Найбільш відомими серед них є: *логіко-гносеологічна, матеріалістична, рівноважна, натуралістська або така, що є сциєнтичною* (від лат. scientia - "наука" - абсолютизація ролі науки в системі культури, в ідейному житті суспільства).

Для *логіко-гносеологічної* концепції розвитку або *моделі діалектики* найбільш характерним є те, що вона є діалектикою суб'єктивного або об'єктивного духу. Найбільш чітко побудована діалектична система у Гегеля (див. розд. 7.5.5).

Рівноважна модель спирається на ідею природної рівноваги (гомеостазу), існуючої у об'єктивному світі, як в неживій, так і живій природі.

Таким чином, розвиток тут розуміється як нескінченний циклічний перехід від стану рівноваги до стану нерівноваги, а від нього знову до стану рівноваги і так далі. *Натуралістська концепція* є еволюціоністською теорією розвитку. Згідно цієї теорії, розвиток об'єктивного світу відбувається шляхом природної еволюції, шляхом переходу від простих біологічних видів - до складних. Рушійною силою еволюції виступає протиріччя між мінливістю і спадковістю. У основі натуралістської концепції лежить теорія розвитку видів Дарвіна. Ця концепція багато в чому близька матеріалістичній концепції діалектики.

Матеріалістична концепція відрізняється, передусім, тим, що в ній проголошується принцип матеріальної єдності світу. Тут єдиною основою об'єктивно існуючого світу визнається матерія.

Найбільш суттєвою відмінністю матеріалістичної діалектики є те, що одним з її основних принципів є *принцип відображення*, згідно з яким діалектика речей визначає діалектику ідей. Закони діалектики - це не лише закони природи, але і закони історії і мислення.

Найважливішою відмінністю матеріалістичної діалектики є те, що вона спирається на *матеріалістичне розуміння історії*. З точки зору Маркса і Енгельса, політичний устрій суспільства, існуючі в нім право, мораль і інші явища духовного буття,

можна пояснити, зрозумівши спочатку структуру соціального буття, в основі якого лежать економічні стосунки.

Наступною особливістю матеріалістичної діалектики - є *розуміння історії як природного, закономірного процесу зміни однієї громадської формації іншою*. Відмінною особливістю матеріалістичної діалектики є її практична спрямованість. Діалектика розглядається не лише як теорія, але і як практичний метод перетворення дійсності.

Матеріалістична модель діалектики реалізується в системі переважно парних категорій, що є єдністю протилежностей, що відбивають різні типи загальних *структурних або причинних* зв'язків. До першого типу відносять парні категорії *"одиночне" і "загальне", "схожість" і "відмінність", "якість" і "кількість", "кінцева" і "нескінченна", "форма" і "зміст" та ін.* До другого типу - категорії *"явище" і "суть", "можливість" і "дійсність", "необхідність" і "випадковість", "причина" і "наслідок" і тощо.*

У кінцевому результаті, взаємодія парних категорій утворює систему неосновних законів діалектики, які доповнюють і конкретизують дії її основних законів.

Розглянуті моделі не відбивають усього різноманіття діалектичних концепцій розвитку. У сучасній філософії існують ще і такі моделі розвитку, які можна назвати неklasичними: *"трагічна діалектика" (Леберт), "герменевтична діалектика" (Гадамер, Гайдеггер), "негативна діалектика" (Адорно, Маркузе, Хабермас), "діалектика епістемологічної рефлексії" (Башляр), "діалектика Теокосмічної Всеєдності" (Соловйов, Лоський, Франк та ін.), "парадоксальна діалектика" (Жердин), "антиномічна діалектика" (Булгаков, Флоренський) і "екзистенціальна діалектика" (Бердяєв).*

2.2. Закони діалектики

1 Закон - це об'єктивний (не залежний від волі людини), загальний, стабільний, необхідний, такий, що повторюється зв'язок дійсності (реальною і ідеальною).

Закони діалектики відрізняються від законів інших наук (фізики, математики тощо) своєю загальністю і універсальністю, оскільки вони охоплюють усі сфери навколишньої дійсності і розкривають глибинні основи руху і розвитку - їх джерело, механізм переходу від старого до нового, зв'язки старого і нового.

Закони діалектики: *закон єдності і боротьби протилежностей (закон діалектичного протиріччя); закон взаємопереходу кількісних і якісних змін; закон заперечення заперечення (закон діалектичного синтезу). Кожен закон освітлює певну сторону розвитку.*

Закон єдності і боротьби протилежностей показує джерело розвитку. Він відповідає на питання: *чому відбувається розвиток?* Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні показує, в якій формі відбувається перехід від однієї якості до іншої: - *як відбувається розвиток?*

Закон заперечення заперечення характеризує форму розвитку в цілому, відповідаючи тим самим на питання *про можливий напрям розвитку?*

2. Закон єдності і "боротьби" протилежностей розкриває *джерело розвитку і саморуху, яким є внутрішня єдність і протипротивоположність протилежних сторін і тенденцій предметів, явищ і процесів.*

Що ж є єдністю протилежностей?

По-перше, це може бути деякий їх взаємозв'язок, що обумовлює досить стійку рівновагу системи. По-друге, єдність протилежностей можна представити як їх взаємопроникнення один в одного (реальне або потенційне), як перехід або можливість переходу одної в іншу.

По-третє, це може бути єдність, *що розглядається як одночасність дії протилежно спрямованих сил на одну і ту ж систему.*

Протилежності є у будь-якому предметі, у будь-якому явищі і процесі, але не всяка пара протилежностей у своїй єдності представляє діалектичне протиріччя, тобто - джерело зміни. Магніт, наприклад, завжди припускає наявність двох полюсів - північного і південного, але чи можна на цій підставі стверджувати, що єдність цих протилежностей є джерелом зміни самого магніту?

Про рух можна говорити лише там і тоді, де і коли єдність протилежностей зв'язана з їх "боротьбою", що проявляється у взаємодії тих, що взаємозаперечують один одного, протилежно спрямованих тенденціях або силах. При цьому "боротьба" абсолютно не обов'язково трактується у прямому розумінні, хоча цілком можливо і таке її розуміння. Так, наприклад, в неорганічних системах діалектичним протиріччям є єдність стійкості і нестійкості, тягіння і відштовхування і тому подібне. Звичайно ж, в цих випадках слово "боротьба" береться не в прямому, а у переносному розумінні.

У біологічних і соціальних системах слово "боротьба" може використовуватися і в прямому його значенні. У живій природі, згідно еволюційної теорії, йде постійна боротьба видів за виживання, в якій відбувається природний відбір, де виживає найсильніший, найбільш пристосований до умов зовнішнього середовища.

Історія громадського розвитку також виявляє приклад щоденного, постійного зіткнення різноспрямованих тенденцій (економічних і політичних інтересів, ідеологій і світоглядів), які нерідко переростають у боротьбу класів, кланів, політичних або економічних угруповань, призводять до міжнаціональних або релігійних конфліктів.

Багато вітчизняних і зарубіжних філософів вважають необхідним обмежити дію закону єдності і боротьби протилежностей. Пропонувалося встановити межі застосування терміну "боротьба" або навіть замінити його термінами "урівноваження", "гармонізація", "компроміс" і тому подібне. Правда, ці пропозиції відносилися, передусім, до діалектики соціального буття. Одне з них полягало в розширенні сфери використання *принципу додатковості*.

Суть принципу додатковості, сформульованого Н. Бором, можна виразити таким чином: *несумісні, з точки зору здорового глузду, характеристики мікрооб'єкту можуть вважатися сумісними, якщо існування тих або інших з них затверджується, лише в окремі моменти виміру*.

Сам Н. Бор, відмічаючи філософське значення принципу додатковості, вказував на можливість його виходу за межі фізики. Він вважав, що ситуації, подібні до ситуацій в квантовій фізиці, зустрічаються досить часто і в інших областях знання, включаючи навіть соціологію. (Див: Бор Н. Избр. науч. труды. Т.2. Москва, 1971. С. 398, С.532). Проте, на відміну від принципу діалектичного протиріччя, принцип додатковості не слід переоцінювати, оскільки він не універсальний навіть в галузі фізики. Він, наприклад, дає можливість лише констатувати сам факт існування взаємно обмеження корпускулярних і хвильових властивостей і понять, що відповідають їм, але не розкриває єдності вказаних властивостей, як взаємно проникаючих протилежностей (Диалектика и научное мышление. Москва, 1988. С.116).

Діалектичне протиріччя властиво усім формам буття. При цьому діалектичне протиріччя слід відрізнити від формально-логічного протиріччя. Логічне протиріччя, у найзагальнішому випадку, є результатом неправильних, некоректних, помилкових зв'язків між думками. Діалектичне протиріччя процесу пізнання, як правило, є результатом вираження у мисленні того або іншого протиріччя дійсності. Воно є динамічним протиріччям, тобто така взаємодія протилежностей, де кожна з них має свій вектор зміни, і в той же час обоє вони нерозривно пов'язані один з одним. Їх тотожність проявляється у збігу яких-небудь сторін, моментів, властивостей, в переході протилежностей один в одного і в "своє інше".

Так виробництво і споживання - дві протилежності, знаходячись в нерозривній єдності, впливають одна на одну, створюючи стимули для розвитку економіки. Споживання, впливаючи на виробництво, або відкриває можливості для його позитивних змін, або, навпаки, виявляється причиною негативних процесів усередині виробництва. Зміни, що відбуваються у сфері виробництва, у свою чергу, роблять вплив на сферу споживання, на формування потреб.

Протиріччя у своєму розвитку знімається (дозволяється) послідовністю зміни станів спостережуваного об'єкту. Це обумовлено тими або іншими якісними етапами, усередині якого "визріває" протиріччя, що включає і "заперечення" його консервативних сторін, і утримання усього позитивного через *тотожність, відмінність, протилежність, протиріччя, конфлікт і його дозвіл*.

У цьому спостерігається зв'язок закону єдності і боротьби протилежностей з іншими законами діалектики.

3. Закон переходу кількісних змін у якісні розкриває механізм розвитку. Дія закону полягає в тому, що на певному етапі розвитку кількісні зміни викликають якісні зміни, а нову якість, у свою чергу, породжує нові можливості і інтервали кількісних змін.

Закон переходу кількісних змін у якісні відповідає на питання - "яким чином відбувається розвиток"?

Розвиток як якісне перетворення, як перехід з однієї якості в іншу (цей перехід зазвичай називають стрибком) відбувається за рахунок кількісних змін, за рахунок збільшення або зменшення кількості енергії, речовини, інформації, за рахунок посилення або послаблення структурних зв'язків, тієї або іншої взаємодії і тому подібне. Таким чином, кількість і якість речі, тієї або іншої системи взаємозв'язані. Але що ж таке "кількість" і "якість"?

Якість можна представити як *внутрішню визначеність речі, цю річ, що робить її такою, а не іншою*. Її необхідно відрізнити від властивості, від того, як проявляє себе та або інша сторона об'єкту у взаємодії з іншими об'єктами.

У одного і того ж об'єкту безліч найрізноманітніших властивостей: він може мати ту або іншу форму, величину, колір, бути нерухомим або, навпаки, знаходитися у русі, він може бути живою істотою або бути яким-небудь мінералом, це може бути річ "першої" або "другої природи" і так далі.

Властивості можуть бути *істотними і несуттєвими, специфічними і неспецифічними, зовнішніми і внутрішніми тощо*.

Так, здатність до міркування є істотною і, одночасно, специфічною властивістю людини як біологічного виду. Тоді як колір волосся, колір очей, зріст тієї або іншої людини, з цієї точки зору, є несуттєвими, зовнішніми ознаками.

Одні властивості об'єкту можуть змінюватися, не роблячи значного впливу на його якісний стан, зміна інших сприяє цій зміні.

Проте, тільки в сукупності своїх властивостей той або інший об'єкт з'являється як деяка якісна визначеність, як єдине ціле.

Отже, *якість - це цілісна, інтегральна характеристика об'єкту, узятого в єдності його властивостей, зв'язків і стосунків з іншими об'єктами*.

Кількість також є визначеністю буття. Але ця визначеність "вже не безпосередньо тотожна з останнім, а байдужа до буття, зовнішня йому визначеність" (Гегель Г.В.Ф. Енциклопедія філософських наук. С.228). Кількість не пов'язана безпосередньо з природою речі, вона байдужа по відношенню до неї. Зміна кількості у рамках однієї і тієї ж якості не призводить до зміни суті речі або системи.

Кількість, на відміну від якості, є однорідною, його завжди можна розділити на частини. Ці частини можна виміряти: злічити (у разі дискретності кількості), або виразити за допомогою математичної формули (у разі безперервності кількості).

Кількість - це така характеристика об'єкту, яка виражає міру прояву або інтенсивність тієї або іншої його властивості, взаємовідношення між його частинами або зовнішнє відношення цього об'єкту з іншими об'єктами, представлена за допомогою чисел або величин.

Кількість і якість знаходяться в тісному взаємозв'язку. Цей їх нерозривний зв'язок, взаємообумовленість і взаємоположення є характеристикою об'єкту, яку називають *мірою*.

Міра - ця єдність кількості і якості, в межах якої зміни кількісних характеристик і окремих властивостей цього об'єкту не порушують його якісну визначеність. Порушення міри, порушення єдності кількості і якості об'єкту призводить до того, що цей об'єкт стає чимось іншим, він перетворюється в інший об'єкт.

Міра не є якоюсь лінією, це, дійсно, деякий інтервал, деяка область, в якій об'єкт, система залишаються незмінними. Порушення міри призводить до якісних змін тієї або іншої системи. Цей перехід - називають *стрибком*.

Різні науки дають нам приклади різноманітних стрибків. У астрономії - це утворення зірок і туманностей, у фізиці - термоядерні реакції, в хімії - створення штучних матеріалів, у біології - виникнення життя, в соціальних науках - розвиток суспільства від однієї його фази до іншої, від одного типу до іншого. З точки зору системного підходу, використовуваного в сучасній вітчизняній філософії, порушення якісної визначеності (стрибок) відбувається в наступних випадках:

- якщо сталася зміна структури об'єкту, змінилися структурні зв'язки між елементами системи,
- якщо сталися зміни її функціональних властивостей;
- якщо сталися такі фундаментальні зміни в речовому складі об'єкту.

Стрибки можуть бути різними за своєю тривалістю. У одних випадках, стрибок відбувається майже миттєво: вибух снаряда або атомної бомби, руйнування тієї або іншої конструкції в результаті фізичної "втоми", раптова смерть людини від якої-небудь хвороби. У інших - перехід в іншу якість відбувається досить тривалий час, якісно нові елементи замінюють старі поступово: процеси утворення корисних копалини, виникнення життя на Землі, становлення особи.

Стрибки можуть розрізнятися і за характером якісних змін. Зміна основної якості веде до зміни суті речей, до перетворення їх на інші речі. При зміні неосновної якості суть речі залишається колишньою, трансформуються лише її окремі властивості. У цих випадках говорять про еволюційні і революційні стрибки. Перші пов'язані з якісними змінами в межах цієї суті, другі - з корінною поломкою основи речі. Прикладами еволюції можуть служити зміни, що відбуваються у тваринному світі і світі рослин, розвиток людини, як соціобіологічної істоти, і тому подібне. Термін "революція" використовують найчастіше стосовно соціальної форми буття: соціальна, наукова, технічна революція тощо.

Як показують наука і практика, кількісні зміни, що призводять до якісних змін, характерні не лише для розвитку. Тому сфера дії даного закону не обмежується лише цим процесом, вона значно ширша. Цей закон показує, що кожен об'єкт і кожна їх система з'являються у своїй визначеності лише в єдності кількості і якості, при цьому вони потенційно готові до порушення цієї єдності, до переходу в іншу кількісно-якісну визначеність.

4. Закон заперечення показує напрям розвитку і характеризується необхідністю, циклічністю і безперервністю змін, як би до старої якості, але по-новому.

Як видно з формулювання цього закону, тут йдеться про таке заперечення, при якому одна якісна визначеність переходить у свою протилежність, в нову якісну визначеність, яка на наступному етапі розвитку об'єкту змінюється третьою якісною визначеністю, що зберігає в собі деякі істотні властивості початкової якості. Цей нескінченний процес зміни однієї якості іншим відбувається завдяки "боротьбі" протилежностей, що постійно відбувається.

Процес розвитку об'єкту будь-якого рівня складності неможливий без заперечення застарілих форм буття, що зжили себе, без заміни їх новими формами. Але він неможливий також і без збереження у цих нових формах, що виникли тих або інших властивостей, того або іншого позитивного, найбільш життєздатного в нових умовах старого початку. Саме властивість *спадкоємності*, характерна для розвитку, дає можливість здійснення безперервного і послідовного переходу з одного його ступеня на інший.

Закон заперечення заперечення вказує напрям розвитку, який має поступальний характер, йде по висхідній лінії від нижчого до вищого. У той же час, це лише вектор, тенденція. Розвиток матеріального світу помилково представляти як зміну, що має єдиний, цілком визначений напрям. У своєму розвитку об'єктивний світ рухається у різних напрямках. Прикладом тому служить розвиток органічної матерії на Землі, де в результаті виник нескінченно різноманітний спектр рослин і тварин.

З іншого боку, цей закон звертає увагу на циклічність розвитку, на те, що в цьому процесі на кожному новому ступені буття відбувається як би повернення до старого. Проте циклічність розвитку не означає, що воно йде по колу, у точності відтворюючи на якомусь етапі початковий об'єкт. Це - збереження старого в новому, відтворення старого на новому рівні. Це - вже модифіковане старе, тобто вже нестаре. Це - нова якісна визначеність.

В той же час, і циклічність, і лінійність (чи багато лінійність) розвитку не є єдиними просторово-часовими характеристиками розвитку. Це найбільш помітні, найбільш зримі його сторони. Таке уявлення про розвиток є все-таки деякою схематизацією, своєрідним спрощенням процесів, що реально відбуваються у об'єктивному світі. Розвиток може йти і зигзагами, і мати відхилення від його головного

вектору, розщеплюючи його на дві або більше за тих, що становлять, які, у свою чергу, через якийсь проміжок часу знову можуть з'єднатися в єдину гілку.

Очевидно, що закон заперечення заперечення проявляє себе повною мірою не на кожному тимчасовому відрізку процесу розвитку і не в кожній гілці розвитку. Цей закон виявляє себе як загальний і необхідний зв'язок, передусім, в цілісному, відносно завершеному циклі розвитку, який здійснюється впродовж тривалого тимчасового інтервалу (одно або декілька заперечень - початковий пункт заперечення нового рівня). При цьому повинна існувати принципова можливість фіксувати проміжні стадії розвитку, а потім порівняти їх кількісні і якісні характеристики. Кожен з розглянутих законів характеризує розвиток зі свого боку. Їх тісний взаємозв'язок і єдність проявляється в конкретній ситуації по-різному, підтверджуючи багатоплановість і багатогранність цього феномену.

2.3. Принципи діалектики

Принцип (від лат. "principium" - початок, основа) те, що лежить в основі деякої сукупності фактів або знань. Під принципом у філософії розуміється найбільш широка ідея, що лежить в основі пояснення буття, його пізнання. Сучасна філософія керується *діалектичними принципами: розвитку, загального зв'язку, історизму, причинності, системності тощо.*

Принцип розвитку. Рух матерії як спосіб її існування у поєднанні з принципом загального зв'язку дає загальну ідею розвитку світу. Чим глибше ми вдивляємося в навколишній світ, тим все більше відмічаємо його постійний рух і розвиток. Світ складається з незавершених ідей, предметів, явищ. Істина є процес. Вічний тільки процес руху, розвитку. Загальний безповоротний рух у світі переважає. Він проявляється усе більш новими формами.

Говорячи про принцип розвитку, необхідно звернути увагу на наявність різних підходів до самої ідеї розвитку. Метафізики теж вважали, що розвиток має місце. Але вони не бачили причину розвитку в самому фундаменті матерії. Розвиток об'єктів розглядався поза зв'язком об'єкту з іншими предметами. Істина розглядалася як щось залишкове, застигле, а не як процес.

Діалектична концепція розвитку показала джерело розвитку - *саморух, саморозвиток матерії, усього суцього.*

Принцип загального зв'язку. Усі предмети, об'єкти, процеси, що оточують нас, знаходяться в найрізноманітніших зв'язках, стосунках. Зв'язок, що об'єднує усі предмети світу, носить універсальний, усеосяжний характер. Принцип зв'язку відбиває організованість, системність світу. Все пов'язано зі всім, усі форми матерії, що рухається, також взаємозв'язані, починаючи від дозоряних структур і закінчуючи живими, біологічними формами. Зв'язок відбиває залежність між явищами, регулює взаємообумовленість їх існування і розвитку.

Відношення - одна з форм зв'язку, момент загального взаємозв'язку предметів і явищ. Тип зв'язку відбиває рівень організації матерії. Так у неорганічному світі проявляє себе зв'язок тяжіння - відштовхування. У суспільстві діють інваріанти цього ж, заломлені через соціальні форми буття: симпатія - антипатія, класова боротьба, сприяння, протидія та ін.

Форми зв'язків бувають зовнішні і внутрішні, безпосередні і опосередковані, генетичні і функціональні, просторові і тимчасові, випадкові і закономірні та ін. В процесі своєї діяльності людина пізнає існуючі зв'язки і стосунки предметів і явищ. Зв'язок як категорія філософії дозволяє розглядати принципи філософії у взаємодії, у союзі.

Принцип історизму. Будь-яка річ, процес виникає, проходить головні етапи свого існування, а потім зникає, гине. Так, планета Земля виникла приблизно 5 млрд. років тому. У своєму виникненні Земля пройшла етапи становлення з розжарених газових туманностей, досягла сучасного стану. Наука упевнено говорить про її охолодження і неминуче перетворення на холодну безжиттєву планету типу місяця.

Матеріалісти поширюють принцип історизму на усі сфери реальності, оскільки він узгоджується "з моністичним принципом матеріальної єдності світу".

Форми історизму різні. Соціальний аспект історизму пов'язаний з розумінням того, що громадська історія закономірна, безповоротна і розвивається спрямовано. Поява якісно нових соціальних структур і систем ймовірно.

Розуміння принципу історичного розвитку суспільства - актуально, оскільки тут існує небезпека, вона прямо пов'язана з недооцінкою історії розвитку суспільства: або з незнанням минулого, або з догматизацією історії. Це часто призводить до того, що зло береться за добро. Методологічно принцип історизму дозволяє вірно оцінювати цілісність, визначеність того або іншого етапу в розвитку суспільства, передбачати тенденції його майбутнього розвитку.

Відносно природи краще говорити не про принцип історизму, а про принцип еволюції.

Причинність. Причинність (лат. "causa" - причина) - один з видів зв'язку, саме як генетичний тип зв'язку явищ: одне явище породжує неминуче інше. Поява нової якості завжди має причину. Вище відзначалося, що розвиток може бути прогресом, але також і регресом - деградацією.

Ряд видів зв'язків (функціональні залежності, відношення симетрії, просторово-часові кореляції) не підпадає під розряд причинно-наслідкових за змістом. Але це не означає, що вони безпричинні. Причинність загальна. Відшукувати "першопричину" завжди важко, філософи релігійного напрямку, богослови, ідеалісти бачать таку у Бозі, Абсолютному дусі.

Принцип системності. Принцип системності і пов'язаний з ним системний підхід - важливий методологічний напрям в сучасній науці і практиці, що утілило в собі цілий комплекс ідей теорії діалектики.

Початковим пунктом будь-якого системного дослідження є уявлення про цілісність системи, що вивчається, - принцип цілісності. Це припускає розгляд об'єкту з різних позицій: в співвідношенні об'єкту із середовищем, зовнішнім оточенням і шляхом внутрішнього розчленовування самої системи з виділенням її елементів, властивостей, функцій і їх місця у рамках цілого. При цьому властивості цілого розуміються з урахуванням елементів і навпаки. Уявлення про цілісність системи конкретизується через поняття системотворчі зв'язки.

Різні типи стійких зв'язків утворюють структуру системи, тобто забезпечують її впорядкованість. Характер цієї впорядкованості, її спрямованість характеризують організацію системи. Структура системи може характеризуватися як по горизонталі (зв'язки між однотипними компонентами системи), так і по вертикалі. Вертикальна структура припускає виділення різних рівнів системи і наявність ієрархії цих рівнів.

Способом регулювання багаторівневої ієрархії, забезпечення зв'язку між різними рівнями являється управління. Цим терміном називають способи зв'язків рівнів, що забезпечують нормальне функціонування і розвиток складних систем. Ієрархічність будови - специфічна ознака системи, а зв'язку управління - одно з характерних виразів системотворчих зв'язків. При дослідженні систем, що мають в розпорядженні власні органи управління, розглядаються також цілі і доцільний характер їх поведінки.

Істотна риса цілого ряду системних об'єктів полягає в тому, що вони є не просто системами, а системами, що само організуються, з доцільним характером поведінки. В цьому випадку джерело перетворення системи зазвичай поміщене у неї.

2.4. Категорії діалектики

1. Все, що людина знає про світ, що оточує її, і про саму себе, вона знає у формі понять і категорій. Поняття, що відбивають найбільш загальні істотні властивості і стосунки якої-небудь області дійсності і пізнання, називаються категоріями.

Кожна наука в процесі історичного розвитку виробляє свої особливі специфічні категорії. У механіці, наприклад, розглядаються такі категорії, як сила, маса, енергія, поле, потенціал. Біологія користується такими категоріями, як життя, клітина, спадковість, рефлекс і т. п. В категоріях будь-якої науки виражається, концентрується її основний зміст, це - вузлові моменти пізнання світу. Але людством на основі практики і пізнання вироблені такі поняття, які мають ще ширше значення, ніж категорії спеціальних наук. Ці поняття вживаються в усіх без виключення областях знання, оскільки закріплюють найбільш загальні і найбільш суттєві риси об'єктивної дійсності і пізнання. Це - філософські категорії, універсальні поняття.

Приступаючи кожного разу до пізнання дійсності, людина осмислює речі через вже готову, існуючу в її голові систему категорій і законів, які при історичному підході до справи, в кожному окремому акті пізнання, представляються попереднім досвідом, результатом пізнавальної діяльності усього людства. Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в нашій свідомості фігурами логіки, тобто. у формі законів і категорій. Категорії і поняття, будучи визначеннями буття є одночасно східцями пізнання, його основними віхами, його вузлами. Ми використовуємо категорії як точки опори, що дають можливість правильно підходити до дійсності, правильно пізнавати її.

В історії філософії склалися різні точки зору на природу категорій і їх роль в пізнанні. Філософські категорії визначалися або як чисто розумові конструкції, що не мають ніякого відношення до зовнішнього світу, або вони вважалися ідеальним вираженням самої дійсності, її певних сторін, існуючих незалежно від свідомості.

У міру розвитку форм людської діяльності, категорії усе більш виявляють своє значення узагальнених інструментів, що забезпечують глибоке пізнання і відображення в думці універсальних законів об'єктивного світу. Історія філософії виробила ряд таких категорій як: суть і явище; форма і зміст; причина і наслідок; одиничне, особливе, загальне; можливість і дійсність; необхідність і випадковість. Система категорій відбиває єдність світу, загальний зв'язок, взаємодію і розвиток речей. Діалектика понять і категорій полягає в тому, що кожна з них, і усі вони разом, відбивають зв'язок, взаємозалежність явищ - дають цілісне уявлення про світ. Усі категорії діалектики утворюють систему, в якій вони не просто довільно розташовані одна біля іншої, а виводяться одна з іншої згідно з об'єктивними законами реальності і законами пізнання - від простого до складного, від явища до суті, від зовнішнього до внутрішнього. Тому категорії, за певних умов, переходять одна в одну, оскільки випадкове може стати необхідним, наслідок перетворитися на причину і так далі. Система філософських категорій відносно стійка в історії пізнання.

Без філософських категорій неможливе ніяке наукове теоретичне мислення про об'єкт. Чим видовищним є наука, чим ближче від простого емпіричного опису фактів до створення теорії, тим більшого значення набувають для аналізу її предмета науки філософські категорії. Тому має сенс розглянути діалектику деяких категорій детальніше.

2. Суть і явище. Проблемі співвідношення суті і явища упродовж віків приділялася постійно величезна увага. Суть - філософська категорія, за допомогою якої фіксується внутрішній зміст предмета, що виражається в єдності усіх різноманітних і суперечливих форм її буття. Явище - філософська категорія, яка вказує на існування конкретних подій, властивостей або процесів, що виражають зовнішні сторони дійсності і представляють форму прояву і виявлення деякої суті.

Суть і явище завжди взаємозв'язані. У світі немає такої суті, яка не виявлялася б зовні і була непізнанною, як немає і явища, яке б не містило в собі ніякої інформації про суть.

Суть - це головне, основне, визначальне в предметі, це основні, фундаментальні властивості, зв'язки, протиріччя і тенденції його розвитку. Суть не є щось невловиме, вона являється, виявляє себе.

Пізнання її вимагає абстрактного мислення, оскільки вона прихована. Людське пізнання поступово опановує сутності об'єктивного світу. Це знання використовується для зворотної дії на об'єктивний світ з метою його практичного перетворення.

Буття як суть, що досягається шляхом формулювання законів руху і розвитку об'єктів, а також підтвердженням прогнозів, що виводяться в якості слідства з цих законів і умов їх дії.

Розкриття суті буття можливе так само шляхом моделювання досліджуваного предмета.

Суть проявляється, але явище багатіше суті тому, що воно індивідуалізоване і відбувається в неповторній сукупності зовнішніх умов. У явищі істотне може бути пов'язане з несуттєвим, випадковим.

Явище може відповідати своїй суті і не відповідати їй. Міра того і іншого може бути різною. Суть виявляється у масі явищ, і в одиничному істотному явищі. Мислення

(його діалектичний метод) дозволяє відрізнити істотне від несуттєвого, убачаючи для цього розрізнення критерій у практиці.

Пізнання суті є якісним стрибком від емпіричного до теоретичного пізнання, розкриття визначального в предметах, законів їх зміни і розвитку. Це супроводжується переходом від опису явищ до їх пояснення, розкриттям причин і підстав.

3. Діалектика одиничного, особливого і загального. Буття предметів, речей проявляється і в тому, що вони різні усередині себе і між собою. У світі немає нічого тотожного ні іншому, ні навіть самому собі. Чиста тотожність (рівність) може існувати лише в думці, в абстракції, як формальна (нереальна) тотожність.

Речі, предмети, події можуть бути схожими, подібними, але не абсолютно тотожними. Вони одиничні. Одиничне - це об'єкт в усій сукупності властивих йому властивостей, що відрізняють його від усіх інших об'єктів і становлять його індивідуальну, якісну і кількісну визначеність. Проте для буття світу характерно не лише різноманіття. Нескінченне різноманіття буття - це лише одна його сторона. Інша його сторона полягає в спільності речей, їх властивостей і стосунків. Вже елементарна практика виявляє ознаки ряду об'єктів, що повторюються, дозволяє об'єднувати їх в певні класи. Загальні властивості і стосунки речей пізнаються на основі узагальнення у вигляді понять і позначаються іменами "закон", "рослина", "причина", "слідство" і так далі. У кожному одиничному полягає загальне як його суть. Загальне - це суть одиничного, закон його життя і розвитку.

Одиничне і загальне існує в єдності. Ця єдність може бути в різній формі. Якщо єдність проявляється в конкретній формі (наприклад, усі злочини мають таку істотну ознаку як громадську небезпеку), то вона особлива. (Особливістю конкретних злочинів є суспільно небезпечне діяння у формі дії або бездіяльності).

При цьому загальне по відношенню до одиничного (наприклад, злочину) виступає як загальне, а по відношенню до більшої міри спільності - як особливе.

Наприклад, поняття "вбивство" виступає як загальне по відношенню до поняття "Вбивство громадянина" і як особливе по відношенню до поняття "Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи".

Отже, одиничне, особливе і загальне - це співвідносні категорії, що виражають взаємоперехід предметів і процесів.

Загальні риси у предметів і процесів, властиві усім без виключення представникам певного класу, розглядаються як загальні. Загальне для деякого класу предметів і процесів може ставати загальним, коли воно охоплює усі предмети і процеси без виключення.

Для розуміння діалектики розвитку буття слід мати на увазі, що будь-яке нове виступає спочатку у вигляді одиничного виключення із загального правила. Одиничне, будучи спочатку випадковим, поступово стає загальним, придбаває силу закону.

4. Зміст, структура і форма. Буття об'єктивного світу проявляється і в тому, що кожен об'єкт в нім якимось оформлений, структурно організований, змістовний.

Зміст - це певним чином існуюча впорядкованість сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище. У зміст входять не лише елементи, що становлять той або інший об'єкт, але і спосіб їх зв'язків, тобто структура.

Поняття "структура" виражає не лише спосіб розташування об'єктів в просторі, але і будову процесу в часі, послідовність і ритм зміни. Поняття "структура" фіксує єдність змісту і форми - спосіб існування змісту.

Форма може бути внутрішньою і зовнішньою. Внутрішня форма змісту - спосіб зв'язку елементів цілого.

Наприклад, людина у змістовному відношенні може розглядатися з точки зору взаємозв'язку її особових якостей - це її внутрішня форма. Зовнішній же її вигляд (одяг, зачіска, манери поведінки) - зовнішня форма.

Форма і зміст єдині: немає і не може бути безформного змісту і форми позбавленої змісту. Певний зміст "одягається" у певну форму.

Провідною стороною є зміст, форма залежить від того, що організується. Зміна зазвичай розпочинається зі змісту. Форма, що відповідає змісту, сприяє, прискорює його розвиток.

У процесі розвитку стара форма перестає відповідати змісту, що змінився, і починає гальмувати його розвиток.

Конфлікт між новим змістом і старою формою вирішується шляхом її руйнування. Нова ж форма сприяє подальшому розвитку змісту. Форма відносно самостійна і активна по відношенню до змісту. Вона може відставати від розвитку змісту, а також і зміст може набути різні форми.

5. Причинний і функціональний зв'язок. Усі явища і процеси, різні події в природі, суспільстві і мисленні викликаються або обумовлюються іншими явищами, процесами і подіями, чи більш менш певними причинами.

Явище (процес, подія) називається причиною іншого явища (процесу, події), якщо: перше передує другому в часі і перше є необхідною умовою, передумовою або основою виникнення, зміни або розвитку другого, якщо перше породжує друге. Ланцюг причинно-слідчих зв'язків об'єктивно потрібний і універсальний. Він не має ні початку, ні кінця, не уривається ні в просторі, ні в часі. Це - принцип причинності, який має величезне значення у науці і практиці, встановлюючи наявність причинно-наслідкових зв'язків.

Причинно-наслідкові зв'язки існують в усіх формах руху матерії. Внутрішній механізм дії причинно-наслідкового зв'язку обумовлений перенесенням матерії, руху і інформації. Наслідок як би робить вплив на виникнення, народження нового наслідку, починає діяти як причина, одночасно він впливає і на причину, що породила його, видозмінюючи її.

Пізнання причинних зв'язків має величезне значення для життя людини, суспільства, розвитку пізнання і науки. Людина упевнено рухається до пізнання нового. Ця її упевненість обумовлена визнанням причинності і закономірності.

Одним з шляхів проникнення в причинно-наслідкові зв'язки є вивчення функціональних залежностей явищ, при яких зміна одних явищ супроводжується зміною інших. Виявлення функціональних залежностей потрібне в пізнанні - встановленні причини, яка може бути повною, специфічною, головною і неголовною. Повна причина - це сукупність усіх подій, за наявності яких народжується наслідок. Специфічна причина - це сукупність ряду обставин, взаємодія яких викликає наслідок. Головна причина - це та, яка з усієї сукупності причин грає вирішальну роль.

Причини можуть бути: внутрішніми (що діють у рамках цієї системи); зовнішніми (що проявляються у взаємодії систем); об'єктивними (існуючими окрім волі і свідомості людей); суб'єктивними (що реалізуються за допомогою діяльності людей). Для настання цієї події потрібні умови, які самі по собі не можуть викликати наслідок, але грають визначальну роль в його виникненні. Змінюючи умови, можна змінювати дію причини і характер наслідку.

Слід відрізнити причину від приводу - зовнішнього поштовху, сприяючого прояву причини. Наприклад, конфліктна ситуація може дозрівати у результаті причин найрізноманітніших властивостей (економічних, релігійних тощо), а приводом для зіткнення конфліктуючих сторін можуть виявитися малоістотні події (проявлена різкість в судженнях однієї із сторін та ін.). Визнаючи об'єктивність причинних зв'язків, сучасна наука розкриває імовірнісний, або статистичний, характер причинно-наслідкових зв'язків у світі елементарних часток, у живій природі і в суспільстві.

6. Буття як співвідношення необхідного і випадкового. У розвитку природи і суспільства проявляється необхідність, тобто відбувається те, що повинно статися обов'язково в цих умовах, проте в такій формі, яка залежить не лише від суті того, що відбувається, але і від умов її прояву, що склалися.

Отже, конкретна форма здійснення необхідності може бути різною. Не все, що виникає, виникає з потреби. Багато що виникає такого, що не витікає з неминучістю з внутрішніх, істотних властивостей і взаємовідносин явищ, тобто виникає випадково.

Якщо необхідність виражає лише істотні зв'язки, тенденції, то випадковість не має своєї основи в істотних властивостях і стосунках об'єкту. Вона не є щось історично підготовленим ходом розвитку цього об'єкту.

Було б помилкою думати, що існує тільки необхідність або тільки випадковість. З одного боку, явища виникають під дією якоїсь причини, з необхідністю. З іншого боку, їх

поява залежить від безлічі різних умов, які породжують, обумовлюють випадковості. Випадковість же виявляється формою прояву необхідності і її доповненням.

Отже, випадковості існують в лоні необхідності, вони об'єктивні за своєю природою. Випадковості роблять вплив на хід розвитку необхідного процесу, прискорюючи його або уповільнюючи. Наприклад, вплив на життя людини можуть робити випадкові події (зустрічі з розумними, обізнаними людьми, щасливі збіги обставин та ін.), які можуть визначити усе подальше її існування. Ці випадкові події можуть перетворюватися на необхідність.

Правильне розуміння співвідношення необхідності і випадковості допомагає уникнути фаталізму. Це уявлення про панування у світі тільки необхідності, яка зумовлює всяке відхилення від заданої лінії розвитку, появи випадковостей. Випадкове розглядається як породження недоліку наших знань. Можлива і інша крайність релятивізм - уявлення про панування у світі випадковостей. З точки зору релятивізму, світ, природа є хаос випадковостей.

7. Співвідношення можливості і дійсності. Вірогідність як міра можливості. Можливість і дійсність - філософські категорії, за допомогою яких відображається розвиток реального світу.

Категорія можливості фіксує розвиток істотних явищ, наявність умов їх виникнення і відсутність обставин, що перешкоджають їх виникненню. Під дійсністю розуміють творчий підсумок дії усіх реальних сил світу - це: природа і всесвітня історія, людина і її розум; матеріальна і духовна культура і так далі.

Перехід можливості в дійсність, ґрунтований на причинному зв'язку явищ об'єктивного світу. При цьому слід розрізняти реальну і абстрактну можливість. Абстрактна можливість (формальна) припускає відсутність яких-небудь умов, що породжують деяке явище, а також одночасну відсутність умов, що перешкоджають його виникненню. Цим поняттям означають також слабо виражену тенденцію в розвитку явищ. Реальна можливість означає наявність ряду необхідних умов реалізації (перетворення цього явища) в дійсність.

Можливість - це майбутнє в сьогоденні, те, чого не існує в сьогоденні, в цій якісній визначеності, але що може виникнути і існувати, стати дійсністю за певних умов.

Абстрактна можливість за певних умов може стати реальною і навпаки. Це відбувається з певною часткою ймовірності. Вірогідність - це міра можливості, міра реалізації цієї події за даних умов і при цій закономірності. Імовірнісний зв'язок цих подій виявляється при багатократному повторенні цих умов. Вірогідність - ця властивість безлічі подій, в яких проявляється випадковість.

Проте, у розподілі цих випадкових явищ утворюється статистична закономірність. Кількість злочинів, шлюбів і розлучень, травм в спорті і т. п. за певний період повторюється з дивовижною стійкістю.

Облік реальних можливостей, діяльність з перетворення деяких з них на дійсність, усунення небезпеки реалізації і навіть виникнення небажаних можливостей - найважливіше практичне завдання людини.

РОЗДІЛ 3. ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ ПІЗНАННЯ

3.1. Пізнання, його види. Проблема пізнання у філософії

1. Теорія пізнання називається гносеологією, або епістемологією (грец. "гнозис" - пізнання, пізнавання, знання і "епістема" - знання, уміння, наука). В українській мові термін "знання", так само як і "пізнання", несе два основні значення: знання як даність, здобутий факт, а також процес пізнавання, набуття знання.

Проблема пізнання є однією з найважливіших, якою займається філософія упродовж усієї її всесвітньої історії.

Пізнання - процес цілеспрямованого активного відображення дійсності у свідомості людини. Це - специфічна діяльність людини, орієнтована на відкриття законів природи і суспільства, таємниць буття людини і світу взагалі, виявлення можливих способів дії з предметами і явищами.

Результати пізнання залишаються не лише у свідомості конкретної людини, що пізнала, але і передаються з покоління в покоління, головним чином, за допомогою матеріальних носіїв інформації - книг, малюнків, об'єктів матеріальної культури. У

процесі життя людина виконує два види дій з пізнання - пізнає навколишній світ безпосередньо (тобто відкриває щось нове або для себе, або для людства). І пізнає навколишній світ опосередковано - через результати пізнавальної діяльності інших поколінь (залучається до усіх видів матеріальної або духовної культури).

Пізнання буває наукове і ненаукове. Наукове пізнання переслідує мету відкриття законів розвитку і функціонування об'єктів. Ознаки наукового пізнання: прагнення до істини як вищої цінності.

Пізнавальний процес разом із логічним мисленням включає інтуїцію, здогадку, вигадку, тому пізнання різноманітне, його не можна ототожнити тільки з науковим пізнанням. Ненаукове пізнання - форми знання, які не мають чітких раціональних критеріїв істинності, доказовості, обґрунтованості. До таких форм пізнання відносять життєве, практичне, художнє, релігійне, міфологічне і, в певному значенні, філософське (наприклад, екзистенціалізм тощо).

Життєве пізнання і знання ґрунтується на спостереженні і кмітливості, на узгодженні результатів пізнання з уявленнями, отриманими з життєвого досвіду.

Життєві уявлення і знання можуть впливати на процес наукового пізнання, допомагати в постановці проблем і у розробці стратегії наукового дослідження. Наприклад, у створенні багатьох лікарських засобів були враховані життєва практика лікування і застосування народних лікувальних засобів.

Практичне пізнання і знання формується на основі виробничого втілення яких-небудь принципів, розроблених як наукою, так і отриманих на основі практичного досвіду. Цінність практичного знання в тому, що воно містить в собі такі зерна істини, які ще не стали предметом наукового обґрунтування, але підтверджуються практикою.

Чималу роль відіграє і художнє пізнання, яке є цілісним, нерозчленованим відображенням світу і особливо людиною у світі.

На відміну від понятійного моделювання реальності художнє пізнання дозволяє істотно розширити людський досвід, дає можливість виразити такі явища, які неможливо зрозуміти іншими способами. Наприклад, художнє дослідження духовного життя людини є найбільш достовірним і, мабуть, єдино усебічним.

Наукове пізнання припускає не лише констатацію фактів, але і їх пояснення, осмислення в усій системі понять цієї науки. Наукове пізнання відповідає на питання не лише як, але і чому протікає той або інший процес, подія. Наукове пізнання спирається на докази, оскільки воно, передусім, пояснювальне. Наукове пізнання є виробництвом знань і може бути емпіричним і теоретичним. Головною особливістю теоретичного знання є наявність у нього сили, що передбачає. Знання законів, які розкриваються в процесі наукового пізнання, відкривають людині можливість краще зрозуміти нескінченно різноманітний світ.

Віра (лат. "веритас" - істина, "верус" - істинний) - форма прояву духовного життя, особливий стан свідомості, своя основа у власних почуттях.

Звичайне поняття віра вживається у наступних значеннях:

1) Здатність людини визнавати рівнозначність своїх чуттєвих образів сприйманим речам і явищам і, зокрема, як духовна здатність людини, її душі містично (таємничо, чарівним чином) знаходитися у пізнаваному предметі і інтуїтивно осягати суть: - "релігійна віра".

2) Інтерпретація висловлювань і інших форм знання як істинних без достатніх логічних і фактичних обґрунтувань.

3) У той же час віра може розумітися раціонально, як стан, обумовлений знанням і пізнанням, поясненням того, у що і чому людина вірить. Така віра виражається у переконанні. У науці віра проявляється у твердженнях, що приймаються без обґрунтування, - аксіомах.

Для світогляду віра - поняття, за допомогою якого характеризується вільне особисте самовизначення людини по відношенню до духовної і моральної сторони життя. Поняття віри у цьому випадку набуває два значення: вірити і вірувати. Вірять усі люди, вірують небагато. Вірять у карти, ворожіння, гороскопи, у знання і тому подібне. Вірують у Бога. Вірувати у Бога означає прагнути до споглядання Його, молитовний "медитувати" про Нього. І.Кант вважав, що буття Бога не можна довести, але треба прийняти на віру як умову моральності.

Далеко не все заслуговує віри, тому люди самі вибирають предмет своєї віри, прагнуть до нього, і несуть відповідальність за свій вибір.

2. Проблема пізнання світу обумовлена існуванням сумніву в достовірності знання і його повноти. Знання постійно накопичуються, але одночасно відкриваються і нові горизонти непізнаного. Розвиток науки і науково-технічні досягнення XX-XXI століття дозволили розкрити багато таємниць природи і одночасно виявити існування непізнаного, таємничого. Так, досягнення генетики дозволили створювати високопродуктивні сорти злакових, овочів, фруктів. Приготовані на їх основі харчові продукти обходяться дешевше, їх можна зробити більше. Проте виникли сумніви у корисності для людського організму цих продуктів. Сьогодні ніхто з повною упевненістю не може сказати про можливі наслідки їх вживання.

Корінне питання теорії пізнання: як можливе пізнання, чи пізнаваний світ в принципі? (див. також розділ 1.3). Оптимісти стверджують принципову пізнаваність світу. Скептицизм - позиція радикального сумніву в істинності свідомого або суджень, що несвідомо відтворюються, і отримуваних знань. Скептицизм обумовлений тим, що в процесі пізнання виникають, або в структурі свідомості, що пізнає, або в структурі реальності, певні спотворюючі чинники.

У філософії оптимізм і скептицизм формує дві основні точки зору на процес пізнання гностицизм і агностицизм. Прибічники гностицизму оптимістично дивляться на сьогодення і майбутнє пізнання. На їх думку, світ пізнаваний, а людина має потенційно безмежні можливості пізнання. Наприклад, Г.Гегель виразив оптимістичну точку зору в словах, що "у прихованої і замкнутої спочатку суті всесвіту немає сили, яка могла б протистояти дерзанню пізнання, вона повинна розкритися перед ним, показати йому свої багатства і свої глибини і дати йому насолоджуватися ними".

Агностицизм (від грец. "агностос" - невідомий, недоступний пізнанню) - одна з вічних тенденцій світоглядного характеру, а також філософське вчення, яке пов'язане з сумнівом у можливості людини істинно пізнавати світ. Агностики (часто - ідеалісти) не вірять або в можливості людини пізнавати світ, або в пізнаваність самого світу або ж допускають обмежену можливість пізнання. Наприклад, ще античні філософи (софісти) розглядали відносність будь-якої думки, яка, на їх думку, завжди залежить від мислячої індивідуальності і обставин.

Існують два різновиди агностицизму. Один із них пов'язаний із твердженням про непізнаваність об'єктивних законів природи, суті речей, всюдисущого духу і тому подібне. Другий - із поширенням цього твердження також на результат нашого життєвого досвіду, суть якого прихована від нас пеленою "майї" (майя - ілюзорний світ, ілюзія), видимості, а тому недоступних пізнанню до кінця.

Найбільш відомим агностиків являється Імануїл Кант. Їм була висунена послідовна теорія агностицизму. Згідно з його твердженнями людина має обмежені пізнавальні можливості (завдяки обмеженим пізнавальним можливостям розуму). Навколишній світ непізнаний в принципі - людина зможе пізнати зовнішню сторону предметів і явищ, але ніколи не пізнає внутрішню суть цих предметів і явищ - "речей в собі".

На багато питань, що вказуються агностиками, відразу дійсно неможливо дати відповідь. Проте агностицизм суперечить самій практиці пізнання і досягненням учених, яким вдається побудувати більш менш успішні теорії, що підтверджуються на досвіді. На основі цих теорій люди будують механізми, машини, вирішують безліч важливих для життя проблем, доводячи практикою можливість відповідної пізнаваності світу.

Тому сучасна гносеологія у своїй більшості стоїть на наступних принципах гностицизму :

- принцип діалектики - необхідно діалектично, тобто з точки зору розвитку, підходити до проблеми пізнання, використати закони, категорії;
- принцип історизму - розглядати усі предмети і явища у контексті їх історичного виникнення і становлення;
- принцип практики - визнавати головним способом пізнання практику - діяльність людини по перетворенню навколишнього світу і самої себе;
- принцип пізнаваності - бути переконаним в самій можливості пізнання;
- принцип об'єктивності - визнавати самостійне існування предметів і явищ незалежно від волі і свідомість;
- принцип активності творчого відображення дійсності;
- принцип конкретності істини, яку слід шукати як індивідуальну і достовірну істину у конкретних умовах.

3.2. Суб'єкт і об'єкт пізнання. Функції практики у пізнанні

1. У теорії пізнання суб'єктом, що пізнає, є людина - істота, що наділена розумом і засвоїла арсенал пізнавальних засобів накопичених людством. Суб'єкт - це джерело пізнавальної активності. Повноцінна пізнавальна діяльність людини можлива лише у рамках суспільства.

Об'єкт - це те, на що спрямована пізнавальна активність суб'єкта. Об'єкт - частина буття, супротивна людині в її пізнанні або діяльності, і що надає умови для її діяльності.

З точки зору пізнавальної діяльності, суб'єкт не існує без об'єкту, а об'єкт без суб'єкта. Наприклад, простори Космосу існують давно, але лише з впровадженням у техніку фундаментальних відкриттів науки з'явилася можливість їх досліджень. Космос став об'єктом сучасних досліджень, оскільки з'явилися національні, і інтернаціональні дослідницькі колективи. Формування нового об'єкту для наукових досліджень зумовило появи нового суб'єкта пізнавальної діяльності.

У соціальному пізнанні взаємодія суб'єкта і об'єкту пізнавальної діяльності має свої особливості. Об'єктом пізнання у соціальному пізнанні є люди. Суб'єкт пізнання - також люди. Ця обставина накладає особливий відбиток на процес пізнання.

2. Процес пізнання, що здійснюється людиною, обумовлений передусім життєвою необхідністю, її практичними потребами. Практика - конкретна діяльність людей з перетворення навколишнього світу і самої людини для задоволення потреб, що історично склалися.

У відношенні до пізнання практика виконує наступні функції - вона являється: критерієм істини, основою пізнання, метою пізнання, результатом пізнання. На розвиток пізнавальної діяльності роблять вплив найрізноманітніші чинники, але вирішальними є потреби матеріального виробництва, певні завдання, що висувають перед пізнанням, і що є основним споживачем результатів наукового пізнання.

Результати наукової творчості знаходять застосування не лише у матеріальному виробництві і техніці, вони роблять вплив на усі сфери життя суспільства: фізичний досвід супроводжуються зверненням людини до свого внутрішнього, душевного стану - психічного досвіду. Такий досвід відкривають людині доступ до любові, совісті, почуття обов'язку, правосвідомості, до мистецтва і краси тощо. Пізнання, практика і досвід утворюють єдине ціле, компоненти якого своєю взаємодією обумовлюють прогрес у пізнавальній діяльності людини.

3.3. Проблема істини у пізнанні

1. *Істина - це процес відображення дійсності суб'єктом, при якому відбувається збіг людської думки і об'єкту.*

Істина - відповідність людських знань дійсності. Питання про характер відповідності знання дійсності і самій можливості збігу думки і об'єкту є предметом розбіжностей між різними філософськими напрямками з прадавніх часів і до наших днів.

Суть проблеми відповідності знання дійсності, тобто його істинності в тому, що результат відображення дійсності завжди є незавершеною картиною. Кожен ступінь пізнання обмежений рівнем розвитку науки. Отже, наукові знання мають відносний

характер. Відносність знань полягає в їх неповноті і імовірнісному характері. Істина на кожному етапі пізнання виявляється відносною, обмежено вірним знанням про щонебудь.

Колишня відносно вірна теорія, може тлумачитися у складі нової теорії як окремих випадок повнішої і точнішої теорії (наприклад, класична механіка І.Ньютона і теорія відносності А.Ейнштейна).

Слід розрізняти відносні істини у науці і абсолютно достовірні факти як "абсолютні істини". Такі факти залишаються істинними незалежно від того, хто і коли їх стверджує. Наприклад, послідовність зміни пір року, обертання Землі навколо Сонця і тому подібне - це "абсолютні істини", оскільки в цих положеннях є знання, які не спростовуються подальшим розвитком науки.

2. Істина має суб'єктивну і об'єктивну сторони.

Суб'єктивність істини означає, її залежність від суб'єкта; те, що вона знаходиться в людині, в її свідомості і те, що міра її розкриття залежить від рівня розвитку самої людини.

Істина об'єктивна у тому відношенні, що в ній фіксується зміст, що відноситься до об'єктивно існуючих об'єктів, тобто існуючим незалежно від свідомості. При цьому об'єктивність істини може розумітися як "сущість", як достовірно існуюче, на відміну від уявного, недійсного. Але може розглядатися і як "правда", "справедливість", "добро", "права" або інший творчий початок. Наприклад, будучи компонентом практики, виступати у ролі програми організації практичної дії людини.

Наука, більшою мірою, має у розпорядженні істини відносні, хоча в ній містяться і елементи абсолютної істини (абсолютного знання).

Абстрактної істини немає, об'єктивна істина завжди конкретна, тобто положення, що висувається в якості істини вірно лише для конкретних умов. Конкретність істини - це її залежність від зв'язків і взаємодій, властивих тим або іншим явищам, і від умов, місця і часу, в яких вона розвивається. Наприклад, положення "вода кипить при температурі t градусів за Цельсієм" вірно з урахуванням умов, у тому числі атмосферного тиску.

Проблема істини у пізнанні - це і проблема підстав для відмінності істини від помилки. Помилка - цей зміст процесу пізнання, що не відповідає реальності, але що приймається як істинне.

Практика - цілеспрямована, предметно-чуттєва діяльність людини з перетворення матеріальних систем є найбільш надійним критерієм істинності. Наш розум дисциплінується логікою речей.

3.4. Рівні пізнання та форми

співвідношення емпіричного і теоретичного пізнання у мисленні

1. Чуттєве пізнання - початковий ступінь пізнання. Воно формується у процесі безпосередньої взаємодії суб'єкта із зовнішніми предметами на основі відчуття, сприйняття і уявлення.

Відчуття відбиває окремі властивості об'єктів (червоне, тверде, солодке і так далі). Сприйняття - відтворення цілісних предметів.

Уявлення - чуттєвий образ явищ, з якими в даний момент людина не взаємодіє (наприклад, образи пам'яті про вчорашні події). Вищою формою представлення є уява - процес генерації наочних образів, здійснюваний при провідній ролі мислення.

Уявлення як би стоїть на стику чуттєвого і раціонального пізнання: воно включає кожного разу конкретний, наочний і в той же час узагальнений образ. Людські сприйняття і представлення мають тісний зв'язок із мисленням, і тому осмислені.

При оцінці пізнавальної ролі чуттєвого пізнання у філософії спостерігаються дві тенденції. Згідно першої (теорія символів) - заперечується подібність відчуттів і сприйняття із зовнішньої реальності; вони тут розглядаються не як образи реальності, а у вигляді знаків, символів. Інша представлена матеріалістичною теорією відображення, для якої відчуття, сприйняття і представлення є образи дійсності.

Важлива роль чуттєвого рівня пізнання розкривається у науковому спостереженні і експерименті, наочному моделюванні.

Сукупність чуттєвих представлень на основі практичних даних утворює зміст емпіричного знання. Емпіричне знання виражає свої результати у загальних

представленнях і окремих поняттях. Теоретичне знання фіксує свій зміст у формах теорій, елементи яких зв'язуються логічними доказами. Емпіричне пізнання використовує методи спостереження, експерименту, опису, а теоретичне пізнання - методи абстрагування, ідеалізації і моделювання.

Емпіричне пізнання має переваги перед теоретичним. Якщо у теоретичному бутті людина виступає лише як професіонал пізнання, то у сфері емпіричного пізнання людина виступає як цілісна особа, що реалізовує себе у практиці.

Емпіричне і теоретичне пізнання інтегрується на основі факту. Факт - це явище дійсності, що стало надбанням нашого знання. Для наукового дослідження, за словами А.Ейнштейна, наука повинна розпочинатися із фактів і закінчуватися ними незалежно від того, які теоретичні структури будуються між початком і кінцем.

2. Часто сучасні міркування про розумовий процес не дають однозначного і коректного визначення категорії "мислення" і зводяться до міркування по "колу": "мислення це продукт мозку, а мозок - це матеріальний носій мислення".

Але мислення - процес, у ході якого людина розрізняє думки, як результат чуттєвого досвіду, зіставляє, зв'язує їх між собою, тобто міркує, робить висновок, отримуючи нове знання, тим самим проявляє себе.

Мислення, таким чином, є якісно новою, складнішою формою пізнання, ніж чуттєвий ступінь пізнання. Воно виникає і розвивається разом із появою і розвитком трудових і мовних навичок, і в нім безперервно оформляються результати чуттєвого досвіду. Мислення - вищий ступінь пізнання і ідеального освоєння світу.

Народжене працею, мислення розрізняє у дійсному світі реальне і ідеальне, як би "розділяє пізнавану природу на дві протилежні частини".

Якщо чуттєво сприймана річ є об'єкт, що має характеристики у просторі та часі, то можна розрізнити індивідні об'єкти реальної дійсності (предмети, процеси, явища) і індивідні об'єкти ідеальної дійсності (предмет, процес, явища, що надаються нашою свідомістю).

Індивідні об'єкти реальної дійсності - ті об'єкти, які існують поза людиною. Індивідні об'єкти ідеальної дійсності - елементи внутрішнього світу людини. Вони формуються у процесі пізнання емпірично і теоретично. У гносеологічному аспекті предметом філософії є зв'язки між об'єктами реальної дійсності і їх поняттями - об'єктами ідеальної дійсності.

Думка на відміну від почуття завжди оформлена. Форма думки є зв'язок елементів що становлять думку. Формами раціонального рівня пізнання є поняття, судження і висновки.

Форми і прийоми мислення вироблялися людьми стихійно. Первісна людина спостерігала явища природи, пізнавала їх особливості. Це постійно розвивало її мислення, удосконалювало шляхи і засоби пізнання навколишнього світу. Прийоми і форми мислення, які призводили до істинного знання, що відповідає дійсності, закріплювалися як ті, що виправдали себе і, навпаки, зв'язки думок і міркувань, які вели до неправдивих висновків, відкидалися як неспроможні. Правильні логічні форми, і відповідно результати мислення, перевірялися практично і закріплювалися у її свідомості. Таким чином, думка є результат практичного оформлення на раціональному рівні знання у вигляді понять, суджень, висновків, - результатів чуттєвого і раціонального сприйняття дійсності (реальною і ідеальною), як фактів пізнання.

Властивість загальності форм мислення зовсім не свідчить про їх беззмістовність і апіорність, а вказує лише на те, що вони відбивають прості, наймасовіше властивості і відносини реального світу, загальні до всіх предметів і явищ об'єктивній дійсності.

За походженням і існуванням логіка мислення - не що інше, як своєрідне узагальнене відображення "логіки речей". Логіка мислення - це система законів і форм, яким об'єктивно підкоряються, і за допомогою яких існують думки. Без дії таких законів і форм не може здійснитися зв'язок думок, і відповідно відобразитися зв'язки, стосунки дійсності.

Оскільки "логіка мислення" детермінована безпосередньо "логікою практики", а через неї опосередкована, породжена "логікою речей", то ясно, що без такої логіки мислення не може існувати. Воно за природою логічне.

3.5. Знання, його види. Про проблему формалізації знань

1. Зміст знання може бути представлений у вигляді сукупності тверджень (висловлювань) про певну предметну область за допомогою якої-небудь мови.

У практичній діяльності людини мова виконує безліч різних функцій. За допомогою мовних засобів ми закріплюємо інформацію про навколишню дійсність, і саме у мові здійснюються різні інтелектуальні процедури з переробки цієї інформації.

Знання є складним об'єктом філософського аналізу. Цим пояснюється широке поширення різних спрощених уявлень про знання. Так, знання іноді зближують з інформацією, або, точніше, з корисною інформацією. "Знання - це корисна інформація, накопичена індивідумом, а інтелект - здатність індивідуума використати цю накопичену інформацію деяким корисним (цілеспрямованим) чином". (Фогель Л., Оуэнс А., Уолш М. Искусственный интеллект и эволюционное моделирование. М.: Мир, 1969. С. 17-18).

Зрозуміло, це занадто вузьке уявлення про знання, ґрунтоване на ототожненні знання і його інформаційної сторони. Окрім цієї є і інші важливі сторони знання - соціальна, емоційно-настановна, концептуальна, діалогова, проблемна, і так далі.

У той же час, очевидно, що знання у цілому характеризуються процесами накопичення інформації, структуризації і систематизації. У сучасній філософії іноді протиставляється раціональність і парадоксальність знання (наукові істини завжди парадоксальні, якщо судити на підставі повсякденного досвіду). Але це непорозуміння: раціональність не виключає його парадоксальності, оскільки парадокси допускають раціональну (у тому числі логічний) дозвіл вирішення.

Інформаційна структура знання - це способи його внутрішньої організації, а також способи його функціонування, способи отримання і використання інформації різними суб'єктами пізнання.

2. Точна постановка цієї проблеми припускає певну класифікацію видів знання. Найзагальніша класифікація полягає, мабуть, у розділенні його на неявне і явне знання.

Неявне знання - це невербалізоване знання, яке лише частково усвідомлюється і контролюється свідомістю.

Явне знання - це вербалізоване знання, яке можна виразити у мові і тим самим передати іншій людині, зробити загальним надбанням. Явне знання - основна форма існування знання, на ній ґрунтовано повсякденне життя, науку і культуру.

Явне уявлення знання має, на відміну від інтуїтивного, більш менш оформлену внутрішню структуру і тим самим певну дискретність. "Будь-яке детальне дослідження неминуче вимагає переходу до дискретного опису" (Человек, среда, общество. Проблема формализации описания. Москва : Наука, 1982. С. 27).

Ясно також, що у процесі функціонування знання хтось повинен виводити наслідки, узагальнювати накопичуваний досвід, ставити експерименти, виявляти невідповідності окремих альтернатив і відкидати їх. Цю роль виконує суб'єкт, що володіє знанням.

Завдяки його діяльності знання функціонує, а інформація, що міститься в його структурі, витягається. У результаті виникає залежність між: змістом знання і формою його організації - суб'єктом, здатним витягнути зміст знання за допомогою оволодіння його формою. При цьому суб'єкт може бути або безпосередньо включеним у структуру (форму організації) знання, або бути винесеним за межі цієї структури. Відповідно можна говорити про *особистісну* і *безособистісну* форму знання, його *монологічну* і *діалогічну* форму.

Безособистісне знання характеризує супротивне людині буття за допомогою з'ясування об'єктивних законів його функціонування. Прикладом безособистісного знання може служити квантова електродинаміка.

Особове знання описує процеси, активним учасником яких є людина, суб'єкт. Таке знання об'єктивно характеризує діяльність людини у різних ситуаціях, воно виражає не лише об'єктивні закони, але також ті умови і засоби, за допомогою яких може бути

досягнута поставлена суб'єктом мета. Прикладом особового знання може служити теорія ухвалення рішень в умовах невизначеності.

Монологічна форма знання відповідає викладу певній точці зору, що приймається як істинна. У діалогічній (полілогічній) формі знання викладаються різні точки зору з одного і тому ж питання. Завдяки цьому виникає можливість критичного обговорення поглядів, що викладаються, їх виправлення, можливе поступове рішення задачі з відкиданням невдалих шляхів рішення. У цьому сенсі діалогічна побудова знання виражає не стільки результат, скільки процес, пошук. Діалогічна організація знання є природним способом вираження невирішених проблем і наукової критики. Одним з перших, хто використав особову організацію знання, був старогрецький філософ Сократ, що віддавав перевагу діалогам над монологіями.

3. Твердження можуть або перераховуватися (тобто бути впорядкованими у вигляді деякої послідовності), або виводиться з невеликого числа початкових тверджень за допомогою певних правил. Обидва ці способи витягання знання не виключають один одного, зазвичай вони співіснують і складають основу формалізації: способу існування змісту за допомогою фіксації його форми, що розуміється у найширшому сенсі.

Оскільки далі, поняття "Форма знання" вживається в найширшому сенсі, то з вказаного розуміння формалізації виходить три важливі висновки:

1) Існують різні види формалізації (залежно від того, в якому сенсі розуміється форма організації знання).

2) Невірно просто протиставляти змістовне знання формальному знанню, оскільки всяке знання, що виражене у мові і має внутрішню структуру, вже у тому або іншому ступені, у тому або іншому значенні слова - формально.

Формальне знання, таким чином, протиставляється не змістовному знанню, а знанню неорганізованому, тобто не вираженому словесно (вербально) і не має чіткої внутрішньої структури.

3) найголовніше полягає у тому, що формалізоване знання є в той же час і змістовне знання, оскільки формалізація - це усього лише спосіб організації його змісту. Різні види формалізації знання відрізняються один від одного тільки способом, за яким зміст знання може бути витягнутий суб'єктом із системи знання, засвоєно ним. При оволодінні знанням інформацію, що міститься у ньому, потрібно витягати, витрачаючи на це певні зусилля (подібно до того, як здобич корисних речовин у природи вимагає витрат енергії).

Предметна розмова про формалізацію як початок знання припускає, на нашу думку, виявлення широкого спектру різних видів (рівнів, типів) формалізації. Звичайно, усі різні види формалізації повинні мати щось загальне. Цією загальною є явна дискретна форма внутрішньої організації знання. Формалізація, незалежно від її конкретних видів, припускає виділення деяких елементарних кроків перетворення (функціонування) знання. У різних видах формалізації ці кроки різні, але в кожній формальній організації знання ці дискретні (різною мірою) кроки існують.

Є два основні види формалізації у широкому значенні слова: *недемонстративна* і *демонстративна*.

Недемонстративна формалізація ґрунтована на асоціаціях, причому деякі з них можуть бути не вербалізовані. Це "початкова" формалізація, широко вживана у мистецтві.

В основі демонстративної формалізації лежить двоякий спосіб організації знання: або від засновків до висновку (висновків), або від питання до відповіді (рішення задачі в широкому значенні слова, що включає і моделювання). Така формалізація широко поширена у повсякденному житті і науці та має наступні основні форми: *слабку, часткову, повну та гібридну*.

Слабка формалізація будується у природній мові і характеризується неповною структурізацією. Якщо це міркування від засновків до висновку, то в слабкій формалізації не вказуються явно способи переходу від засновку (засновків) до висновку (наприклад, використовувані в цьому переході закони логіки). В результаті буває важко встановити, чи дійсно в побудованому міркуванні є об'єктивний доказ, або це суб'єктивне переконання.

При рішенні задачі у рамках слабкої формалізації умови завдання і питання визначаються більш менш чітко, але механізм рішення описується приблизно. В результаті не завжди можна встановити, чи дійсно отримано рішення задачі і чи являється рішення, якщо воно є, найкращим (за певними критеріями). Слабка формалізація широко застосовується у повсякденному житті, використовується вона і в гуманітарних науках. Але, починаючи з XIX ст., в гуманітарних науках все ширше використовується часткова формалізація.

Часткова формалізація, на відміну від слабкої, будується у спеціалізованій природній мові. Це фрагмент природної мови, до якої додані спеціальні поняття і відповідні символи. Зазвичай вказують також правила, за якими з одних понять (символів) можна отримати інші. У міркуваннях на основі часткової формалізації чітко виділяються не лише засновки і висновки, але засоби переходу від засновків до висновку. Проте ці засоби, навіть вживані явно, необов'язково відокремлені від природної мови, тому в таких міркуваннях використовується також "інтуїтивна" логіка, вбудована у природну мову, і додатковий, лише частково вербалізований сенс спеціальних понять і символів. В умовах часткової формалізації можуть використовуватися математичні формалізми, а також гіпотетико-дедуктивний метод, що дозволяє обґрунтовувати і спростовувати наукові гіпотези залежно від результатів експериментів та інших даних. Засобами часткової формалізації виражені постановка і рішення різних завдань, моделювання, ухвалення рішень в умовах невизначеності та багато що інше.

Повна формалізація доводить спеціалізацію часткової формалізації до межі. Спеціальна природна мова замінюється у ній штучною мовою, в якій визначаються усі допустимі дедуктивні правила переходу від засновку до висновку, повністю вказується алгоритм рішення задачі. Прикладом повної формалізації може служити побудова логічного числення або складання програми для ЕОМ. В принципі, якщо пізнавальне завдання доведене до рівня формалізації, то її рішення (якщо воно можливе) можна доручити ЕОМ.

Звичайні (не повністю формалізовані) математичні тексти займають проміжне місце між частковою і повною формалізацією. З одного боку, вони не повністю відокремлені від природної мови і можуть додатково спиратися на властиві їй інтуїтивні виразні засоби. З іншого боку, їх внутрішня структуризація така прозора, що допускає (в принципі) перехід до повної формалізації. Тому міра математизації частково формалізованого знання можуть служити зразковою шкалою його наближення до повної формалізації. Нижню частину цієї шкали займають гуманітарні науки, середину - технічні науки, а верхню частину - природничі науки. При цьому не слід змішувати міру математизації (відповідно, міра формалізації) знання з його науковістю, оскільки повністю формалізоване і тривіальне (порожнє) знання сумісні між собою.

Особливе місце серед видів формалізації займає гібридна формалізація. Основу цієї формалізації складає взаємодія людини і ЕОМ, причому людина діє у рамках слабкої або часткової формалізації, а машина - на основі повної формалізації. У необхідності узгодження цих різних принципів дії лежить одна з основних труднощів реалізації гібридної формалізації. (див.: Гришанов І.В. Логіка: теорія і практика. – Херсон : Айлант, 2005.).

4. Представляє інтерес і методологічне зіставлення різних видів формалізації. Повна формалізація призводить до "жорсткої" системи знання, поліпшити яку можна лише переходом до іншої досконалішої системи. Крім того, повна формалізація у певному значенні "нелюдяна". Ідеалом цієї форми організації знання є усунення людини із системи знання. Послідовна реалізація повної формалізації призводить до появи (при розгляді багатьох нетривіальних завдань) неповних і нерозв'язних формальних теорій. Навпаки, слабка, часткова і гібридна формалізація дають приклади гнучкій організації знання, що допускає перебудову і поліпшення на своїй власній основі. Ці формалізації є також "людяними" у тому сенсі, що ставлять людину у центр формальної системи знання.

Гібридна формалізація, крім того, служить основою інформаційного моделювання. Вона годиться як для інформаційного моделювання знання, так і для інформаційного моделювання діяльності.

Зауважимо, що ніякий з відомих способів організації знання не має вирішальних переваг один перед одним. Монологічна структура знання краще відповідає викладу закінченого знання, діалогічна - процесу пошуку. Жорстка формальна організація знання (повна формалізація) дає точність і оглядовість, але може привести до неповноти і нерозв'язності.

"Людські" формалізації знання не ведуть до неповноти і нерозв'язності, та зате можуть привести (при рішенні складних завдань) до невизначеності. У будь-якому разі, вигравучи в одному, ми обов'язково втрачаємо в іншому. У цьому полягає один із законів "збереження" у процесі розвитку знання як складної системи, що самоорганізується.

3.6. Творчість і інтуїція у пізнанні

1. Творчість - вид діяльності людини, спрямований на творення нових об'єктів, нових якостей цих об'єктів, нових уявлень і знань.

Пізнання і творчість є процесом, в якому досягнення істини, формулювання нових ідей і створення винаходів може відбуватися без явних слідів обґрунтування, тобто інтуїтивно. Неявне і явне знання кожного індивіда взаємозв'язані.

Спосіб, яким неявне знання переходить у явне, називається *інтуїцією*. Інтуїція (від латинського - погляд, вид) - процес досягнення істини шляхом "безпосереднього розсуду", поза явними логічними обґрунтуваннями. У інтуїтивному уявленні ціле усвідомлюється без вичленення у ньому окремих дискретних частин, воно задається цілком і відразу, незалежно від того, вірне воно або ні. Як "робоче знаряддя" тут використовуються не послідовні міркування, а внутрішня інтелектуальна напруженість, специфічні зорово-інтелектуальні образи, тощо.

Інтуїція близька таким станам, як натхнення, духовне бачення, одкровення і має витоки у несвідомому шарі психіки людини. В акті інтуїції безпосередньо "схоплюється" суть речі, її глибинні стани і протиріччя. Інтуїцію не треба вважати якимсь відхиленням від звичайних шляхів досягнення істини, вона опосередкована логічним мисленням і практикою.

За здатністю як би "несподівано" вгадати істину насправді стоїть накопичений досвід, отримані раніше знання, у тому числі і навички побудови логічно правильних міркувань. Наприклад, французький вчений А.Пуанкаре розповів, як він працював над науковою проблемою і ніяк не міг її вирішити. Ідея рішення прийшла йому абсолютно випадково, тоді як він, знаходячись в чужому місті, сів в омнібус. Щаслива думка "осіяла" його несподівано.

"Несподіваність інтуїтивного осяяння" ґрунтована на здатності індивіда відбивати, в ході інформаційної взаємодії з навколишнім світом, разом з прямим усвідомленням, побічний (неусвідомлений) продукт. За певних умов ця (раніше не усвідомлена) частина результату дії стає ключем до рішення творчої задачі. Результати ж інтуїтивного пізнання з часом логічно добудовуються і перевіряються практикою.

2. У науці і філософії добре відомі дві "нормальні" пізнавальні здатності людини: розум і почуття, що мають різноманітні прояви. До таких проявів відносять деякі особливі здібності, погано вивчені, але також визнані "нормальними". Наприклад, феноменальна пам'ять, що дозволяє запам'ятати будь-який текст з першого прочитання; швидкий рахунок, що дозволяє миттєво обчислювати багатозначні числа; різні види чуттєвої або інтелектуальної інтуїції, типу наукової інтуїції, інженерної інтуїції і так далі. Дослідження інтуїції є основним завданням напряду дослідження, яке дістало назву парапсихології.

Предметом дослідження тут є досліди по виявленню надчуттєвих ефектів, що проводяться з усіма людьми; вивчення тих, що мають підвищені екстрасенсорні можливості; вивчення так званих біополів людини, тварин і рослин (зокрема, проблеми чутливості рослин до людей) та інш.

Почалася парапсихологія з контрольованих і відтворних дослідів по відгадуванню так званих парапсихологічних карт, які показали, що багато людей в тому або іншому ступені мають здатність передчуття. Ми маємо справу тут з чимось, межуючи з фантастикою. Але потрібно відмітити, що гіпотези про одночасність минулого,

сьогодення і майбутнього обговорюються у науці (зокрема, у фізиці), а немало людей проявляють в екстремальних ситуаціях сили, недоступні для них у нормальному стані (мати, рятуючи дитину, може підняти автомобіль; деякі передчувають долю близьких і тому подібне). Усе це може бути предметом наукового пізнання, хоча дослідження подібних феноменів винятково складно. Такого роду здібності людини, що називаються надчуттєвими (екстрасенсорними) або надрозумними, які іменують ще пара нормальними (грец. "пара" біля). Серед них відмічають *телепатію, телекінез, телепортацію, ясновидіння* тощо.

Більшість учених скептично відносяться до парапсихології, оскільки теорій, що відповідають усім ознакам науковості, пояснюють ці явища, не існує, а експериментальні дані суперечливі. Далі приведені визначення деяких, нібито властивих обраним, здібностей людини.

Телепатія - (лат. "теле" - далеко, "патос" - почуття) передача почуттів і думок на відстані. *Телекінез* - пересування предметів силою думки, погляду, бажання. *Телепортація* - перенесення власного тіла або предмета з однієї точки простору в іншу. *Левітація* - підйом власного тіла над землею. *Ясновидіння* - пророцтва місцезнаходження предметів або людей, або пророцтва майбутніх подій.

Описані і інші паранормальні, екстрасенсорні здібності, використовувані в нетрадиційній медицині для постановки діагнозу або лікування.

Існує багато описів таких явищ, проведена безліч експериментів, багато хто з яких, як пізніше з'ясувалося, був пов'язаний або з прямим обманом, або з неякісним проведенням. Проте, як доведено в логіці і методології науки, жоден експеримент не може підтвердити остаточно яку-небудь теорію або явище, поки не розроблена надійна методика проведення експерименту, а вона неможлива, поки не висунена відповідна гіпотеза, що виконує усі вимоги науковості і природності.

Багато можливостей людини, спостережуваних і використовуваних у буденному житті, поки нез'ясовні сучасною наукою, але вони, можливо, і не мають відношення до паранормальним явищем, а є лише специфічною комбінацією і вираженням звичайних людських здібностей.

Проблема інформативності такого знання цікава, але лежить за межами даного навчального посібника.

Розділ 4. ФІЛОСОФСЬКІ І ПРИРОДНИЧОНАУКОВІ ОСНОВИ БУТТЯ

4.1. Буття як філософська проблема

1. Міркування про буття як таке є спроба охопити уявним поглядом усе нескінченне різноманіття не лише реальної, але і ідеальної дійсності. Питання про буття невичерпне, оскільки невичерпна, неозора дійсність. Розгляд проблеми буття - предмет особливого розділу філософії - вчення про буття (онтології).

Поняттям "буття" означають існування, того, що дійсно. У звичайному вживанні поняття про буття частково співпадають з поняттями універсуму, космосу, всесвіту, природи, життя. Буття - це існування матеріальних речей і усіх їх властивостей, зв'язків і стосунків.

Буття - одна з найважливіших категорій філософії. Становлення філософії розпочиналося саме з вивчення проблем буття. Як філософська категорія "буття" з'явилася тільки тоді, коли філософська думка поставила перед собою проблему існування і стала її аналізувати.

У сучасній філософії категорія буття трактується по-різному. Кожен філософський напрям виходить зі своїх власних підстав. Одні філософи розглядають буття як щось первинне, визначальне. Інші вважають буття відображенням деякої суті, яка недоступна чуттєвому сприйняттю. Треті вважають, що буття саме є абстрактною суттю. Четверті стверджують, що єдине можливе буття - це буття людини. Для екзистенціальної філософії, наприклад, буття є не що інше, як сама людина, її переживання свого "буття-в-світі", безпосередньо дане їй як існування.

2. Який же зміст філософської категорії "буття"? Або які найбільш загальні і істотні властивості навколишнього світу і світу самої людини:

- навколишній світ, існував, існує, і завжди існуватиме. Він (навколишній світ) вічний;

- навколишній світ нескінченний і безмежний;
- навколишній світ розвивається, має внутрішню причину, джерело руху у самому собі;
- навколишній світ єдиний, що проявляється в різноманітті його форм;
- навколишній світ гарантує рівність існування природного, соціального і духовного.
- навколишній світ змінюється: він не залишається постійним, він знаходиться у безперестанному русі, розвитку.

Ці положення (ознаки) узагальнюються поняттям субстанції - самостійній суті, яка для свого існування не потребує ні чого, окрім самої себе.

Таким чином, буття - це існуюча, самостійна, об'єктивна, вічна, нескінченна субстанція, яка включає усе суще. Буття - це реальна і ідеальна дійсність (об'єктивна і суб'єктивна у своїй сукупності). Буття - це усе те, що існує.

Категорією, протилежною до буття, є небуття. Небуття - повна відсутність чого-небудь. Небуття мислиться як відносне поняття, а в абсолютному сенсі небуття немає. Спроба осмислити небуття в абсолютному сенсі є нездійсненим завданням: у свідомості завжди витатиме якась форма буття, якість "Щось". Таким чином, небуття - стан, єдиний із буттям (так само дійсно) і протилежний до нього. Усі конкретні форми буття, наприклад, кристали, велетенські зоряні скупчення, рослини, тварини і люди як би "випливають" з небуття (їх саме таких колись не було) і стають готівковим буттям. Їх буття завжди пов'язане з можливістю їх небуття. Перехід в небуття мислиться як руйнування цього виду буття і перехід його в іншу форму буття.

3. Основними формами буття (існування) є:

- *буття речей "першої природи"* - існування реальних (що мають протяжність, масу, об'ємом, щільністю) тіл, речей, що існуючих поза людиною і незалежно від неї, мають природне походження. Ця форма буття є об'єктивною реальною дійсністю, яка є первинною по відношенню до людини і її свідомості. Бо людина сама є частина природи і його походження, життя і діяльність без неї неможлива;

- *буття речей "другої природи"* - речі "другої природи" - це усе, що створено людиною і знайшло своє матеріальне втілення: знаряддя праці, будівлі і споруди, засоби масової інформації, твори мистецтва тощо.

Речі "другої природи", також об'єктивні і дійсні. Будучи результатом діяльності людини, вони існують поза її свідомістю і незалежно від неї. Вони живуть за своїми власними законами, визначаючи характер життєдіяльності людини.

У той же час буття речей "другої природи" є синтезом природного матеріалу, з якого вони зроблені, "опредмеченої" думки і "опредмеченої" ж діяльності людини. Крім того, буття цих речей пов'язане з їх цільовим призначенням.

- *духовне (ідеальне) буття* - це існування свідомого і несвідомого, разом з результатами їх діяльності, такими як ідеї, принципи, норми і правила, знання і тому подібне. Духовне, як дійсність, існує у вигляді індивідуалізованого духовного буття і об'єктивованого духовного буття. Індивідуалізоване духовне буття - це духовне буття, що належить окремій людині. Все, що об'єктивувалося або інтерсуб'єктивне духовне буття, є колективна свідомість і колективне несвідоме, моральні і естетичні цінності, різні ідеї і знання, закріплені у суспільній свідомості за допомогою знаково-символічних форм, які служать засобом об'єктивування і передачі духовного досвіду.

Індивідуалізоване духовне буття містить в собі частково і інтерсуб'єктивне духовне буття, і, навпаки, інтерсуб'єктивне буття не може існувати поза індивідуалізованим духовним буттям.

Останніми роками активно досліджується проблема віртуальної дійсності або віртуальне буття. Під цим терміном розуміють створену за допомогою комп'ютера модель реальності. У цій реальності є можливість людині виконувати дії з уявними об'єктами. Іншими словами, віртуальна реальність є не що інше, як ілюзорна, уявна реальність. Специфічними особливостями віртуальної реальності є породження віртуального буття, його штучність. Це дає можливість створювати різноманітні моделі, імітувати різні принципово можливі ситуації. Інтерактивність, яку має віртуальна реальність, дозволяє їй здійснювати зв'язок з об'єктивною реальністю.

Актуальність віртуальності занурює свідомість людини у своє "зараз-і-тут-буття". Людина відчуває свою повну причетність до віртуального світу, вона живе у ньому. Автономність віртуального світу дозволяє людині існувати у світі власної рефлексії незалежно від об'єктивних умов її фізичного і соціального буття.

Віртуальне буття вторинне по відношенню до об'єктивного світу, до світу матеріальних речей. Воно, в цьому сенсі, є різновидом суб'єктивної реальності, в якій по-особливому з'являються, наприклад, просторово-часові стосунки. Час тут змінюваний: минуле переживається людиною як би знову, з урахуванням попереднього досвіду.

- *людське буття* - існування людини як єдності речової і духовної (ідеального). Ця "двоїстість" людини визначає специфіку її буття, яка виражається у здатності: виділяти себе з решти світу, давати оцінку своїм діям, змінювати свою поведінку, формувати своє фізичне тіло і духовний світ - усвідомлювати своє існування саме як існування людини. Людина це - особлива "річ", що має здатність мислити, "здатність до судження" (І.Кант).

Ще однією специфічною особливістю буття людини є її не абсолютна, як у тварини, а відносна залежність від фізичного тіла. Задовольняючи ті або інші біологічні потреби, людина керується при цьому певними соціальними нормами і правилами, що дозволяють контролювати і регулювати ці потреби. Характерною рисою буття людини є і те, що вона пов'язана численними і різноманітними соціальними стосунками. Вона породжена цими стосункам і, одночасно, є їх творцем.

Ще однією із найважливіших особливостей людини, що відрізняють її буття, є здатність до мовної діяльності, володіння мовою. Мова - це не лише засіб спілкування між людьми. Це ще і спосіб соціалізації людини. Поза мовою людина втрачає свою людську суть. Нарешті, слід зазначити і таку особливість буття людини, як здатність створювати речі "другої природи". Ця здатність надає особливий характер буттю людини.

- *соціальне буття*, яке включає буття людини у суспільстві і буття (життя, існування, розвиток) самого суспільства як: спільного буття людей, пов'язаних між собою різноманітними стосунками. Соціальне буття - цілісна система, головною системотворчою ознакою якої є економічні стосунки, що розвивається.

Серед форм буття також виділяються:

- *ноуменальне буття* (від - слів "ноумен" - річ сама по собі) - буття, яке реально існує незалежно від свідомості того, хто спостерігає його з боку;

- *феноменальне буття* - уявне буття, тобто буття, яким його бачить суб'єкт, що пізнає.

Практика доводить, що, як правило, ноуменальне і феноменальне буття співпадають.

Усі розглянуті форми буття мають ту чи іншу граничну основу, яка може бути реальною дійсністю або ідеальною (духовною) дійсністю. При цьому слід мати на увазі, що під об'єктивною реальною дійсністю зазвичай розуміють світ вищої дійсної природи, а також і саму людину разом із створеними нею соціальним світом і світом речей. Суб'єктивна ідеальна дійсність - це світ психічних станів людини, її свідомості, її духовності.

Обидві основи тісним чином пов'язані між собою, існують у постійній взаємодії. В історії філософії вони позначаються як категорії "матерія" і "дух", "свідомість", є гранично широкими поняттями і відіграють значну роль у філософії, оскільки від їх розуміння залежить рішення багатьох філософських проблем.

Філософський світогляд, будучи в цілому метазнанням, виконує свою евристичну і методологічну мету в науковому пізнанні. У той же час сама філософія потребує достовірних результатів, що отримуються конкретно науковим знанням, використовує його як основу для побудови нових уявлень про дійсність.

Питання, які будуть розглянуті далі, значною мірою складають предмет природознавства, передусім фізики, астрономії, біології. Саме до цих галузей науки ми звертаємося, бажаючи отримати сучасні уявлення про будову світу, матерії, про простір, час, рух, життя, свідомість і т. п.

4.2. Природничо-наукові концепції форм буття

4.2.1. Модель Всесвіту, що розширюється

1. Розглянемо різні форми буття детальніше, розпочавши із неживої природи, оскільки вона з точки зору сучасної науки складає основу і першооснову як живої, так і соціальної природи і передує свідомості. При цьому спиратимемося на природничонауковий матеріал і фактичні дані, достовірність яких або не викликає сумніву, або вони приймаються тому, що порівняно з усіма іншими краще пояснюють дійсність.

З появою науки в її сучасному розумінні на зміну міфологічним і релігійним приходять наукові уявлення про походження Всесвіту. Слід розділяти три близькі терміни: буття, універсум і Всесвіт. Перший є філософським і означає усе існуюче. Другий вживається і у філософії, і в науці, не маючи специфічного філософського навантаження (у плані протиставлення буття і свідомості), і означає все як таке.

Значення терміну Всесвіт вужче і придбало специфічне наукове звучання. Всесвіт - місце помешкання людини, доступне емпіричному спостереженню. Поступове звуження наукового значення терміну Всесвіт цілком зрозуміло, оскільки природознавство, на відміну від філософії, має справу тільки з тим, що пояснюється сучасними науковими методами та емпірично перевіряється.

Всесвіт у цілому вивчає наука, що називається космологією, тобто наукою про космос. Слово це теж не випадкове. Хоча зараз космосом називають все те, що знаходиться за межами атмосфери Землі, не так було у Древній Греції. Космос тоді приймався як "порядок", "гармонія", у протилежність "хаосу" - "безладу". Таким чином, космологія, в основі своїй, як і личить науці, відкриває впорядкованість нашого світу і націлена на пошук законів його функціонування.

2. Відкриття цих законів і є метою вивчення Всесвіту як єдиного впорядкованого цілого.

Це вивчення ґрунтується на декількох передумовах. По-перше, сформульовані фізикою універсальні закони функціонування світу вважаються такими, що діють в усьому Всесвіті. По-друге, надані астрономами спостереження теж визнаються поширеними на увесь Всесвіт. І, по-третє, істинними визнаються тільки ті виведення, які не суперечать можливості існування самого спостерігача, тобто людини (так званий антропний принцип).

Висновки космології називаються моделями походження і розвитку Всесвіту. Чому моделями? Річ у тому, що одним із основних принципів сучасного природознавства є уявлення про можливість проведення у будь-який час керованого і відтворного експерименту над об'єктом, що вивчається. Тільки якщо можна провести нескінченну, в принципі, кількість експериментів, і усі вони призводять до одного результату, на основі цих експериментів роблять висновки про наявність закону, якому підкоряється функціонування цього об'єкту. Лише в цьому випадку результат вважається цілком достовірним з наукової точки зору.

До Всесвіту це методологічне правило залишається непридатним. Наука формулює універсальні закони, а Всесвіт унікальний. Це протиріччя, яке вимагає враховувати усі висновки про походження і розвиток Всесвіту не законами, а лише моделями, тобто можливими варіантами пояснення. Суворо кажучи, усі закони і наукові теорії є моделями, оскільки вони можуть бути замінені у процесі розвитку науки іншими концепціями, але моделі Всесвіту як би більшою мірою моделі, чим багато інших наукових тверджень.

3. Найбільш загальноприйнятою у космології є модель однорідного ізотропного нестационарного гарячого Всесвіту, що розширюється, побудована на основі загальної теорії відносності і релятивістської теорії тяжіння, створеної Альбертом Ейнштейном у 1916 році. В основі цієї моделі лежать два припущення: 1) властивості Всесвіту однакові в усіх її точках (однорідність) і напрямках (ізотропна); 2) найкращим відомим описом гравітаційного поля є рівняння А.Ейнштейна. З цього виходить так звана кривизна простору і зв'язок кривизни із щільністю маси (енергії). Космологія, ґрунтована на цих постулатах, - релятивістська.

Важливим пунктом цієї моделі є її не стаціонарність. Це визначається двома постулатами теорії відносності: 1) принципом відносності, що свідчить, що в усіх

інерційних системах усі закони зберігаються незалежно від того, з якими швидкостями, рівномірно і прямолінійно рухаються ці системи одна відносно іншої; 2) експериментально підтвердженою постійністю швидкості світла.

З прийняття теорії відносності витікало у якості слідства (першим це помітив петроградський фізик і математик Олександр Олександрович Фрідман у 1922 році), що викривлений простір не може бути стаціонарним: він повинен або розширюватися, або стискатися. На це виведення не було звернено уваги аж до відкриття американським астрономом Едвіном Хабблом у 1929 році так званого "червоного зміщення" (пониження частот електромагнітного випромінювання): у видимій частині спектру лінії зміщуються до його червоного кінця. Виявлений раніше ефект Доплера свідчив, що при видаленні від нас якого-небудь джерела коливань, сприймана нами частота коливань зменшується, а довжина хвилі відповідно збільшується. При випромінюванні відбувається "почервоніння", тобто лінії спектру зрушуються у бік довших червоних хвиль.

Так от, для усіх далеких джерел світла червоне зміщення було зафіксоване у більшій мірі, чим далі знаходилося джерело. Червоне зміщення виявилось пропорційно відстані до джерела, що і підтверджувало гіпотезу про видалення їх, тобто про розширення Метагалактики - видимої частини Всесвіту.

Червоне зміщення надійно підтверджує теоретичний висновок про нестационарну області нашого Всесвіту з лінійними розмірами близько декількох мільярдів парсек протягом щонайменше декількох мільярдів років. У той же час кривизна простору не може бути виміряна, залишаючись теоретичною гіпотезою.

4. Складовою частиною моделі Всесвіту, що розширюється, є уявлення про Великий Вибух, що стався десь приблизно 12-18 млрд. років тому. "Спочатку був вибух. Не такий вибух, який відомий нам на Землі і який починається з певного центру і потім поширюється, захоплюючи все більше і більше простору, а вибух, який стався одночасно скрізь, заповнивши із самого початку увесь простір, причому кожна частка матерії спрямувалася геть від будь-якої іншої частки" (Вейнберг С. Первые три минуты. Современный взгляд на происхождение Вселенной. Москва, 1981 - С. 30). Початковий стан Всесвіту (так звана сингулярна точка): нескінченна щільність маси, нескінченна кривизна простору і вибухове розширення, що сповільнюється з часом, при високій температурі, при якій могла існувати тільки суміш елементарних часток (включаючи фотони і нейтрино). Гарячість початкового стану підтверджена відкриттям у 1965 році реліктового випромінювання фотонів і нейтрино, які виникли на ранній стадії розширення.

Виникає цікаве питання: з чого ж утворився Всесвіт? Чим було те, з чого він виник. У Біблії стверджується, що Бог створив все ні з чого. Знаючи, що в класичній науці сформульовані закони збереження матерії і енергії, релігійні філософи сперечалися про те, що означає біблейське "нічого", і деякі на догоду науці вважали, що ні під "чим" мається на увазі первинний матеріальний хаос, впорядкований Богом.

Як це не дивно, сучасна наука допускає (саме допускає, але не стверджує), що все могло створитися ні з чого. "Нічого" у науковій термінології називається вакуумом. Вакуум, який фізика XIX століття вважала порожнечою, за сучасними науковими уявленнями є своєрідною формою матерії, здатної за певних умов "народжувати" речові частки.

Сучасна квантова механіка допускає (це не суперечить теорії), що вакуум може приходити у "збуджений стан", внаслідок чого у ньому може утворитися поле, а з нього (що підтверджується сучасними фізичними експериментами) - речовина.

Народження Всесвіту ні "з чого" означає із сучасної наукової точки зору його мимовільне виникнення з вакууму, коли у відсутності часток відбувається випадкова флуктуація. Якщо число фотонів дорівнює нулю, то напруженість поля не має певного значення (за "принципом невизначеності" Гейзенберга): поле постійно випробовує флуктуації, хоча середнє (спостережуване) значення напруженості дорівнює нулю.

Флуктуація є появою віртуальних часток, які безперервно народжуються і відразу ж знищуються, але так само беруть участь у взаємодіях, як і реальними частками. Завдяки флуктуаціям, вакуум придбаває особливі властивості, що проявляються у спостережуваних ефектах.

5. Отже, Всесвіт міг утворитися ні з "чого", тобто із "збудженого вакууму". Така гіпотеза, звичайно, не є вирішальним підтвердженням існування Бога. Адже усе це могло статися відповідно до законів фізики природним чином без втручання ззовні яких-небудь ідеальних сутностей. І в цьому випадку наукові гіпотези не підтверджують і не спростовують релігійні догми, які лежать по ту сторону емпірично підтверджуваного і спростовуваного природознавства.

На цьому дивовижне у сучасній фізиці не закінчується. Відповідаючи на прохання журналіста викласти суть теорії відносності в одній фразі, А.Ейнштейн сказав: "Раніше вважали, що якби зі Всесвіту зникла уся матерія, то простір і час збереглися б; теорія відносності стверджує, що разом із матерією зникли б також простір і час". Перенісши це виведення на модель Всесвіту, що розширюється, можна зробити висновок, що до утворення Всесвіту не було ні простору, ні часу.

Відмітимо, що теорія відносності відповідає двом різновидам моделі Всесвіту, що розширюється. У першому з них кривизна простору-часу негативна або в межах дорівнює нулю; у цьому варіанті усі відстані з часом необмежено зростають. У другому різновиді моделі кривизна позитивна, простір кінцевий, і в цьому випадку розширення з часом замінюється стискуванням. В обох варіантах теорія відносності узгоджується із нинішнім емпірично підтвердженим розширенням Всесвіту.

6. Допитливий розум неминуче ставить питання: що ж було тоді, коли не було нічого, і що знаходиться за межами такого розширення. Перше питання, очевидно, суперечливе саме по собі, друге виходить за рамки конкретної науки. Астроном може сказати, що як учений він не має права відповідати на такі питання. Але оскільки вони все ж виникають, формулюються і можливі обґрунтування відповідей, які являються не стільки науковими, скільки натурфілософськими. Так, проводиться відмінність між термінами "нескінченний" і "безмежний". Прикладом нескінченності, яка не безмежна, служить поверхня Землі: ми можемо йти по ній нескінченно довго, але, вона обмежена атмосферою згори і земною корою знизу. Всесвіт також може бути нескінченним, але обмеженим. З іншого боку, відома точка зору, відповідно до якої у матеріальному світі не може бути нічого нескінченного, тому що він розвивається у вигляді кінцевих систем з петлями зворотного зв'язку, якими ці системи створюються у процесі перетворення середовища.

Але залишимо ці міркування області натурфілософії, тому що у природознавстві кінець-кінцем критерієм істини є не абстрактні міркування, а емпірична перевірка гіпотез.

4.2.2. Еволюція і будова галактик

1. Що ж було після Великого Вибуху? Утворився згусток плазми - стану, у якому знаходяться елементарні частки, - щось середнє між твердим і рідким станом, який і почав розширюватися все більше і більше під дією вибухової хвилі. Через 0,01 сек. після початку Великого Вибуху у Всесвіті з'явилася суміш легких ядер (2/3 водні і 1/3 гелій). Як утворилися усі інші хімічні елементи?

Астрономічні спостереження показують, що з ядер галактик походить безперервне витікання водню. Таким чином, ядра галактик є фабриками з виробництва основного будівельного матеріалу Всесвіту - водню.

Водень, атом якого складається з одного протона в ядрі і одного електрона на його орбіті, є найпростішою "цеглинкою", з якої в надрах зірок утворюються в процесі атомних реакцій складніші атоми. Причому виявляється, що зірки абсолютно не випадково мають різну величину. Чим більше маси зірки, тим складніші атоми синтезуються в її надрах.

Наше Сонце як звичайна зірка робить тільки гелій з водню (який дають ядра галактик), дуже масивні зірки роблять вуглець - головну "цеглинку" живої речовини.

2. Питання про створення і будову галактик - наступне важливе питання походження Всесвіту. Його вивчає не лише космологія як наука про Всесвіт - єдине ціле, але також і космогонія (грец. "гонейна" означає народження) - галузь науки, у якій

вивчається походження і розвиток космічних тіл і їх систем (розрізняють планетну, зоряну, галактичну космогонію).

Галактика є велетенськими скупченнями зірок і їх систем, що мають свій центр (ядро) і різну, не лише сферичну, але часто спіралевидну, еліптичну, сплюснуту або взагалі неправильну форму. Галактик мільярди, і в кожній з них налічуються мільярди зірок.

Наша галактика називається Чумацький Шлях і складається з 150 млрд. зірок. Вона складається з ядра і декількох спіральних гілок. Її розміри - 100 тис. світлових років. Велика частина зірок нашої галактики зосереджена у велетенському "диску" завтовшки близько 1500 світлових років. На відстані близько 30 тис. світлових років від центру галактики розташовані Сонце.

Найближча до нашої галактики (до якої світловий промінь біжить 2 млн. років, його швидкість - 300 тис. км/сек) - "туманність Андромеди". Вона названа так тому, що саме у сузір'ї Андромеди у 1917 році був відкритий перший позагалактичний об'єкт. Його приналежність до іншої галактики була доведена у 1923 році Е.Хабблом, що знайшов шляхом спектрального аналізу в цьому об'єкті зірки. Пізніше були виявлені зірки і в інших туманностях.

У 1963 році були відкриті квазари (квазізоряні радіоджерела) - найпотужніші джерела радіовипромінювання у Всесвіті зі світимістю в сотні разів більшої світимості галактик і розмірами у десятки разів меншими за них. Припустимо, що квазари є ядрами нових галактик і отже процес утворення галактик триває і понині.

3. Зірки вивчає астрономія (від грец. "астро" - зірка і "номос" - закон) - наука про будову і розвиток космічних тіл і їх систем. Ця класична наука переживає у наш час свою другу молодість у зв'язку з бурхливим розвитком техніки спостережень - основного свого методу досліджень: телескопів-рефлекторів, приймачів випромінювання (антен) і т.п.

В астрономії досліджуються радіохвилі, світло, інфрачервоне, ультрафіолетове, рентгенівське випромінювання і гамма-промені. Астрономія ділиться на небесну механіку, радіоастрономію, астрофізику і інші дисципліни.

Особливе значення набула нині астрофізика - частина астрономії, що вивчає фізичні і хімічні явища, що відбуваються у небесних тілах, їх системах і у космічному просторі. На відміну від фізики, в основі якої лежить експеримент, астрофізика ґрунтується головним чином на спостереженнях. Але у багатьох випадках умови, у яких знаходиться речовина в небесних тілах і системах відрізняється від доступних сучасним лабораторіям (надвисока і наднизька щільність, висока температура і т.д.). Завдяки цьому астрофізичні дослідження призводять до відкриття нових фізичних закономірностей.

Власне значення астрофізики визначається тим, що нині основна увага у релятивістській космології переноситься на фізику Всесвіту - стан речовини і фізичні процеси, що проходять на різних стадіях розширення Всесвіту, включаючи найбільш ранні стадії. Один з основних методів астрофізики - спектральний аналіз. Кожному хімічному елементу відповідають цілком певні спектральні лінії, що і дозволяє використати цей метод для вивчення речовин.

На жаль, короткохвильові випромінювання - ультрафіолетові, рентгенівські і гамма-промені - не проходять крізь атмосферу Землі, і тут на допомогу астрономам приходить наука, яка до недавнього часу розглядалася як передусім технічна, - космонавтика (від грец. "наутіке" - мистецтво кораблеводіння), що забезпечує освоєння космосу для потреб людства з використанням літальних апаратів.

Космонавтика вивчає проблеми: теорії космічних польотів - розрахунки траєкторій і т.д.; науково-технічні - конструювання космічних ракет, двигунів, бортових систем управління, пускових споруд, автоматичних станцій і пілотованих кораблів, наукових приладів, наземних систем управління польотами, служб траєкторних вимірів, телеметрії, організація і постачання орбітальних станцій та інш.; медико-біологічні - створення бортових систем життєзабезпечення, компенсація несприятливих явищ у людському організмі, пов'язаних з перевантаженням, невагомістю, радіацією та інш.

Можливість вивчати на орбітальних станціях космічне випромінювання, яке затримується атмосферою Землі, сприяє істотному прогресу в області астрофізики.

4.3. Будова і еволюція зірок та планет

4.3.1. Будова і еволюція зірок

1. Існують дві основні концепції походження небесних тіл. Перша ґрунтується на небулярній моделі утворення Сонячної системи, висуненої ще французьким фізиком і математиком П'єром Лапласом і розвиненою німецьким філософом Еммануїлом Кантом. Відповідно до неї зірки і планети утворилися з розсіяної дифузної речовини (космічному пилу) шляхом поступового стискування первинної туманності.

Прийняття моделі Великого Вибуху і Всесвіту, що розширюється, істотним чином вплинуло і на моделі утворення небесних тіл і привело до гіпотези Віктора Амбарцумяна про виникнення галактик, зірок і планетних систем з надщільної (що складається з найважчих елементарних часток - гіперонів) дозоряної речовини, що знаходиться у ядрах галактик, шляхом його фрагментації.

Інтерпретація небесних тіл визначається тим, яку з двох гіпотез вважають істинною. Відкриття В. Амбарцумяном зоряних асоціацій, що складаються з дуже молодих зірок, які прагнуть втекти одна від одної, було зрозуміло ним як підтвердження гіпотези утворення зірок з первинної надщільної речовини. Яка з двох концепцій ближче до істини, вирішить подальший розвиток природознавства.

Модель Всесвіту, що розширюється, зустрілася з декількома труднощами, які сприяли прогресу астрономії. Розлітаючись після Великого Вибуху з точки із нескінченно великою щільністю, згустки речовини повинні злегка пригальмовувати один одного силами взаємного тяжіння, і швидкість їх повинна падати. Але для гальмування бракує усієї маси Всесвіту. З цього заперечення з'явилася у 1939 році гіпотеза про наявність у Всесвіті так званих "чорних дір", які неможливо побачити, але які зберігають 9/10 мас Всесвіту (тобто стільки, скільки бракує).

Що є "чорними дірами"? Якщо деяка маса речовини опиняється у порівняно невеликому об'ємі, критичному для цієї маси, то під дією власного тяжіння така речовина починає нестримно стискатися. Відбувається гравітаційний колапс. В результаті стискування росте концентрація маси і настає момент, коли сила тяжіння на поверхні стає така велика, що для її подолання потрібно було б розвинути швидкість більшу, ніж швидкість світла. Тому "чорна діра" нічого не випускає назовні і не відбиває, і отже її неможливо виявити. У "чорній дірі" простір викривляється, а час сповільнюється. Якщо стискування триває далі, тоді на якомусь його етапі починаються незгасаючі ядерні реакції. Стискування припиняється, а потім відбувається антиколапсичний вибух, і "чорна діра" перетворюється на "білу діру". Припустило, що "чорні діри" знаходяться в ядрах галактик, будучи надпотужним джерелом енергії.

2. Усі небесні тіла можна розділити на ті, що випускають енергію - зірки, і що не випускають - планети, комети, метеорити, космічний пил. Енергія зірок генерується в їх надрах ядерними процесами при температурах, що досягають десятки мільйонів градусів, що супроводжується виділенням особливих часток величезної проникаючої здатності - нейтрино.

Зірки - це фабрики по виробництву хімічних елементів та джерела світла і життя. Тим самим вирішуються відразу декілька завдань. Зірки рухаються навколо центру галактики по складних орбітах. Можуть бути зірки, у яких міняються блиск і спектр - змінні зірки (Тау Кита) і нестаціонарні (молоді) зірки, а також зоряні асоціації, вік яких не перевищує 10 млн. років. Можливо з них утворюються найновіші зірки, при спалахах яких відбувається виділення величезної кількості енергії нетеплового походження і утворення туманностей (скупчень газів).

Існують дуже великі зірки - червоні гіганти і надгіганти, і нейтронні зорі, маса яких близька до маси Сонця, але радіус складає 1/50000 від сонячного (10-20 км); вони називаються так, тому що складаються з величезного згустку нейтронів). У 1967 році були відкриті пульсари - космічні джерела радіо-, оптично-, рентгенівського і гамма-випромінювання, що приходять на Землю у вигляді сплесків, що періодично повторюються. У радіопульсарів (нейтронних зірок, що швидко обертаються) періоди імпульсів - 0,03-4 сек., у рентгенівських пульсарів (подвійних зірок, де до нейтронної зірки перетікає речовина від другої, звичайної зірки) періоди складають декілька секунд і більше.

До цікавих небесних тіл, яким часто приписувалося надприродне значення, відносяться комети. Під впливом сонячного випромінювання з ядра комети виділяються гази, що утворюють велику голову комети. Дія сонячного випромінювання і сонячного вітру обумовлює утворення хвоста, що іноді досягає мільйонів кілометрів у довжину. Гази, що виділяються, йдуть у космічний простір, внаслідок чого при кожному наближенні до Сонця комета втрачає значну частину своєї маси.

У зв'язку з цим комети живуть відносно недовго (тисячоліття і століття). Небо тільки здається спокійним. У нім постійно відбуваються катастрофи і народжуються нові і найновіші зірки, під час спалахів яких світимість зірки зростає в сотні тисяч разів. Ці вибухи характеризують галактичний пульс.

У кінці еволюційного циклу, коли усе водневе пальне витрачене, зірка стискається до нескінченної щільності (маса залишається колишньою). Звичайна зірка перетворюється на "білого карлика" - зірку, що має відносно високу поверхневу температуру (від 7000 до 30000° С) і низьку світимість, у багато разів меншу світимості Сонця.

Передбачається, що однією із стадій еволюції нейтронних зірок є утворення нової і найновішої зірки, коли вона збільшується в об'ємі, скидає свою газову оболонку і впродовж декількох діб виділяє енергію, що світиться як мільярди сонць. Потім, вичерпавши ресурси, зірка тьмяніє, а на місці спалаху залишається газова туманність.

Якщо зірка мала надвеликі розміри, то у кінці її еволюції частки і промені, ледве покинувши поверхню, тут же падають назад із-за сил гравітації, тобто утворюється "чорна діра", що переходить потім у "білу діру".

4.3.2 Сонячна система та її походження

1. Сонце - плазмова куля (щільність - 1,4 г/см³), добре нагріта (температура поверхні 6000°). Має корону, в якій знаходяться факели, протуберанці. Випромінювання Сонця - сонячна активність - має цикл 11 років. При максимумі сонячної активності на Сонці особливо багато плям.

Джерелом сонячної енергії, мабуть, являються термоядерні реакції перетворення водню у гелій, про що свідчить наявність цих елементів у сонячній хромосфері. Першим теоретичні розрахунки необхідної для ядерної реакції температури зробив Артур Еддінгтон. Німецький фізик Ганс Беті (Нобелівська премія 1967 р.) розрахував реакції термоядерного синтезу гелію з водню на Сонці, але прямих підтверджень поки немає, оскільки відсутні дані про внутрішню будову Сонця.

2. Швидкість руху Сонця навколо осі галактики - 250 км/сек. Сонячна система здійснює один повний оберт навколо галактичного центру за 180 млн. років. Найближчі до Сонця зірки α -Центавра і Сиріус.

Вік сонячної системи, зафіксований за прадавними метеоритами, близько 5 млрд. років. Загальноприйнята гіпотеза, за якою Земля і усі планети сконденсувалися із космічного пилу, розташованого в околицях Сонця. Передбачається, що частки пилу склалися із заліза з домішкою нікелю, або з силікатів, до складу яких входить кремній. Гази теж були присутніми, і вони конденсувалися, утворюючи органічні сполуки, до складу яких входить вуглець. Потім утворилися вуглеводні (з'єднання вуглецю з воднем) і з'єднання азоту.

З гіпотез походження сонячної системи найбільш відома електромагнітна гіпотеза шведського астрофізика Х. Альвена, вдосконалена Ф. Хойлом. Альвен виходив з припущення, що колись Сонце мало дуже сильне електромагнітне поле. Туманність, що оточувала світило, складалася із нейтральних атомів. Під дією випромінювань і зіткнень атоми іонізувалися. Іони потрапляли у пастки з магнітних силових ліній і захоплювалися услід за світилом, що оберталося. Поступово Сонце втрачало свій обертальний момент, передаючи його газовій хмарі.

Слабкість запропонованої гіпотези полягала у тому, що атоми найбільш легких елементів повинні були іонізуватися ближче до Сонця, атоми важких елементів - далі. Значить, найближчі до Сонця планети повинні були б складатися з найлегших елементів - водню і гелію, а віддаленіші - із заліза і нікелю. Спостереження говорять про зворотне.

Щоб здолати цю трудність, англійський астроном Ф. Хойл запропонував новий варіант гіпотези. Сонце зародилося у надрах туманності. Воно швидко оберталось, і туманність ставала усе більш плоскою, перетворюючись на диск. Поступово диск починав теж розганятися, а Сонце гальмувалося. Момент кількості руху переходив до диска. Потім в нім утворилися планети. Якщо припустити, що первинна туманність вже мала магнітне поле, то цілком міг статися перерозподіл кутового моменту.

Відома також гіпотеза утворення планет Сонячної системи з холодної газопилової хмари, що оточує Сонце, запропонована радянським вченим Отто Юлійовичем Шмідтом.

3. Сонячна система складається з 9 планет: Меркурія, Венери, Землі, Марса, Юпітера, Сатурну, Урану, Нептуна, Плутона. Усі планети рухаються в одному напрямі, в єдиній площині (за винятком Плутона) по майже кругових орбітах.

Від центру до околиці Сонячної системи (до Плутона) 5,5 світлових годин. Відстань від Сонця до Землі 149 млн. км, що складає 107 його діаметрів. Малі планети, як і більшість супутників планет, не мають атмосфери, оскільки сила тяжіння на їх поверхні недостатня для утримання газів. У атмосфері Венери переважає вуглекислий газ, в атмосфері Юпітера аміак. На місяці і Марсі є кратери вулканічного походження.

4.3.3. Будава і еволюція Землі

1. Радіус Землі 6,3 тис. км. Маса 6^{21} тонн. Щільність 5,5 г/см³. Швидкість обертання навколо Сонця 30 км/сек.

Земля складається з літосфери (земної кори), протяжністю 10-80 км, мантиї і ядра. У атмосфері Землі, вага якої 5 300 000 млрд. тонн, переважає азот і кисень. Розділяється вона на тропосферу (до 9-17 км) - "фабрику погоди", стратосферу (до 55 км) - "комору погоди", іоносферу, яка складається із заряджених під впливом випромінювань Сонця часток, і зону розсіювання, розташовану на висоті 800-1000 км.

Пояси радіації, які складаються з часток високих енергій, вище атмосфери оберігають Землю від жорстких космічних променів, згубних для усього живого. Дослідження показують, що полюси на Землі мінялися, і колись Антарктида була вічнозеленою. Вічна мерзлота утворилася 100 тис. років назад після великого обледеніння.

2. У XIX столітті в геології сформувалися дві концепції розвитку Землі: 1) за допомогою стрибків ("теорія катастроф" Жоржа Кюв'є); 2) за допомогою невеликих, але постійних змін в одному і тому ж напрямі упродовж мільйонів років, які, підсумовуючись, призводили до величезних результатів ("принцип уніформізму" Чарльза Лайелля).

Успіхи фізики XX століття сприяли істотному просуванню у пізнанні історії Землі. У 1908 році ірландський учений Д.Джолі зробив сенсаційну доповідь про геологічне значення радіоактивності: кількість тепла, випущеного радіоактивними елементами, цілком достатня, щоб пояснити існування розплавленої магми і виверження вулканів, а також зміщення континентів і горотворення. З його точки зору, елемент матерії - атом - має строго певну тривалість існування і неминуче розпадається. У наступному 1909 року російський учений В.І.Вернадський засновує геохімію - науку про історію атомів Землі і її фізико-хімічної еволюції.

Відповідно до сучасних поглядів температура ядра Землі може бути низькою, а процеси у земній корі мають радіоактивну природу. Спочатку Земля була холодною. Атоми радіоактивних елементів, розпадаючись, виділяли тепло, і надра розігрівалися. Це спричинило виділення газів і водяної пари, яка, виходячи на поверхню, започаткувала повітряну оболонку і океани.

У 1915 році німецький геофізик А.Вегенер припустив, виходячи з контурів континентів, що в карбоні (геологічний період) існував єдиний масив суші, названий ім Пангеєю (грец. "уся земля"). Пангея розкололася на Лавразію і Гондвану. 135 млн. років назад Африка відокремилася від Південної Америки, а 85 млн. років назад Північна Америка - від Європи; 40 млн. років назад Індійський материк зіткнувся з Азією і з'явилися Тибет і Гімалаї.

Вирішальним аргументом на користь прийняття цієї концепції стало емпіричне виявлення у кінці 50-х років розширення дна океанів, що послужило відправною точкою створення тектоніки літосферних плит. Нині вважається, що континенти розходяться

під впливом глибинних конвективних течій, спрямованих вгору і в сторони і що тягнуть за собою плити, на яких плавають континенти. Цю теорію підтверджують і біологічні дані про поширення тварин на нашій планеті. Теорія дрейфу континентів, ґрунтована на тектоніці літосферних плит, нині загальноприйнята в геології.

Як ми побачимо надалі, Земля є фабрикою з виробництва (причому безвідходного) складних з'єднань, мінералів і живих тіл.

4.4. Релятивістська фізика

4.4.1. Про теорію відносності

1. Фізика завжди вважалася еталоном наукового знання. У якому сенсі? Не у тому, що вона дає найбільш важливе і істинне знання, а в тому, що відкриває істини, справедливі для усього Всесвіту, про закони співвідношення декількох основних універсальних змінних.

Закони фізики - "цегла" пізнання природи. "Цеглою" пізнання закони фізики є не лише тому, що в них використовуються деякі основні і універсальні змінні і постійні, такі, що діють в усьому Всесвіті, але також і тому, що в науці діє принцип редукціонізму, що свідчить про те, що усе більш складні закони розвитку складніших рівнів реальності мають бути зведені до законів простіших рівнів. Наприклад, закони відтворення життя у генетиці розкриваються на молекулярному рівні як закони взаємодії молекул ДНК і РНК.

Відносно сфери застосовності принципу редукціонізму в методології науки ведуться запеклі суперечки, але саме пояснення як таке завжди припускає зведення з'ясовного на нижчий понятійний рівень. У цьому сенсі наука просто підтверджує свою раціональність.

Фізики стверджують, що жодне тіло у Всесвіті не може не підкорятися закону всесвітнього тяжіння, а якщо його поведінка суперечить цьому закону, означає втручаються іншої закономірності. Літак не падає на землю завдяки своїй конструкції і двигуну. Космічний корабель долає земне тяжіння за рахунок реактивного палива і т. п. Ні літак, ні космічний корабель не заперечують закон всесвітнього тяжіння, а використовують чинники, які нейтралізують його дію.

Можна заперечувати закони філософії, релігію, містичні чудеса, і це визнається нормальним. Але з підозрою дивляться на людину, яка заперечує закони науки, скажімо, закон всесвітнього тяжіння. У цьому сенсі можна сказати, що закони фізики лежать в основі наукового осягнення дійсності.

2. Дві обставини заважають зрозуміти сучасну фізику. По-перше, застосування складного математичного апарату, який потрібно задалегідь вивчити. А.Ейнштейн зробив вдалу спробу здолати цю трудність, написавши підручник, в якому немає жодної формули. Інша обставина, яка виявляється непереборною, - неможливість створити наочну модель сучасних фізичних уявлень: викривлений простір; частку, що одночасно є хвилею і т.д. Вихід з ситуації простий - не потрібно і намагатися це зробити.

Річ у тому, що деякі сторони реальності непомітні для поверхневого спостереження і наочність може ввести в оману. Механіка Арістотеля покоїлася на принципі: тіло, що "Рухалося, зупиняється, якщо сила, що його, що штовхає, припиняє свою дію". Він виявився таким, що відповідає реальності просто тому, що не помічалося, що причиною зупинки тіла є тертя.

Для того, щоб зробити правильний висновок, знадобився експеримент, який був не реальним експериментом, неможливим в даному випадку, а експериментом ідеальним. Такий експеримент провів великий італійський вчений Галілео Галілей, автор "Діалогу про дві найголовніші системи світу, Птолемеєвої і копернікової" (1632 р.). Для того, щоб цей уявний експеримент став можливим знадобилося уявлення про ідеально гладкий стель і ідеально гладку поверхню, що виключає тертя.

Прогрес науки Нового часу визначили уявлення, які ідеалізувалися, пориваючи з безпосередньою реальністю. Проте фізика ХХ століття примушує нас відмовитися не лише від безпосередньої наочності, але і від наочності як такої. Це перешкоджає представленню фізичної реальності, але дозволяє краще усвідомити справедливість слів Ейнштейна, що "фізичні поняття суть вільні творіння людського розуму і не однозначно визначені зовнішнім світом" (Ейнштейн А., Інфельд Л. Еволюція фізики. С. 30). "У нашому прагненні зрозуміти реальність ми частково подібні до людини, яка хоче

зрозуміти механізм закритого годинника. Він бачить циферблат і стрілки, що рухаються, навіть чує цокання, але не має засобів відкрити їх корпус. Якщо він дотепний, він може намалювати собі деяку картину механізму, яка відповідала б всьому, що він спостерігає, але він ніколи не може бути цілком упевнений в тому, що його картина єдина, яка могла б пояснити його спостереження" (Там же. - С. 30). Відмова від наочності наукових представлень є неминучою платою за перехід до дослідження глибших рівнів реальності, що не відповідають еволюційно виробленим механізмам людського сприйняття.

3. На початку ХХ століття з'ясувалося, що відомий принцип відносності Галілея для систем, що інерціальні: "Якщо закони механіки справедливі в одній системі координат, то вони справедливі у будь-якій іншій системі, що рухається прямолінійно і рівномірно відносно першої" (Там же, - С. 130), справедливі і для інших розділів фізики. Тепер він формулювався так: будь-який процес протікає однаково в ізольованій матеріальній системі, і в такій же системі, що знаходиться в стані рівномірного прямолінійного руху. Або: закони фізики мають однакову форму в усіх системах, що мають інерційний відлік.

Після того, як фізики відмовилися від уявлення про існування ефіру як загального середовища, змінилося і уявлення про еталонну систему відліку. Усі системи відліку були визнані рівнозначними, і принцип відносності став універсальним. Відносність в теорії відносності означає, що усі системи відліку однакові і немає якої-небудь однієї, що має переваги перед іншими (відносно якої ефір був би нерухомий).

Раніше покладалося, що перехід від однієї інерціальної системи до іншої можна виразити відповідними перетвореннями Лоренца. Проте експериментальні дані про постійність швидкості світла привели до парадоксу, для вирішення якого знадобилося введення принципово нових представлень.

Пояснити сказане допоможе наступний приклад. Припустимо, що ми пливемо на кораблі, що рухається прямолінійно і рівномірно відносно берега. Усі закони руху залишаються тут такими ж, як на березі. Загальна швидкість руху визначатиметься сумою руху на кораблі і руху самого корабля. При швидкостях, далеких від швидкості світла, це не призводить до відхилення від законів класичної механіки. Але якщо наш корабель досягне швидкості, близької до швидкості світла, то сума швидкості руху корабля і на кораблі може перевищити швидкість світла, чого насправді не може бути, оскільки відповідно до експерименту Майкельсона - Морлі "швидкість світла завжди однакова в усіх системах координат, незалежно від того рухається випромінююче джерело чи ні, і незалежно від того, як воно рухається" (Там же. - С. 140). Намагаючись здолати виниклі труднощі, в 1904 році Х. Лоренц запропонував вважати, що тіла, що рухаються, скорочуються у напрямі свого руху (причому коефіцієнт скорочення залежить від швидкості тіла) і що в різних системах відліку вимірюються уявні проміжки часу. Проте, наступного року А.Ейнштейн запропонував вважати уявний час в перетвореннях Лоренца як істинне.

Як і Галілей, Ейнштейн використав уявний експеримент, який дістав назву "Поїзд Ейнштейна". "Уявімо собі спостерігача, що їде у потязі і світло, що вимірює швидкість, випускається ліхтарями на узбіччі дороги, тобто. що рухається зі швидкістю C в системі відліку, відносно якої потяг рухається із швидкістю V . За класичною теоремою складання швидкостей, спостерігач, що їде у потязі, повинен був би приписати світлу, що поширюється у напрямі руху потягу, швидкість $C - V$ ". (Пригожин І., Стенгерс І. Порядок из хаоса. - С. 87). Проте швидкість світла виступає як універсальна постійна природи.

Розглядаючи це протиріччя, Ейнштейн запропонував відмовитися від уявлення про абсолютність і незмінність властивостей простору і часу. Це виведення суперечить здоровому глузду і тому, що Кант називав умовами споглядання, оскільки ми не можемо представити ніякого простору, окрім тривимірного, і ніякого часу, окрім одновимірного. Але наука зовсім не обов'язково повинна наслідувати здоровий глузд і незмінні форми чуттєвості. Головний критерій для неї - відповідність теорії і експерименту.

Теорія Ейнштейна задовольняла цій критерії і була прийнята. Свого часу і уявлення про те, що Земля кругла і рухається навкруги Сонця теж здавалися такими,

що суперечать здоровому глузду і спостереженню, але саме вони виявилися справедливими.

4.4.2. Простір і час

1. Простір і час традиційно розглядалися у філософії і науці як основні форми існування матерії, відповідальні за розташування окремих елементів матерії один відносно одного і за закономірну координацію явищ, що змінюють один одного. Характеристиками простору вважалися однорідність - подібність властивостей на всіх напрямках, і ізотропна - незалежність властивостей від напрямку. Час також вважався однорідним, тобто будь-який процес в принципі повторюваний через деякий проміжок часу. З цими властивостями пов'язана симетрія світу, яка має велике значення для його пізнання. Простір розглядався як тривимірне, а час як одновимірне і таке, що йде в одному напрямі - від минулого до майбутнього. Час безповоротно, але в усіх фізичних законах від зміни знаку часу на протилежний нічого не міняється і отже фізично майбутнє невіддільне від того, що пройшло.

В історії науки відомі дві концепції простору: простір незмінний як вмістище матерії (погляд Ньютона) і простір, властивості якого пов'язані з властивостями тіл, що знаходяться у ньому (погляд Лейбніца). Відповідно до теорії відносності будь-яке тіло визначає геометрію простору.

Із спеціальної теорії відносності виходить, що довжина тіла (взагалі відстань між двома матеріальними точками) і тривалість (а також шари) процесів, що відбуваються в ньому, є не абсолютними, а відносними величинами. При наближенні до швидкості світла усі процеси у системі сповільнюються, подовжні (уздовж руху) розміри тіла скорочуються і події, одночасні для одного спостерігача, виявляються різночасними для іншого, що рухається відносно нього. "Стержень скоротиться до нуля, якщо його швидкість досягне швидкості світла... годинник абсолютно зупинився б, якби він міг рухатися із швидкістю світла" (Ейнштейн А., Інфельд Л. Цит. соч.- С. 158).

Експериментально підтверджено, що частка (наприклад, нуклон) може проявляти себе по відношенню до частки, що повільно рухається відносно неї, як сферична, а по відношенню до тієї, що налітає на неї з дуже великою швидкістю частці - як сплюснутий у напрямі руху диск. Відповідно, час життя повільний зарядженого π -мезона, що рухається, складає приблизно 10^{-8} с, а швидкість що рухається (з біля світовою швидкістю) - у багато разів більше. Отже, простір і час - загальні форми координації матеріальних явищ, а не самостійно існуючі незалежно від матерії начала буття.

Знайдене Ейнштейном об'єднання принципу відносності Галілея з відносністю одночасності дістало назву принципу відносності Ейнштейна. Поняття відносності стало одним з основних у сучасному природознавстві.

2. У спеціальній теорії відносності властивості простору і часу розглядаються без урахування гравітаційних полів, які не є інерціальні. Загальна теорія відносності поширює закони природи на все, у тому числі на не інерціальні системи. Загальна теорія відносності зв'язала тяжіння з електромагнетизмом і механікою. Вона замінила ньютонів механістичний закон всесвітнього тяжіння на польовий закон тяжіння. "Схематично ми можемо сказати: перехід від ньютонова закону тяжіння в загальній відносності до деякої міри аналогічний переходу від теорії електричних рідин і закону Кулона до теорії Максвелла" (Ейнштейн А., Інфельд Л. Цит. соч.- С. 196). І тут фізика перейшла від речової до польової теорії.

Три століття фізика була механістичною і мала справу тільки з речовиною. Але "рівняння Максвелла описують структуру електромагнітного поля. Ареню цих законів є увесь простір, а не одні тільки точки, в яких знаходиться речовина або заряди, як це має місце для механічних законів" (Там же. - С. 120). Уявлення про поле перемогло механіцизм.

Рівняння Максвелла "не зв'язують, як це має місце у законах Ньютона, дві широко розділених події, вони не зв'язують події тут з умовами там. Поле тут і тепер залежить від поля у безпосередньому сусідстві в момент що тільки що протік" (Там же, - С. 120). Це істотно новий момент польової картини світу. Електромагнітні хвилі поширюються із швидкістю світла в просторі і аналогічним чином діє гравітаційне поле.

Маси, що створюють поле тяжіння, за загальною теорією відносності, викривляють простір і міняють плин часу. Чим сильніше поле, тим повільніше тече час в порівнянні з плином часу поза полем. Тяжіння залежить не лише від розподілу мас в просторі, але і від їх руху, від тиску і натягнень, наявних в тілах, від електромагнітного і усіх інших фізичних полів. Зміни гравітаційного поля розподіляються у вакуумі із швидкістю світла. У теорії Ейнштейна матерія впливає на властивості простору і часу.

При переході до космічних масштабів геометрія простору перестає бути за геометрію Евкліда і змінюється від однієї області до іншої залежно від щільності мас в цих областях і їх руху. У масштабах метagalактики геометрія простору змінюється з часом внаслідок розширення метagalактики. При швидкостях, що наближаються до швидкості світла, при сильному полі простір приходить в сингулярний стан, тобто стискається в точку. Через це стискування мегасвіт приходить у взаємодію з мікросвітом і багато в чому виявляється аналогічним йому. Класична механіка залишається справедливою як граничний випадок при швидкостях, набагато менших швидкості світла, і масах, набагато менших мас в мегасвіті.

Теорія відносності показала єдність простору і часу, що виражається в спільній зміні їх характеристик залежно від концентрації мас і їх руху. Час і простір перестали розглядатися незалежно один від одного і виникло уявлення про просторово-часовий чотиривимірний континуум.

Теорія відносності зв'язала також масу і енергію співвідношенням $E=MC^2$, де C - швидкість світла. У теорії відносності "два закони - закон збереження маси і збереження енергії - втратили свою незалежну один від одного справедливість і виявилися об'єднаними в єдиний закон, який можна назвати законом збереження енергії або маси" (Гейзенберг В. Фізика и философия. Часть и целое.- М., 1989.- С. 69). Явище анігіляції, при якому частка і античастинка взаємно знищують одна одну, і інші явища фізики мікросвіту підтверджують це висновки.

Отже, теорія відносності ґрунтується на постулатах постійності швидкості світла і подібності законів природи в усіх фізичних системах, а основні результати, до яких вона приходить такі: відносність властивостей простору-часу; відносність маси і енергії; еквівалентність важкої і інертної мас (слідство відміченого ще Галілеєм, що усі тіла, незалежно від їх складу і маси падають в полі тяжіння з одним і тим же прискоренням).

До ХХ століття були відкриті закони функціонування речовини (Ньютон) і поля (Максвелл). У ХХ столітті неодноразово робилися спроби створити єдину теорію поля, в якій з'єдналися б речові і польові уявлення, які, проте, виявилися безуспішними.

3. У 1967 році була висунена гіпотеза про наявність тахіонів - часток, які рухаються зі швидкістю, більшою швидкості світла. Якщо ця гіпотеза коли-небудь підтвердиться, то можливо, що з дуже незатишного для звичайної людини світу відносності, в якому постійна тільки швидкість світла, ми знову повернемося в звичніший світ, в якому абсолютний простір нагадує надійний будинок із стінами і дахом. Але доки це тільки мрії, про реальну здійсненність яких можна буде говорити напевно тільки в III тисячолітті.

В кінці цього розділу приведемо слова з книги Гейзенберга (Гейзенберг В. Фізика и философия. Часть и целое) про те, що ж означає розуміння як таке. "Розуміти" - це, мабуть, означає опанувати представлення, концепції, за допомогою яких ми можемо розглядати величезну безліч різних явищ в їх цілісному зв'язку, іншими слова, "охопити" їх.

Наша думка заспокоїться, коли ми дізнаємося, що яка-небудь конкретна, уявна заплутана ситуація є лише приватне слідство чогось загальнішого, що піддається тим самим простішому формулюванню. Зведення строкатого різноманіття явищ до загального і простого першопринципу або, як сказали б греки, "багато чого" до "єдиного", і є якраз те саме, що ми називаємо "розумінням".

Здатність чисельно передбачити подію часто є наслідком розуміння, володіння правильними поняттями, але вона безпосередньо не тотожна розумінню" (Гейзенберг В. Фізика и философия. Часть и целое.- М., 1989.- С. 165).

4.5. Імовірнісний підхід: квантова механіка

4.5.1. Квантова механіка

Квантова механіка - це фізична теорія, що встановлює спосіб опису і закони руху на мікрорівні. Її початок співпав з початком століття. М.Планк в 1900 році припустив, що світло випускається неділимими порціями енергії - квантами, і математично представив це у вигляді формули $E = h\nu$, де ν - частота світла, а h - універсальна постійна, яка характеризує міру дискретної порції енергії, якою обмінюються речовина і випромінювання. У атомну теорію увійшли таким чином переривчасті фізичні величини, які можуть змінюватися тільки скачками.

Подальше вивчення явищ мікросвіту привело до результатів, які різко розходилися із загальноприйнятими уявленнями у класичній фізиці і навіть теорії відносності. Класична фізика бачила свою мету в описі об'єктів, існуючих в просторі і у формулюванні законів, що управляють їх змінами у часі. Але для таких явищ, як радіоактивний розпад, дифракція, випускання спектральних ліній можна стверджувати лише, що є деяка вірогідність того, що індивідуальний об'єкт такий і що він має таку-то властивість. У квантовій механіці немає місця для законів, що управляють змінами індивідуального об'єкту в часі.

Для класичної механіки характерний опис часток шляхом завдання їх положення і швидкостей і залежності цих величин від часу. У квантовій механіці однакові частки в однакових умовах можуть поводитися по-різному. Експеримент з двома отворами, через які проходить електрон, зажадав застосування імовірнісних уявлень.

У мікросвіті панує статистика, а не рівняння Максвелла або закони Ньютона. "Замість цього ми маємо закони, що управляють змінами у часі" (Ейнштейн А., Инфельд Л. Цит. соч.- С. 237). Статистичні закони можна застосувати тільки до великих сукупностей, але не до окремих індивідуумів. Квантова механіка відмовляється від пошуку індивідуальних законів елементарних часток і встановлює статистичні закони. На базі квантової механіки неможливо описати положення і швидкість елементарної частки або передбачити її майбутній шлях. Хвилі вірогідності говорять нам лише про вірогідність зустріти електрон в тому або іншому місці.

В.Гейзенберг робить такий висновок: "В експериментах з атомними процесами ми маємо справу з речами і фактами, які такі ж реальні, наскільки реальні будь-які явища повсякденного життя. Але атоми або елементарні частки реальні не в такому ступені. Вони утворюють швидше світ тенденцій або можливостей, ніж світ речей і фактів" (Гейзенберг. Цит. соч.- С. 117).

У першій моделі атома, побудованій на основі експериментального виявлення квантування світла, Н.Бор (1913 рік) пояснив це явище тим, що випромінювання відбувається під час переходу електрона з однієї орбіти на іншу, при цьому народжується квант світла з енергією, рівної різниці енергій рівнів, між якими здійснювався перехід. Так виникає лінійчатий спектр - основна особливість атомних спектрів (у спектрах опиняються лише певні довжини волі).

Важлива особливість явищ мікросвіту полягає в тому, що електрон поводить себе подібно до частки, коли рухається в зовнішньому електричному або магнітному полі, і подібно до хвилі, коли дифрагує, проходячи крізь кристал. Поведінка потоку часток - електронів, атомів, молекул - при зустрічі з перешкодами або отворами атомних розмірів підкоряється хвилевим законам: спостерігаються явища дифракції, інтерференції, відображення, заломлення і т. п. Луї де Бройль припустив, що електрон - це хвиля певної довжини.

Дифракція підтверджує хвилеву гіпотезу, відсутність збільшення енергії вибиваних світлом часток - квантову. Це і дістало назву корпускулярно-хвильового дуалізму. Як же описувати процеси в мікросвіті, якщо "немає жодних шансів послідовно описати світлові явища, вибравши тільки яку-небудь одну з двох можливих теорій - хвилеву або квантову"? (Ейнштейн А., Инфельд Л. Цит. соч.- С. 215)

Деякі ефекти пояснюються хвилевою теорією, деякі інші - квантовою. Тому слід використати різні формули і з хвилевої і з квантової теорії для повнішого опису процесів - такий сенс принципу додатковості Н. Бору. "Зусилля Бору були спрямовані на те, щоб зберегти за обома наочними представленнями, корпускулярним і хвилевим, однакове право на існування, причому він намагався показати, що хоча ці представлення можливо

виключають один одного, проте вони лише разом роблять можливим повний опис процесів в атомі" (Гейзенберг В. Цит. соч.- С. 203).

З принципом додатковості пов'язано і так зване "співвідношення невизначеності", сформульоване у 1927 році Вернером Гейзенбергом, відповідно до якого у квантовій механіці не існує станів, у яких місце розташування і кількість руху (добуток маси на швидкість) мали б цілком певне значення. Частка із строго певним імпульсом абсолютно не локалізована. Чим визначенішим стає імпульс, тим менш визначено її положення.

Співвідношення неозначеності свідчить, що для абсолютно точної локалізації мікрочастки потрібні нескінченно великі імпульси, що фізично не може бути здійснене. Більше того, сучасна фізика елементарних часток показує, що при дуже сильних діях на частку, вона взагалі не зберігається, а відбувається навіть множинне народження часток.

У загальнішому плані можна сказати, що тільки частина фізичних величин, що відносяться до квантової системи, може мати одночасно точні значення, інші величини виявляються невизначеними. Тому у будь-якій квантовій системі не можуть одночасно дорівнювати нулю усі фізичні величини.

Енергію системи також можна виміряти з точністю, що не перевищує певної величини. Причина цього - у взаємодії системи з вимірювальним приладом, який перешкоджає точному виміру енергії. Із співвідношення неозначеності витікає, що енергії збуджених станів атомів, молекул, ядер не можуть бути строго визначеними. На цьому виведенні і обґрунтована гіпотеза походження Всесвіту зі "збудженого вакууму".

Значення експерименту зросло у квантовій механіці до такої міри, що, як пише Гейзенберг, "спостереження грає вирішальну роль в атомній події, і що реальність розрізняється залежно від того, спостерігаємо ми її чи ні" (Гейзенберг В. Цит. соч.- С. 324). З цієї обставини, що полягає у тому, що сам вимірювальний прилад впливає на результати виміру і бере участь у формуванні явища, яке вивчається, слідувало, по-перше, уявлення про особливу "фізичну реальність", якій властивий цей феномен, а, по-друге, уявлення про суб'єкт-об'єктну єдність як єдність вимірювального приладу і реальності, що вивчається. "Квантова теорія вже не допускає цілком об'єктивного опису природи" (Там же. - С. 61). Людина перейшла на той рівень дослідження, де її вплив виявляється неусувним у ході експерименту і результатом, що фіксується, а є взаємодія об'єкту, що вивчається, і вимірювального приладу.

Отже, принципово новими моментами у дослідженні мікросвіту стали:

- 1) *кожна елементарна частка має як корпускулярні, так і хвильові властивості;*
- 2) *речовина може переходити у випромінювання (анігіляція частки і античастинки дає фотон, тобто квант світла);*
- 3) *можна передбачити місце і імпульс елементарної частки тільки з певною вірогідністю;*
- 4) *прилад, що досліджує реальність, впливає на неї;*
- 5) *точний вимір можливо тільки при потоці часток, але не однієї частки.*

По суті, відносність восторжествувала і в квантовій механіці, оскільки учені визнали, що не можна: 1) знайти об'єктивну істину безвідносно від вимірювального приладу; 2) знати одночасно і положення і швидкість часток; 3) встановити, чи маємо ми у мікросвіті справу з частками або хвилями. Це і є урочистість відносності у фізиці ХХ століття.

4.5.2. Вглиб матерії

У хімії елементом назвали субстанцію, яка не могла бути розкладена або розщеплена якими завгодно засобами, що були у той час у розпорядженні вчених: кип'ятінням, спалюванням, розчиненням, змішуванням з іншими речовинами. Потім у фізиці з'явилося поняття атома, запозичене у Демокрита (з греч. "неділимий"), яким була названа найдрібніша одиниця матерії, що входить до складу хімічного елементу. Хімічний елемент складається з однакових атомів.

Потім з'ясувалося, що сам атом складається з елементарних часток. У першій моделі атома, запропонованою Е.Резерфордом, електрони рухаються навколо ядра, як

планети навколо Сонця (планетарна модель атома). Встановлено, що поперечник атома складає 10^{-8} см, а ядра - 10^{-12} см. Маса протона більше маси електрона в 2000 разів. Щільність ядра 10^{14} г/см³.

Перетворення хімічних речовин один на одного, про що мріяли алхіміки, можливо, але для цього треба змінити атомне ядро, а це вимагає енергій в мільйони разів що перевершують ті, які мають місце при хімічних процесах.

У ХХ столітті відкрита величезна кількість елементарних часток і виявлені закономірності їх взаємодії. Їх можна розділити на декілька груп: адрони (з них складаються ядра), лептони (електрони, нейтрино), фотони (кванти світла без маси спокою). Фотони і нейтрино рухаються із швидкістю світла.

Німецький фізик П. Дірак передбачив у 1936 році існування античастинок з тією ж масою, що і частки, але зарядом протилежного знаку. До теперішнього часу на прискорювачах високих енергій отримані позитрони (античастинки електронів) і антипротони. При зіткненні частка і античастинка анігілюють з виділенням фотонів - безмасових часток світла (речовина переходить у випромінювання). У результаті взаємодії фотонів можуть народжуватися пари "частка-античастинка".

Відкриття все більшої кількості елементарних часток підтвердило взаємоперетворення речовини і енергії (передбачене, втім, ще Анаксимандром), так що матерія, яка раніше ототожнювалася з речовиною, все більше почала бути схожою на матерію як "потенцію" у сенсі Арістотеля; яка потребує форми, щоб стати речовою реальністю.

Поняття "Хімічного елементу" і "елементарної частки"; свідчать про те, що і те, і інше колись передбачалося простим і безструктурним. Потім вчені перестали вживати для кожного нового рівня одно і те ж слово елемент (неділимий) і для наступного нового рівня узяли нічого конкретно не значуще слово з художнього твору "кварк". Може так точніше і ближче до істини. Все здається елементарним, поки не виявиш його складові частини. Чи буде кінець можливості розщеплювання визначить тільки прогрес наукового знання.

Теоретично передбачені кварки, головною особливістю яких є дробовий заряд, були потім експериментально знайдені. За повідомленнями американських вчених у 1994 році виявленої останній з шести різновидів, найважчий кварк.

4.5.3 Фізичні взаємодії

Відомі чотири основні фізичні взаємодії, які визначають структуру нашого світу: сильні, слабкі, електромагнітні і гравітаційні.

I. Сильні взаємодії мають місце між адронами (від грец. "адрос" - сильний), до яких відносяться баріони (грец. "барис" - важкий), - це нуклони (протони і нейтрони) і гіперони, і мезони. Сильні взаємодії можливі тільки на великих відстанях (радіус приблизно 10^{-13} см).

Одне з проявів сильних взаємодій - ядерні сили. Сильні взаємодії відкриті Е.Резерфордом у 1911 році одночасно з відкриттям атомного ядра (цими силами пояснюється розсіяння α -часток, що проходять через речовину). Згідно з гіпотезою Юкави (1935 р.) сильні взаємодії полягають у випусканні проміжної частки - переносника.

Нуклони можуть приходити у збуджені стани - баріонні резонанси - і обмінюватися при цьому іншими частками. При зіткненні баріонів їх хмари перекриваються і "збуджуються", випускаючи частки у напрямі хмар, що розлітаються. З центральної області зіткнення можуть випускатися в різних напрямках повільніші вторинні частки. Ядерні сили не залежать від заряду часток. У сильних взаємодіях величина заряду зберігається.

II. Електромагнітна взаємодія у 100 - 1000 разів слабкіше за сильну взаємодію. При цьому відбувається випускання і поглинання "часток світла" - фотонів.

III. Слабкі взаємодії слабкіші за електромагнітний, але сильніше за гравітаційний. Радіус дії на два порядки менше радіусу сильної взаємодії. За рахунок слабкої взаємодії світить Сонце (протон перетворюється на нейтрон, позитрон і нейтрино). Нейтрино, що випускається, має величезну проникаючу здатність - воно проходить через залізну плиту завтовшки мільярд км. При слабких взаємодіях.

Слабка взаємодія є не контактною взаємодією, а здійснюється шляхом обміну проміжними важкими частками - бозонами, аналогічними фотону. Бозон віртуальний і нестабільний.

IV. Гравітаційна взаємодія у багато разів слабкіше за електромагнітний. "Через 100 років після того, як Ньютон відкрив закон тяжіння, Кулон виявив таку ж залежність електричної сили від відстані. Але закон Ньютонів і закон Кулона істотно розрізняються у наступних двох відношеннях. Гравітаційне тяжіння існує завжди, тоді як електричні сили існують тільки у тому випадку, якщо тіла мають електричні заряди. У законі тяжіння є тільки тяжіння, а електричні сили можуть як притягувати, так і відштовхувати" (Ейнштейн А., Инфельд Л. Цит. соч. - С. 65).

Одне з головних завдань сучасної фізики - створити загальну теорію поля і фізичних взаємовідносин. Але дійсний розвиток науки далеко не завжди співпадає з планованим.

Новий діалог з природою виникає і в результаті вивчення механізмів еволюції неживих систем в новій науці - синергетиці. Традиційне, для європейців бачення світу, коли людина ставить досліди, шукає пояснення їх результатам, але саму себе частиною природи, яка вивчається, не вважає, змінилося прагненням вивчати природу зсередини, враховувати і нашу особисту присутність у Всесвіті, брати до уваги наші почуття і емоції (И.Пригожин. Краткий миг торжества.- С. 315).

4.6. Науки про складні системи: кібернетика

4.6.1. Складні системи. Поняття зворотного зв'язку

Теорія відносності, яка вивчає універсальні фізичні закономірності, що відносяться до усього Всесвіту, і квантова механіка, що вивчає закони мікросвіту, нелегкі для розуміння, і вони мають справу з системами, які з точки зору сучасного природознавства вважаються простими. Простими у тому сенсі, що до них входить невелике число змінних, і тому взаємовідношення між ними піддається математичній обробці і виведенню універсальних законів.

Проте, окрім простих, існують складні системи, які складаються з великого числа змінних і отже великої кількості зв'язків між ними. Чим воно більше, тим важче піддається предмет дослідження досягненню кінцевого результату - виведенню закономірностей функціонування цього об'єкту. Труднощі вивчення цих систем пов'язані і з тією обставиною, що чим складніше система, тим більше у неї так званих емерджентних властивостей, тобто властивостей, яких немає у її частин і які є наслідком ефекту *цілісності системи*.

Такі складні системи вивчає, наприклад, метеорологія - наука про кліматичні процеси. Саме тому, що метеорологія вивчає складні системи, процеси утворення погоди набагато менш відомі, чим гравітаційні процеси, що, на перший погляд, здається парадоксом. Дійсно, чому ми точно можемо визначити, в якій точці знаходиться Земля або яке-небудь інше небесне тіло через мільйони років, але не можемо точно передбачити погоду на завтра? Тому, що кліматичні процеси представляють набагато складніші системи, що складаються з величезної кількості змінних і взаємодій між ними.

Розділення систем на прості і складні є фундаментальним у природознавстві. Серед усіх складних систем найбільший інтерес представляють системи з так званим "зворотним зв'язком". Це ще одне важливе поняття сучасного природознавства.

Якщо ми вдаримо по більярдній кулі, то вона полетить у тому напрямі, в якому ми її направили, і з тією швидкістю, з якою ми хотіли. Політ кинутого каменю теж відповідає нашому бажанню, якщо нічого не перешкоджає цьому. Сам камінь абсолютно індивідуальний по відношенню до нас. Він не чинить опір, якщо тільки не мати на увазі закону інерції.

Зовсім іншим буде поведінка кішки, яка активно реагує на нашу дію. Так от, якщо поведінка об'єкту (поведінкою називатимемо будь-яку зміну об'єкту по відношенню до довкілля) залежить від дії на нього, ми говоримо, що в такій системі є зворотний зв'язок - між дією і її реакцією.

Поведінка системи може посилювати зовнішню дію: це називається позитивним зворотним зв'язком. Якщо ж він зменшує зовнішню дію, то це негативний зворотний зв'язок. Особливий випадок - гомеостатичні зворотні зв'язки, які діють, щоб звести зовнішню дію до нуля. Приклад: температура тіла людини, яка залишається постійною

завдяки гомеостатичним зворотним зв'язкам. Таких механізмів у живому тілі величезна кількість. Властивість системи, що залишається без змін в потоці подій, називається інваріантом системи.

У широкій сенсі поняття зворотного зв'язку "означає, що частина вихідної енергії апарату або машини повертається на вхід... Позитивний зворотний зв'язок додається до вхідних сигналів, вона не коригує їх. Термін "зворотний зв'язок" застосовується також у вузькому сенсі для позначення того, що поведінка об'єкту управляється величиною помилки у положенні об'єкту по відношенню до деякої специфічної мети" (Н. Винер. Кібернетика.- М., 1968.- С. 288). Механізм зворотного зв'язку робить систему принципово іншою, підвищуючи міру її внутрішньої організованості і даючи можливість говорити про самоорганізацію у цій системі.

Отже, усі системи можна розділити на системи із зворотним зв'язком і без такого. Наявність механізму зворотного зв'язку дозволяє зробити висновок про те, що система переслідує якісь цілі, тобто те, що її поведінка доцільна.

4.6.2. Поняття доцільності. Кібернетика

1. Для позначення машин з внутрішньо цілеспрямованою поведінкою використовується термін «сервомеханізми». Наприклад, торпеда, забезпечена механізмом пошуку мети. Будь-яка цілеспрямована поведінка вимагає негативного зворотного зв'язку. Вона може бути передбачуваною або непередбачуваною. Передбачення може бути першого, другого і наступних порядків залежно від того, на скільки параметрів поширюється передбачення. Чим їх більше, тим більш досконалішою є система.

Поняття доцільності зазнало тривалу еволюцію в історії людської культури. За часів панування міфологічного мислення діяльність будь-яких, у тому числі неживих тіл могла бути визнана доцільною на основі антропоморфізму, тобто приписування явищам природи причин за аналогією з діяльністю людини. Філософ Аристотель у числі причин функціонування світу, поряд із матеріальною, формальною, назвав і цільову. Релігійне розуміння доцільності ґрунтується на уявленні про те, що Бог створив світ із певною метою, і тому світ в цілому доцільний.

Наукове розуміння доцільності будувалося на виявленні у досліджуваних предметах об'єктивних механізмів цілепокладання. У Новий час наука вивчала прості системи, оскільки вона скептично ставилася до поняття мети.

2. Положення змінилося в ХХ столітті, коли природознавство перейшло до вивчення складних систем зі зворотним зв'язком, так як саме у таких системах існує внутрішній механізм визначення мети. Наука, яка першою почала дослідження подібних систем, отримала назву кібернетики (від грец. *Kybernetikē* - мистецтво управління). Це наука про управління складними системами зі зворотним зв'язком. Вона виникла на стику математики, техніки та нейрофізіології, і її цікавив цілий клас систем, як живих, так і неживих, у яких існував механізм зворотного зв'язку. Засновником кібернетики по праву вважається американський математик Н.Вінер (1894-1964), що випустив у 1948 році книгу, яка так і називалася «Кібернетика».

Оригінальність цієї науки полягає у тому, що вона вивчає не речовинний склад систем і не їх структуру (будова), а результат роботи даного класу систем. У кібернетиці вперше було сформульовано поняття «чорного ящика» як пристрою, що виконує певну операцію над сьогоденням і минулим вхідного потенціалу, але для якого ми не володіємо інформацією про структуру, що забезпечує виконання цієї операції.

Системи вивчаються в кібернетиці за їх реакцією на зовнішні впливи, інакше кажучи, за тими функціями, які вони виконують. Поряд з субстратним (речовим) і структурним підходом, кібернетика ввела у науковий обіг функціональний підхід як ще один варіант системного підходу в широкому сенсі слова.

Якщо ХVІІ ст. і поч. ХVІІІ ст. - століття годинників, а кінець ХVІІ і все ХІХ ст. - століття парових машин, то нині є вік зв'язку та управління. У вивчення цих процесів кібернетика внесла значний вклад. Вона вивчає способи зв'язку і моделі управління, і в

цьому дослідженні їй знадобилося ще одне поняття, яке було давно відомим, але вперше одержало фундаментальний статус у природознавстві - поняття інформації (від лат. *Informatio* - ознайомлення, роз'яснення) як заходи організованості системи на противагу поняттю ентропії як міри неорганізованості.

Щоб краще стало значення інформації, розглянемо діяльність ідеальної істоти, що отримала назву «демон Максвелла». Ідею такої істоти, що порушує другий початок термодинаміки, Максвелл виклав у «Теорії теплоти» вийшла у 1871 році. «Коли частка зі швидкістю вище середньої підходить до дверцят із відділення А або частка зі швидкістю нижче середньої підходить до дверцят з відділення В, воротар відкриває дверцята і частка проходить через отвір; коли ж частка зі швидкістю нижче середньої підходить з відділення А або частка зі швидкістю вище середньої підходить з відділення В, дверцята закривається. Таким чином, частки більшої швидкості зосереджуються у відділенні В, а у відділенні А їхня концентрація зменшується. Це викликає очевидне зменшення ентропії, і якщо з'єднати обидва відділення тепловим двигуном, ми, начебто, одержимо вічний двигун другого роду»(Максвелл. Цит. Соч. - С. 112).

Чи може діяти «демон Максвелла»? Так, якщо отримує від майбутніх частинок інформацію про їх швидкості і точці удару об стінку. Це і дає можливість зв'язати інформацію з ентропією. Можливо у живих системах діють аналоги таких «демонів» (на що можуть претендувати, наприклад, ферменти). Поняття інформації має таке велике значення, що воно увійшло в назву нового наукового напрямку, що виник на базі кібернетики - інформатики (назва походить із з'єднання слів інформація і математика).

Кібернетика виявляє залежності між інформацією та іншими характеристиками систем. Робота «демона Максвелла» дозволяє встановити назад пропорційну залежність між інформацією і ентропією. З підвищенням ентропії зменшується інформація (оскільки все усереднюється) і навпаки, зниження ентропії збільшує інформацію. Зв'язок інформації з ентропією свідчить і про зв'язок інформації з енергією.

Енергія (від грец. *Energieia* - діяльність) характеризує загальну міру різних видів руху і взаємодії у формах: механічної, теплової, електромагнітної, хімічної, гравітаційної, ядерної. Інформація характеризує міру різноманітності систем. Ці два фундаментальних параметра системи (нарівні з її речовим складом) відокремлені один від одного. Точність сигналу, що передає інформацію, не залежить від кількості енергії, яка використовується для передачі сигналу. Проте енергія і інформація пов'язані між собою. Вінер наводить такий приклад: «Кров, відтікає від мозку, на частку градуса тепліше, ніж кров, притікає до нього» (Н.Вінер. Кібернетика. Москва, 1968. С. 201).

Інформація зростає з підвищенням різноманітності системи, але на цьому її зв'язок з різноманітністю не закінчується. Одним із основних законів кібернетики є закон «необхідної різноманітності». Відповідно до нього ефективне управління будь-якою системою можливо тільки у тому випадку, коли різноманітність керуючої системи більше різноманітності керованої системи. З огляду на зв'язок між різноманітністю та управлінням, можна сказати, що чим більше ми маємо інформації про систему, якої збираємося управляти, тим ефективніше буде цей процес.

3. Загальне значення кібернетики проявляється у наступному:

1. У філософії, оскільки кібернетика дає нове уявлення про світ, засноване на ролі зв'язку, управління, інформації, організованості, зворотного зв'язку, доцільності, імовірності.

2. У соціальному знанні, оскільки кібернетика дає нове уявлення про суспільство як організоване ціле. Про користь кібернетики для вивчення суспільства чимало було сказано вже у момент виникнення цієї науки.

3. Загальнонаукове значення кібернетики проявляється у трьох значеннях:

по-перше, тому що кібернетика дає загальнонаукові поняття, які виявляються важливими в інших областях науки - поняття управління, складнодинамічної системи і т. п.;

по-друге, тому що дає науці нові методи дослідження: імовірнісні, стохастичні, моделювання на ЕОМ та інше;

по-третє, тому що на основі функціонального підходу «сигнал-відгук» кібернетика формує гіпотези про внутрішній склад і будову систем, які потім можуть бути перевірені у процесі змістовного дослідження. Наприклад, у кібернетиці вироблено правило (вперше для технічних систем), відповідно до якого для того, щоб знайти помилку у роботі системи, необхідна перевірка роботи трьох однакових систем. По роботі двох знаходять помилку у третій. Можливо так діє і мозок.

4. Методологічне значення кібернетики визначається тією обставиною, що вивчення функціонування простіших технічних систем використовується для висунування гіпотез про механізм роботи якісно складніших систем (живих організмів, мислення людини) з метою пізнання в них процесів - відтворення життя, навчання і т. п. Подібне кібернетичне моделювання особливо важливе в даний час у багатьох областях науки, оскільки відсутні математичні теорії процесів, що протікають у складних системах і доводиться обмежуватися їх простими моделями.

5. Найбільш відомим є технічне значення кібернетики - створення на основі кібернетичних принципів електронно-обчислювальних машин, роботів, персональних комп'ютерів, що породило тенденцію кібернетизації та інформатизації не тільки наукового пізнання, але і всіх сфер життя.

Введене трохи пізніше у кібернетиці поняття машин, які самостійно набувають знання, аналогічно відтворення живих систем. І те, і інше є творення себе (в собі і в іншому), можливе відносно машин і живих систем. Навчання онтогенетичне, це є те ж, що і самовідтворення філогенетичне.

Хоч як би протікав процес відтворення, «це - динамічний процес, що включає якісь сили або їх еквіваленти. Один із можливих способів подання цих сил полягає у тому, щоб помістити активний носій специфіки молекули у частотній будові її молекулярного випромінювання, значна частина якої лежить, мабуть, в області інфрачервоних електромагнітних частот або навіть нижче. Може виявитися, що специфічні речовини вірусу при деяких обставинах випромінюють інфрачервоні коливання, які мають здатність сприяти формуванню інших молекул вірусу з невизначеної магми амінокислот і нуклеїнових кислот. Цілком можливо, що таке явище дозволено розглядати як деяку привабливу взаємодію частот» (Н.Винер. Кібернетика. Москва, 1968. С. 281 - 282).

Така гіпотеза відтворення Вінера дозволяє запропонувати єдиний механізм самовідтворення для живих і неживих систем.

Треба, втім, мати на увазі, що людина не тільки логічно мисляча істота, але і творча, і ця здатність - результат всієї попередньої еволюції. Якщо ж будуть побудовані не просто людиноподібні роботи, а й перевершують її за розумом, то це привід не тільки для радості, але і для занепокоєння, пов'язаного як із роботизацією самої людини, так і з проблемою можливого «бунту машин», виходу їх з-під контролю людей і навіть поневолення ними людини. Звичайно, поки це не більше, ніж далека від реальності фантастика.

4.6.3. Моделі світу

Завдяки кібернетиці й створенню ЕОМ одним із основних способів пізнання, нарівні зі спостереженням і експериментом, став метод моделювання. Застосовувані моделі стають все більш масштабними: від моделей функціонування підприємства й економічної галузі до комплексних моделей управління біогеоценозами, еколого-економічних моделей раціонального природокористування у межах цілих регіонів, до глобальних моделей.

У 1972 році на основі методу «системної динаміки» Дж.Форрестера були побудовані перші так звані «моделі світу», націлені на вироблення сценаріїв розвитку всього людства у його взаєминах з біосферою. Їх недоліки полягали у надмірно

високому ступені узагальнення змінних, що характеризують процеси, які протікають у світі; відсутності даних про особливості та традиції різних культур і т.д. Однак, це виявилось дуже багатообіцяючим напрямком. Поступово зазначені недоліки долалися у процесі створення наступних глобальних моделей, які набували все більш конструктивний характер, орієнтуючись на розгляд питань поліпшення існуючого еколого-економічного становища на планеті.

М.Месаровичем і Е.Пестелем були побудовані глобальні моделі на основі теорії ієрархічних систем, а В.Леонтьєвим - на основі розробленого ним в економіці методу «витрати-випуск». Подальший прогрес у глобальному моделюванні очікується на шляхах побудови моделей, все більш адекватних реальності, що поєднують у собі глобальний, регіональний і локальний моменти.

Суперечки щодо ефективності застосування кібернетичних моделей у глобальних дослідженнях не стихають і понині. Творець методу системної динаміки Дж.Форрестер висунув так званий «контрінтуїтивний принцип», відповідно до якого складні системи функціонують таким чином, що це принципово суперечить людській інтуїції, і таким чином машини можуть дати більш точний прогноз їх поведінки, ніж людина. Інші дослідники вважають, що «контрінтуїтивна поведінка» властива тим системам, які знаходяться у критичній ситуації.

Труднощі формалізації багатьох важливих даних, необхідних для побудови глобальних моделей, а також ряд інших моментів свідчать про те, що значення машинного моделювання годі було абсолютизувати. Моделювання може принести найбільшу користь у тому випадку, якщо буде поєднуватися з іншими видами досліджень.

Прагнучи вивчати все більш складні системи метод моделювання стає необхідним засобом як пізнання, так і перетворення дійсності. У даний час можна говорити про одну із основних перетворювальних функцій моделювання, виконуючи яку воно вносить прямий внесок в оптимізацію складних систем. Перетворювальна функція моделювання сприяє уточненню цілей і засобів реконструкції реальності. Властива моделюванню трансляційна функція сприяє синтезу знань - завданню, що має першорядне значення на сучасному етапі вивчення світу.

Прогрес в області моделювання слід очікувати не на шляху протиставлення одних типів моделей іншим, а на основі їх синтезу. Універсальний характер моделювання на ЕОМ дає можливість синтезу найрізноманітніших знань, а властивий моделюванню на ЕОМ функціональний підхід служить цілям управління складними системами.

4.7. Науки про складні системи: синергетика

4.7.1. Нерівноважні системи

1. На хімію у ХХ столітті покладалося багато надій. Хімія цього періоду знайшла своє широке застосування у сільському господарстві, промисловості, побуті.

Нас цікавить те, як хімія зі свого боку підійшла до вивчення складних систем. Визначним досягненням хімії стало те, що вона відкрила так звані ланцюгові реакції ще до того, як у фізиці був виявлений радіоактивний розпад. Були відкриті розгалужені ланцюгові реакції. Теорія розгалужених ланцюгових реакцій дала початок новому напрямку досліджень - хімічної фізики.

У хімії були також відкриті коливальні реакції, що отримали назву «хімічних годин». «Адже, що, справді, відбувається? Основа коливальної реакції - наявність двох типів молекул, здатних перетворюватися одна в одну. Назвемо одну з них А (червоні молекули), іншу - В (сині). Ми звикли думати, що хімічна реакція - це хаотичні зіткнення частинок, що відбуваються навмання. За цією логікою взаємні перетворення А і В повинні призводити до усередненого кольору розчину з випадковими спалахами червоного і синього. Але коли умови далекі від рівноважних, відбувається зовсім інше: розчин в цілому стає червоним, потім синім, потім знову червоним. Виходить, ніби

молекули як би встановлюють зв'язок між собою на великих, макроскопічних відстанях через великі, макроскопічні відрізки часу. З'являється щось схоже на сигнал, за яким усі А чи все В реагують разом ... Така поведінка традиційно приписувалося тільки живому - тепер же ясно, що воно можливе і у систем порівняно простих, неживих» (И. Пригожин Краткий миг торжества. Москва, 1989. С. 313-314).

Відмінності нерівноважної структури від рівноважної полягають у наступному:

1. Система реагує на зовнішні умови (гравітаційне поле і т.п.).
2. Поведінка випадкова і не залежить від початкових умов, але залежить від передісторії.
3. Приплив енергії створює у системі порядок і відповідно ентропія її зменшується.
4. Наявність біфуркації - переломною точки у розвитку системи.
5. Когерентність: система веде себе як єдине ціле і так, якщо б вона була вмістилищем далекодуючих сил (така гіпотеза присутня у фізиці).

Незважаючи на те, що сили молекулярної взаємодії є короткодійними (діють на відстанях порядку 10⁻⁸ см), система структурується так, якщо б кожна молекула була «поінформована» про стан системи у цілому.

Будучи залишена наодинці із собою, за відсутності доступу енергії ззовні, система прагне до стану рівноваги - найбільш вірогідного стану, що досягається при ентропії, яка дорівнює нулю. Приклад рівноважної структури - кристал. До такого рівноважного стану відповідно до другого початку термодинаміки приходять все закриті системи, тобто системи, які не одержують енергії ззовні.

Протилежні за типом системи називаються відкритими.

Вивчення нерівноважних станів дозволяє дійти спільних висновків щодо еволюції в неживій природі від хаосу до порядку.

4.7.2. Еволюція та її особливості

Поняття хаосу на противагу поняттю космосу було відомо древнім грекам. Пригожин і Стенгерс називають хаотичними всі системи, які призводять до незвідності поданням в термінах ймовірностей. Іншими словами, такі системи не можна описати однозначно детерміністично, тобто, знаючи стан системи у даний момент, можна точно передбачити, що з нею буде у наступний момент.

«Екстраполяція динамічного опису має наочний образ - демон, вигаданий Лапласом володіє здатністю, сприйнявши в будь-який даний момент часу положення і швидкість кожної частинки у Всесвіті, передбачити його еволюцію як в майбутньому, так і в минулому ... У контексті класичної динаміки детерміністський опис може бути недосяжним на практиці, проте він залишається межею, до якої повинна сходиться послідовність все більш точних описів» (Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса.- Москва, 1986. С. 124).

Хаотична поведінка непередбачена в принципі. Незворотність, ймовірність і випадковість стають об'єктивними властивостями хаотичних систем на макрорівні, а не тільки на мікрорівні, як було встановлено у квантовій механіці.

«Моделі, розглядом яких займалася класична фізика, відповідають, як ми зараз розуміємо, лише граничним ситуацій. Їх можна створити штучно, помістивши систему у ящик і почекавши, поки вона не прийде у стан рівноваги. Штучне може бути детермінованим і зворотним. Природне ж неодмінно містить елементи випадковості і незворотності ... Матерія - не пасивна субстанція, описувана у рамках механістичної картини світу, їй також властива спонтанна активність» (Там же.- С. 50).

«Якщо стійкі системи асоціюються із поняттям детерміністичного, симетричного часу, то нестійкі хаотичні системи асоціюються із поняттям імовірнісного часу, який передбачає порушення симетрії між минулим і майбутнім» (Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант.- М., 1994 . С. 255-256), тобто «стрілу часу». «Майбутнє при нашому підході перестає бути даним; воно не закладено в сьогодні. Це означає кінець

класичного ідеалу всезнання. Світ процесів у якому ми живемо і який є частиною нас, не може більше відхилятися як видимість або ілюзія, обумовлена нашим обмеженим способом спостереження. На зорі західного світу Аристотель ввів фундаментальну відмінність між божественним і вічним небесним світом і умовам, що змінюються і непередбачуваним сонячним світлом від якому залежить і наша Земля. У певному сенсі класична наука була низведенням на Землю аристотелівського опису небес. Перетворення, свідками якого ми є сьогодні, можна розглядати як звернення аристотелівського руху; нині ми повертаємося з Землі на небо» (Там же. - С. 20)."

Еволюція повинна задовольняти трьом вимогам:

- 1) незворотність, що виражається у порушенні симетрії між минулим і майбутнім;
- 2) необхідність введення поняття «подія»;
- 3) деякі події повинні мати здатність змінювати хід еволюції.

Умови формування нових структур: 1) відкритість системи; 2) її перебування далеко від рівноваги; 3) наявність флуктуації.

Чим складніше система, тим більш численні типи флуктуації, які загрожують її стійкості. Але у складних системах існують зв'язки між різними частинами. Від результату конкуренції між стійкістю, яка забезпечується зв'язком, і нестійкістю через флуктуації, залежить поріг стійкості системи.

Перевершивши цей поріг, система потрапляє у критичний стан, який має назву точкою біфуркація. У ній система стає нестійкою щодо флуктуацій і може перейти до нової області стійкості, тобто, до утворення нової речовини. Система як би коливається перед вибором одного з кількох шляхів еволюції. Невелика флуктуація може послужити у цій точці початком еволюції в зовсім новому напрямку, який різко змінить все її поведінку. Це і є подія.

У точці біфуркації випадковість підштовхує те, що залишається від системи, на новий шлях розвитку, а після того, як один з багатьох можливих варіантів обраний, знову вступає в силу детермінізм - і так до наступної точки біфуркації. У долі системи випадковість і необхідність взаємно доповнюють один одного.

На думку Пригожина і Стенгерса, більшість систем відкриті - вони обмінюються енергією речовиною або інформацією з навколишнім середовищем.

Чільну роль у навколишньому світі відіграють не порядок, стабільність і рівновага, а нестійкість і нерівноважність, тобто, усі системи невпинно флуктують. В особливій точці біфуркації флуктуація досягає такої сили, що організація системи не витримує і руйнується, і принципово неможливо передбачити: чи стане стан системи хаотичним або вона перейде на новий, більш диференційований і високий рівень впорядкованості, який вони назвали дисипативної структурою. Нові структури називаються дисипативними, тому що для їх підтримки потрібно більше енергії, ніж для підтримки більш простих структур, на зміну яких вони приходять.

Дисипативні структури існують лише остільки, оскільки система дисипує (розсіює) енергію і, отже, виробляє ентропію. З енергії виникає порядок із збільшенням загальної ентропії. Таким чином, ентропія - не просто невпинне зісковзування системи до стану, позбавленому будь-якої організації (як думали прихильники «теплової смерті» Всесвіту), а при певних умовах стає прародителькою порядку.

З одними і тими ж граничними умовами виявляються сумісними безліч різних дисипативних структур. Це - наслідок нелінійного характеру сильно нерівноважних ситуацій. Малі відмінності можуть привести до великомасштабних наслідків. Отже, граничні умови необхідні, але не достатні для пояснення причин виникнення структури. Необхідно також враховувати реальні процеси, що призводять до «вибору» однією з можливих структур. Саме тому (а також в силу деяких інших причин) ми і приписуємо таким системам певну «автономію», або «самоорганізацію».

Дослідження, про які щойно йшлося, проводяться у рамках науки, що отримала назву синергетики.

4.7.3. Від термодинаміки закритої системи до синергетики

Класична термодинаміка ХІХ століття вивчала механічну дію теплоти, причому предметом її досліджень були закриті системи, які прагнуть до стану рівноваги. Термодинаміка ХХ століття вивчає відкриті системи у станах, далеких від рівноваги. Цей напрямок і отримав назву синергетики (від «синергія» - співпраця, спільна дія).

Синергетика сформулювала принцип саморуху у неживій природі, створення більш складних систем із простих. З синергетикою у фізику проник еволюційний підхід і наука приходить до розуміння творіння як створення нового. Синергетика ввела випадковість на макроскопічний рівень, підтвердивши тим самим висновки механіки для мікроскопічного рівня. Синергетика підтвердила висновок теорії відносності про взаємоперетворення речовини і енергії і пояснює утворення речовин. Вона намагається відповісти на питання, як утворилися всі ті макросистеми у яких ми живемо.

З точки зору синергетики, енергія як би застигає у вигляді кристалів, перетворюючись з кінетичної у потенційну. Речовина - це застигла енергія. Енергія - поняття, що характеризує здатність виконувати роботу, але енергія зараз може розумітися не тільки у сенсі механічної роботи, але і як творець нових структур.

Ентропія - це форма вираження кількості зв'язаної енергії, яку має речовина. Енергія - творець, ентропія - міра творчості. Вона характеризує результат.

Синергетика відповідає на питання, за рахунок чого відбувається еволюція у природі. Скрізь, де створюються нові структури, необхідний приплив енергії і обмін із середовищем (еволюція, як і життя, вимагає метаболізму). Якщо в еволюції небесних тіл ми бачимо результат виробництва, то в синергетиці вивчається процес творчості природи. Синергетика підтверджує висновок теорії відносності: енергія творить більш високі рівні організації. Перефразовуючи Архімеда, можна сказати: «Дайте мені енергію, і я створю світ».

4.7.4. Гіпотеза народження матерії

Нова наука, яка спочатку називалася термодинаміка відкритих систем, а потім отримала назву синергетика, змінила уявлення про світ. Ми говорили про моделі Всесвіту і могли розуміти, що Всесвіт з'явилася після того, як якась істота натиснув на кнопку. Фізика ХХ століття спочатку змінила ставлення до того, що вважати матерією і як вона співвідноситься із простором і часом, а в кінці ХХ століття по-новому глянула на процес розвитку. Розвиток розуміється в синергетиці як процес становлення якісно нового, того, що ще не існувало у природі і передбачити яке неможливо.

На порозі ХХІ століття наука підійшла до того, чим завжди займалася міфологія - до питання про походження світу і матерії. Кібернетика вирішує проблему народження розуму, синергетика - проблему народження матерії. Механізм, який нею пропонується, - це спонтанна флуктуація, подія у точці біфуркації, експоненціальний процес до певного моменту.

Дуалізм ньютонівської Всесвіту (з одного боку, простір-час, з іншого - матерія) змінив еквівалентність простору-часу і матерії у рівняннях Ейнштейна. «Запропонована нами модифікація рівнянь Ейнштейна, що враховує народження матерії, висловлює «нееквівалентність» матерії і простору-часу. У нашому варіанті рівняння Ейнштейна встановлюють взаємозв'язок не тільки між простором-часом і матерією, але і ентропією. Введений нами космологічний механізм призводить до необоротного «поділу фаз» між матерією і гравітацією. У первісному вакуумі вони змішані, в існуючому нині Всесвіті ми спостерігаємо матерію, переносник гравітації, «плаваючою» у просторі-часі. Фундаментальна Двоїстість нашого Всесвіту представляється нам сьогодні результатом первинного сплеску ентропії» (Пригожин І., Стенгерс І. *Время, хаос, квант ...* - С. 238). Причиною сплеску ентропії може бути розпад чогось високоорганізованого, що змушує згадати стоїків.

Основним поняттям постає поняття нестійкості. Якщо щось є, то стійкість неможлива. Виникає спонтанна флуктуація. Так з хаосу (нестійкості) народжується

космос. При спонтанній флуктуації поля починається мимовільний процес породження частинок аж до якогось моменту, коли він припиняється. Частинки породжуються енергією за моделлю, сформульованої у синергетиці.

Перші частинки, які з'явилися, були нестабільними елементарними частинками без маси спокою і з найкоротшим часом існування. Потім вони перетворилися у стабільні, існуючі понині. Нестабільні частки Пригожин ототожнює з чорними міні-дірами, які розпадаються на звичайну матерію і випромінювання.

«Існує деяка аналогія з переохолодженої рідиною і моментом переходу в кристалічний стан. Ми можемо спостерігати в переохолодженій рідині флуктуації, що приводять до утворення крихітних кристалів, які то з'являються, то знову розчиняються. Але якщо утворюється великий кристал, то відбувається необоротна подія: кристалізація всієї рідини ... Аналогічно, дуже мала ймовірність критичної функції у вакуумі Маньківського вказує на те, що стріла часу вже існує у ньому в латентній, потенційній формі, але проявляється, тільки коли нестійкість призводить до народження Всесвіту. У цьому сенсі час передуює існуванню Всесвіту» (там же, с. 238).

У моделі Пригожина має місце виробництво ентропії, пропорційне швидкості народження частинок. І перетворення простору-часу виробляє ентропію. Причому спочатку виникає простір-час, а потім воно виробляє частинки, оскільки процес виробництва простору-часу з матерії неможливий.

Отже, послідовність народження матерії із вакууму: спонтанна флуктуація, точка біфуркації, чорні міні-діри, простір-час, частки.

Квантовий вакуум відрізняється від ніщо тим, що має універсальні постійні, які можуть служити аналогом всеєдності. Тут згадуються і Абсолютна Ідея Гегеля, і «світ ідей», і «порожнеча» буддистів. Філософських аналогів дуже багато.

Модель народження матерії Пригожина належить до класу нестійких імовірнісних систем. Кінець народження матерії пов'язаний з часом життя чорних міні-дир. Вища мета даної «іграшкової моделі» - побудова «дарвінівської теорії» елементарних частинок.

Яка доля Всесвіту, виходячи з виданої гіпотези? «Стандартна модель передбачає, що у кінці-кінців наш Всесвіт приречений на смерть або у результаті безперервного розширення (теплова смерть), або у результаті подальшого стискання («страшний тріск»). Для Всесвіту, який народилася під знаком нестійкості із вакууму Маньківського, це вже не так. Ніщо не заважає нам припустити можливість повторних нестійкостей» (Там же. - С. 244-245).

Розміри Всесвіту ростуть у моделі Пригожина по експоненту як наслідок нестійкості вакууму. У результаті розширення Всесвіту при народженні матерії Всесвіт наближається до первісного стану вакууму. Потім може бути здійснена нова флуктуація.

«Ейнштейнівська космологія стала вінцем досягнень класичного підходу до пізнаваності ... У стандартній моделі матерія задана: вона еволюціонує тільки відповідно за фазами розширення Всесвіту. Але, як ми бачимо, нестійкість виникає, варто нам тільки врахувати проблему народження матерії. Таким чином, особлива точка Великого Вибуху замінюється народженням матерії і кривизни простору-часу. Ейнштейнівській простір-час, відповідно викривленню Всесвіту, при нашому підході виникає як наслідок незворотних процесів. Стріла часу стає принципово важливим елементом, що лежить в основі самих визначень матерії і простору-часу. Однак наша модель не відповідає народженню стріли часу з «нічого». Космологічна стріла часу вже передбачається нестійкістю квантового вакууму» (Там же, - С. 257-258).

Нарешті, ще одне питання: чи можна створити єдину теорію фізики, або, як її називають ще, «теорію всього»? «Якщо така універсальна теорія коли-небудь буде сформульована, вона повинна буде включати в себе динамічну нестійкість і таким чином враховувати порушення симетрії у часі, незворотність і ймовірність. І тоді надію на побудову такої «теорії всього», з якої можна було б вивести повний опис фізичної

реальності, доведеться залишити» (там же, с. 245). Іншими словами, немає знання, яке опанувало б універсальним ключем до всіх без винятку явищам природи.

4.8. Походження та еволюція життя

4.8.1. Концепції походження життя

Вчені сьогодні не в змозі відтворити процес виникнення життя з такою ж точністю, як це було кілька мільярдів років тому. Труднощі методологічні - у неможливості проведення прямого експерименту з виникнення життя. Навіть найбільш ретельно поставлений досвід буде лише модельним експериментом, позбавленим ряду факторів, що супроводжували появу живого на Землі.

Питання про походження життя цікаве не тільки саме по собі, але і тісно пов'язане з проблемою відмінності живого від неживого, а також із проблемою еволюції життя.

Існує п'ять концепцій виникнення життя:

- 1) креаціонізм - божественне створення живого;
- 2) концепція багаторазового самовільного зародження життя із неживої речовини (її дотримувався ще Аристотель, який вважав, що живе може виникати і в результаті розкладання ґрунту);
- 3) концепція стаціонарного стану, відповідно до якої життя існувало завжди;
- 4) концепція панспермії - позаземного походження життя;
- 5) концепція походження життя на Землі в історичному минулому у результаті процесів, що підкоряються фізичним і хімічним законам.

Перша концепція є релігійною і до науки прямого відношення не має. Другу спростував, вивчаючи діяльність бактерій, французький мікробіолог XIX століття - Луї Пастер (знайомий нам по слову пастеризація). Третя через свою оригінальність і умоглядність завжди мала небагато прихильників.

До початку XX ст. у науці панували дві останні концепції. Концепція панспермії, згідно з якою життя була занесена на Землю ззовні, спиралася на виявлення при вивченні метеоритів і комет «попередників живого» - органічних сполук, які можливо зіграли роль «насіння».

У концепції появи життя на Землі в історичному минулому два варіанти. Відповідно до одного, походження життя - результат випадкового утворення одиначної «живої молекули», у будові якої був закладений весь план подальшого розвитку живого. Французький біолог Ж.Моно пише, що «життя не впливає з законів фізики, але сумісне з ними. Життя - подія, винятковість яку необхідно усвідомлювати». Відповідно до іншої точки зору, походження життя - результат закономірної еволюції матерії.

4.8.2. Речова основа життя

XX століття призвело до створення перших наукових моделей походження життя. У 1924 році в книзі Олександра Івановича Опаріна «Походження життя» була вперше сформульована природнича концепція, згідно з якою виникнення життя - результат тривалої еволюції на Землі - спочатку хімічної, потім біохімічної. Ця концепція отримала найбільше визнання у науковому середовищі.

Можна виділити наступні етапи живих систем, починаючи із найпростіших і потім, слідуючи шляхом поступового ускладнення. У матеріальному плані для становлення життя необхідний перш за все вуглець. Життя на Землі засноване на цьому елементі, хоча в принципі можна припустити існування життя і на кремнієвій основі. Можливо десь у Всесвіті існує і «кремнієва цивілізація», але на Землі основою життя є вуглець.

Чим це обумовлено? Атоми вуглецю виробляються у надрах великих зірок в необхідній кількості для утворення життя. Вуглець здатний створювати різноманітні (кілька десятків мільйонів), рухливі, низько електропровідні, драглисті, насичені водою, довгі скручені ланцюгоподібні структури. З'єднання вуглецю із воднем, киснем, азотом, фосфором, сіркою, залізом мають чудові каталітичні, будівельні, енергетичні, інформаційні та інші властивості.

Кисень, водень і азот поряд із вуглецем можна віднести до «цеглинок» живого. Клітка складається на 70% з кисню, 17% вуглецю, 10% водню, 3% азоту. Все цеглинки живого належать до найбільш стійких і поширених у Всесвіті хімічних елементів. Вони легко з'єднуються між собою, вступають в реакції і мають малий атомну вагу. Їх з'єднання легко розчиняються у воді.

За радіоастрономічних даними органічні речовини виникали не тільки до появи життя, але і до формування нашої планети. Отже, органічні речовини абіогенного походження були присутні на Землі вже при її утворенні.

При утворенні Землі з космічного пилу (часток заліза і силікатів - речовин, до складу яких входить кремній) і газу дуже ймовірно, що на зовнішніх ділянках Сонячної системи газу могли конденсуватися. Органічні сполуки могли синтезуватися і на поверхні пилинок.

Хімічні і палеонтологічні дослідження найдавніших докембрійських відкладень і особливо численні модельні експерименти, які відтворюють умови, які панували на поверхні первісної Землі, дозволяють зрозуміти, як в цих умовах відбувалося утворення все більш складних органічних речовин.

Життя можливе тільки за певних фізичних і хімічних умов (температура, присутність води, солей і т. д.). Припинення життєвих процесів, наприклад, при висушуванні насіння або глибокому заморожуванні дрібних організмів, не веде до втрати життєздатності. Якщо структура зберігається неушкодженою, вона при поверненні до нормальних умов забезпечує відновлення життєвих процесів.

Для виникнення життя потрібні також певні діапазони температури, вологості, тиску, рівня радіації, певна спрямованість розвитку Всесвіту і час. Взаємне видалення галактик призводить до того, що їх електромагнітне випромінювання приходить до нас сильно ослабленим. Якби галактики зближувалися, то щільність радіації у Всесвіті була б настільки велика, що життя не могло б існувати. Вуглець синтезований у зірках-гігантах кілька мільярдів років тому. Якби вік Всесвіту був менший, то життя також не могло б виникнути. Планети повинні мати певну масу для того, щоб утримати атмосферу.

4.8.3. Земля у період виникнення життя

1. Наша планета - «золота середина» у Сонячній системі, яка найбільш підходить для зародження життя. Вік Землі близько 5 млрд. років. Температура поверхні у початковий період була 4000 - 8000 °C і в міру того як Земля остигала, вуглець і більш тугоплавкі конденсовані метали утворили земну кору. Атмосфера була зовсім іншою. Легкі газу - водень, гелій, азот, кисень - йшли із атмосфери, так як гравітаційне поле нашої ще недостатньо щільної планети не могло їх утримати. Однак прості сполуки, що містять ці елементи, утримувалися.

Первинна атмосфера містила водень і сполуки вуглецю (метан) і азоту (аміак). Відсутність в атмосфері кисню було ймовірно необхідною умовою виникнення життя: лабораторні дослідження показують, що органічні речовини набагато легше створюються у відновному середовищі, ніж в атмосфері, багатому киснем. Про те, що атмосфера була саме такою, свідчать найдавніші гірські породи на Землі.

2. Існують різні точки зору на проблему життя на Землі. На думку В.І.Вернадського життя з'явилося одночасно із утворенням Землі. А.І.Опарін вважав, що період розвитку життя передував тривалий період хімічної еволюції Землі, під час якого (3-5 млрд. років тому) утворилися складні органічні речовини і протоклітини. Виникнення останніх поклало початок біохімічної еволюції.

Відомі три способи синтезу природних органічних речовин. Вуглець і азот, які містили речовини, могли виникати у розплавлених глибинах Землі і виноситися на поверхню при вулканічній діяльності, потрапляючи далі в океан.

А.І.Опарін вважав, що органічні речовини могли створюватися і в океані з більш простих сполук. Енергію для цих реакцій синтезу, ймовірно, доставляла інтенсивна

сонячна радіація (головним чином, ультрафіолетова), що падала на Землю до того, як утворився шар озону, який став затримувати велику її частину. Різноманітність знаходиться в океанах простих з'єднань, площа поверхні Землі, доступність енергії і масштаби часу дозволяють припустити, що в океанах поступово нагромадилися органічні речовини і утворився той «первинний бульйон», в якому могло виникнути життя.

Нарешті, органічні сполуки могли утворитися у Всесвіті з неорганічної космічної «сировини».

3. Для побудови будь-якого складного органічного з'єднання, що входить до складу живих тіл, потрібен невеликий набір блоків-мономерів (низькомолекулярних сполук): 29 мономерів (з них 20 амінокислот, 5 азотистих основ) описують біохімічну будову будь-якого живого організму. Вона складається з амінокислот (у тому числі побудовані все білки), азотистих сполук (складові частини нуклеїнових кислот), глюкози - джерела енергії, жирів - структурного матеріалу, що йде на побудову в клітці мембран, які запасують енергію.

Після того, як вуглецеві з'єднання утворили «первинний бульйон», могли вже організовуватися біополімери - білки і нуклеїнові кислоти, що мають властивість самовідтворення собі подібних. Необхідна концентрація речовин для утворення біополімерів могла виникнути у результаті осадження органічних сполук на мінеральних частинках, наприклад, на глині або гідроксиду заліза, що утворюють мул мілководдя, який прогрівається Сонцем. Крім того, органічні речовини могли утворити на поверхні океану тонку плівку, яку вітер і хвилі гнали до берега, де вона збиралася у товсті шари. У хімії відомий також процес об'єднання споріднених молекул у розведених розчинах.

У початковий період формування Землі води, що просочують земний ґрунт, безперервно переміщали розчинені в них речовини з місць їх утворення до місць накопичення. Там формувалися пробіоти - системи органічних речовин, здатних взаємодіяти із навколишнім середовищем, тобто рости і розвиватися за рахунок поглинання із навколишнього середовища різноманітних багатих енергією речовин.

Тут уже можливий примітивний «відбір», що веде до поступового ускладнення і впорядкованості, що забезпечувало перевагу у виживанні. Механізм відбору діяв на самих ранніх стадіях зародження органічних речовин - з безлічі утворюються стійкі речовини, які зберігалися подальшого ускладнення.

Потім утворюються мікросфери - кулясті тіла, які виникають при розчиненні і конденсації абіогенно отриманих білковопровідних речовин.

На підтвердження можливості абіогенного синтезу були проведені наступні дослідження. Впливаючи на суміш газів електричними зарядами, що імітують блискавку, і ультрафіолетовим випромінюванням, вчені отримували складні органічні речовини, що входять до складу живих білків. Органічні сполуки, які відіграють велику роль в обміні речовин, були штучно отримані при опроміненні водних розчинів вуглекислоти. Американський вчений С.Міллер у 1953 році синтезував ряд амінокислот при пропусканні електричного заряду через суміш газів, що імовірно складала первинну земну атмосферу. Були синтезовані і прості нуклеїнові кислоти. Цими експериментами було доведено, що абіогенне утворення органічних сполук у Всесвіті могло відбуватися у результаті впливу теплової енергії, іонізуючого і ультрафіолетового випромінювань і електричних розрядів. Первинним джерелом цих форм енергії служать термоядерні процеси, що протікають у надрах Землі.

4. Як показує синергетика, енергія мала для виникнення життя не менше значення, ніж речовина. Розумно припустити, вважає І.Пригожин, що деякі із перших стадій еволюції до життя були пов'язані з виникненням механізмів, здатних поглинати і трансформувати хімічну енергію, як би виштовхуючи систему в сильно нерівноважні умови. Нерівноважні структури - перехід до живого, але ще немає відтворення. Отже, в утворенні органічних сполук велику роль відігравала не тільки речовина космічного простору, а й енергія зірок.

4.8.4. Початок життя на Землі і еволюція форм життя

1. Початок життя на Землі - поява нуклеїнових кислот, здатних до відтворення білків. Перехід від складних органічних речовин до простих живих організмів поки неясний. Теорія біохімічної еволюції пропонує лише загальну схему. Відповідно до неї на межі між коацерватами - згустками органічних речовин - могли вибудовуватися молекули складних вуглеводнів, що призводило до утворення примітивної клітинної мембрани, що забезпечує коацерватам стабільність. В результаті включення в коацерват молекули, здатної до самовідтворення, могла виникнути примітивна клітина, здатна до зростання.

Найважче для цієї гіпотези - пояснити здатність живих систем до самовідтворення, тобто сам перехід від складних неживих систем до простих живих організмів. Тут слід говорити про можливі моделі і гіпотези, а не про теорію.

Наступним кроком в організації живого мало бути створення мембран, які відмежовують суміші органічних речовин від навколишнього середовища. З їх появою і виходить клітина - «одиниця життя», головна структурна відмінність живого від неживого. Всі основні процеси, що визначають поведінку живого організму, протікають у клітинах. Тисячі хімічних реакцій відбуваються одночасно для того, щоб клітина могла отримати необхідні поживні речовини, синтезувати спеціальні біомолекули і вилучити відходи.

Величезне значення для біологічних процесів у клітці мають ферменти. Вони володіють часто високою спеціалізованістю і можуть впливати лише на одну реакцію. Принцип їх дії у тому, що молекули інших речовин прагнуть приєднатися до активних ділянок молекули ферменту. Тим самим підвищується ймовірність їх зіткнення, а, отже, швидкість хімічної реакції.

Синтез білка здійснюється у цитоплазмі клітини. Майже у кожній з клітин людини синтезується понад 10000 різних білків. Величина клітин - від мікрметра до більш одного метра (у нервових клітин, що мають відростки). Клітини можуть бути диференційованими (нервові, м'язові і т.д.). Більшість з них має здатність відновлюватися, але деякі, наприклад, нервові – не мають або майже не мають.

2. Клітини без ядра, але мають нитки ДНК, нагадують нинішні бактерії і синьо-зелені водорості. Вік таких найдавніших організмів близько 3 млрд. років. Їх властивості: 1) рухливість; 2) харчування і здатність запасати їжу і енергію; 3) захист від небажаних впливів; 4) розмноження; 5) подразливість; 6) пристосування до зовнішніх умов; 7) здатність до зростання.

На наступному етапі (приблизно 2 млрд. років тому) у клітці з'являється ядро. Одноклітинні організми з ядром називаються найпростішими. Їх 25-30 тис. видів. Найпростіші з них - амеби. Інфузорії мають ще й вії. Ядро найпростіших оточене двухмембранною оболонкою з порами і містить хромосоми і нуклеолі. Викопні найпростіші - радіолярії і форамініфери - основні частини осадових гірських порід. Багато найпростіших мають складний руховий апарат.

Приблизно 1 млрд. років тому з'явилися перші багатоклітинні організми, і стався вибір рослинного або тваринного способу життя. Перший важливий результат рослинної діяльності - фотосинтез - створення органічної речовини з вуглекислоти та води при використанні сонячної енергії, вловлюється хлорофілом. Продукт фотосинтезу - кисень в атмосфері.

Виникнення і поширення рослинності призвело до корінної зміни складу атмосфери, спочатку вона мала дуже мало вільного кисню. Рослини, асиміляціюючи вуглець з вуглекислого газу, створили атмосферу, яка містить вільний кисень, який не тільки активний хімічний агент, а й джерело озону, перегородив шлях коротким ультрафіолетовим променям до поверхні Землі.

Століттями накопичені залишки рослин утворили у земній корі грандіозні енергетичні запаси органічних сполук (вугілля, торф), а розвиток життя у Світовому

океані призвело до створення осадових гірських порід, що складаються з скелетів і інших залишків морських організмів.

3. До важливих властивостей живих систем відносяться:

1. Компактність. У $5 \cdot 10^{-15}$ гр. ДНК, що містяться в заплідненій яйцеклітині кита, укладена інформація для переважної більшості ознак тварини, яка важить $5 \cdot 10^7$ гр. (маса збільшується у 22 порядку).

2. Здатність створювати порядок із хаотичного теплового руху молекул і тим самим протидіяти зростанню ентропії. Живе споживає негативну ентропію і працює проти теплової рівноваги, збільшуючи, однак, ентропію навколишнього середовища. Чим складніше влаштована жива речовина, тим більше у ній прихованої енергії і ентропії.

3. Обмін із навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Живе здатне асимілювати отримані ззовні речовини, тобто, перебудовуючи їх, уподібнюючи власним матеріальним структурам і за рахунок цього багато разів відтворювати їх.

4. У метаболічних функціях велику роль відіграють петлі зворотного зв'язку, які утворюються при автокаталітичних реакціях. «У той час як у неорганічному світі зворотний зв'язок між «наслідками» (кінцевими продуктами) нелінійних реакцій і породили їх «причинами» зустрічається порівняно рідко, у живих системах зворотний зв'язок (як встановлено молекулярною біологією), навпаки, є радше правилом, ніж винятком» (Пригожин І., Стенгерс І. Порядок из хаоса. - С. 209). Автокаталіз, крос-каталіз і автоінгібіція (процес, протилежний каталізу - якщо присутня дана речовина, вона не утворюється в ході реакції) має місце у живих системах. Для створення нових структур потрібний позитивний зворотний зв'язок, для стійкого існування - негативний зворотний зв'язок.

5. Життя якісно перевершує інші форми існування матерії у плані різноманіття і складності хімічних компонентів і динаміки. Живі системи характеризуються набагато більш високим рівнем впорядкованості та асиметрії в просторі і часі. Структурна компактність і енергетична економічність живого - результат найвищої впорядкованості на молекулярному рівні.

6. У самоорганізації неживих систем молекули прості, а механізми реакцій складні; у самоорганізації живих систем, навпаки, схеми реакцій прості, а молекули складні.

7. У живих систем є минуле, у неживих його немає. «Цілісні структури атомної фізики складаються з певного числа елементарних осередків, атомного ядра і електронів і не виявляють ніякої зміни в часі, хіба що відчувають порушення ззовні. У разі такого зовнішнього порушення вони, правда, якимось реагують на нього, але якщо порушення було не дуже великим, вони з припинення його знову повертаються у початкове положення. Але організми - не статичні створіння. Древнє порівняння живої істоти з полум'ям говорить про те, що живі організми, подібно полум'я являють собою таку форму, через яку матерія у даному разі проходить як потік» (Гейзенберг В. Цит. Соч. - 3. 233).

8. Життя організму залежить від двох чинників - спадковості, яка визначається генетичним апаратом, і мінливості, що залежить від умов навколишнього середовища і реакції на них індивіда. Цікаво, що зараз життя на Землі не могло б виникнути через кисневої атмосфери та протидії інших організмів. Раз зародившись, життя знаходиться у процесі постійної еволюції.

9. Здатність до надмірного самовідтворення. «Прогресія розмноження, настільки висока, що вона веде до боротьби за життя і її наслідку - природному відбору» (Дарвін Ч. Соч. Т.3.- М-Л., 1939.-С.666).

4.9. Генетика і самовідтворення життя.

4.9.1. Значення клітини

1. Приблизно у середині ХХ століття відбулася наукова революція в біології, друга у нашому столітті, після наукової революції у фізиці, і завдяки їй біологія вибилася в лідери «змагання» між науками. Наукове знання у цій галузі значною мірою достовірно за рахунок успіхів, досягнутих новою наукою - молекулярною біологією.

Основна речовина клітини - білки, молекули яких зазвичай містять кілька сотень амінокислот і схожі на намиста або браслети з брелоками, що складаються із головного та бічного ланцюгів. У всіх живих видів є свої особливі білки, які визначаються генетичним апаратом. Власне, клітина і потрібна для апарату відтворення, який знаходиться в її ядрі. Без клітини генетичний апарат не міг би існувати.

Якщо ж трапиться так, що у клітку потраплять шкідливі для організму бактерії та інші сторонні предмети, то з ними вступає у бій імунна система - блукаючі клітини, які у нижчих тварин грають роль травних органів, а у вищих тварин, у тому числі у людини, їх значення полягає саме у захисті специфічної будови даного організму (теорія імунітету розроблена російським ученим І.І.Мечниковим).

Про розміри клітини і вмісту у ній речовин свідчить така аналогія «Уявіть собі, що ми збільшимо людину до розмірів Великобританії. Тоді одна її клітина буде приблизно такої ж величини, як фабрична будівля. Усередині клітини знаходяться великі молекули, що містять тисячі атомів, у тому числі молекули нуклеїнової кислоти. Так ось, навіть при цьому величезному збільшенні, яке ми собі уявили, молекули нуклеїнової кислоти будуть тонше електричних проводів» (Кендрью Дж. Нить життя.- М., 1968.- С. 19).

Вчені з'ясовують, як працює ця «фабрика клітини» і який механізм її відтворення.

Потрапляючи в організм білки розщеплюються на амінокислоти, які потім використовуються ним для побудови власних білків. Нуклеїнові кислоти створюють ферменти, керуючі реакціями. Наприклад, для одного процесу бродіння потрібна дюжина ферментів, кожен із яких управляє однією реакцією і діє тільки на строго певний вид молекул. Всі ферменти - білки. Фермент схожий на диригента, який грає завжди зі своїм оркестром. У кожній клітині кілька тисяч «диригентів-ферментів». Це верстати і машини «фабрики».

2. Як приклад процесів, що проходять у клітинах і тканинах організму, розглянемо роль гемоглобіну - глобулярного білка червоних кров'яних клітин - еритроцитів, ланцюги якого згорнуті у сферу. Присутністю гемоглобіну обумовлений червоний колір крові. Функція цього білка полягає у тому, щоб переносити кисень із легень до тканин. Гемоглобін має чудову здатність зв'язувати молекулярний кисень. Точніше кажучи, одна молекула гемоглобіну може зв'язати одночасно чотири молекули кисню. У легенях, де тиск кисню вище, відбувається приєднання молекул кисню до гемоглобіну.

Гемоглобін доставляє їх до тканин, але там тиск нижче і кисень звільняється. Далі відбувається дифузія кисню всередину клітин. У клітині молекули кисню зустрічаються з іншим білком - міоглобіном.

Міоглобін - це як би молодший брат гемоглобіну; його молекула в чотири рази менше і здатна зв'язати не чотири, а тільки одну молекулу кисню. Міоглобін теж червоний; цим пояснюється червоний колір м'яса. Молекули кисню переходять від гемоглобіну до міоглобіну, де і зберігаються до тих пір, поки не буде потрібно клітині.

Молекулярна біологія, що вивчає біологічні процеси на молекулярному рівні, один з найбільш яскравих прикладів конвергенції двох наук - фізики та біології.

4.9.2. Відтворення життя

Три найважливіших складових процесу розвитку організму:

- 1) запліднення (злиття статевих клітин) при статевому розмноженні;
- 2) відтворення у клітині по даній матриці певних речовин і структур;

3) поділ клітин в результаті якого організм росте з однієї заплідненої яйцеклітини.

Існує два способи поділу клітин. Мітоз - це такий розподіл клітинного ядра, при якому утворюються два дочірніх ядра із наборами хромосом (частини ядер клітин), ідентичними наборам батьківської клітини. Мейоз - це поділ клітинного ядра із утворенням чотири дочірніх ядер, кожне з яких містить удвічі менше хромосом, ніж вихідне ядро. Перший спосіб характерний для всіх клітин, крім статевих, другий - для статевих клітин. При всіх формах клітинного ділення ДНК кожної хромосоми репліцирується.

Відтворення собі подібних і успадкування ознак здійснюється за допомогою спадкової інформації, матеріальним носієм якої є молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти. ДНК складається із двох ланцюгів, що йдуть в протилежних напрямках і закручених один навколо іншого на зразок електричних проводів. Нагадує кручені сходи.

У клітці людини ДНК розподілена на 23 пари хромосом і містить близько 1 млрд. пар основ, довжина її близько 1 м. Якщо скласти ланцюжок з ДНК всіх клітин однієї людини, то вона зможе простягнутися через всю Сонячну систему.

Носії інформації - нуклеїнові кислоти - містять азот і виконують три функції: 1) самовідтворення; 2) зберігання інформації; 3) реалізація цієї інформації в процесі росту нових клітин.

Мономери нуклеїнових кислот несуть інформацію, за якою будуються амінокислоти (кожній амінокислоті, що входить в білок, відповідає певний набір з трьох мономерів НК - так званий триплет). Генетична інформація, що міститься в нуклеїнових кислотах, проявляється в утворенні ферментів які роблять можливим будову живого тіла.

Реалізація різноманітної інформації про властивості організму здійснюється шляхом синтезу різних білків згідно генетичним кодом. Подібність і відмінність тіл визначається набором білків. Чим ближче організми один до одного, тим більше схожі їх білки.

Молекули ДНК - це як би набір із якого «друкується» організм в друкарні Всесвіту. Ділянка молекули ДНК, яка служить матрицею для синтезу одного білка, називають геном (відома гіпотеза «один ген - один фермент»). Гени розташовані у хромосомах.

Процес відтворення складається із трьох частин, що називаються трьома ключовими словами: реплікація, транскрипція, трансляція. Реплікація - це подвоєння молекули ДНК, що необхідне для подальшого поділу клітин. В основі здатності клітин до самовідтворення лежать унікальна властивість ДНК самокопіюватися і суворо рівноцінний розподіл репродукованих хромосом. Після цього клітина може ділитися на дві ідентичні.

Як відбувається реплікація? ДНК розподіляється на два ланцюги, а потім з нуклеотидів, вільно плаваючих в клітині, формується уздовж кожної ланцюга ще один ланцюг. Цей процес можна порівняти із друкуванням фотокарток. Так як кожна клітина багатоклітинного організму виникає із однієї зародкової клітини в результаті багаторазових поділів Всі клітини організму мають однаковий набір генів.

Друга частина процесу відтворення - транскрипція - являє собою перенесення коду ДНК шляхом утворення одноланцюгової молекули інформаційної РНК на одній нитки ДНК (інформаційна РНК - копія частини молекули ДНК, одного або групи сусідніх генів, що несуть інформацію про структуру білків, необхідних для виконання однієї функції).

РНК відрізняється від ДНК тим, що замість дезоксирибози містить рибозу (мова йде про одну гідроксильну групу *ОН* кожного цукрового кільця), а замість азотистої підстави тиміну містить урацил.

Третя частина процесу відтворення - трансляція - це синтез білка на основі генетичного коду інформаційної РНК в особливих частинах клітини - рибосомах, куди доставляє амінокислоти транспортна РНК.

Основний механізм, за допомогою якого молекулярна біологія пояснює передачу і переробку генетичної інформації, по суті, є петлею зворотного зв'язку. ДНК, що містить в лінійноупорядкованому вигляді всю інформацію, необхідну для синтезу різних протеїнів (без яких неможливе будівництво і функціонування клітини), бере участь у послідовності реакцій, в ході яких вся інформація кодується у вигляді певної послідовності різних протеїнів. Деякі ферменти здійснюють зворотний зв'язок серед синтезованих протеїнів, активуючи і регулюючи не тільки різні стадії перетворень, а й автокатолітичний процес реплікації ДНК, що дозволяє копіювати генетичну інформацію з такою ж швидкістю, з якою розмножуються клітини.

Як показали дослідження із молекулярної біології останніх десятиліть петлі позитивного зворотного зв'язку (разом з негативним зворотним зв'язком і більш складними процесами взаємного каталізу) становлять найбільшу основу життя. Саме такі процеси дозволяють пояснити, яким чином відбувається перехід від крихітних грудочок ДНК до складних живих організмів.

Цікаве питання про те, як виходять саме різні білки і клітини. Французькими вченими Ф. Жакобом і Ж. Моно запропонована наступна гіпотеза. Ген-регулятор виробляє молекулу-репресор. Вона вимикає, коли потрібно, оператор, який розміщується на одному кінці *оперона* - групи генів, і в результаті дані ферменти не виробляються.

4.9.3. Генетика

Генетика пройшла в своєму розвитку сім етапів:

1. Грегор Мендель (1822-1884) відкрив закони спадковості. Схрещуючи гладкий і зморшкуватий сорти гороху, він отримав у першому поколінні тільки гладкі насіння, а у другому поколінні - 1/4 зморшкуватого насіння. І він здогадався: у зародкову клітину надходить два спадкових завдатки - від кожного із батьків. Якщо вони не однакові, то у гібрида проявляється один, домінуючий (переважний), ознака - гладкість. Рецесивний (поступається) залишається як би у прихованому стані. У наступному поколінні ознаки розподіляться у співвідношенні 3:1.

«Коли австрійський монах Грегор Мендель розважався спогляданням результатів схрещування червоно і біло квітучого гороху в монастирському саду, навіть найбільш далекоглядні його сучасники не могли уявити собі всіх наслідків його знахідок», - справедливо пише Г. Сельє (Сельє Г. От мечты к открытию. - С.26). Результати досліджень Менделя, опубліковані у 1865 році, не звернули на себе ніякої уваги і були повторно відкриті тільки після 1900 року.

2. Август Вейсман (1834-1914) показав, що статеві клітини відокремлені від решти організму і тому не схильні до впливів, що діють на соматичні тканини.

Незважаючи на переконливі досліди Вейсмана, які було легко перевірити, в радянській біології перемогли прихильники Лисенка, які довго заперечували генетику, називаючи її вейсманізмом-морганізмом. У цьому випадку ідеологія перемогла науку, і багато вчених, як, наприклад, Н.І. Вавилов, були репресовані.

3. Гуго де Фриз (1848-1935) відкрив існування успадкованих мутацій, що становлять основу дискретної мінливості. Він припустив, що нові види виникали внаслідок мутацій.

Поняття мутації у генетиці аналогічно поняттю флуктуації в синергетиці. Мутація - це часткова зміна структури гена. Кінцевий її ефект - зміна властивостей білків, що кодуються мутантними генами. Ознака, яка з'явилася в результаті мутації не зникає, а накопичується. Мутації викликаються радіацією, хімічними сполуками, зміною температури, нарешті, можуть бути просто випадковими.

«Згідно із нашою аналогією, мутації, очевидно, являють собою помилки, що неминуче з'являються при кожному новому перевиданні Книги Життя. Подібно до того

як у наших книгах помилки найчастіше призводять до нісенітниці і вкрай рідко покращують текст, так і мутації майже завжди приносять шкоду; найчастіше вони просто вбивають організм або клітину на дуже ранніх стадіях, і ми навіть не помічаємо, що вони взагалі існували на світі. З іншого боку, той факт, що мутація детальна, сам по собі виключає опечатку із наступних видань, бо клітина, яка містить цю мутацію ніколи не зробить собі подібних. В інших випадках мутація може виявитися шкідливою, але не летальною. Вона з'явиться і у нових клітинах, але є надія, що такі шкідливі мутації у наступних поколіннях зникнуть в результаті природного відбору. Зрідка все ж вважається, що мутація надає сприятливу дію. Вона вже не зникає, оскільки створює організму великі переваги у боротьбі за існування. Зрештою ця мутація буде постійно включатися у книгу життя даного виду організмів. Так протікає процес еволюції» (Кендрью Дж. Цит. Соч.- С. 117-118).

4. Томас Морган (1866-1945) створив хромосомну теорію спадковості, згідно з якою кожному біологічному виду притаманне своє певне число хромосом.

5. Г. Меллер у 1927 році встановив, що генотип може змінюватися під дією рентгенівських променів. Звідси беруть свій початок індуковані мутації і те, що згодом було названо генетичною інженерією з її грандіозними можливостями і небезпеками втручання у генетичний механізм.

6. Дж. Біدل і Е. Татум у 1941 році виявили генетичну основу процесів біосинтезу.

7. Джеймс Уотсон і Френсіс Крік запропонували модель молекулярної структури ДНК і механізму її реплікації

Те, що саме ДНК - носій спадкової інформації, з'ясувалося у середині 40-х років, коли після перенесення ДНК одного штаму бактерій в інший, в ньому стали з'являтися бактерії штаму, чия ДНК була взята.

25-річний Уотсон, приїхавши із США в Кембридж у 1953 році, повинен був займатися вивченням структури білка. Але він вважав, що це дуже важко для нього, і довго говорив з Криком про поліпшення рентгенограм ДНК і правила спарювання її підстав що з'явилися тільки що. Їм вдалося розшифрувати ДНК за кілька тижнів.

Трохи пізніше був відкритий триплетний, який перекривається (як азбука Морзе), генетичний код, універсальний для всіх організмів, і ядро стало розумітися як орган управління, що містить всю інформацію про клітину. Продовжуючи аналогію ДНК з книгою, можна сказати, що якщо амінокислота - це слово, то бактерія - том, а людина - величезна енциклопедія.

На закінчення кілька слів про віруси, які в тисячу разів більше звичайних молекул білка, не харчуються і не ростуть, а відтворюються тільки у клітині господаря. Вивчення їх якраз добре демонструє значення апарату спадковості.

Вірус має головку і спіраль з хвостом. Спіральна пружина стискається і подібно голці проштовхує хвіст всередину клітини. Потім через трубку зрошують ДНК, «і часто вже через кілька хвилин клітина розривається, звільняючи сотню і більше нових вірусних частинок, готових до зародження нових клітин» (Там же.- С. 101). Процес зараження схожий із державним переворотом. Вірус робить революцію у клітині. Боротися із ним можна за допомогою інтерферону - синтезованого клітинами речовини, яке спеціально призначене для руйнування чужих ДНК.

Генетика свідчить: ми несемо у собі інформацію наших померлих предків, всієї природи. Вся природа як би укладена у нас. Це ж говорить і про відповідальність, яка покладається на нас природою.

Перед сучасної генетикою стоять проблеми вивчення поєднань (зв'язок) генів, їх динаміки (змінюються ознаки чи ні), пошуку соціально обумовлених генів.

Що ж стосується біології, то «біологи минулих років у цілому просувалися зверху вниз. Вони починали із цілого організму, потім розтягували його на частини, розглядаючи окремі органи і тканини; далі вони вивчали окремі клітини під мікроскопом - так мало-помалу вони просувалися вниз, від складного до простого. Нова біологія починає з іншого кінця і просувається із самого низу вгору. Вона почала із найпростіших

компонентів живого організму - стала вивчати окремі молекули і їх взаємодію всередині клітин, нехтуючи всім іншим. Тепер прийшла пора звернутися до цього решті і рухатися вгору вздовж ієрархії біологічної організації» (Там же.- С. 118-119). Цим шляхом і йде сучасна біологія.

4.10. Екологія і вчення про біосферу

4.10.1. Вчення Вернадського про біосферу

1. Як вважає більшість біологів, приблизно 1 млрд. років тому відбувся поділ живих істот на два царства - рослин і тварин. Відмінності між ними можна розділити на три групи: 1) за структурою клітин і їх здатності до зростання; 2) за способом харчування; 3) за здатністю до руху.

Віднесення до одного із царств проводиться не за кожною ознакою, а за сукупністю відмінностей. Так, корали, молюски, річкова губка - бодяга всю життя залишаються нерухомими, і тим не менш, маючи на увазі інші властивості, їх відносять до тварин. Існують комахоїдні рослини, які за способом харчування відносяться до тварин. Виділяють і перехідні типи, як, скажімо, Евгена зелена, яка харчується як рослина, а рухається як тварина. І все ж три відмічені групи відмінностей допомагають у переважній більшості випадків.

У XVIII-XIX століттях вчені витратили багато зусиль для систематизації всього різноманіття рослинного і тваринного світу. З'явився напрямок у біології, що отримав назву систематики. Були створені класифікації рослин і тварин відповідно за їх відмітними ознаками. Основною структурною одиницею був визнаний вид, а більш високі рівні склали послідовно рід, загін, клас.

На Землі існує 500 тис. видів рослин і 1,5 млн. видів тварин, у тому числі хребетних - 70 тис., птахів - 16 тис., ссавців - 12540 видів. Детальна систематизація різних форм життя створила передумови для вивчення живої речовини як цілого, що вперше здійснив видатний російський учений Вернадський у своєму вченні про біосферу.

2. Існують два основних визначення поняття «біосфера», одне з яких відомо з часу появи у науці даного терміну. Це розуміння біосфери як сукупності всіх живих організмів на Землі. Учень Докучаєва, творця вчення про ґрунти, В.І.Вернадський, який вивчав взаємодію живих і неживих систем, висунув принцип нерозривного зв'язку живого і неживого, переосмисливши поняття біосфери. Він розумів біосферу як сферу єдності живого і неживого.

Таке тлумачення визначило погляд Вернадського на проблему походження життя на Землі. Розглядалися такі варіанти: 1) життя виникло до створення Землі і було занесене на неї; 2) життя зародилося після утворення Землі; 3) життя зародилося разом із формуванням Землі. Вернадський дотримувався останньої з цих точок зору і вважав, що немає переконливих наукових даних про те, що живе коли-небудь не існувало на нашій планеті. Іншими словами, біосфера була на Землі завжди.

Під біосферою, таким чином, Вернадський розумів тонку оболонку Землі у якій всі процеси протікають під прямим впливом живих організмів. Біосфера розташовується на стику літосфери, гідросфери та атмосфери, розташовуючись в діапазоні від 10 км у глиб Землі до 33 км над Землею.

Займаючись ним же створеної біогеохімією, що вивчає розподіл хімічних елементів по поверхні планети, Вернадський прийшов до висновку, що немає практично жодного елемента таблиці Менделєєва, який не включався б у живу речовину. Вернадський підкреслював також важливе значення енергії і називав живі організми механізмами перетворення енергії.

3. Емпіричні узагальнення Вернадського:

1. Першим висновком вчення про біосферу є принцип цілісності біосфери. «Можна говорити про все життя, про все живу речовину, як про єдине ціле у механізмі біосфери» (Там же.- С. 22).

Будова Землі, за Вернадським, є узгоджений у своїх частинах механізм. «Тварі Землі є створенням космічного процесу, необхідною і закономірною частиною стрункого космічного механізму» (Там же. - С.11).

Вузькі межі існування життя - фізичні постійні, рівні радіації і т.п. - підтверджують це. Неначе хтось створив таке середовище, щоб життя стало можливе. Які умови та константи маються на увазі? Гравітаційна стала, або константа всесвітнього тяжіння, визначає розміри зірок, температуру і тиск у них, впливає на хід реакцій. Якщо вона буде трохи менше, зірки стануть недостатньо гарячими для протікання в них ядерних реакцій; якщо трохи більше, зірки перевершать «критичну масу» і звернуться в чорні діри, випавши тим самим з круговороту матерії. Константа сильної взаємодії визначає ядерний заряд у зірках. Якщо її змінити, ланцюжки ядерних реакцій не дійдуть до вуглецю і азоту. Постійна електромагнітної взаємодії визначає конфігурацію електронних оболонок і міцність хімічних зв'язків; її зміна робить Всесвіт мертвим. До цього додається ще антропний принцип, з яким світові константи як би підганяються до можливості існування життя.

2. З принципом цілісності біосфери пов'язаний і нерозривний зв'язок у ній живих і відсталих компонентів, принцип гармонії біосфери і її організованості. У біосфері, за Вернадським, «все враховується і всі пристосовується з тією ж точністю, з тією ж механічністю і з тим же підпорядкуванням, у тій мірі і гармонії, яку ми бачимо у струнких рухах небесних світил і починаємо бачити в системах атомів речовини і атомів енергії» (Вернадський В.И. Биосфера.- С. 24).

3. Роль живого в еволюції Землі. «На земній поверхні немає хімічної сили, більш постійно діючої, а тому й більш могутнішою за своїм кінцевими наслідками, ніж організми, взяті в цілому ... Всі мінерали верхніх частин земної кори - вільні алюмокремнієві кислоти (глини), карбонати (вапняки і доломіт), гідрати окису Fe і Al (бурі залізняки і боксити) і багато сотень інших безперервно створюються в ній тільки під впливом життя» (Там же. С. 21). Лик Землі як небесного тіла, стверджує Вернадський, фактично сформований життям.

4. Космічна роль біосфери у трансформації енергії. Можна розглядати всю цю частину живої природи як подальший розвиток одного і того ж процесу перетворення сонячної світлової енергії у дієву енергію Землі.

5. Розповсюдження життя є прояв її геохімічної енергії. Жива речовина, подібно до газу, розтікається по земній поверхні у відповідності з правилом інерції. Дрібні організми розмножуються набагато швидше, ніж великі. Швидкість передачі життя залежить від щільності живої речовини.

6. Поняття автотрофності. Автотрофними називають організми, які беруть всі потрібні їм для життя хімічні елементи у біосфері з навколишнього їх відсталої матерії і не вимагають для побудови свого тіла готових з'єднань іншого організму. Поле існування цих зелених автотрофних організмів визначається перш за все областю проникнення сонячних променів.

7. Космічна енергія викликає тиск життя, яке досягається розмноженням. Розмноження організмів зменшується у міру збільшення їх кількості.

8. Форми знаходження хімічних елементів: 1) гірські породи і мінерали; 2) магми; 3) розсіяні елементи; 4) жива речовина. Закон ощадливості у використанні живою речовиною простих хімічних тіл: раз увійшов елемент проходить довгий ряд станів і організм вводить в себе тільки необхідну кількість елементів.

9. Життя цілком визначається полем стійкості зеленої рослинності. Межі життя визначаються в кінці-кінців фізико-хімічними властивостями сполук, що будують організм, їх незруйновністю у певних умовах середовища. Максимальне поле життя визначається крайніми межами виживання організмів. Верхня межа життя обумовлюється променистою енергією, присутність якої виключає життя і від якої охороняє озоновий щит. Нижня межа пов'язана з досягненням високої температури. Інтервал в $433^{\circ}C$ (від $-252^{\circ}C$ до $+180^{\circ}C$) є граничним тепловим полем.

10. Біосфера в основних своїх рисах представляє один і той же хімічний апарат із найдавніших геологічних періодів. Життя залишалося протягом геологічного часу постійним, змінювалася лише його форма. Саме жива речовина не є випадковим створенням.

11. Всюдність життя у біосфері. Життя поступово, повільно пристосовуючись, захопило біосферу, і захоплення це не закінчилося. Поле стійкості житті є результат пристосованості у ході часу.

12. Сталість кількості живої речовини у біосфері. Кількість вільного кисню в атмосфері того ж порядку, що і кількість вільної живої речовини ($1,5 \cdot 10^{21}$ гр. 10^{20} - 10^{21} гр.).

4.10.2. Екологія

1. У буквальному сенсі слово «екологія» означає науку про «дім» (від грец. «Ойкос» - житло, місцеперебування). Входить у біологічний цикл, екологія - наука про середу помешкання живих істот, їх взаємовідносин з навколишнім середовищем. Екологія вивчає організацію та функціонування надорганізменних систем різних рівнів: популяцій, співтовариств, екосистем. Термін «екологія» запропонував німецький зоолог Е. Геккель у 1866 році, але справжнього розквіту ця наука досягла у ХХ столітті, і її розвиток далеко не закінчено.

Якщо вчення про біосферу відразу підняло біологію з рівня окремих видів до цілісності вищого порядку, то екологія вивчає різні рівні цілісності, проміжні між організменним і глобальним.

Виділяють аутоекологію, яка досліджує взаємодію окремих видів із середовищем, і синекологію, яка вивчає спільноти.

Спільнотою, або біоценозом, називають сукупність рослин і тварин, що населяють ділянку середовища проживання. Сукупність спільноти і середовища носить назву екологічної системи, або біогеоценозу.

Основні поняття *ауто екологія* - популяція, місце проживання, екологічна ніша. Популяцією називається група організмів, що відносяться до одного або близьких видів і займає певну область, названу місцеперебуванням. Сукупність умов, необхідних для існування популяції, носить назву екологічної ніші. Екологічна ніша визначає положення виду в ланцюгах харчування.

Залежно від характеру харчування будується піраміда харчування, що складається з декількох трофічних рівнів. Нижчий займають автотрофні організми, які харчуються неорганічними сполуками, перш за все рослинами. На більш високому рівні розташовуються гетеротрофні організми, які використовують в їжу біомасу рослин. Потім йдуть гетеротрофи другого порядку, які харчуються гетеротрофами першого порядку, тобто, травоядними тваринами і т.д.

Піраміда харчування пов'язана із кругообігом речовини в біосфері.

Один із найважливіших принципів екології - принцип стійкості, відповідно до якого чим більше трофічних рівнів і чим більш вони різноманітніші, тим стійкішою є біосфера.

2. Екологія показала також, що живий світ - не сукупність живих істот, а єдина система, яка об'єднана безліччю ланцюжків харчування та інших взаємин. Якщо навіть невелика частина його загине, загине і все інше. У той же час, як писав Н.Вінер, «спільнота тягнеться лише до тієї межі, до якого тягнеться дійсна передача інформації» (Вінер Н. Кибернетика ...- С. 230). До важливих висновків екології можна віднести наступні, що відзначалися ще Вернадським. 1. Кожен організм може існувати тільки за умови постійного тісного зв'язку із середовищем, тобто, з іншими організмами і неживою природою. 2. Життя з усіма його проявами сприяло глибокій зміні на нашій планеті. Вдосконалюючись у процесі еволюції, живі організми все ширше поширювалися на планеті, стимулюючи перерозподіл енергії і речовин. 3. Розміри популяції зростають до тих пір, поки середовище може витримувати їх подальше збільшення, після чого досягається рівновага. Чисельність коливається близько рівноважного рівня.

Принцип рівноваги відіграє у живій природі величезну роль. Рівновага існує між видами і зміщення її в одну сторону, скажімо, знищення хижаків, може привести до зникнення жертв, у яких не буде вистачати їжі. Природна рівновага існує і між організмом і навколишнім його неживим середовищем. Безліч рівноваг підтримують загальну рівновагу у природі.

Рівновага у живій природі не статична, як рівновага кристала, а динамічна, представляючи собою рух навколо точки стійкості. Якщо ця точка не змінюється, то такий стан називається гомеостазом («гомео» - той же, «стасис» - стан).

Гомеостаз - механізм, за допомогою якого живий організм підтримує параметри своєї внутрішнього середовища, протидіючи зовнішнім впливам, на такому постійному рівні, який забезпечує нормальне життя. Кров'яний тиск, частота пульсу, температура тіла - все це обумовлено гомеостатичними механізмами, які працюють настільки добре, що ми зазвичай їх не помічаємо. У межах «гомеостатичного плато» діє негативний зворотний зв'язок, за межами його - позитивний зворотний зв'язок, і система гине.

В екосистемах необхідний період еволюційного пристосування до умов середовища, який називається адаптацією. Тільки після нього встановлюється надійний гомеостатичний контроль. Адаптація організму може бути структурною, фізіологічною і поведінковою. До структурної адаптації відноситься зміна забарвлення, будови тіла, органів і т.д. (Наприклад, метелики під впливом фабричного диму зі світлих стають темними). До фізіологічної відноситься, скажімо, поява слухової камери у двоногої миші, що дозволяє мати ідеальний слух. Приклад поведінкової адаптації демонструє метелик зі смугастими крилами, яка сідає на смугасті листя лілій так, щоб його смужки були паралельні смужкам на листках.

Механізм, відповідальний за еволюцію живої природи, отримав назву гомеореза. Він дає можливість як би перескакувати із одного стійкого стану до іншого через нерівноважні точки (як би «з купини на купину»), тим самим виявляючи таку відмінну рису живих тіл, як їх здатність підтримувати стійко нерівноважний стан. За визначенням Е. Шредінгера, «життя - це впорядкована й закономірна поведінка матерії, що ґрунтується не тільки на одній тенденції переходити від впорядкованості до неупорядкованості, а й частково на існування впорядкованості, яка підтримується весь час» (Шредінгер Е. Что такое жизнь? С точки зрения физики.- М., 1972.- С. 7-1). Засобом, за допомогою якого організм підтримує себе постійно на досить високому рівні впорядкованості (так само на досить низькому рівні ентропії), є енергія, що отримується організмом із навколишнього середовища з продуктами харчування.

4.10.3. Закономірності розвитку екосистеми

Одним із основних досягнень екології стало виявлення тієї обставини, що розвиваються не тільки організми і види, а й екосистеми. Розвиток екосистем - сукцесія - це послідовність спільнот, що змінюють одна одну в даному районі.

Сукцесія в енергетичному сенсі пов'язана з фундаментальним зрушенням потоку енергії в бік збільшення кількості енергії, спрямованої на підтримку системи. Сукцесія складається із стадій розвитку, стабілізації та клімаксу. Їх можна розрізнити на основі критерію продуктивності системи: на першій стадії продукція зростає до максимуму, на другий залишається постійною, на третій зменшується до нуля в міру руйнування системи.

Очевидний зворотний зв'язок між ентропією та інформацією, а також те, що розвиток екосистем йде у напрямку підвищення їх стійкості, що досягається за рахунок збільшення різноманітності. Поширивши цей висновок на всю біосферу, стане ясным відповідь на питання, навіщо природі потрібні 2 млн. видів.

Можна вважати (так до виникнення екології і вважали), що еволюція веде до заміни одних менш складних і пристосованих видів іншими, аж до людини як вінця природи. Менш складні види, давши дорогу більш складним, стають не потрібні.

Екологія зруйнувала цей зручний для людини міф. Тепер ясно, чому небезпечно, зменшувати різноманіття природи, як робить це сучасна людина.

До основних законів екології відносяться також:

- 1) «закон мінімуму» (Лібих) - обмежують розвиток лише ті чинники, які є у недостатній кількості;
- 2) «закон толерантності» - надлишок якого-небудь фактора (тепло, світло, вода) теж може обмежувати поширення даного виду;
- 3) недонаселеність і перенаселеність можуть надавати лімітуючий вплив (принцип Оллі);
- 4) принцип конкурентного виключення - два види, що займають одну нішу, не можуть співіснувати в одному місці необмежено довго;
- 5) чим більше трофічних рівнів, тим більше втрата енергії у системі;
- 6) розвиток екосистем багато у чому аналогічно розвитку окремого організму;
- 7) принцип гетеротрофної утилізації продуктів автотрофного метаболізму. Ця властивість екосистем зараз під загрозою у зв'язку з господарською діяльністю людини, яка веде до накопичення відходів, які природа не в змозі утилізувати.

Першими екосистемами, які вивчалися за допомогою кількісних методів були системи «хижак-жертва». Американець Лотка у 1925 році і італійський вчений В. Вольтерра у 1926 році створили математичні моделі росту окремої популяції і динаміки популяцій, пов'язаних відносинами конкуренції і хижацтва. Дослідження системи «хижак-жертва» показало, що типовою для популяції жертв еволюцією є збільшення народжуваності, а для популяції хижаків - вдосконалення способів лову жертви.

До цікавих результатів привело вивчення системи «паразит-господар». Здавалося б, відбір повинен вести до зменшення шкідливості паразита для господаря, але це не так. І в цій парі йде конкурентна боротьба, в результаті якої ускладнюються і ті, і інші. Загибель одного веде до загибелі іншого, а співіснування збільшує складність всієї системи.

На вивченні еволюції системи «паразит-жертва» заснована гіпотеза, що пояснює значення статі. Безстатеве розмноження, з точки зору теорії Дарвіна, - значно ефективніший процес. Подвійна вартість статевого розмноження (оскільки чоловічі особини не включають у створення і вирощування потомства так, як жіночі) викликала труднощі у поясненні цього феномена. Системне вивчення біологічних процесів пропонує наступне пояснення статевої відмінності дають господарям унікальні переваги, оскільки дозволяють обмінюватися частинами генетичного коду між особинами. Рекомбінація великих блоків генетичної інформації в результаті статевого розмноження дозволяє змінювати ознаки в потомстві швидше, ніж при мутаціях. Тому нащадки у цьому випадку можуть бути більш резистентними до паразитам, ніж їхні батьки. Паразити ж внаслідок стислості періоду відтворення і швидкого ходу еволюційних змін менше потребують наявності статі і зазвичай безстатевим. І тут конкурентна боротьба є фактором природного відбору.

У науці Нового часу переважав редуціонізм, тобто, пояснення функціонування вищих структурних рівнів за допомогою нижчих. Розвиток біології у ХХ столітті як ніби зміцнило позиції редуціонізму. Молекулярна біологія з'ясувала, що все різноманіття форм життя і життєвих процесів, звичок і інстинктів залежить від особливостей чергування чотирьох нуклеотидів у ланцюжку ДНК.

З іншого боку, екологія показала наявність системних закономірностей. «Вся сукупність сучасних біохімічних даних показує, що окремі, індивідуальні реакції, що протікають у живих тілах, порівняно прості й одноманітні. Це добре відомі і легко відтворювані у пробірці і колбі хіміка реакції окислення, відновлення, гідролізу ... У жодній з них немає нічого специфічно життєвого. Специфічним для живих тіл є те, що в них ці окремі реакції певним чином організовані у часі, поєднуються в єдину цілісну систему, на зразок того, як окремі звуки поєднуються в будь-який музичний твір, наприклад симфонію. Варто тільки порушити послідовність звуків - вийде дисгармонія,

хаос. Аналогічним чином і для організації живих тіл важливо те, що в них ці окремі реакції протікають не хаотично, а в суворо визначеному гармонійному порядку ... весь цей порядок закономірно обумовлює самозбереження і самовідтворення всієї життєвої системи в цілому у даних умовах зовнішнього середовища, у вражаючій відповідності до цих умов» (Опарин А.И., Фесенков В.Г. Жизнь во вселенной.- М., 1956.- С. 40).

З розглянутого очевидно необхідність протилежного редукціонізму системного підходу у дослідженні живого.

4.10.4. Синтетична теорія еволюції

1. Стосовно до живої природи еволюція приймається як утворення складніших видів із простих. Як воно відбувається? Чи існує доцільність у природі? Яка роль випадковості? Що є джерелом розвитку: 1) тренування органів, як вважав Ламарк; 2) боротьба за існування і виживання найбільш пристосованих (природний відбір за Дарвіном); 3) здатність до взаємодопомоги (П.А. Кропоткін); 4) природні катастрофи: комети, зміни температури та ін. (Кюв'є)?

Генетика спростувала уявлення Ламарка про успадкування придбаних за життя ознак за допомогою дуже простих дослідів. Вейсман послідовно впродовж багатьох поколінь відрізав мишам хвост. Він постулював, що ознаки, придбані організмом і призводять до зміни фенотипу, які не мають прямого впливу на статеві клітини, що передають ознаки наступному поколінню.

Проте еволюція йде. Ч.Дарвін (1809-1882) під час свого кругосвітнього плавання на кораблі «Бігль» зібрав безліч даних, що свідчать про те, що види не можна вважати незмінними. Після повернення до Англії він вивчав практику розведення голубів та інших домашніх тварин, що нашоухнуло його на ідею природного відбору. У 1778 році священик Т.Мальтус опублікував «Трактат про народонаселення», в якому змалював, до чого призвело б зростання населення, якби воно нічим не стримувалося. Дарвін переніс його міркування на природу і звернув увагу на те, що незважаючи на високий репродуктивний потенціал, чисельність популяцій залишається відносно постійною. Дарвін припустив, що при інтенсивній конкуренції всередині популяції будь-які зміни, сприятливі для виживання у даних умовах, підвищують здатність особин розмножуватися і залишати потомство.

Іншою підставою теорії еволюції послужив принцип уніформізму англійського геолога Ч.Лайєля (1797-1875), відповідно до якого повільні нікчемні зміни призводять до вражаючих результатів, якщо відбуваються довго в одному напрямку. Точно так же невеликі зміни протягом мільйонів років призводять до утворення нових видів.

Безпосередньо нашоухнуло Дарвіна на думку про еволюцію органічних форм виявлення в одному і тому ж регіоні - в Південній Америці - викопного і сучасного скелета лінивця, величезного у минулому і маленького зараз.

2. Теорія еволюції сформульована Дарвіном у 1839 році. Найбільший внесок Дарвіна в науку полягав не в тому, що він довів існування еволюції, а у тому, що він пояснив, як вона може відбуватися. У 1859 році Дарвін опублікував працю «Походження видів шляхом природного відбору». Гіпотеза Дарвіна заснована на трьох спостереженнях і двох висновках. «Н. 1. Особи, що входять до складу популяції, володіють великим репродуктивним потенціалом. Н. 2. Число особин в кожній даній популяції приблизно постійно. В. 1. Багатьом особам не вдається вижити і залишити потомство. У популяції відбувається «боротьба за існування». Н. 3. У всіх популяціях існує мінливість. В. 2. У «боротьбі за існування» ті особини, ознаки яких найкращим чином пристосовані до умов життя, мають «репродуктивну перевагу» і виробляють більше нащадків, ніж менш пристосовані особини. Висновок 2 містить гіпотезу про природний добір, який може служити механізмом еволюції» (Грин Н. и др. Биология. Т. 3.- М., 1990.- С. 262).

Не настільки важливо, яка конкуренція має місце - всередині або міжвидова. Вирішальний фактор, що визначає виживання, - це пристосованість до середовища.

Будь-яка, нехай саме незначна фізична, фізіологічна або поведінкова зміна, що дає одному організму перевага перед іншим, буде діяти у «боротьбі за існування» як виборче право. Сприятливі зміни будуть передаватися наступним поколінням, а несприятливі - елімінувати відбором, так як вони не вигідні організму. Діючи таким чином, природний відбір веде до підвищення «потужності» виду, а в філогенетичному плані - забезпечує його виживання.

Дані на підтримку гіпотези Дарвіна дають різні науки. Палеонтологія, яка займається вивченням викопних решток, підтверджує факт прогресивного зростання складності організмів. У найдавніших породах зустрічаються організми небагатьох типів, що мають просту будову. Поступово різноманітність і складність зростають. Багато видів, що з'являються на будь-якому стратиграфічному рівні, зникають потім. Це тлумачать як виникнення і вимирання видів.

Відповідно до даних палеонтології можна вважати, що в протерозойську геологічну еру (700 млн. років тому) з'явилися бактерії, найпростіші водорості, примітивні морські організми; в палеозойську (365 млн. років тому) - наземні рослини, плазуни; у мезозойську (185 млн. років тому) - ссавці, птахи, хвойні рослини; в кайнозойську (70 млн. років тому) - сучасні види. Звичайно, слід мати на увазі, що палеонтологічний літопис неповний.

3. Теорія еволюції знаменувала собою великий прорив у біології, поряд з класифікацією Ліннея і клітинної теорією. Але питання і сумніви залишалися. Все життя Дарвіна переслідував «*кошмар Дженкіна*» - заперечення такого змісту: якщо серед поля червоних маків з'явиться білий, то після схрещування він дасть рожеве потомство, а через 2-3 покоління зникне будь-який спогад про білий колір (адже в природі немає «*демона Максвелла*»).

Лише виникнення генетики дало можливість відкинути це заперечення. Спростувавши концепцію Ламарка, генетика допомогла дарвінізму, пояснивши, що ознака, яка з'явився, не може зникнути, так як спадковий апарат зберігає все, що випадково виникло у ньому, подібно до того, як зберігаються помилки у книгах при їх відтворенні.

Генетика привела до нових уявлень про еволюцію, яка отримала назву неodarвінізму, яку можна визначити як теорію органічної еволюції шляхом природного відбору ознак, детермінованих генетично. Інша загальноприйнята назва - синтетична, або загальна теорія еволюції. Еволюція стала розглядатися як механізм, що складається з двох частин: випадкові мутації на генетичному рівні і успадкування найбільш вдалих з точки зору пристосування до навколишнього середовища мутацій, так як їх носії виживають і залишають потомство.

Мутація → поява нової ознаки → боротьба за існування → природний відбір.

«Теорія Дарвіна в її сьогodнішньої формі містить, власне, два незалежних ствердження. Відповідно до одного з них, у процесі відтворення випробовуються всі нові форми, які у своїй більшості при даних зовнішніх обставин знову зникають як непридатні; зберігаються лише деякі пристосовані. По-друге, передбачається, що нові форми виникають внаслідок чисто випадкових порушень генної структури» (Гейзенберг В. Фізика и философия. Часть и целое. - М., 1989.- С. 236). Деякі з подій, що приводяться у якості доказу еволюційної гіпотези, відтворювані у лабораторії, проте це не означає, що вони дійсно мали місце у минулому, а лише свідчить про їх можливість. На багато заперечень досі немає відповіді. Тому концепцію Дарвіна точніше все ж відносити до гіпотез, які вимагають подальшого підтвердження.

4.10.5. Концепція коеволюції

1. Критика дарвінізму велася з дня його виникнення. Одним не подобалося, що зміни, за Дарвіном, можуть йти у всіх можливих напрямках і випадковим чином. Концепція *ногогенезу* стверджувала, що зміни відбуваються не хаотично і випадково, а за законами форм. Російський учений і революціонер П.О. Кропоткін дотримувався

точки зору, відповідно до якої взаємодопомога є важливішим чинником еволюції, ніж боротьба.

Ці заперечення не могли похитнути загальної теорії еволюції аж до появи під впливом екологічних досліджень концепції коеволюції, яка змогла пояснити виникнення статі і інші феномени. Як хімічна еволюція - результат взаємодії хімічних елементів, так за аналогією біологічна еволюція може розглядатися як результат взаємодії організмів. Випадково утворилися складніші форми, збільшуючи різноманітність і стійкість екосистем. Дивовижна узгодженість усіх видів життя є наслідком коеволюції.

Концепція коеволюції добре пояснює еволюцію у системі «хижак - жертва» - постійне вдосконалення тих і інших компонентів системи. У системі «паразит-господар» природний відбір повинен начебто сприяти виживанню менш вірулентних (небезпечних для господаря) паразитів і більш резистентних (стійких до паразитів) господарів. Поступово паразит стає *комменсалом*, тобто, безпечним для господаря, а потім вони можуть стати мутуалами - організмами, які сприяють взаємному процвітанню як гриби і фотосинтезуючі бактерії, що разом утворюють лишайники. Але так відбувається не завжди. Паразити є неминучою, обов'язковою частиною кожної екосистеми. Коеволюційна «гонка озброєнь» сприяє більшій різноманітності екосистем. Паразити перешкоджають знищенню господарями інших видів.

Спільну еволюцію організмів добре видно на наступному прикладі. Найпростіші джгутикові, що живуть у кишечнику термітів, виділяють фермент, без якого терміти не могли б перетравлювати деревину і розщеплювати її до цукрози. Зустрічаючи у природі симбіоз, ми можемо припускати, що його кінцевою стадією є утворення більш складного організму. Травоїдні тварини могли розвинутися із симбіозу тварин і мікроскопічних паразитів рослин. Паразит вже знайшов колись здатність виробляти ферменти для перетравлення речовин, що були в організмі його господаря - рослини. Тварина ж ділиться з паразитом поживними речовинами із рослинної маси.

Концепція коеволюції пояснює і факти альтруїзму у тварин: турботу про дітей, усунення агресивності шляхом демонстрації «заспокійливих поз», покора ватажкам, взаємодопомога у важких ситуаціях і т.п.

2. В останні десятиліття на основі вчення про біосферу, екологію та концепцію коеволюції виникла гіпотеза Гея-Землі. Авторами її є англійський хімік Джеймс Лавлок і американський мікробіолог Лінн Маргуліс. Спочатку була виявлена хімічна невірноваженість атмосфери Землі, яка розглядається як ознака життя. На думку Лавлока, якщо життя є глобальною цілісністю, то його присутність може бути виявлено через зміну хімічного складу атмосфери планети.

Лавлок ввів поняття *геофізіології*, що позначає системний підхід до наук про Землю. Згідно Гея-гіпотезі, збереження тривалої хімічної невірноваженості атмосфери Землі обумовлено сукупністю життєвих процесів на Землі. З початку життя 3,5 млрд. років тому існував механізм біологічної автоматичної термостатики, в якому надлишок двоокису азоту в атмосфері грав регулюючу роль, перешкоджаючи тенденції потепління, пов'язаної зі зростанням яскравості сонячного світла. Іншими словами, діє механізм зворотного зв'язку.

Лавлок сконструював модель, відповідно до якої при зміні яскравості потоків сонячного світла зростає різноманітність, що веде до зростання здатності регулювати температуру поверхні планети, а також до зростання біомаси.

Суть Гея-гіпотези: Земля є саморегулюючою системою, створеною біотою і навколишнім середовищем, здатним зберігати хімічний склад атмосфери і тим самим підтримувати сприятливий для життя сталий клімат. За Лавлок, ми - мешканці та частина *квазі-живої* цілісності, яка має здатність глобального гомеостазу, поблажливого до порушень, якщо вона в хорошій формі, в межах своєї здатності до саморегуляції. Коли подібна система потрапляє в стан стресу, близького до межі саморегуляції, навіть маленьке потрясіння може штовхнути її до переходу в новий стабільний стан або навіть повністю знищитися.

природою, тобто, біологічній основі свого існування. Людину можна розглядати і як фізичне тіло і як біологічну істоту, хоча вона не зводиться до цього.

У даний час в науці утвердилося уявлення, що людина - біосоціальна істота, що сполучає в собі біологічні і соціальні компоненти. З цим можна погодитися, не забуваючи: 1) що людину можна розглядати і з фізичної точки зору, і вивчати хімічні процеси, що відбуваються в ній; 2) що не тільки людина володіє соціальною формою існування, але і багато тварин. Більш того, з кожним роком етологія накопичує все більше даних, що свідчать про те, що соціальна поведінка людини багато в чому генетично детермінована.

Ще в античній філософії багато уваги приділялося визначенню природи людини. Кініки бачили її в природному способі життя, обмеженні бажань і матеріальних потреб; Епікур - у почуттях, загальних у людини і тварин; Сенека і стоїки - в розумі. У західній філософії, особливо у марксизмі, на чільне місце висунулося уявлення про соціальну сутність людини.

З точки зору сучасної науки більш точно розділяти біологічну зумовленість існування людини і її роду (власне людську) сутність. Пошуками кордонів між біологічним і специфічно людським займається наука, що одержала назву соціобіології. Ця наука у застосуванні до вивчення людини знаходиться на стику природничо-наукового і гуманітарного знання.

Отже, людина як предмет природничонаукового пізнання може розглядатися у трьох аспектах: 1) походження; 2) співвідношення в ній природного і гуманітарного; 3) вивчення специфіки людини методами природничонаукового пізнання. Перший напрямок, традиційно названий антропологією, вивчає: коли, від кого і як походить людина і чим він відрізняється від тварин; другий напрямок - соціобіологія - вивчає генетичну основу людської діяльності та співвідношення фізіологічного і психічного у людині; до третього напрямку відноситься вивчення природничо-науковим шляхом мозку людини, її свідомості, душі і т. п.

2. Як і у питанні походження Всесвіту і життя, існує уявлення про божественне творіння людини. «І сказав Бог: Створімо людину за образом нашим, за подобою нашою ... І створив Бог людину за образом своїм» (Буття. 1.26,27). В індійській міфології світ починається з першої пралюдини - Пуруші.

У багатьох первісних племенах були поширені уявлення про те, що їхні предки походять від тварин і навіть рослин (на цьому засноване уявлення про тотеми), і такі вірування зустрічаємо у так званих відсталих народів досі. В античності висловлювалися думки про природне походження людей з мулу (Анаксимандр). Тоді ж заговорили про подібність людини і мавпи (Ганнон з Карфагена).

В даний час у зв'язку з ажіотажем навколо НЛО в моду увійшли версії про походження людини від позаземних істот, що відвідували Землю, або навіть від схрещування космічних прибульців з мавпами.

Але панує у науці з XIX століття теорія еволюції Дарвіна - концепція походження людини від високорозвинених предків сучасних мавп. Вона отримала у XX столітті генетичне підтвердження, оскільки з усіх тварин найближче до людини за генетичним апаратом виявилися шимпанзе.

4.11.2. Схожість і відмінності людини від тварин

Перш ніж говорити про час появи людини ми повинні з'ясувати питання про відміну людини від тварин, оскільки саме уявлення про те, що таке людина, формує висновки про її становлення. Спочатку про подібність людини і тварин. Вона визначається, по-перше, речовим складом, будовою і поведінкою організмів. Людина складається з тих же білків і нуклеїнових кислот, що і тварини. Багато структур і функцій нашого тіла такі ж, як і у тварин. Чим вище за еволюційною шкалою стоїть тварина, тим ближче її схожість з людиною. По-друге, людський зародок проходить у своєму розвитку ті стадії, які пройшла еволюція живого. І, по-третє, у людини є

рудиментарні органи, які виконували важливі функції у тварин і збереглися у людини, хоча не потрібні їй (наприклад, апендикс).

Однак і відмінності людини від тварин фундаментальні. До них насамперед належить розум. Що це таке? Вивчення вищих тварин показало, що вони мають багато чого з того, на що раніше вважалося, здатні тільки люди. Експерименти із мавпами виявили, що вони можуть розуміти слова, повідомляти за допомогою комп'ютера про свої бажання і з ними можна вести діалог. Але чим не володіють найвищі тварини, так це здатністю до понятійного мислення, тобто, до формування абстрактних уявлень про предмети, у яких узагальнені основні властивості конкретних речей. Мислення тварин, якщо про таке можна говорити, завжди конкретно; мислення людини може бути абстрактним, узагальнюючим, понятійним, логічним.

Чим вище здатність до понятійного мислення, тим вище інтелект людини. Оцінити дійсне значення розуму допомагає, зокрема, суперництво людини із шаховим комп'ютером, який намагається виграти за рахунок величезних швидкостей перебору всіх можливих варіантів.

Етологія отримує все більше даних про те, що у поведінці людини і тварин багато схожого. Тварини відчувають почуття радості, горя, туги, провини і т.п. ; у них є цікавість, увага, пам'ять, уява. Проте залишається справедливим, що хоча тварини мають дуже складні форми поведінки і створюють дивовижні твори (наприклад павутина, яку тче павук), людина відрізняється від всіх тварин тим, що до початку роботи має план, проект, модель побудови. Завдяки здатності до понятійного мислення, людина усвідомлює, що вона робить і розуміє світ.

Другою головною відмінністю є те, що людина володіє мовою. Знову-таки, у тварин може бути дуже розвинена система спілкування за допомогою сигналів (що, до речі, дозволило говорити про «цивілізацію дельфінів»). Але тільки у людини є те, що І.П.Павлов назвав другою сигнальною системою (на відміну від першої - у тварин) - спілкування за допомогою слів. Цим людське суспільство відрізняється від інших суспільних тварин.

Що таке слово? Це видова ознака людини, яка полягає у безпосередньому доступі нашої свідомості до вищого організуючого початку буття, до останньої ланки висхідного ланцюжка світових принципів, що починається з точного підбору фізичних констант. Так стверджує один із сучасних методологів науки, що виводить значення слова із твердження, яким відкривається одне з Євангелій: «На початку було Слово». З цих позицій і розум, і слово з'явилися задовго до людини, а не винайдені ним. Вони організували біологічну матерію, а потім були вкладені у людині, що відповідає не тільки біблійним текстам, а й філософським системам Платона і Гегеля.

У природознавстві ж, намагається з'ясувати природні причини людських здібностей. Відома гіпотеза походження мови зі звуків, які вимовляються при роботі, які потім ставали спільними у процесі суспільної праці. Спочатку з'явилися коріння дієслів, які відповідають певним видам діяльності, потім інші частини слова і мови. Така суть гіпотези німецького антрополога М.Мюллера. Таким же шляхом у процесі суспільної праці поступово міг виникнути розум.

Здатність до праці - ще одна фундаментальна відмінність людини від тварин. Звичайно, всі тварини щось роблять, а вищі тварини здатні до складних видів діяльності. Мавпи, наприклад, використовують палиці у вигляді знарядь для діставання плодів. Але тільки людина здатна виготовляти, творити знаряддя праці. З цим пов'язані твердження, що тварини пристосовуються до навколишнього середовища, а людина перетворює його, і що в кінцевому рахунку праця створила людину.

Зі здатністю до праці співвідносяться ще дві відмітні ознаки людини: прямоходіння, яке звільнило її руки, і, як наслідок, розвиток руки, особливо великого пальця на ній. Нарешті, ще дві характерні ознаки людини, що вплинули на розвиток культури - використання вогню і захоронення трупів.

Головні відмінності людини від тварин: понятійне мислення, мова, праця, - стали тими шляхами, якими йшло відокремлення людини від природи.

4.11.3. Антропология

У широкому сенсі «антропология» - наука про людину (від грец. «Антропосе» - людина). Але так як людину вивчає безліч наук, як природних, так і гуманітарних, то за антропологияю у вузькому сенсі залишилася проблема походження людини і визначення специфіки її будови і еволюції.

Бурхливий розвиток антропология отримала у другій половині XIX століття після створення теорії еволюції Дарвіна. Е.Геккель висунув гіпотезу про існування в минулому проміжного між мавпою і людиною виду, який він назвав пітекантропами (букв. «Мавполюдина»). Він же припустив, що не сучасні мавпи були предками людини, а дріопітеки («деревні мавпи»), які жили в середині третинного періоду (70 млн. років тому). Від них одна лінія еволюції пішла до шимпанзе і горил, інша - до людини. 20 млн. років тому під впливом похолодання джунглі відступили і одній із гілок дріопітеків довелося спуститися з дерев і перейти до прямоходіння (так звані «рамопітеки», залишки яких знайдені в Індії і названі на честь бога Рами).

У 1960 році англійський археолог Л.Ліки відкрив у Східній Африці «людина уміла», вік якої 2 млн. років, а обсяг мозку 670 куб. см. У цих же шарах були виявлені знаряддя праці з розколотою річкової гальки, загостреною за допомогою декількох відколів, які вона, як припускають, виготовляла. Пізніше на озері Рудольф в Кенії були знайдені залишки істот того ж типу вік яких 5,5 млн. років. Наявність виготовлених знарядь праці (якщо за цим фактом судити про становлення людини) дозволили істотно збільшити її вік.

Після цього зміцнилася думка, що саме в Східній Африці у четвертинному періоді кайнозойської ери відбувся поділ людини і людиноподібних мавп (не раніше, так як гени тих і інших дуже схожі), тобто, розійшлися еволюційні лінії людини і шимпанзе. Ці висновки підтверджені вимірами так званих «молекулярними годинами». Швидкість зміни генів за рахунок точкових мутацій (змін окремих пар основ ДНК) стійка протягом довгих періодів часу, і її можна використовувати для датування відходження даної еволюційної гілки від загального стовбура.

Що було причиною появи людини саме в одному місці? У Східній Африці мають місце виходи уранових порід і існує підвищена радіація. Остання, як доведено генетикою викликає мутації. Таким чином, тут еволюційні зміни могли протікати більш швидкими темпами. Виниклий вид, фізично слабший, ніж оточення, повинен був, щоб вижити, почати виготовляти знаряддя, вести громадський спосіб життя і розвинути розум як потужний інструмент слабшої від природи істоти, що не володіє достатніми природними органами захисту.

«Людина уміла» відносять до австралопітеків (букв. «Південна мавпа»), залишки якої вперше знайдені в Африці у 1924 році. Обсяг мозку австралопітека не перевищував обсягу мозку людиноподібних мавп, але він був здатний до створення знарядь праці. Це стало формою подолання суперечності між недостатньою природною озброєністю австралопітека і великою насиченістю його існування небезпечними ситуаціями.

Гіпотетичне припущення Е.Геккелем *пітекантропом* були названі залишки, виявлені у 1891 році на острові Ява. Істоти, що жили 0,5 млн. років тому, мали зріст більше 150 см, об'єм мозку приблизно 900 куб. см., використовували ножі, свердла, скребки, ручні рубила. У 20-і роки XX століття в Китаї був знайдений синантроп («китайський людина») з близьким до пітекантропа об'ємом мозку. Він використовував вогонь і судна, але не мав мови.

У 1856 році у долині Неандерталь в Німеччині виявили залишки істоти, що жила 150-40 тис. років тому, названого неандертальцем. Він мав обсяг мозку, близький до

сучасної людини, але похилий лоб, надбрівні дуги, низьку черепну коробку; жив у печерах, полюючи на мамонтів. У неандертальця вперше виявлені поховання трупів.

Нарешті, у печері Кро-Маньон у Франції в 1868 році були знайдені залишки істоти, близької за виглядом і об'ємом черепа (до 1600 куб.см.) до сучасної людини, яка мала зріст 180 см і жила від 40 до 15 тис. років тому. Це і є «Людина Розумна». У ту ж епоху з'явилися расові відмінності. В ізолюваних групах склалися особливі ознаки (світла шкіра у «білих» і т. п.).

Отже, лінія еволюції людини вибудовується таким чином: «Людина уміла» (австралопітек), «Людина прямоходяча» (пітекантроп і синантроп), «Людина неандертальська», «Людина розумна» (кроманьйонець). Після кроманьйонця людина не змінювалася генетично, тоді як її соціальна еволюція тривала.

У.Хавеллз стверджує, що людина сучасного типу виникла 200 тис. років тому у Східній Африці. Ця гіпотеза отримала назву «Ноевого ковчега», тому, що за Біблією, всі раси і народи походять від трьох синів Ноя - Сима, Хама і Яфета. Відповідно до цієї версії пітекантроп, синантроп і неандерталець - не предки сучасної людини, а різні групи *гомінід* (людиноподібних істот), витіснених «Людиною прямоходячою» зі Східної Африки. На користь цієї гіпотези свідчать генетичні дослідження, які не всіма антропологами і палеонтологами визнаються надійними.

Альтернативна точка зору мультирегіональної еволюції людства (М.Уолпофф) стверджує, що тільки архаїчні люди виникли в Африці, а сучасні - там, де вони живуть зараз. Людина покинула Африку не менше 1 млн. років тому. Ця гіпотеза ґрунтується на палеонтологічній схожості між сучасними людьми і далекими предками, що живуть у місцях їх проживання.

Як з цих гіпотез справедливо, сказати поки неможливо, так як палеонтологічний літопис неповний і проміжні види між людиною і мавпами досі в повному обсязі невідомі.

4.11.4. Еволюція культури

1. Крім еволюції людини як біологічного виду, можна говорити про еволюцію культури. Тут була запропонована шкала, яка ґрунтувалася на матеріалі знарядь, створених і застосовуваних людиною. Виділено кам'яний вік - епоха застосування кам'яних знарядь, а в її межах палеоліт (древньокамінне століття) і більш дрібно нижній палеоліт (австралопітек і «Людина прямоходяча»): переважання галькових знарядь, ручних рубил і чоперів (великих галькових знарядь, оббитих з одного боку); середній палеоліт (неандерталець): переважання знарядь на отщепках (відколотих частинах каменю, є заготівлею для більш складних знарядь); верхній палеоліт (від 38 тис. років): поява печерного мистецтва у «Людини розумної». У мезоліті (середньокам'яному столітті) переважав мисливсько-збірний тип суспільного устрою.

Важлива подія відбулася в *неоліті* (новокам'яне століття) 9-6 тис. років тому, що отримало назву неолітичної революції - одомашнення диких тварин, перехід до вирощування рослин і осілого способу життя (пальові будівлі). З мисливсько-збірного господарство перетворилося в виробляюче скотарсько-хліборобське. Види домашніх тварин і культурних рослин, виведені за допомогою штучного відбору і гібридизації, гончарне виробництво, ткацтво, металургія та інші результати неолітичної революції широко використовуються і понині.

Наступні стадії культури зведені у так звану систему «трьох століть» - мідний, бронзовий, залізний. Кожний із мало своє датування, але потім з'ясувалося, що це швидше стадії розвитку окремої культури і їх час залежить від часу розвитку даної культури. Послідовність зміни «століть» не скрізь дотримується і в цілому дана схема нині визнається незадовільною, хоча нічого кращого поки не запропоновано.

2. Розвиток цивілізації за А.Тойнбі йде через наслідування. Це відповідає гіпотезі, що здатність до імітації поведінки інших видів мала велике значення на ранніх стадіях людської еволюції для «вписування» людини у природу і встановлення

гармонійних відносин із нею. Здатність до імітації, що дісталася від мавп, послужила основою соціального розвитку людини. Р.Дікінс ввів поняття «мім» - одиниця наслідування. Прикладами «мімів» є мотиви, ідеї, фрази, моди, способи створення речей або частин будівлі.

У так званих «традиційних суспільствах», за Тойнбі, наслідують старших, і таке суспільство є консервативним і мало здатним до розвитку. У «прогресивних суспільствах» наслідують талановитим, і таке суспільство здатне до більш швидкого розвитку. Поняття прогресу може бути застосовано тільки до еволюції в цілому. Окремі спільноти можуть регресувати за своїм духовним і культурним рівнем (наприклад, аборигени Австралії), можливо, через доступність їжі і більш легких умов існування, які перешкоджають вдосконаленню.

Для нормального розвитку, за Тойнбі, необхідні кризи, які вимагають напруги сил для адекватної відповіді на виклик ситуації. Людина досягає цивілізованого стану не внаслідок біологічних обдарувань (спадковості) або легких умов географічного оточення, а в процесі вдалого реагування на виклик в ситуації особливих труднощів, надихаючої на безпрецедентне зусилля. Прогрес суспільства визначається, таким чином, відповіддю на виклик об'єктивних умов існування.

4.12. Поведінка і вища нервова діяльність

4.12.1. Дратівливість і нервова система

1. Загальною властивістю живих тіл, що визначає їх активну реакцію на вплив навколишнього середовища, є подразливість. У багатоклітинних тварин вся сенсорна інформація сприймається видозміненими нервовими клітинами, що носять назву рецепторів. Сприйнята рецепторами інформація передається *ефекторним* клітинам і викликає в них реакцію, певним чином пов'язану зі стимулом. Будь-яке роздратування (механічне, світлове і т.п.), сприймається рецептором, перетворюючись у процес збудження.

На більш високих стадіях еволюції потреба у поліпшенні зворотного зв'язку між організмом і середовищем сприяє розвитку спеціалізованих систем клітин і призводить до утворення органів чуття. Це найбільш складні рецептори, що складаються з великого числа чутливих клітин, які тонкими нервовими волокнами пов'язані з центральною нервовою системою. Наприклад, око схоже на фотокамеру з діафрагмою. В оці людини 130 млн. клітин, які створюють як би «мозаїку».

Основна мета органу зору - сприйняття світла. Промені, які падають на світлочутливий екран сітківки, викликають в її клітинах фотохімічну реакцію, в результаті якої світлова енергія перетворюється у нервове збудження. Воно у вигляді імпульсів передається у зорові центри головного мозку. Правильніше говорити, що бачить мозок, а не око.

Система передачі збуджень від органів чуттів до мозку називається нервовою системою. Вона складається із нейронів, або нервових клітин. «Хоча під впливом електричних струмів вони виявляють досить складні властивості, звичайна їх фізіологічна дія дуже близько до принципу «все або нічого», тобто, вони або знаходяться в спокої, або, будучи порушеними, приходять через ряд змін, природа і інтенсивність яких майже не залежить від подразника. Спочатку настає активна фаза, що передається від даного кінця нейрона до іншого з певною швидкістю; потім слідує рефракторний період, коли нейрон не здатний приходити в збудження, принаймні під дією нормального фізіологічного процесу. Після закінчення цього ефективного рефракторного періоду нерв залишається бездіяльним, але може бути знову приведений у збудження ... За винятком тих нейронів, до яких повідомлення надходять від вільних нервових закінчень або чутливих кінцевих органів, кожен нейрон отримує повідомлення від інших нейронів через точки контакту, звані *синапсами*. Число синапсів у окремих нейронів може змінюватися від декількох одиниць до декількох сотень» (Винер Н. Кибернетика ... - С. 187).

В основі діяльності нервової системи лежить сприйняття сенсорної інформації, передача електрохімічним шляхом порушення, його обробка і відповідне реагування на вплив. Усі нейрони діляться на аферентні (або сенсорні), які проводять імпульси від рецептора і еферентні (або рухові), які передають імпульси до ефектору. До складу останнього входять збуджуючі і гальмівні нейрони, які змушують діяти або гальмують дію. Характер відповіді, його величина і тривалість знаходяться у прямій залежності від природи стимулу.

Нервові сигнали передаються у вигляді електричних імпульсів. Нейрони називаються збудливими клітинами, так як на їх мембрані електричний потенціал змінюється. Поки клітина знаходиться у неактивному стані, її потенціал спокою залишається постійним. Потенціал спокою має фізико-хімічну природу і обумовлений різницею іонних концентрацій по обидва боки мембрани аксона - відростка нервової клітини - і виборчої проникності мембрани для іонів. При виникненні потенціалу дії проникність мембрани аксона підвищується і в нього входять іони.

Існує механізм адаптації сенсорних нейронів. При тривалому впливі сильного подразника більшість рецепторів спочатку збуджують у сенсорному нейроні імпульси з великою частотою, але поступово частоти їх знижуються. Значення адаптації сенсорних клітин полягає у тому, що вона дозволяє отримати інформацію про зміни у навколишньому середовищі. Коли цих змін немає, клітини знаходяться у спокої, що запобігає перевантаженню центральної нервової системи непотрібною інформацією.

Цікаво простежити подібності та відмінності між ЕОМ і нервовою системою:
Схожість. 1. Робота за принципом «все або нічого» на основі електричних потенціалів. 2. Переробка енергії в інформацію (ЕОМ споживає набагато більше енергії). 3. Здатність до навчання.

Відмінності. 1. У мозку, на відміну від ЕОМ, ні чого не стирається. 2. Організми складаються із великих білкових молекул, а машини - з малих молекул. 3. Живі системи більш ефективні і пристосовувані. 4. Живі механізми, як правило, мають значно менші розміри, ніж виготовлені людиною для аналогічних цілей. 5. Машини можуть випускати електрику (електричні машини), генерувати короткі хвилі (радіо), а живі організми не можуть.

2. Дисципліна, що вивчає нервову систему живих організмів, отримала назву нейрофізіології. Вона є перехідною між фізіологією і психологією, предметом її дослідження служать зв'язку між фізіологічними і психічними процесами. «Відомо, що підвищення температури майже до фізіологічних меж полегшує виконання більшої частини, якщо не всіх, нейронних процесів», - підкреслює цей зв'язок Н.Вінер у своїй праці «Кибернетика» (Цит. Соч.- С. 111).

Нейрофізіологія вивчає процеси передачі інформації в нервовій системі і будову мозку. Мозок складається із сірої і білої речовини. Сіра речовина - нейрони, біла - нервові волокна, тобто частини аксонів (довгих відростків нейронів). Так як здатність до навчання у ссавців пропорційна величині великих півкуль, очевидно, що саме вони служать місцем освіти і зберігання пам'яті. Інформація надходить в мозок хрест-навхрест. Тому у більшості (правшив) краще розвинена ліва півкуля. «Головна функція мозочка полягає в регулюванні нервових механізмів зворотного зв'язку, що беруть участь в цілеспрямованій руховій активності» (Вінер Н. Кибернетика.- С. 289).

Вивчення пам'яті, тобто, здібності зберігати та видавати інформацію про минулий досвід, - важливе завдання нейрофізіології. Хороший спосіб побудувати короткочасну пам'ять - це змусити послідовність імпульсів циркулювати по замкнутому ланцюгу. «Можна думати, що створення слідів пам'яті пов'язано з дією біохімічного механізму, що включає синтез у мозку певних речовин. Екстракти із центральної нервової тканини навчених пласких хробаків або щурів при введенні ненавченим черв'якам або щурам відповідно скорочували час, необхідний для засвоєння тих же завдань» (Грин Н. і др. Біологія.Т. 2. - С. 311).

Інформація, пише Н.Вінер, «зберігається у мозку довгий час завдяки змінам порогів нейронів, або, іншими словами, завдяки змінам проникності кожного синапсу для повідомлень» (Вінер Н. Кибернетика ...- С. 191). Ці пороги підвищуються «і самий процес навчання і запам'ятовування виснажує наші здібності, поки життя не змарнує основний канал життєздатності» (Там же.- С. 192). Це дало підстави Вінеру зробити висновок, що саме життя індивідуума відповідає виконанню однієї програми, після чого вона «стирається».

Порушення у діяльності нервової системи можуть бути пов'язані з її перевантаженням «внаслідок надлишку переданих повідомлень, фізичної втрати каналів зв'язку або надмірного заняття каналів таким небажаними навантаженнями, які циркулюють записи пам'яті, що посилюються до перетворення у нав'язливі ідеї (Там же.- С. 222). Застосування у психіатрії електричного струму, інсуліну та інших психотерапевтичних засобів засновано на їх здатності руйнувати механізми пам'яті.

3. Крім нервової системи, координує діяльність організму ендокринна система. Вона передає сигнали за допомогою речовин, які переносяться кров'ю і реагує утворенням певної речовини, наприклад, сліз при попаданні в око частинок пилу. Ці речовини виділяються так званими залозами. Ендокринні залози секретують гормони - спеціальні хімічні сполуки, які утворюються у якійсь одній ділянці тіла, надходять у кров'яне русло і доставляються до віддалених органів, тканин або групам клітин, де виявляють свою регулюючу дію.

Відмінності між нервовою та ендокринною регуляцією представлені у тому, що:

При нервовій регуляції інформація передається по аксонах у вигляді електричних імпульсів (хімічна передача в синапсах). Така передача відносно швидка, відповідь виникає відразу. Він - короткочасний і чітко локалізований;

При ендокринній регуляції інформація передається хімічними речовинами через кровоносне русло. Відповідь розвивається повільно, і він - тривалий.

4.12.2. Типи поведінки. Рефлекси і біхевіоризм

1. На стадії дратівливості ми маємо справу з реагуванням організму на вплив зовнішнього середовища найпростішим чином. З появою органів чуттів і нервової системи поведінка стає більш складною і активною, яка не зводиться до механічного руху. Вона визначається м'язовими скороченнями і сигналами з центральної нервової системи, які залежать від діяльності органів чуття.

Як і її проста форма - механічний рух, - поведінка є способом адаптації організму до впливів навколишнього середовища.

Поведінка - еволюційний механізм. У тих випадках, коли тварини стикаються із швидкоплинними змінами у навколишньому середовищі, морфологічні пристосування не можуть забезпечити виживання, так як зміни у будові тіла відбуваються занадто повільно. У цих ситуаціях тварин рятують тільки зміни у поведінці.

«Двох видів тварин, які вели б себе однаково, не існує» (Тинберген Н. Социальное поведение животных. - М., 1993. - С.18). З іншого боку, у тварин одного виду багато різних типів поведінки. Живі організми настільки ж різноманітні за своєю поведінкою, як і за багатством розмірів, форм і фарб. Має місце принцип єдності будови і поведінки. Використовуючи метод проб і помилок тварини зупиняються у кінці кінців на тому типі поведінки, який найбільш відповідає будові їх тіла.

Безліч форм поведінки визначається генетичними факторами і в такій же мірі залежать від генетичної неоднорідності видів і популяцій, як і різноманітність тілесних форм. Більш того, дуже ймовірно, що і відмінності у поведінці представників однієї популяції спадково зумовлені, у крайній мірі, частково. Експерименти показують, що природний відбір впливає на поведінку, а поведінка на генотип. Поведінка впливає на груповий склад популяції і, тим самим, на долю генотипних змін, які в ній виникають.

Поведінка конкретного організму визначається внутрішнім і зовнішнім програмуванням. Зовнішнє програмування здійснюється завдяки індивідуальному пристосуванню тварин до навколишнього середовища у ході накопичення досвіду. Внутрішнє програмування є результатом поступової еволюції виду.

2. Найпростішою реакцією нервової системи є рефлекс. Він являє собою швидку, автоматичну, стереотипну реакцію на роздратування, що не знаходиться під контролем свідомості. Нейрони, що утворюють шлях нервових імпульсів при рефлекторному акті, складають так звану рефлекторну дугу, що має такий вигляд:

Стимул → рецептор → нейронна мережа → ефектор → реакція

На початку ХХ століття видатний російський учений, продовжувач російської школи рефлексології Іван Петрович Павлов (1849-1936) створив вчення про нервову діяльність, науково пояснивши роботу кори великих півкуль головного мозку. Проводячи дослідження над собаками, Павлов прийшов до висновку, що навчання відбувається шляхом формування у тварин умовних рефлексів на додаток до безумовних.

Умовні рефлекси являють собою тип рефлекторної активності, при якій характер відповіді залежить від минулого досвіду. У дослідженнях Павлова годування собак поєднувалося, наприклад, із дзвінком. Після багаторазового повторення експерименту тільки при подачі звукового сигналу у собак починалося слиновиділення. Це свідчило про створення умовного рефлексу.

3. Подібні спроби були продовжені в інших країнах. Найбільш значних успіхів досягнуто в цьому напрямку у США і пов'язані, перш за все, з ім'ям Б.Скіннера, який поклав початок концепції біхевіоризму (від англійського слова «поведінка»).

Б.Скіннер привчав тварин (голубів, пацюків) здійснювати незвичні для них дії, які негайно винагороджувалися. Слідом за Павловим, Скіннер підтвердив великі можливості зміни психіки тварин під впливом зовнішніх впливів.

Н.Вінер порівняв біхевіористський підхід з кібернетичним. « Біхевіористський метод полягає у розгляді виходу об'єкта і відносин між виходом і входом. Під виходом розуміється будь-яка зміна, яке виробляється об'єктом в оточенні. Назад, під входом розуміється будь-який зовнішня до об'єкта подія, що змінює будь-яким чином цей об'єкт» (Вінер Н. Кибернетика ...- С. 285). Не випадково і У.Р.Ешбі почав свою книгу «Введення в кібернетику» із аналізу робіт Павлова.

Слід зазначити, що дані експерименти проводилися в умовах неволі, неприродних для тварин. Результатом досліджень було те, що всі механізми психіки (від нижчих до вищих форм) оголошувалися рефлекторними і контрольованими, і таким чином тварини зводяться до рівня автоматів (нагадаємо, що ще Декарт вважав тварин живими автоматами). Біхевіоризм, по суті, заперечував самостійне значення психіки і зводив діяльність центральної нервової системи до керованого ззовні утворення умовних рефлексів.

4.15. Етологія та соціобіологія

4.15.1. Інстинкт та навчання

1. На початку 30-х років ХХ століття зусиллями австрійського зоолога К.Лоренца (1903-1989) та інших вчених були закладені основи науки про поведінку тварин, яка отримала назву етологія (від грецького «етос» - характер, характер; той же корінь в слові «етика» - наука про поведінку людини).

Етологія вивчає тварин переважно у вільних умовах і її результати значно розширили уявлення про їхню поведінку. З точки зору етології поведінка тварин залежить від стимулу (ключових подразників) від внутрішніх процесів і агентів (зокрема, гормонів, що виділяються у кров і тканинну рідину залозами внутрішньої секреції), які впливають на зростання і т. п.

Тварини народжуються на світ зі значною частиною пристосувальних форм поведінки, які носять назву інстинктів. «Інстинктивні, успадковані рухи розвиваються

подібно органам тіла і не вимагають спеціальної практики» (К.Лоренц. Агрессия. - М., 1994). Природжений механізм реалізується в забезпеченні вроджених інстинктивних рухів.

Інстинкти специфічні для кожного виду і відрізняються від простих рефлексів ступенем складності. Це одиниці поведінки, що визначаються генотипом. Гіпотеза механізму інстинктивної поведінки така. Під дією зовнішніх і внутрішніх факторів у відповідних нервових центрах відбувається накопичення «енергії дії», специфічної для певного спонукання (голод і т. п.). Її зростання вище деякого рівня призводить до появи пошукової фази, яка полягає в активному пошуку подразників, за допомогою яких могло б бути задоволено спонукання. При посиленому накопиченні «енергії дії» завершальний акт може здійснитися без ключових подразників.

Інстинкти - результат впливу зовнішнього світу на організм і вони можуть удосконалюватися тим же шляхом, яким виникають і закріплюють за видом нові морфологічні ознаки.

Можна виділити наступні особливості поведінки тварин:

1. Наявність зворотного зв'язку в механізмі поведінки охороняє тварин від зайвих дій (якщо шлунок повний, тварина не їстиме). Зовнішні впливи вибираються тваринами у залежності від їх внутрішнього стану.

2. Поліпшення одних аспектів поведінки тягне за собою шкідливі наслідки у інших, так що ідеал недосяжний. Так і повинно бути, щоб різноманітність збільшувала стійкість біосфери.

3. «У природі існує не тільки доцільне для збереження видів, але і все не настільки недоцільне, щоб пошкодити існуванню виду» (Лоренц К. Агрессия. - С. 159).

4. Тварина володіє примітивними формами передбачення.

5. Поведінка цілісна і всі інстинкти з'єднані у «Парламент Інстинктів», що встановлює певну координацію.

Харчуванню, росту, розмноженню і самозбереженню відповідають чотири роди інстинктів: голоду, статевий, агресії і страху.

Агресія, за Лоренцом, є справжнім первинним інстинктом, спрямованим на збереження виду. Вона проявляється насамперед у конкуренції всередині виду. Найбільш пристосовані особини можуть захоплювати велику територію, приносити більше потомство і передавати свої гени наступному поколінню. Сенс внутрішньовидової боротьби, по-перше, у тому, що «про людське око», завжди вигідно, щоб область проживання або самку завоював найсильніший із двох суперників» (Лоренц К. Агрессия.- С. 37). Друге. «У вигідності рівномірності розподілу складається важлива функція внутрішньовидової агресії, яка є такою, що зберігає вид» (Там же.- С. 38). Третє. Захист потомства (і тренування для цього). «Захист сім'ї, тобто, форма зіткнення з позавидовим оточенням викликала появу поєдинку, а вже поєдинок відібрав збройних самців» (Там же.- С.47).

Кожний організм має власну територію, яку він охороняє від сторонніх, особливо від тих, хто займає ту ж екологічну нішу. Кордон ділянок «визначається виключно рівновагою сил, і при найменшому порушенні цієї рівноваги може переміщатися ближче до штаб-квартири знесилоного, хоча б, наприклад, в тому випадку, якщо одна з риб наїлася і тому зледащіла» (Там же.- С. 44). «З наближенням до центру області проживання агресивність зростає в геометричній прогресії» (Там же.- С. 43).

Небезпека інстинкту - у його спонтанності. При нестачі ворогів зміщується поріг роздратування і тварина готова проявити свою агресивність по відношенню до кого завгодно. Іншими словами, інстинкт починає діяти без відповідної мотивації.

Корисний, необхідний інстинкт «залишається незмінним; але для особливих випадків, де його прояв був би шкідливим, вводиться спеціально створений механізм гальмування» (Там же, - С. 114-115). Наприклад, бої самців. Бій без правил виникає за рахунок:

1) ритуалізації (мімічне перебільшення, ритмічне повторення і т. п.);

2) збільшення проміжку часу перед початком бою;

3) гальмування небезпечних рухів при атаці.

Існує залежність між дієвістю зброї, що є в розпорядженні виду, і механізмом гальмування, що забороняє застосовувати цю зброю проти родичів (найбільш кровожерливі звірі - вовки - володіють найнадійнішими гальмами). «Загрози, що виражаються двома особинами в агоністичної конфліктної ситуації, завжди закінчуються тим, що одна з особин (як правило, більш слабка) поступається і виходить із поєдинку, приймаючи позу підпорядкування або умиротворення. У собак і вовків заспокійлива поза виражається у тому, що тварина лягає на спину або підставляє переможцю своє горло» (Грін Н. і ін. Біологія ...- Т. 2.- С. 308).

Механізм гальмування включає у себе пози покірності, що нагадують дитячу поведінку і поведінку самки при спарюванні. За Лоренцем, «у цих тварин спеціальні механізми гальмування забороняли напад на дітей або, відповідно, на самок ще до того, як такі виразні рухи придбали загальний соціальний зміст. Але якщо так - можна припустити, що саме через них із пари і сім'ї розвинулася більша соціальна група» (Лоренц К. Агресія. - С. 140).

Відбір, спрямований однієї лише конкуренцією родичів без зв'язку із позавидовим оточенням може бути недоцільним для виду. Поєдинок «служить корисному відбору лише там, де бійці перевіряються не тільки внутрішньовидовими дуельні правилами, але і сутичками із зовнішнім ворогом» (Там же.- С. 50). Найважливіша функція поєдинку - це вибір бойового захисника сім'ї і таким чином внутрішньовидова агресія сприяє охороні потомства.

Ритуалізація поведінки виконує функцію перекладу агресії в безпечне для тварин русло і побудови міцного союзу двох або більшого числа побратимів за видом. Ритуали виникають із так званих переорієнтованих дій. «Дія викликається якимось одним об'єктом, але на цей об'єкт випускає і гальмуючі стимули, - і тому вона направляє на інший об'єкт, як ніби він і був причиною даної дії» (Там же.- С. 173) і з зміщеною активності, виникає у тих випадках, коли при наявності сильної мотивації два різних стимула діють у протилежних напрямках. Так, у переорієнтуванні церемонії умиротворення або «вітання» з'єднуються дві пози - агресії і страху.

Створення подібних ритуалів полегшується тим, що всі інстинкти пов'язані між собою. Чим більше агресивний вид, тим більше у нього розвинений статевий інстинкт, напруженість якого може привести до регресії в агресивність. Сильний страх за принципом «протилежності сходяться» також веде до агресії.

Взаємодія інстинктів між собою залежить від статі тварини. Якщо самка відчуває почуття страху, це підвищує її сексуальність, а почуття агресивності - знижує. У самця, навпаки, почуття страху негативно впливає на сексуальність, а почуття агресивності - позитивно.

2. Різні види сигналів, що мають велике значення у житті тварин, формуються із первинних рухів, які визначаються інстинктами. Ці природні рухи, які стали чіткими і виразними («перебільшені жести»), стають своєрідною «мовою» тварин. У ролі сигналів можуть виступати і соціальні гормони - особливі речовини, які залучають особин того ж виду «Мускус, цибет, боброва струміль і інші сексуально збуджуючі речовини можна розглядати як громадські, зовнішні гормони, необхідні (особливо у тварин, що ведуть самотнє життя для з'єднання статей у відповідні періоди, які служать для продовження роду ... довгі скручені кільця атомів вуглецю виявлені у *мусконі* і *цибетоні*, не вимагають великої перебудови, щоб перетворитися в групи зрощених кілець, характерні для статевого гормонів» (Винер Н. Кибернетика ...- С. 228-229).

Кожну поведінкову реакцію можна розглядати як тільки інстинктивну або придбану. «Поведінка більшості тварин є досить добре запрограмованою від народження, а з іншого боку, - часто необхідна «уточнюючі інструкції» зовнішнього світу» (Тинберген Н. Цит. Соч.- С. 136). Цілісний поведінковий акт - переплетення

вроджених і набутих комплексів. Умови життя можуть значно змінювати інстинктивну форму поведінки.

3. Вроджений хист удосконалюється в результаті навчання. Однак і сама готовність до навчання зумовлена «швидше і краще навчити пташу тій пісні, яка зумовлена внутрішньою програмою» (Там же.- С. 141).

Теоретичні роботи К.Лоренца 1931-1937 років показали, що багаторазове повторення однієї і тієї ж ситуації призводить до створення зв'язку в психіці. Навчання - це адаптивна зміна індивідуальної поведінки у результаті освоєння попереднього досвіду. Стійкість новопродбаних форм поведінки залежить від пам'яті, що зберігає отриману в минулому інформацію.

Закріплена придбана поведінка перетворюється у звичку. «Значна частина звичок, які визначаються хорошими манерами, являє собою ритуалізоване у культурі перебільшення жестів покірності, більшість з яких, ймовірно, походить від філогенетичної ритуалізованої поведінки, що мала таке ж значення» (Лоренц К. Агрессия ...- С. 87).

Поява психіки - новий фактор адаптивної еволюції, що виникає у хребетних тварин. Це дозволяє швидко змінювати звички і навички, що забезпечує еволюційні переваги ссавцям. «Обмеження внутрішньої організації, особливо організації центральної нервової системи, визначають складність передбачуваної поведінки, яку може досягти ссавець» (Там же.- С. 290). «Індивідуальні відмінності між живими істотами прямо пропорційні їх психічному розвитку» (Там же.- С. 161). При одному з видів навчання - відображення - подразник ефективний в тому випадку, якщо він пред'являється тварині у ранньому віці.

Нашим найближчим родичам - мавпам - властиво маніпулювання «марними» предметами, що могло призводити до розвитку великих півкуль головного мозку. Велика роль маніпуляційної активності в індивідуальному розвитку мавп, в ознайомленні з навколишнім світом і накопиченні досвіду, у внутрішньо стадному спілкуванні. Міміка, виразні рухи тіла, пози, по Б.Ф.Поршневу, сприяють імітаційному впливу на інші види і таким чином еволюційно зручні.

В процесі еволюції зростає роль досвіду старих тварин і передачі придбаної ними інформації. Звідси:

- а) довге життя набуває цінність для збереження виду;
- б) виникає селективний тиск у сторону розвитку здатності до навчання;
- в) тісний зв'язок між здатністю до навчання і тривалістю турбот про потомство;
- г) вік тварини знаходиться, як правило, у прямій залежності з тим рангом, який вона має у ієрархії своєї спільноти.

4.15.2. Форми співтовариств

1. Тварини живуть поодиночі і спільно. Соціальна поведінка не випадковість, а еволюційний механізм, виникнення якого визначається перевагами, які забезпечують суспільне життя. Звичка гніздитися тісними колоніями зменшує втрати від хижаків. Натопи «жертв» можуть не тільки успішно протистояти, але навіть нападати на хижаків. Еволюційно сформована потреба в іншому може пересилити всі інстинкти, тобто стати вищою метою і цінністю.

Соціальні групи за величиною можуть коливатися від 2 особин у птахів, 10-100 - у мавп, до декількох тисяч - у комах.

2. Найбільшою найпростішою формою спільноти є анонімна зграя, у якій всі знаходяться в однаковому становищі. Безліч особин, тісно зімкнувшись, рухаються в одному напрямку за випадково обраним ватажком. «Притягуючи дію, яка надає зграя на окремих тварин і невеликі їх групи, зростає з розміром зграї, причому ймовірно навіть в геометричній прогресії» (Лоренц К. Агрессия ...- С. 150). Такі зграї риб, у яких групостворення, засноване на персональному впізнаванні партнерів, вперше зустрічається тільки у вищих костистих видів.

«Існують тварини, - зазначає К.Лоренц, - які повністю позбавлені внутрішньовидової агресії і все життя тримаються у міцно пов'язаних зграях. Можна було б подумати, що цим створінням визначено розвиток постійної дружби і братерського єднання окремих особин; але як раз у таких мирних стадних тварин нічого подібного не буває ніколи, їх об'єднання завжди абсолютно анонімно. Особисті зв'язки, персональну дружбу ми знаходимо тільки у тварин із високорозвиненою внутрішньовидовою агресією, причому ці узи тим міцніше, чим агресивніше відповідний вид ... Загальновідомо, що вовк - найагресивніша тварина з усіх ссавців ... він же - найвірніший із усіх друзів. Якщо тварина у залежності від пори року поперемінно стає то територіальною і агресивною, то неагресивною і товариською, будь-який можливий для неї персональний зв'язок обмежений періодом агресивності» (Лоренц К. Агрессия ...- С. 214). Еволюційний механізм, що полягає у необхідності спільної діяльності заради збереження виду (турбота про потомство і т.п.) виростає з внутрішньовидової агресії, є як би її сублімацією. Внутрішньовидова агресивність на мільйони років старше особистої дружби і любові (особисті узи з'являються тільки у костистих риб із пізнього мезозою).

Наступною формою спільноти є безособова сім'я, заснована на спільному житті батьків і їх потомства (наприклад, у лелек). Заміна одного члена сім'ї на іншого проходить у безособовій сім'ї непоміченою, так як відсутнє індивідуальне розпізнавання.

3. Поряд з цим існують особисті сім'ї, такі спостерігаються у диких гусей. «Як ослаблення агресивного відштовхування, так і посилення дружнього тяжіння, - пише Лоренц, - залежить від ступеня знайомства відповідних істот ... Виборче звикання до всіх стимулів, що виходить від персонально знайомого родича, очевидно, є передумовою виникнення будь-яких особистих зв'язків і, мабуть, їх передвісником в еволюції соціальної поведінки. Просте знайомство із родичем загальмовує агресивність і у людини» (Там же: С. 160).

Приватне впізнавання супроводжується широким діапазоном почуттів і переживань, які настільки багатогранні, що справедливим здається афоризм: «Тварини - це емоційні люди із дуже слабким інтелектом». Етологія показує, що у тваринному бенкеті є суспільне життя із такими здавалося б специфічними для людини відносинами, як дружба, любов і т.п. Вищі тварини виховуються у суспільстві. Їм притаманні почуття смутку, радості і т.п. Вони переживають не тільки втрату місця, а й втрату один-одного. Любов виступає як спосіб стримування агресії у агресивних видів, і еволюційно вигідна, так як забезпечує репродуктивний успіх.

4. Четвертою формою спільнот є ієрархічні групи, які відомі у великого числа видів, починаючи від бджіл і термітів і закінчуючи нашими найближчими родичами в тваринному світі - мавпами. Ієрархія - принцип організації, без якого не може розвиватися упорядковане спільне життя вищих тварин. Він полягає в тому, що кожен в групі знає, хто сильніший і слабкіший за нього і веде себе відповідно до цього, дотримуючись «порядку клювання». Положення в ієрархії залежить від розмірів, сили, витривалості та агресивності. Якщо ввести речовину, що підвищує агресивність, самець переходить у більш високий ранг. Одна із переваг ієрархії у тому, що вона зменшує агресивність особин, пов'язану із харчуванням, вибором статевого партнера і місця для виведення потомства.

Управляє ієрархією одна особина або «колегія». Займаючи високі місця в ієрархії завжди допомагають слабким. Ієрархія зміцнюється, якщо є ворог поза групою, на якого може направлятися агресивність. Соціальна ієрархія підвищує генетичну життєздатність спільноти завдяки тому, що найбільш сильні і пристосовані тварини мають перевагу, коли приходить час розмножуватися.

Мурашки, терміти і бджоли живуть колоніями, організованими за принципом кастової системи. «У приматів спільноти досить гнучкі в тому сенсі, що ролі між членами групи можуть перерозподілятися, тоді як ролі у спільнотах комах

визначаються будовою тіла і здатністю до розмноження» (Грин Н. и др. Биология ... Т. 2.- С. 309). Зазвичай групи мирно уживаються між собою, але є види, які ведуть жорстоку боротьбу, яка закінчується загибеллю усіх груп, крім однієї - найбільшої і агресивної. Такі взаємовідносини між кланами вічних супутників людини - щурів. «Труднощі по-справжньому успішної боротьби із сірим щуром - найбільш успішним біологічним противником людини - полягає насамперед у тому, що щур користується тими ж методами, що і людина: традиційною передачею досвіду і його поширенням всередині тісно згуртованого співтовариства» (Лоренц К. Агрессия - С. 165).

Вивчення конкуруючих кланів змушує інакше подивитися на ті уявлення про добродійність відбору, що йдуть з XIX століття. «Так ось, найжахливіше - і для нас, людей, надзвичайно тривожне - полягає у тому, що ці добрі, старі дарвіністські міркування можна застосувати тільки там, де існує якась зовнішня, яка виникла із навколишніх умов причина, яка і виробляє такий вибір. Тільки у цьому випадку відбір викликається пристосуванням. Однак там, де відбір проводиться суперництвом родичів самим по собі, - там існує ... величезна небезпека, що родичі в сліпий конкуренції заженуть один одного в найтемніші тупики еволюції» (Лоренц К. Агрессия ...- С. 167).

4.15.3. Поведінка і гени

1. З появою генетики будь-які дані про тваринний світ неминуче супроводжуються питанням: наскільки вони генетично виправдані і закріплені? Це стало предметом соціобіології, яка сформувалася в 70-х роках XX століття. Основоположник соціобіології - американський вчений Е.Уілсон, який випустив у 1975 році книгу «Соціобіологія: новий синтез». Соціобіологія являє собою синтез популяційної генетики, еволюційної теорії, етології і екології.

Можна виділити наступні дослідження, що стали предтечею соціобіології. У.Гамільтон виявив, що закріплення громадського способу життя у двох загонах - термітів і мурах, бджіл, ос - пов'язано з тим, що у цих тварин індивід у середньому містить 50% однакових генів із батьками, братами і сестрами, а в колоніях бджіл спорідненість сестер становить 75%. Особина включає свої гени у наступні покоління через родичів. Слідом за цим поряд із поняттям індивідуального відбору введено поняття родинного відбору, відповідального за взаємодопомогу в природі.

Альтруїзм може бути результатом рабства або очікування винагороди (вимушений або взаємний альтруїзм). Як встановив В.Уїнн-Едвардс, якби швидкість розмноження тварин завжди була максимальною, то популяція дуже скоро залишилася б без їжі; тому в еволюції відбувався відбір тих спільнот, у яких швидкість розмноження скорельована з ресурсами, що зумовлено соціальною організацією, і стало бути відбір повинен сприяти співтовариствам із більш ефективною соціальною організацією. Це призвело до поняття групового відбору, яким пояснюється взаємодопомога у природі, що виходить за рамки родинних відносин.

2. Центральна теза соціобіології звучить так: кожна форма соціальної поведінки обов'язково має генетичну основу, яка «примушує» індивідів діяти так, щоб забезпечити успіх для себе і родичів. З цієї точки зору і агресія, і страх, який виявляють у особини, яка щойно народилася, є генетично детерміновані еволюційно і відібрані зразки поведінкових реакцій. Пояснюючи поведінку генетичною основою, соціобіологія виявила гени агресивності, незлобивості, здатності орієнтуватися в просторі і т.п.

Соціобіологія пояснила відмінності в поведінці, які зумовлені статтю тварини. Головне призначення самок - забезпечити виживання потомства. Самка керується однією із двох ліній поведінки: або генетичними якостями самця, або його допомогою у турботі про потомство. Інтерес самців - репродуктивний успіх і в меншій мірі - організація сім'ї. Таким чином, вірність, зрада, вибір, за поданнями соціобіології, детермінуються генетично.

3. Один із спірних моментів соціобіології - з'ясування того, що в більшій мірі - егоїзм або альтруїзм - є рушійною силою еволюції. Відповідно до точки зору, вираженої

у книзі англійського вченого Р.Докінса «Егоїстичний ген», саме відтворення життя - функція егоїзму, і все, що еволюціонувало, повинно було бути егоїстичним. Представники цих поглядів повинні відповісти на питання: як пояснити з позицій боротьби за існування широке поширення альтруїстичної поведінки?

Перед прихильниками іншої точки зору стоїть питання: як альтруїстична поведінка може передаватися із покоління в покоління? Відповідь на нього до теперішнього часу така. Якщо одна тварина подає сигнал про небезпеку іншим, ризикуючи своїм життям, ця поведінка може бути збережена відбором, так як дає переваги родинним особинам, а гени альтруїстичної особини зберігаються в них. Жала робочих бджіл залишаються у тілі ворога, несучи загибель самої бджоли, а африканські терміти у битві з ворогами вивергають особливий секрет, від якого гинуть самі і їх противники. Популяції, у яких індивіди проявляють самопожертву заради користі інших, виявляються в більш вигідних умовах, ніж ті, члени яких перш за все дбають про власне благополуччя.

Соціобіологія є перспективним науковим напрямком, головні висновки якої ще попереду.

4.16. Вклад соціобіології у вивчення людини

1. «Соціобіологія вивчає біологічні основи всіх форм суспільної поведінки, включаючи людину», - писав основоположник соціобіології Е.Уілсон. Як нейрофізіологія прагне пояснити фізіологічні основи мислення, так соціобіологія - біологічні основи еволюції людини.

Людина - істота соціальна. Сутність людини, як визначає філософія, - сукупність суспільних відносин. Проблема виділення сутності людини є проблема розмежування тваринного і власне людського. Перше вивчає природознавство, друге - гуманітарні науки. Соціобіологія займає місце на стику цих двох груп наук.

У застосуванні до людини соціобіологія - наука про соціальну організацію, що виявляє подібність між соціальною поведінкою людини і тварин та механізми генетичної детермінації соціальної поведінки людини. Соціобіологія розглядає людину як істоту, що складається із двох частин: біологічної та соціальної. Завдання соціобіології - створення «біограм людини», тобто, максимально повного опису природно-біологічних основ її життєдіяльності з тим, щоб пояснити еволюцію культури змінами на біорівні. Проблема взаємозв'язку природного і соціального у людині позначається як проблема генно-культурної коеволюції.

2. Соціобіологія вивчає коеволюцію у самій людині. Її основна ідея у ставленні до людини полягає у тому, що «Людина Розумна» є звичайний біологічний вид із генетично різноманітною поведінкою. У людини, як будь-якого іншого способу життя, не може бути цілей, які виникали б поза її власне біологічної природи. Тому соціобіологія негативно відповідає на питання: «Чи може культура змінювати поведінку людини, наближаючи її до альтруїстичної досконалості?»

У людини є вроджена здатність до взаємодопомоги і до товаришкості як основи моралі. В тій мірі, у якій вона успадковується, вона соціобіологічна; в тій, в якій набувається в процесі життя і виховання - соціокультурна. Проблема в тому, чи може вплив цивілізації (штучне світло і т.п.) переходити на генетичний рівень і ставати фактором штучного відбору або має місце тільки соціальне наслідування культури.

Генетика укупі з соціобіологією вивчає питання про те, чи існують гени егоїзму, альтруїзму, тобто, чи успадковуються риси характеру, чи вони соціально обумовлені вихованням. Під генетичну детермінацію потрапляє інцестові гальмування, конфлікт батьків і дітей, війна, територіальність, різна орієнтація статі, страх дітей перед чужими людьми і т.д. Прагнення зберегти свій престиж і гідність також вроджене. Соціобіологія стверджує, що скоро з'явиться можливість визначати гени, які обумовлюють поведінку.

Мислення, з точки зору соціобіології, вільно від генетичного впливу, але інтелект був створений для забезпечення здатності людських генів до виживання. «Протирозумне виникає лише в разі порушення будь-якого інстинкту», - підкреслював

К.Лоренц (Лоренц К. Агрессия ...- С. 252). Біхевіоризм стверджує все ж, що поведінкою людини, як і тварин, можна управляти, а розум - лише інструмент орієнтації на бенкеті. Це питання дискусійне у сучасній науці і остаточного рішення немає.

4.16.1. Етологія і людина

1. Етологія ще до соціобіології показала, що у людині багато властивого тваринам. Агресивність людини відповідає агресивності тварин, а садизм має коріння в інстинкті агресії. Як і в тваринному світі, агресивність більше властива чоловікам. Відбір у результаті тільки внутрішньовидової боротьби, як вважають етологи, може бути від'ємний про людське око, він же має все більшу роль для людини, стимулюючи війни і екологічні кризи. «Є вагомим підстави вважати внутрішньовидову агресію найбільш серйозною небезпекою, яка загрожує людству у сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку», - застерігає К.Лоренц.

Як долається ця небезпека у тваринному світі? «Корисний, необхідний інстинкт взагалі залишається незмінним; але для особливих випадків, де його прояв був би шкідливим, вводиться спеціально створений механізм гальмування. І тут знову культурно-історичний розвиток народів відбувається аналогічним чином; саме тому найважливіші вимоги Мойсея і всіх інших скрижалей - це не приписи, а заборони: (Лоренц К. Агрессия - С. 114-115. - Підкреслено автором). Христос заборонив противитися злому. Відмова від боротьби відома і у тварин.

Віра у божественність будь-яких релігійних напрямів заснована на виникненні інстинкту в результаті генетичного закріплення повторення певних дій. «Створення ритуалів за допомогою традицій, безумовно стояло у витоків людської культури, так само як перед тим, на значно нижчому рівні, філогенетичне створення ритуалів стояло у зародженні соціального життя вищих тварин» (Лоренц К. Агрессия ...- С. 81). Боротьба у тваринному світі ведеться за певними правилами, і деякі види спорту нагадують ритуальні бої самців.

Агресивність не можна виключити, позбавляючи людей дратівливих ситуацій, або наклавши на неї моральну заборону, або за допомогою генетичної інженерії, так як вона виконує біологічно позитивну роль і всі інстинкти пов'язані між собою (навіть сміх пов'язаний з агресивністю). Необхідна переорієнтація того, що Лоренц називає «натхненням» і «об'єктивне фізіологічне дослідження можливої розрядки агресії в її початковому варіанті на ерзац-об'єкти» (Там же.- С. 258). Необхідно також мати справу і поліпшення загальної культурної освіти для створення якомога більшої кількості «ідентифікацій» («порятунок можуть принести цінності, які здаються далекими від боротьби і від політики, як небо від землі» (Там же, - С. 264). Спорт, мистецтво, наука, сміх виступають як необхідний гальмуючий механізм агресії по відношенню до всіх людей і всієї природі. Важлива і боротьба з гріхами, тому що на це йде енергія.

Лоренц формулює біологічний варіант категоричного імперативу Канта: «Чи можу я підняти закони, що керують моїми вчинками, до рангу загального закону природи або результат виявиться таким, що суперечить розуму?» (До Лоренц. Людина знаходить друга. - М., 1971.- С. 153). Етологічний імператив звучить так: «Роби так, щоб твоя поведінка як розумної істоти відповідало законам природи».

2. Однак повної аналогії між поведінкою людини і тварин не може бути саме тому, що людина не тільки біологічна істота. «У дикої тварини у природних умовах не виникає конфлікту між її внутрішніми схильностями і тим, що вона «має» робити, - ось ця-то райську гармонію і втратила людина. Більш високий інтелект забезпечив людині культурний розвиток, і, головне, приніс з собою дар мови, здатність абстрактно мислити, накопичувати і передавати від покоління до покоління все зростаючі запаси знань. У результаті історичний розвиток людини відбувалося в сотні разів швидше, ніж чисто органічний, філогенетичний розвиток інших живих істот. Однак інстинкти людини, його вроджені реакції як і раніше пов'язані з набагато більш повільним органічним розвитком і відстають від її культурно-історичного розвитку. Природні схильності вже не цілком укладаються в рамки людської культури у яких їх практично замінив інтелект.

Тварини набагато більш жорстко реагують на стимули, ніж людина. Ще одна з особливостей людини на відміну від тварин - здатність до високих порядків передбачення. Більшого значення, ніж у тварин, має у людини навчання і все, що пов'язане з ним.

«У багатьох вищих тварин, особливо у нижчих і людиноподібних мавп, групова поведінка дорослих особин у великій мірі залежить від того, які були їхні стосунки з матір'ю в пору дитинства. Нормальна материнська любов, що виражається у повноцінному догляді за дитинчатами, у всій її глибині і складності необхідна для подальшого розвитку багатьох форм спілкування із родичами. Отримані у клініках дані свідчать про те, що і у людини справа йде подібним чином» (Тинберген Н. Поведение животных. - М., 1969.- С. 148).

Для того, щоб щось вивчити, потрібен інтерес до цього. Способом його підвищення служить гра. Потреба до гри, за Лоренцом, властива тільки найбільш психічно розвиненим із усіх живих істот. «Не випадково гра представляється нам більш високим видом діяльності, ніж відповідні їй серйозні типи поведінки, призначення яких - зберігати життя виду» (Лоренц К. Людина знаходить друга ...- С. 137). «У грі - особливо у молодих тварин - завжди присутній елемент відкриття ... Гра типова для організму, що розвивається» (Там же).

Сучасна психологія стверджує, що людині властивим є прагнення до нового як способу навчання, причому чоловікам більшою мірою, ніж жінкам, основною функцією яких є збереження і відтворення. У створенні нових ситуацій бачать суть мистецтва. Це результат розвитку того, що у слабкій формі властиво і тваринам.

У процесі спілкування людський розум у якійсь мірі передається домашнім тваринам. Собаки розуміють окремі фрази і можуть читати думки господарів. Але зростання інтелекту у домашніх тварин супроводжується згасанням інстинктів. Зіставляючи розум і інстинкт, слід визнати, що наявність інтелекту не дозволяє вважати людину абсолютно пристосованим видом. «Виграш, досягнутий людиною завдяки більшому розміру і більшій складності мозку, частково зводиться нанівець тією обставиною, що за один раз можна ефективно використовувати лише частину мозку. Виникає цікава думка, що, можливо, ми стоїмо перед одним із тих природних обмежень, коли висококваліфіковані органи досягають рівня низхідної ефективності і врешті-решт призводять до згасання виду. Можливо, людський мозок просунувся так само далеко до цієї згубної спеціалізації, як великі носові роги останніх *тітанотерієв*» (Лоренц К. Агрессия ...- С. 226). До цього додаються побоювання, що в людському суспільстві ослаблений природний відбір (завдяки, зокрема, турботі про менш пристосованих і виживання хворих), який допомагав еволюції наших предків. Яких би успіхів ні досягало людство, це завжди супроводжувалося песимістичними висловлюваннями, що воно знаходиться на шляху виродження і взагалі являє собою тупикову гілку еволюції.

4.16.2. Етнологія. Соціальна екологія

1. Оскільки багато розходжень між людьми - національні, расові, статеві - є природними, остільки громадські об'єднання за цими ознаками можна розглядати із природничої точки зору. Однією з таких наук є етнологія із основним для неї поняттям етносу. Етнос на відміну, скажімо, від використовуваного у гуманітарних науках поняття нації, є об'єднанням людей, головним чином, за національною (тобто, в більшій мірі природною, ніж культурною) ознакою.

Відомим етнологом нашого часу є російський вчений Л.М. Гумільов. Якщо судити по книжковим розвалам, він чи не єдиний із серйозних вчених, роботи якого широко видаються в нашій країні. Етнологія, за Гумільовим, природнича наука. Якщо З.Фрейд намагався пояснити дії індивідів психічною енергією, то Гумільов пояснює соціальний розвиток за допомогою енергії Сонця.

Сонце посиляє імпульси, вони призводять до так званого пасіонарного поштовху. Пояснюючи останній, Гумільов висловлює таку гіпотезу. При зниженні сонячної активності захисні властивості іоносфери знижуються і окремі кванти або пучки енергій можуть пролетіти невисоко над земною поверхнею; при цьому вони дадуть жорстке випромінювання на своєму шляху, а воно, як відомо, викликає мутації.

Механізм еволюції етносів, запропонований Гумільовим, близький до синергетичного: вплив ззовні (сонячне випромінювання), поява «пасіонарії», точка біфуркації, становлення і розвиток етносу. «Пасіонарії» Гумільова - це як би центри кристалізації, якщо скористатися прикладом Пригожина про перетворення води у лід.

За Гумільовим, пасіонарний поштовх призводить до появи деякого числа енергійних (пасіонарний) особистостей, а вони, індукуючи пасіонарність, формують етнос, ведучи всіх людей за собою.

Етногенез включає наступні етапи: 1) підйом - динамічна (завойовницька) фаза; 2) «перегрів», надлом - *акматична* фаза; 3) перехід у нормальний стан - інерційна фаза; 4) *обскурація* - фаза згасаючих коливань. Основне гасло фази підйому - «інтереси етносу найважливіше». Головне для індивідуума - борг перед суспільством. Часті війни, ведеться інтенсивне перетворення природи, яка страждає все ж у меншій мірі. У акматичній (від франц. акме - «вершина») фазі етнос досягає своєї вищої точки сили, після якої починається спуск вниз. У інерційній фазі головним стає гасло «будь самим собою», процвітає індивідуалізм; плеться кров, але культура розвивається і в ній кожен проявляє свою індивідуальність; розтринькувати багатства і славу, накопичені предками; природа приходиться у стабільний стан в пасіонарних країнах, але руйнується у країнах захоплених. Гасло фази обскурації - «будь, як усі», «ми втомилися від великих». Вікова хвороба - вбивство кращих за особистими якостями. Кожен думає про себе. Триває зростання культури і накопичення матеріальних цінностей. Етнос досягає гомеостазу. Природа або консервується або деградує (у цьому випадку етнос гине). При винятковому занепаді пасіонарності природа відновлюється. У кінці розвитку етносу - футуристичне сприйняття часу, забуття минулого і сьогодення заради майбутнього, що приводить до згубних повстань і краху. Загибель через 1200 років наздоганяє етнос під злиттям власного розкладання або навали інших більш молодих і енергійних етносів. Останні стадії - меморіальна (залишається тільки пам'ять як сукупність того, що було пізнано) і реліктова (пам'ять зникає). Концепція Гумільова пояснює оповіді про героїв у фольклорі всіх народів як спогади про світлу пору виникнення і мощі етносу.

2. Екологія, про яку йшлося вище, може розглядатися як модель взаємодії людини із навколишнім середовищем, оскільки людина - єдність біологічного і соціального. У широкому сенсі слова до екології відноситься все, що включено у систему відносин «людина - природа», і, отже, ця наука лежить на стику природничих, технічних і гуманітарних наук.

Людина знаходиться у найрізноманітніших зв'язках із навколишнім середовищем - речовим, енергетичним, інформаційним.

Серед сучасних напрямків, які вивчають взаємодію між людиною і природою, можна виділити глобальну екологію, екологію людини і соціальну екологію.

Основне завдання глобальної екології, за М.І.Будико, - розробка прогнозів можливих змін біосфери в цілому під впливом антропогенної діяльності. Глобальна екологія бере початок від метеорології і від існуючий у цій науці численних моделей атмосферних процесів, що застосовуються для побудови теорії клімату. У даний час її предмет простягається до вивчення системи взаємовідносин людини і природи у масштабі всієї планети.

Іншим напрямком є екологія людини. Вона розглядає екологічні відносини під кутом зору вивчення організму людини і її адаптаційних можливостей. Небезпека для сучасної людини полягає, по-перше, у тому, що вона не володіє гомеостазом, який відповідає усім її потребам. Так, вона не пристосована до радіації, оскільки захисний

механізм болю, який є найбільш загальним попереджувальним сигналом (бо він повідомляє про необхідність нашого свідомого втручання) не реагує на радіоактивне опромінення. Небезпека і в тому, що не дивлячись на величезні адаптаційні можливості людини у порівнянні з іншими видами життя, вони все-таки не встигають нині за змінами навколишнього середовища.

Нарешті, до третього напрямку досліджень взаємовідносин людини і природи, відносять соціальну екологію. Соціальна екологія вивчає ці взаємини під кутом зору впливу суспільства на середовище. Вона повинна відповісти на питання, чому розвиток суспільства призвів до екологічної кризи. Екологія стверджує, що зменшення біологічного різноманіття небезпечно для стійкості екосистем, а людина, думаючи про підвищення продуктивності, порушує основні закономірності розвитку екосистем (наприклад, так звані «шкідники» сільського господарства, з якими бореться людина, якраз важливі із точки зору різноманітності і стійкості екосистем). Людина прагне взяти якомога більше від природи, а природа прагне не до максимальної продуктивності, а до максимальної стійкості.

3. Маючи свої специфічні родові якості, людина повинна боротися з природою. Але у цій боротьбі не може бути переможців, бо людина є частиною біосфери, і, знищуючи природу, людина губить себе, не помічаючи цього, як вона не помічає радіоактивного опромінення.

Різноманітність екосистем зменшується людиною з метою полегшення управління, але при перевищенні певної міри це загрожує екологічною катастрофою. Конкуренція людини з іншими видами життя не веде, як вважали А.Сміт і К.Лейбніц, до автоматичної гармонії. Як ринкові внутрішньосоціальні відносини не є гомеостатичним механізмом, так і відносини людини із природою припускають свідоме регулювання з метою їх гармонізації.

Є припущення, що як у живій природі досягається гомеостаз чисельності популяції в середовищі, так повинно бути і в людському суспільстві. Називають цифри від 1 млрд. до 12-20 і навіть 700 млрд. Важливо, звичайно, не тільки те, скільки людей живе на Землі, а й те, які їхні якості. Для подолання екологічної кризи необхідна відмова від споживчої орієнтації та зміна науки, техніки, людських цінностей.

Наука і техніка створюють інструменти панування над природою, але вони необхідні і для того, щоб захистити її. Зміни у науково-технічній сфері повинні стосуватися як цілей, так і методології, оскільки в соціальній екології, як і у квантовій механіці, вже не можна розділити суб'єкт і об'єкт (людина і природа являють собою єдину систему).

Зміна цінностей потребує вдосконалення почуття «благочинності перед життям» і любові до природи. Чи можна любити природу в цілому? За Лоренцом, тільки так і можна, «У того, хто любить природу щирою любов'ю, найбільший захват і благоговіння викликає нескінченна різноманітність живих істот і незліченні способи, якими природа створює досконалі гармонії» (Лоренц К. Людина знаходить друга. - М., 1971. - С. 138).

4.16.3. Ноосфера

1. Існують два розуміння ноосфери: 1) сфера панування розуму (Фіхте як провісник ноосфери у цьому сенсі); 2) сфера розумної взаємодії людини і природи (за Тейяром де Шарденом і Вернадським). Ми будемо розуміти ноосферу в другому сенсі.

Ноосфера, за Тейяром де Шарденом, - це колективна свідомість, яке стане контролювати напрям майбутньої еволюції планети і зіллється з природою у точці Омега, як раніше утворювалися такі цілісності, як молекули, клітини та організми. «Ми безперервно простежували послідовні стадії одного і того ж великого процесу. Під геохімічними, геотектонічними, геобіологічними пульсаціями завжди можна впізнати один і той же глибинний процес - той, який, матеріалізувавшись в перших клітинах, триває у творенні нервових систем. Геогенез, сказали ми, переходить у біогенез, який у кінцевому рахунку не що інше, як психогенез ... Психогенез привів нас до людини.

Тепер психогенез сходить нанівець, він змінюється і поглинається більш високою функцією - спочатку зародженням, потім наступним розвитком духу - ноогенезом» (Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 1973.- С. 180).

У своїй праці «Кібернетика» Вінер згадав про погляди Лейбніца на живий організм «як на якесь складне ціле, де інші живі організми (наприклад, кров'яні тільця) ведуть власне життя ... Клітини володіють багатьма, якщо не всіма властивостями незалежних живих організмів» (Вінер Н. Кибернетика. - М., 1968.- С. 227). «В міру цілісності життя спільноти можуть цілком наблизитися до рівня, характерного для поведінки окремої особини» (Там же.- С. 227 - 228). На базі таких *холістичних* уявлень і створені гіпотези Геї-Землі і концепція коеволуції.

2. Вернадський розвинув концепцію ноосфери як зростаючого глобального усвідомлення посилення вторгнення людини у природні біогеохімічні цикли, які ведуть, у свою чергу, до все більш зваженого і цілеспрямованого контролю людини над глобальною біогеохімією.

Концепція ноосфери нагадує натурфілософські системи або сцієнтистські утопії. Становлення ноосфери - можливість, але не необхідність. Цінність цієї концепції в тому, що вона дає конструктивну модель ймовірного майбутнього, а її обмеженість в тому, що вона розглядає людину як насамперед розумну істоту, тоді як індивідуум і тим більше суспільство в цілому рідко поводить себе по-справжньому розумно. «Подібно вовчій зграї - будемо сподіватися, все ж у меншій мірі - держава дурніша, ніж більшість її членів» (Там же.- С. 235). Поки людство рухається аж ніяк не до ноосфери, і остання залишається однією із наукових гіпотез. «Сама суть поняття ноосфери - віра в покликання людей, які повинні змінити біосферу за допомогою науки і техніки» (Тейяр де Шарден П. Цит. Соч.- С. 12). Але схильність до віри виходить за межі розуму.

Розділ 5. ПРОБЛЕМА СВІДОМІСТІ В ПРИРОДОЗНАВСТВІ І ФІЛОСОФІІ. ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ СВІТУ

5.1. Вивчення мозку людини

1. Деякі з сучасних наук мають цілком завершений вигляд, інші інтенсивно розвиваються або тільки стають. Це цілком зрозуміло, тому що наука еволюціонує, як і природа, яку вона вивчає. Однією з перспективних галузей природознавства є вивчення людського мозку і зв'язку психічних процесів з фізіологічними.

Вивчення вищої нервової діяльності можливо фізичними, хімічними методами, гіпнозом тощо. Серед тем, цікавих з природничо-наукової точки зору можна виділити: 1) безпосередній вплив на мозкові центри; 2) досліди з наркотиками (ЛСД, особливо); 3) кодування поведінки на відстані.

Мета вивчення мозку - зрозуміти механізми поведінки і навчитися ними керувати. Знання про процеси, що відбуваються в мозку, необхідні для кращого використання розумових здібностей і досягнення психологічного комфорту.

Що ж знає природознавство про діяльність мозку? Ще у минулому столітті видатний російський фізіолог Сеченов писав, що фізіологія має дані про спорідненість психічних явищ з нервовими процесами в тілі. Завдяки Павлову, фізіологічному вивчення головного мозку стало доступно все, включаючи свідомість і пам'ять..

Мозок розглядається як центр керування, що складається із нейронів, провідних шляхів і синапсів (у мозку людини 10^{11} нейронів, пов'язаних між собою).

Нині існують технічні можливості експериментального дослідження мозку. На це націлений метод електричного роздратування, за допомогою якого вивчаються відділи мозку, відповідальні за пам'ять, вирішення задач, розпізнавання образів тощо, причому вплив може бути дистанційним. Штучно можна викликати думки й емоції ворожнечі, страху, тривоги, насолоди, ілюзії впізнання, галюцинації, нав'язливі ідеї. Сучасна техніка може в буквальному сенсі зробити людину щасливою, діючи безпосередньо на центри задоволення у головному мозку.

Дослідження показали, що:

- 1) жоден акт поведінки неможливий без виникнення на клітинному рівні негативних потенціалів, які супроводжуються електричними й хімічними змінами і деполяризацією мембрани;
- 2) процеси у мозку можуть бути двох типів: збуджуючі і гальмуючі;
- 3) пам'ять подібна ланкам ланцюга і можна потягнувши за одну, витягнути дуже багато;
- 4) так звана психічна енергія дорівнює сумі фізіологічної активності мозку і отримує ззовні інформацію;
- 5) роль волі зводиться до того, щоб привести у дію вже сформовані механізми.

2. До досягнень нейрофізіології можна віднести і виявлення асиметрії у функціонуванні мозку. Професор Каліфорнійського технологічного інституту Р. Сперрі на початку 50-х років довів функціональне розходження півкуль мозку при майже повній ідентичності анатомії.

Ліва півкуля є аналітичною, раціональною, послідовно діючою, більш агресивною, активною, провідною, управляючою руховою системою. Права-синтетична, цілісна, інтуїтивна; не може виразити себе у мові, але керує баченням і визнанням форм. Павлов говорив, що всіх людей можна розділити на художників і мислителів. У перших, стало бути, домінує права, у других - ліва півкуля.

Більш чітко уявлення про механізми центральної нервової системи дозволяє вирішити проблеми стресу. Стрес є поняття, що характеризує, по Г. Сельє, швидкість зношування людського організму, і пов'язаний із діяльністю неспецифічного захисного механізму, що збільшує стійкість до зовнішніх чинників. Синдром стресу проходить через три стадії: 1) "реакція тривоги", під час якої мобілізуються захисні сили; 2) "стадія стійкості", що відображає повну адаптацію до стресора; 3) "стадія виснаження, яка неблаганно настає, коли стресор виявляється досить сильним і діє довгий час, оскільки «адаптаційна енергія», або пристосованість живої істоти завжди є обмеженою» (Сельє Г. От мечты к открытию. Москва, 1987. - с. 71-72).

Багато що в діяльності мозку залишається неясним. Електричне подразнення рухової зони кори головного мозку не здатне викликати точних і спритних рухів, притаманних людині, і отже існують більш тонкі і складні механізми, відповідальні за рух. Відсутня переконлива фізико-хімічна модель свідомості, і стало бути невідомо, що таке свідомість як функціональна сутність і що таке думка як продукт свідомості. Можна лише зробити висновок, що свідомість - результат особливої організації, складність якої створює нові, так звані емерджентні властивості, яких немає у складових частин.

3. Спірне питання про початок свідомості. Згідно з однією із точок зору, до народження існує план свідомості, а не готова свідомість. "Розвиток мозку, - вважає Х.Дельгадо, - визначає ставлення індивідуума до навколишнього ще до того, як індивідуум стає здатним сприймати сенсорну інформацію про навколишнє. Отже, ініціатива залишається за організмом" (Х. Дельгадо. Мозг и сознание - Москва, 1971. - С. 45-46). Існує, так зване, «випереджаюче морфологічне дозрівання»: ще до народження в темряві повіки піднімаються і опускаються. Але новонароджені позбавлені свідомості і лише набутий досвід веде до впізнавання предметів.

Реакції новонароджених настільки примітивні, що їх навряд чи можна розглядати як ознаки свідомості. Та й мозку при народженні ще повністю немає. Отже, людина у порівнянні з іншими тваринами, народжується менш розвиненою і їй потрібен певний постнатальний період зростання. Інстинктивна діяльність може існувати навіть при відсутності досвіду, психічна - ніколи.

Недостатність сенсорного припливу негативно впливає на фізіологічний розвиток дитини. Здатність розуміти видиме не є вродженою властивістю мозку. Мислення не розвивається саме по собі. Формування особистості, по Піаже, закінчується в три роки, але діяльність мозку залежить від сенсорної інформації протягом усього життя. «Тваринам і людям потрібна новизна і безперервний потік різноманітних подразників із

зовнішнього середовища» (Там же, - С. 66-67). Зменшення надходження сенсорної інформації, як показали експерименти, призводить до виникнення через кілька годин галюцинацій і марення.

Питання про те, наскільки безперервний сенсорний потік визначає свідомість людини, настільки ж складне, як і питання про співвідношення інтелекту і почуттів. Ще Спіноза вважав, що «людська свобода, володінням якої усі хваляться», не відрізняється від можливостей каменю, який «отримує певну кількість руху від якої-небудь зовнішньої причини» (Б.Спіноза . Избр. Произв. В 2-х т. Т. 2.- С. 592). Цю точку зору намагаються обґрунтувати сучасні біхевіористи. Те, що свідомість може різко змінюватися під впливом зовнішніх причин (причому і у бік посилення передбачення і утворення нових властивостей і здібностей), доводить поведінка людей, які отримали важкі травми черепа. Непряма (наприклад, засобами реклами) і пряма (оперативний) вплив на свідомість призводить до кодування

Три напрямки нейрофізіології залучають найбільший інтерес: 1) вплив на свідомість за допомогою подразнення певних центрів мозку за допомогою психотропних і інших засобів; 2) оперативне і медикаментозне кодування; 3) вивчення незвичайних властивостей свідомості і їх впливу на соціум. Ці важливі, але небезпечні напрямки досліджень часто засекречуються.

5.1.2. Психоданаліз Фрейд

1. Всі напрямки вивчення психіки людини, які займаються виявленням ролі несвідомого, настільки відносяться до природознавства, наскільки гуманітарне у них визначається як надбудова над несвідомим базисом. Таким переважно є психоданаліз, засновник якого З.Фрейд стверджував, що «кожен окремий індивід віртуально є ворогом культури. Примітно, що, як би мало не були здатні люди до ізолюваного існування, вони тим не менше відчують жертви, що вимагаються від них культурою заради можливості спільного життя, як гнітючий вантаж» (З.Фрейд . Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. М. , 1989.- С. 95).

Схема Фрейда така: спочатку виникла первісна людина, потім культура як система заборон, які сама ж людина прагне порушити, тому що в основі її психічної діяльності лежить сексуальний потяг і інстинкти. Позбавлення, що вводяться культурними заборонами, зачіпають всіх, але страждають від них імпульсивні бажання, які народжуються з кожною дитиною і проявляються у невротиках. Йдеться про бажання інцесту, канібалізму тощо, які пригнічуються, щоб подолати небезпеку загального самознищення.

Виводячи культуру з інстинктів, Фрейд намагається визначити, як з останніх виростають цінності, наприклад, релігійні. «Ми вже знаємо, що страшне відчуття дитячої безпорадності пробудило потребу в захисті - люблячому захисті, - і цю потребу допоміг задовольнити батько; свідомість, що та ж безпорадність триває протягом усього життя, викликає віру в існування якогось, тепер уже більш могутнього батька. Добра звістка божественного провидіння пом'якшує страх перед життєвими небезпеками, визначення, що до морального світопорядку, який нібито забезпечує торжество справедливості: тобто такі вимоги, які часто залишаються всередині людської культури невиконаними, продовження земного існування в майбутньому житті пропонує просторові і тимчасові рамки, всередині яких треба очікувати виконання цих бажань» (Там же .- С. 118). Все це обіцяє гігантське полегшення для людської психіки; долається і Едіпів комплекс - фаза розвитку сексуального інстинкту, що виникає у віці 3-5 років і яка полягає у несвідомому потязі до батьків протилежної статі і ревності з острахом до батьків тієї ж статі (від грецького міфу про Едіпа, який вбиває свого батька і одружується на власній матері). Релігійне почуття Фрейд виводить із біологічних відносин «батько - син». Бог аналогічний батькові. Релігія для Фрейда - повторення дитячого досвіду захисту у батька.

2. Сукупність інстинктивних потягів Фрейд називає Воно й відрізняє від нього Я - свідомість, що відокремилася від Воно у процесі еволюції з метою адаптації у

зовнішньому середовищі, і над-Я - сукупність норм і приписів, що виконують роль «цензури» по відношенню до Я. Під впливом Понад -Я відбувається сублімація - трансформація емоцій, енергії інстинктів (перш за все лібідо - сексуального потягу) у соціально прийнятні форми, наприклад, творчість. При цьому велике значення має витіснення небажаних уявлень у підсвідомість. Оскільки вони зберігають всю свою енергію, вони прагнуть повернутися, але свідомість чинить опір і людина відчуває страх, почуття провини, докори сумління. Сором, відраза, мораль утримують бажання у стані витіснення. З'являється комплекс - пригнічений емоційний зміст психіки, який викликає постійне психологічне роздратування.

Лікування у психоаналізі ґрунтується на тому, що людина хворіє істерією або неврозом, тому що якісь її, часто дитячі, уявлення, витіснені Над-Я у підсвідомість, намагаються, але безуспішно, пробитися у свідомість. Виявити ці витіснені уявлення намагається психоаналіз. Якщо згадати, за яких умов симптоми хвороби проявилися вперше, хворому стає легше. Розповівши про психічну травму, він виліковується.

Фрейд наводить таку аналогію. Я виганяю когось із аудиторії, а він продовжує шуміти за дверима. Хворий - це людина, яка не змогла витіснити свої бажання. Тоді краще домовитися і впустити їх з тим, щоб вони більше не заважали. В цьому і полягає метод психоаналізу. Інакше витіснене може послати в аудиторію свого заступника, від якого хворий буде страждати. Цей заступник і є симптом. Треба усвідомити своє бажання і направити його на високу, не збуджуючу сумнівами, мету. Це і є сублімація.

3. «Чим сильніше спотворення під впливом опору, тим менше подібності між думкою, що виникає - заступником витісненого і самим витісненим» (Фрейд 3. Психологія бессознательного. - Москва, 1989. - С. 361-362). Сон, при якому послаблюється свідомо діяльність, постає як виконання витіснених зі свідомості бажань. «Явний зміст сновидінь є спотворений заступник несвідомих думок, і це саме спотворення є справа захисних сил Я, тобто, тих опорів, які у бадьорому стані взагалі не допускають витіснені бажання несвідомого в область свідомості» (Там же.- С. 365-366). «Страх є одна з реакцій відсторонення нашим Я могутніх витіснених бажань, а тому можна легко пояснити і в сновидіння» (Там же.- С. 367).

Свідоме, за Фрейдом, не сутність психічного, а тільки одне з його якостей, поверхневий шар душевного апарату. «Я уособлює те, що можна назвати розумом і розважливостю, на противагу Воно, що містить пристрасті» (Там же.- С. 431). Я можна порівняти із вершником, а Воно - з конем. В еволюції людської психіки поступово посилюється Понад-Я і тим менше потрібний зовнішній примус.

4. Фрейд показав, що недостатні соціальні контакти і особливо їх зникнення («втрата любові») відноситься до числа факторів, що сприяють агресії, що підтверджені етологією. У той же час він вважав, що в людині діють дві основні сили (аналогічно фізичним силам тяжіння і відштовхування) - воля до життя і воля до смерті. З цим не погодився К.Лоренц. Для нього інстинкту смерті не може бути, тому що він не біологічний, а те, що так інтерпретується, лише спотворення інстинкту агресії. Можливо розбіжність між Фрейдом і Лоренцом вирішується таким чином, що інстинкт смерті існує тільки у людини, оскільки вона усвідомлює свою смертність. Це підтверджує і те, що тільки людина ховає своїх родичів.

5.1.3. Аналітична психологія Юнга

1. Фрейд йшов від дитинства індивіда, його учень К.Юнг, який назвав свій напрямок аналітичною психологією, - від первісної культури. За Юнгом, не тільки бажання людини становлять сферу несвідомого. Там знаходяться всі колективні архетипи, які притаманні людині.

Архетипи - це базові схеми. «Те, що ми називаємо інстинктами, є фізіологічним спонуканням і досягається органами почуттів. Але у той же самий час інстинкти проявляють себе у фантазіях і часто виявляють свою присутність тільки за допомогою символічних образів. Ці прояви Я і назвав архетипами» (К.Юнг Архетип і символ. -

Москва, 1991.- С. 65). «Так само як і інстинкти, патерни колективної думки людського розуму є вродженими і успадкованими» (Там же.- С. 70). Але архетипи виражаються у вигляді сприйняття цілісних образів, а інстинкт функціонує на рівні відчуттів.

Забудькуватість обумовлена тим, що деякі свідомі думки втрачають свою специфічну енергію через відволікання уваги. Свідомість, як промінь прожектора - все, що він не висвітлює, йде в несвідоме. «Але коли щось вислизає зі свідомості, то перестає існувати не в більшій мірі, ніж автомобіль, який звернув за кут» (Там же. - С. 35). Ми можемо робити щось, керовані несвідомим, коли мета випала зі свідомості.

2. Юнг інакше, ніж Фрейд інтерпретує сновидіння. Він виявив, що багато снів представляють образи і асоціації, аналогічні первісним ідеям, міфам і ритуалам. На відміну від міфів і казок це безпосередня психологічна даність, що не пройшла свідомої обробки. Ці асоціації і образи ні в якій мірі не мляві або безглузді «пережитки». Вони до сих пір живуть і діють, опиняючись особливо цінними в силу своєї «історичної» природи. Вони утворюють міст між тими способами, якими ми свідомо висловлюємо свої думки, і більш примітивною, барвистою і мальовничою формою вираження. Але ця форма звернена безпосередньо до почуття і емоціям. Ці «історичні» асоціації і є ланка, що зв'язує раціональну свідомість зі світом інстинкту.

Загальна функція снів полягає у спробі відновити наш психічний баланс за допомогою виробництва сновидного матеріалу, який відновлює - дуже делікатним чином - цілісну психічну рівновагу ... Сон компенсує особистісні недоліки і в той же час попереджає про небезпеку неадекватного шляху. Сон - це розмова несвідомого зі свідомістю і спосіб пізнання несвідомого. Сни «зароджуються в душі, який носить не цілком людський характер, а є скоріше диханням природи» (Там же.- С.48). «Таким чином, за допомогою снів (поряд з інтуїцією, імпульсами і іншими спонтанними подіями) інстинктивні сили впливають на активність свідомості» (Там же.- С. 61). Несвідоме раніше знає те, що ще не ввійшло в свідомість. У цьому передбачуване значення сну. Несвідоме є передзнанням.

У несвідомому присутня тіньова сторона нашої особистості. «Безмірно древній психічний початок утворює основу нашого розуму точно так же, як будова нашого тіла східна з загальною анатомічною структурою ссавців. Досвідчений погляд анатома або біолога виявляє багато слідів цієї вихідної структури (від лат. strictura - стиснення), у наших тілах. Спокусливий дослідник розуму може подібним чином побачити аналогії між образами сну сучасної людини і продуктами примітивної свідомості, її «колективними образами» і міфологічними мотивами» (Там же.- С. 64). «Сенс і цілеспрямованість не є прерогативи розуму, вони діють у всякому живому організмі. Немає принципової різниці між органічним і психічним розвитком. Так само, як рослина приносить квіти, психічне народжує свої символи» (Там же.- С. 61).

3. Людина приходять у світ зі складною психікою, у якій присутні інстинкти і архетипи несвідомого. «Мислеформи, жести, які універсально розуміються, і численні установки йдуть за зразками, сформованими задовго до того, як людина знайшла рефлексивне мислення. Можна навіть вважати, що досить раннє виникнення людської здатності до рефлексії прийшло із болючих наслідків емоційних потрясінь» (Там же.-С. 71).

Свідомість, за Юнгом, розвинулася із емоцій. Несвідоме породило розум як закономірний етап еволюції. «Так само, як еволюція ембріона повторює його передісторію, так і розум розвивається шляхом переходу через ряд доісторичних стадій» (Там же.- С. 90), які не зникають, а знаходяться всередині людини.

Сучасна людина «сліпа до того, що не дивлячись на свої раціональність і ефективність, вона одержима «силами», що знаходяться поза її контролем. Її демони і боги зовсім не зникли, вони всього лише знайшли нові імена. І вони утримують її на ходу своїм занепокоєнням, нечітким розумінням, психологічними складнощами, ненаситною спрагою ліків, алкоголю, тютюну, їжі і перш за все величезною масою неврозів» (Там же.- С. 76).

Несвідоме керує інстинктивними тенденціями, схильностями, вираженими у відповідних мислеформ. Архетипи створюють міфи, релігії, духовну культуру у цілому. Юнг розглядав особистісні комплекси як компенсації за односторонні або дефектні установки свідомості; подібним чином міфи релігійного походження можна інтерпретувати як вид ментальної діяльності для стурбованого і страждаючого людства в цілому - голод, війна, хвороба, старість, смерть.

5.1.4. Свідомість і несвідоме

1. Юнг вивів з психіки культуру. Його учень Е.Фромм (1900-1980) розгорнув психоаналіз у соціальному напрямку. Різниця між Фроммом і Фрейдом аналогічно суперечці в соціобіології про наявність генів егоїзму і альтруїзму. За Фроммом, нетваринна природа людини веде до соціальних конфліктів, а суспільний устрій перекручує первинні благородні спонукання. Людина прагне до єдності з іншими людьми, а потрапляє у мережу тоталітаризму. Прагнення до справедливості, істини, свободи є невід'ємною рисою людської природи, - стверджує Фромм у роботі «Психоаналіз і релігія». Якщо Фрейд досліджував підсвідомість, Юнг - несвідоме, то Фромм звернувся до надсвідомості.

Перевірка психоаналізу за допомогою гіпнозу підтвердила наявність комплексу Едіпа; на більш глибокому рівні присутні переживання колективного несвідомого; потім згадується процес народження і починаються трансперсональні переживання, які деякі вчені схильні вважати підтвердженням і концепцією перевтілення. На користь цього призводять бачення, які відчуваються людьми у стані клінічної смерті і експерименти зі зважування померлих.

2. Сучасне природознавство все ближче підходить до вивчення найскладнішого, що створила природа, - людини. Наскільки виправдане тут застосування природничо-наукової методології і що вона може дати? Якщо визнати, що психіка і розум пов'язані з іншими сторонами життя і з іншою природою, то цілком виправдано, хоча треба чітко розуміти межі природничо-наукового підходу.

Предметом природничо-наукового пізнання людини є все, що відноситься до її ества і не обумовлено освітою, культурою, соціальним оточенням. Сюди належить величезна кількість біологічних процесів, неспецифічних для людини. Людина схильна і до соціальних закономірностей. Природознавство вивчає біологічну основу соціальних дій (в цьому особливо була успішною соціобіологія). Якщо, скажімо, виявлений З.Фрейдом комплекс Едіпа генетично детермінований, його можна вивчати як природничо-науковий феномен.

Існує також безліч процесів, щодо яких не можна сказати соціальні вони чи біологічні. Вони як би на стику біології та соціології, а природознавство в цьому випадку вносить свій особливий внесок у їх цілісне розуміння.

5.2. Філософські аспекти проблеми свідомості

1. Проблема свідомості, як уже підкреслювалося, є однією із найбільш загадкових, навколо якої у науці і філософії завжди велися численні суперечки і дискусії. Вони і тепер не закінчені. Свідомість не можна виміряти, якимось чином кількісно виразити, відчувати або спостерігати, бо вона не має ні маси, ні енергії, ні форми у тому сенсі, як це має місце по відношенню до фізичних об'єктів. Проте свідомість існує - цей факт не викликає сумніву. Свідомість має особливу, ідеальну сутність - це положення визнають і матеріалісти, однак при цьому вважають, що ідеальна свідомість проте є похідною від матерії. Виявляється свідомість не в явному вигляді, а опосередковано - через мову і цілепокладаючу діяльність людей.

Розвиток природознавства і особливо його успіхи в області нейрофізіології, біології, експериментальної психології розширили останнім часом наші уявлення про сутність природи свідомості.

Проте, виявилось чимало нових проблем, які зовсім не зменшили кількість самих різних, часом взаємовиключних наукових і філософських підходів до вирішення проблеми свідомості.

Причину цього слід шукати у винятковій складності даного явища.

2. У сучасній психології можна виділити три основні точки зору на свідомість, що простягаються від заперечення самоцінного значення психіки і свідомості в біхевіоризмі до класичної школи психогенезу, яка стверджує, що становлення психіки і свідомості відбувається після народження, до моделі «свідомості, яка розширюється» С.Грофа, відповідно до якої психіка і свідомість існують до народження.

У філософії підходи до проблеми свідомості проявляються на основі: фізикалізму; соліпсизму; об'єктивного ідеалізму; помірний матеріалізму.

Фізикалізм - вкрай матеріалістичний підхід до проблеми свідомості, згідно із яким свідомості як самостійної субстанції не існує, вона є породженням матерії і її можна пояснити з точки зору фізики та інших природничих наук.

Дана точка зору заснована на безлічі, як зазначалося вище, природничо-наукових досягнень (див. Розділ 5).

Існує думка, що отримання нових природничо-наукових даних об'єктивно підсилює матеріалістичні підходи до розуміння природи свідомості, але слід зауважити, що навіть серед філософів, орієнтованих таким чином, немає єдності поглядів із цього надзвичайно складного питання.

Наприклад, такі філософи, як Л.Бюхнер, К.Фохт, Я.Молешотт, розглядали свідомість із позицій так званого "вульгарного матеріалізму", відповідно до якого вона трактувалася як суто матеріальний процес, а її зміст пов'язувався з хімічним складом продуктів харчування людини. Мозок виділяє думку, як печінка - жовч, вважали вони. А з кінця 1950-х рр. у США і Австралії виник так званий "науковий матеріалізм", який, продовжуючи традицію "вульгарного матеріалізму", по суті ототожнив "теорія тотожності" духовні явища з фізичними станами мозку (Р.Порті, Р.Фейгл, Д.Армстронг та ін.) .

У 1970-ті рр. в США і Канаді сформувався ще один філософський напрямок - "емерджентистський матеріалізм" (від англ., emerge - спливати, з'являтися, виникати). Його представники М.Буте, Дж. Марголіс та ін., відстоюючи ідею еволюційного походження індивідуальної психіки і свідомості, виступили проти зведення психічних явищ до фізичних. Проте фізикалізм (в рамках неопозитивізму) набув значного поширення.

Соліпсизм - інший крайній погляд на природу свідомості, згідно з яким свідомість індивіда - єдина достовірна реальність, а матеріальний світ - її породження (суб'єктивний ідеалізм - Берклі, Юм, Фіхте та ін.). Між фізикалізмом і соліпсизмом (крайніми напрямками) знаходяться ірраціоналізм і помірний матеріалізм.

Деякі філософи вважають, що свідомості взагалі неможливо дати суворе визначення, чи розглядають її як незбагненне диво. "Що являє собою свідомість, - каже, наприклад, відомий англійський вчений Т.Гекслі, - ми не знаємо, і яким чином в результаті роздратування нервової тканини відбувається така дивовижна річ, як свідомість, так само незрозуміло, як і поява джина з лампи Аладіна". Зазначені погляди характерні здебільшого для ірраціоналістичних течій сучасної філософії.

Так, один із найбільш яскравих представників неопозитивізму К.Г.Юнг (1875-1961), вважаючи, що науковими засобами феномен свідомості розкрити неможливо, пропонував взагалі відмовитися від спроб її визначення і обмежитися лише її описом за допомогою аналогій і метафор. Ірраціоналізм у розумінні свідомості характерний і для таких філософських течій, як екзистенціалізм, неопозитивізм та ін.

На противагу ірраціоналізму помірний матеріалізм - вважає свідомість особливим проявом матерії, здатністю високоорганізованої матерії відобразити саму себе (хоча і визнає за нею якість ідеальності).

Матеріалістичний підхід до розуміння свідомості характеризується прагненням пояснити появу свідомості із самої матерії, заперечуючи при цьому надприродне, не матеріальне її походження. І хоча для обґрунтування таких поглядів завжди широко використовувалися наукові та практичні досягнення, найбільш важке завдання, яке в різні часи доводилося вирішувати цим напрямком, полягало в тому, як із відсталого матерії виникає матерія, яка відчуває, мислить?

Не претендуючи сьогодні на повне і остаточне розуміння сутності свідомості, можна, проте, сказати, що сучасна наука дає серйозні підстави думати, що: свідомість безпосередньо пов'язана з процесом роботи людського мозку, виступає як його функція і не виявляє себе у відриві від нього.

3. Крім основних підходів до самої проблеми сутності свідомості у філософії існують різні точки зору на питання про походження свідомості.

Згідно "космічної" точки зору свідомість існує сама по собі, незалежно від її матеріальних носіїв - живих організмів, людини. Свідомість "виходить" безпосередньо із космосу (інший варіант - з розуму Бога), єдина, неподільна, цільна за своєю суттю. Частинки "світової свідомості" розсіяні в природі у вигляді свідомості живих організмів і людини. Існують теорії походження свідомості, близькі до космічної (божественної) точки зору: теорія монад (монадологія) - спочатку висунута Лейбніцем, розвинена Данилом Андрєєвим, згідно з якою у світі існує величезна кількість неподільних і безсмертних монад - первинних духовних одиниць, в яких міститься енергія Всесвіту і які є основою свідомості і матерії, яка нею породжується;

- теорія Тейяра де Шардена, згідно з якою свідомість - надлюдська сутність, "внутрішня сторона", "мозок" матерії;

- теорія Толбета, згідно з якою Всесвіт - гігантський розум, свідомість - результат взаємодії полів, які утворюють матерію;

- теорія психосфери Рейзер, згідно із якою Галактика - величезний розум, який вступає в контакт із людським мозком і "заряджає" його розумом;

- теорія гілозоїзма, згідно із якою вся матерія (жива, нежива, "всі її прояви) має душу, натхненність - властивість матерії.

Іншою є основна ідея "біологічної" точки зору: свідомість - породження живої природи і притаманна всім живим організмам або тільки людині. Дана точка зору була особливо поширена із середини ХІХ ст. до середини ХХ ст. Новітні наукові дослідження ставлять її під сумнів.

Правильніше, мабуть, вважати, що свідомість у різній мірі притаманна живій природі в цілому (зокрема, вищим тваринам), а найвищий рівень свідомості має людина.

4. Найбільш розроблена, краще узгоджуюча з сучасним природознавством філософська концепція свідомості, яка залишається за діалектичним матеріалізмом. Суть даної теорії у тому, що свідомість є властивістю високоорганізованої матерії відображати матерію.

Пояснюючи виникнення свідомості виключно як результат еволюційного розвитку живої матерії, що виникла природним шляхом із неживої (див. розділ), матеріалісти в якості вихідного використовують поняття "відображення". Відображення за своєю природою - це здатність матеріальних об'єктів залишати в собі сліди інших матеріальних об'єктів при взаємодії з ними. Відображення як загальна властивість матерії проявляється на всіх рівнях організації матерії: у неживій, живій і соціальній природі (Философский энциклопедический словарь. - Москва, 1983. - С. 470).

Ключовими поняттями теорії відображення є: подразливість; чутливість; психічне відображення; біологічне відображення. Специфіка біологічного відображення у тому, що воно властиво тільки живим організмам. За допомогою біологічного відображення живі організми здатні відображати як живу, так і неживу природу.

Формами біологічного відображення є: подразливість; чутливість; психічне відображення.

Свідомість людини - вища форма біологічного відбиття. Воно властиво людині і, частково, вищим тваринам. Свідомість - найбільш повне відображення навколишнього світу, його осмислення, на основі здатності до абстрагування, рефлексії (отримання нових думок завдяки думки – тобто, спрямованості на себе), здатності до предметно-практичної діяльності.

Головними властивостями людської свідомості є: ідеальність; інтенціональність; ідеаторність.

Ідеальність - це особлива, нематеріальна сутність свідомості. Це означає те, що образи, які виникли в голові, позбавлені маси, запаху, незмінних розмірів (свідомість може "вміщати" в себе все - піщинку, маленький камінь, автомобіль, хмарочос, океанський лайнер, планету). Свідомість, її образи - самотійна реальність. У свідомості можливо те, що неможливо у реальному світі (людина може уявити все).

І, тим не менш, свідомість не можна виявити за допомогою матеріальних засобів. До сих пір лікарям, вченим не вдавалося "побачити", виявити саме ідеальну свідомість, образи у мозку іншої людини.

Інтенціональність - спрямованість на предмет. Свідомість не може бути безпредметною. Щось завжди є предметом свідомості, а саме:

- навколишній світ, його предмети, явища;
- особливий, самотійний духовний світ, який пов'язаний з вищим світом, так і не пов'язаний.

А це передбачає: сприйняття; осмислення; оцінку; спогади; фантазію; звернення до життєвого досвіду.

Ідеаторна свідомість - здатність творити і відтворювати ідеї - внутрішня самотійна робота, що виходить за рамки простого відображення.

Здатність виробляти абстрактні ідеї - корінна відмінність свідомості людини від свідомості тварин. Результатом такої можливості стало вироблення системи кодування передачі і поширення змісту свідомості - мови.

Завдяки ідеаторності стали можливими еволюція людства і розвиток, поглиблення самої свідомості.

6. Вважаючи свідомість загальною властивістю матерії, зокрема, розглядають генезис свідомості в природно-історичному контексті, пов'язуючи її з появою праці і мови.

Поява свідомості як вищої форми відображення обумовлено перш за все трудовою діяльністю "людини розумної" (*homo sapiens*). Здатність до праці стала найбільш якісним стрибком у розвитку психіки, де еволюція в анатомії і фізіології мавпи з'явилася лише передумовою виникнення людини, в той час як визначальною умовою даного процесу виявилася праця, природа якої має суто громадський характер.

Праця у початкових її формах виступала як процес виготовлення засобів виробництва, тобто, знарядь праці, спочатку елементарних, потім все більш і більш досконалих. Цей процес властивий тільки людині, бо в основі своїй має цілеспрямовану, свідому діяльність, орієнтовану на зміну навколишньої дійсності. Як встановив ще великий російський фізіолог І.П.Павлов, тварини діють інстинктивно, на основі умовних і безумовних рефлексів і ніколи, переслідуючи певні цілі, не виготовляють знаряддя праці. Ту ж палицю або камінь вони не тільки не поліпшать, не оброблять, але навіть ніколи не візьмуть з собою "про запас", на випадок "а раптом знадобиться", так як у них відсутня - здатність оперувати ідеальними образами і відображати реальність в узагальненій ідеальній формі.

З цього приводу наводять широко відомий вислів К.Маркса: "Павук здійснює операції, що нагадують операції ткача, і бджола будівництвом своїх воскових осередків осоромлює деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати осередок із воску, він вже побудував його у своїй голові. У кінці процесу праці виходить результат, який вже на початку цього процесу був в уявленні людини, тобто, ідеально" (Маркс К.,

Енгельс Ф. Твори. 2-е вид. - Т. 23. - С. 189). Подібно до того як свідомість нерозривно пов'язана з трудовою діяльністю, так невіддільна вона і від мови - універсального засобу комунікації, взаємодії і спілкування людей.

Виникнення членороздільної мови стало принципово новим і сильним засобом розвитку не тільки суспільних відносин, але і самої людини, її свідомості, так як крім біологічного фактора (у вигляді спадковості) у людей за допомогою мови виробився більш потужний - соціальний спосіб передачі досвіду і соціально значущої інформації. Що, в свою чергу, стало потужним стимулом і основою подальшого розвитку і вдосконалення мови.

Таким чином, праця, свідомість і мова виявилися настільки тісно взаємопов'язані, що походження і історичний розвиток кожного з них неможливо собі уявити у відриві один від одного. При цьому мова виступає найважливішою формою, у якій протікає розумова діяльність людини, а вона, в свою чергу, розвиває і збагачує її. "Розвиток мозку і підлеглих йому почуттів, все більше і більше прояснює свідомість, здатність до абстракції і висновку надавало зворотний вплив на працю і на мову, даючи обом все нові і нові поштовхи до подальшого розвитку" (Там же. - Т. 20. - С. 490).

Свідомість індивіда, таким чином, соціально обумовлена, тобто, вона формується тільки у суспільстві і поза ним з'явитися не може.

Історія знає приклади, коли люди у дитячому віці, опинившись на тривалий час повністю відірваними від спілкування з людьми (потрапивши, наприклад, в світ диких тварин), і потім, будучи повернутими назад, назавжди втрачали здатність стати повноцінними людьми (з точки зору оволодіння мовою і розвитку свідомості). Це можна вважати практичним підтвердженням філософського і наукового висновку про єдність (але не тотожність) мови і свідомості; свідомість відображає дійсність, а мова позначає її і служить засобом вираження думки.

Специфічною особливістю мислячої людини є те, що вона, завдяки своїй свідомості, має уявлення про власне "Я", подумки аналізуючи себе, навколишню дійсність, і, виділяючи себе з цієї дійсності, формує, таким чином, самосвідомість. У цьому сенсі свідомість проявляється і як творчий акт: свідомість не тільки відображає реальність, а й перетворює її, створюючи тим самим нові форми дійсності.

В цьому полягає основа творчості людини, а також витoki появи «другої природи», створеної і створюваної людиною. Бо «думаючі» машини - носії штучного інтелекту, позбавлені чуттєво-емоційних переживань, не володіють волею, інтуїцією, позбавлені уяви і фантазії і, по суті, працюють тільки у сфері переробки інформації. В цьому плані вони можуть значно перевершувати людські можливості і навіть виявляють елементи "творчості". Але їх робота позбавлена духовності і в цілому непорівнянна зі свідомою діяльністю людей, яка незрівнянно багатша будь-якої заздалегідь заданої програми.

5.3. Філософський аспект проблеми єдності світу

1. Про категорію "матерія". Серед філософів різних шкіл і напрямків є розбіжність у трактуванні поняття матерії. В історії філософії матеріальна (лат. "material" - речовина) основа буття розумілася по-різному (див. Розд. 1).

Як субстрат, у сенсі - основи, як гранично елементарна будівельна сировина (порівняно з "першоцеглинкою") або елементарна частина світобудови (елементарні частинки, атоми, молекули, білкові тіла та ін.).

Як субстанція (в сенсі - сутності, суті, першооснови) - як щось безмежне, з чого виникають і стають будь-які речі і якості.

Матерія розглядається також у феноменальному сенсі як об'єктивна реальність незалежна від людської свідомості і дана людині в її зовнішніх відчуттях. Або в східно-містичному сенсі - як *майя* (санскр. неістинний, ілюзорний світ) - джерело ілюзій, видимість, створена незнанням (на противагу нерозчленованого буття, яке стоїть за ним і яке, з точки зору буддизму, і є справжня реальність).

Матеріалісти зводять матерію в абсолют і приписують їй властивості (атрибути) не сумісності, нескінченної протяжності і вічної тривалості. Матерія визначається як єдина субстанція, першооснова. Матерія - загальне об'єктивної реальної дійсності у різноманітних явищах і процесах в світі, що постійно змінюються. Це загальне не зводиться до конкретних природно-наукових уявлень про структури світобудови. Матерія тут основа духовних явищ, що не тотожна суб'єктивним станам людини, її свідомості.

У системах об'єктивного ідеалізму матерія розуміється як фізичний світ, створений нематеріальною субстанцією (Богом, Абсолютним Духом, небесним світом ідей) з нічого і ззовні. Або як витікання (еманація) ідеальної першооснови, безтілесного і внутрішньо-властивого (іманентного) світу, та відвертість його в формах свого протяжного і сприйманого істотами інобуття абсолютної ідеї.

Суб'єктивний ідеалізм описує матерію як зовнішню проекцію комплексу людських відчуттів, зводить її до властивості сприйняття і позбавляє статусу об'єктивної реальності.

2. Різноманіття і єдність світу. Філософське мислення виводить єдність світу або з матерії, або з духовного початку (монізм). Існують філософські вчення, які походять від визнання двох незалежних і рівноправних початків, які складають фундаментальну основу світу (дуалізм) (див. Розділ 1).

Деякі філософи бачать єдність предметів і процесів у тому, що вони існують. Наші думки, почуття, прагнення існують, але це не об'єктивне, а суб'єктивне існування, хоча і дійсне.

На противагу подібним поглядам прихильники матеріалістичного монізму, визнають в якості єдиної субстанції матерію, прагнуть пояснити єдність світу, виходячи з нього самого, розглядаючи його як самодостатній, який ні в кому і ні в чому не потребує для підтримки свого буття, який з самого себе породжує все різноманіття суцього.

Починаючи з XVIII ст., коли наука остаточно оформилася в самостійну сферу людської діяльності, з'явилася можливість з її допомогою більш аргументовано відстоювати єдність світу, не вдаючись до потойбічних сил.

Дані наукових досліджень переконують, що світ нескінченно різноманітний у своїх якісних і кількісних проявах. З незліченної безлічі різних станів і структурних рівнів дійсності ми розглянули тільки частину, доступну сьогодні нашому пізнанню.

Але і на кожному з цих рівнів буття, кожний стан дійсності, характеризуються набором специфічних властивостей: рух, самоорганізація, просторово-часові форми прояву залежності цих властивостей від руху, здатність до відображення. У матеріалістичній філософії така цілісність характеризується за допомогою категорій основних властивостей матерії (див. Розділ 4).

Висновки сучасної науки, як зазначалося раніше, в тому, що рух виникає із самої матерії (із закладених в ній протилежностей, їх єдності і боротьби); рух всеосяжний; постійний (існує завжди, припинення одних форм руху замінюється виникненням нових форм руху). Рух проявляє себе кількісно - перенесення матерії і енергії в просторі і якісно - зміна самої матерії, перебудова внутрішньої структури і виникнення нових матеріальних об'єктів і їх нових якостей.

Матерія має здатність до створення, вдосконалення, відтворення самої себе без участі зовнішніх сил. Загальною формою внутрішніх змін, на основі яких відбувається самоорганізація, є флуктуація (постійно властиві матерії випадкові коливання і відхилення).

Простір і час - відносини, що утворюються взаємодією матеріальних об'єктів. Згідно реляційної теорії: час - форма буття матерії, яка виражає тривалість існування матеріальних об'єктів і послідовність змін (зміни станів) даних об'єктів в процесі їх розвитку. Простір - форма буття матерії, який характеризує її протяжність, структуру, взаємодію елементів усередині матеріальних об'єктів і взаємодію матеріальних об'єктів

між собою. Час і простір взаємозалежні: те, що відбувається у просторі, відбувається одночасно і в часі, а те, що відбувається у часі, перебуває в просторі. Теорія відносності підтвердила правильність реляційної теорії. Ейнштейном було доведено, що простір і час відносні. Ця відносність залежить від умов взаємодії матеріальних тіл.

Базовою властивістю матерії (поряд з рухом, здатністю до самоорганізації, розміщення у просторі і часі) є відображення. Вищим рівнем розвитку відображення є свідомість. Згідно матеріалістичній концепції, свідомість - це здатність високоорганізованої матерії відображати матерію.

Найбільш важкі завдання, які доводиться вирішувати, у тому, що необхідно навести докази нескінченності (або кінцівки) світу, не маючи сьогодні (можливо і в принципі) можливості заглянути за межі, які постійно відсовуються, дослідженого мікросвіту і пізнаного Всесвіту.

У своїх відповідях на ці та подібні до них питання прихильники матеріалізму визнають в якості доказу тільки раціональне обґрунтування і узгоджений з ним досвід. Отже, спираються в цьому на загальнолюдську практику і науку, природа якої суто раціональна.

Крім природничо-наукових доказів ідея єдності світу потребує також і історичного обґрунтування, чого не можна зробити без філософії, так як вона, розглядаючи весь світ у вигляді цілісної системи, виявляє єдність у різноманітті і різноманіття в єдності.

Таким чином, світ єдиний, тому що на самому елементарному рівні - це не що інше, як елементарні частинки і фундаментальні взаємодії. З точки зору сучасної теоретичної фізики, немає доказів у тому, що це так. Для фізиків це, навіть, в якомусь сенсі, очевидно, і ситуація така, що хто з цим не згоден, повинен доводити, чому це не так.

Підводячи підсумок короткого знайомства із проблемою різноманіття світу, необхідно підкреслити, що з одного боку, світ в своєму різноманітті неоднорідний, а з іншого - являє собою якусь універсальну цілісність, утворюючи нерозривну єдність всіх своїх складових частин

Дійсним є те, що єдність світу полягає в його матеріальності, в тому, що всі предмети і явища в світі мають різні стани і властивості матерії, що рухається. У світі немає нічого, що не було б конкретною формою матерії, її властивістю або проявом властивостей і взаємозв'язків.

РОЗДІЛ 6. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

6.1. Філософський аналіз суспільства

6.1.1. Поняття суспільства, природи та форм суспільного життя

1. Суспільство — це набір переважаючих форм спільної діяльності людей. Суспільство складають люди та стосунки, що виникли в наслідок їх спільної діяльності, : економічні, політичні, моральні, тощо, а також результати цієї діяльності: суспільні інституції, правила, і т.п.

Суспільство – матеріально-духовне утворення, що виникло й розвивається на основі природи, але не зводиться до неї; частина природи і вища стадія його розвитку. Під природою тут розуміються й біологічні властивості людини.

Як природні утворення суспільства підпорядковується універсальним законам: фізичним, біологічним та ін., наприклад, людська популяція підпорядковується тим же законам, що й інші види живих істот. Однак, як система відмінна від природи, суспільство має свої власні закони.

Наприклад, власній логіці підпорядковується розвиток цивілізації, свої власні моделі розвитку має наука, релігія, економіка та інші сфери суспільного життя. Методи і принципи вивчення суспільства повинні враховувати ці закономірності.

Суспільство – складне переплетіння форм суспільного життя, взаємодії соціальних груп, структур, фізичних осіб. Таким чином, воно вивчається багатьма науками: історією, соціологією, політологією, культурологією тощо, кожна з яких

включає в себе ряд дисциплін: з історії країни і народів до історії ментальності та історичної поетики; від економіки до структурної і символічної антропології; від археології до герменевтики тощо.

2. Поняття "природа" використовується у кількох сенсах. У дуже широкому, як синонім для всієї реальності, у меншому - прирівнюється до Всесвіту. У більш вузькому сенсі природа – це ті кліматичні, біологічні, географічні умови в яких може виникати та існувати суспільство. Частиною природи є і людський організм, який підпорядковується фізичним, хімічним, біологічним закономірностям, одночасно з психологічними, культурними, соціальними властивостями і закономірностями. Таким чином, поняття «природа» може співвідноситися з поняттями "суспільство" і "людина".

Важливою формою взаємодії суспільства і природа є *штучне середовище - самотійний фрагмент природи, який створюється людиною і має людський сенс, хоча існує за власними законами*. До них відносяться: міста, транспорт, господарські системи; виведені людиною живі організми; соціально-психологічні, економічні, культурні фактори, зокрема, традиції, норми поведінки і т.п.

3. *Суспільне життя - різноманіття проявів діяльності людей, соціальних груп, соціальних інститутів. Форми суспільного життя - відносно самотійні частини життя (сфери, підмножини універсуму - суспільне життя).*

Поняття "форми суспільного життя" дозволяє уникнути односторонніх підходів при розгляді суспільства. У той же час поняття "форми суспільного життя" не відмінюють політико-економічні поняття "базис" і "надбудова". Ці поняття характеризують залежність політико-правової сфери (надбудови) від форм власності (базису). Наприклад, феодална власність на землю у значній мірі зумовлює монархічний тип держави.

Поняття "форми суспільного життя" не відмінюють і поняття "суспільне життя" і "суспільна свідомість", завдяки чому доводиться домінуюча роль буття.

Поняття "форма суспільного життя" дає змогу показувати рівнозначність сфер суспільного життя і їх об'єктивний взаємовплив в окремих випадках, тому що не завжди економіка визначає політику, і буття визначає свідомість. Наприклад, духовне життя може мати першорядне значення для політики та економіки, а власність і влада може навіть зливатися, як наприклад, у східних цивілізаціях, царська Росія і Радянський Союз.

4. *Сфери суспільного життя розрізняються видом діяльності індивідів. У загальному вигляді це: економічна, політична і духовна сфери суспільства.*

У сферу економічного життя суспільства включені: господарство з його галузями; економічні відносини, наприклад, права власності або розподілу; економічні інституції, наприклад, управлінські структури. Включені в економічне життя відповідні економічні ідеї, програми. Тут переплітаються матеріальні та ідеологічні відносини, об'єктивні, тобто незалежні від людини і суб'єктивні, тобто, залежні від людини. Усе те, що створює засоби для життя.

Поняття "економічна сфера життя суспільства" не відмінює поняття "спосіб виробництва", який пов'язує економіку з певним типом власності і яким часто користуються в політико-економічній літературі.

Політичне життя суспільства - сфера суспільного життя, змістом якої є стосунки між соціальними групами, народами, індивідами з приводу влади і відповідної діяльності, (діяльності політичних організацій і установ та їх взаємин, наприклад, держави, партії), політичних ідей, теорій, програм, політичної боротьби, політичної співпраці.

Центром політичного життя є владні відносини, зокрема, боротьба за владу, яка може бути цивілізованою та нецивілізованою.

Духовне життя суспільства - сфера суспільного життя, де створюється духовна продукція. Сюди входить: наука, яка виробляє знання; мистецтво, яке виробляє художні образи; освіта і виховання, виробляючи духовну сферу індивідів та ін.

Концепцію "духовне" слід відрізнити від концепції "ідеальне". *Ідеальне* характеристика знань і взагалі пізнавального ставлення до світу, має позаособистісне значення, хоча і виникає в індивіда. *Духовне* - увесь суб'єктивний світ особистості, нації, суспільства: знання, ідеали, цінності переживання. Це означає уявне перетворення світу, саме тому духовне життя має духовно-практичний характер.

6.1.2. Основні підходи до проблеми розвитку суспільства

1. Абсолютизація тих або інших сторін історичного процесу породила методологічно різні уявлення щодо розвитку суспільства: соціальний еволюціонізм і революціонізм.

Соціальний еволюціонізм - спроба глобального осмислення історичного процесу, як частини загального, нескінченно різноманітного і активного процесу еволюції Космосу, планетної системи, Землі, культури. Основна ідея соціального еволюціонізму XIX ст. - існування історичних стадій людського суспільства, що розвивається від простого до диференційованого, від традиційного до раціонального, від неосвіченого до освіченого, від нечітко інтегрованого суспільства до суворо інтегрованого. Французький соціолог Е.Дюркгейм уперше розгорнуто обґрунтував положення, що поділ праці є причиною і наслідком зростаючого ускладнення суспільства.

Соціальний еволюціонізм у дещо зміненій формі, широко розповсюджений у Західній Європі. Тут (в руслі позитивістського підходу) на основі зіставлення традиційного та сучасного суспільства, сформувалась *теорія індустріального суспільства*, де *соціальний розвиток* розуміється як перехід від відсталого аграрного «традиційного» суспільства, у якому переважає натуральне господарство та станова ієрархія, до просунутого, промислово розвинутого, індустріального суспільства.

Популярна в 60-х рр. XX ст. теорія індустріального суспільства в 70-х рр. отримує свій розвиток у теорії *"постіндустріального суспільства"*. Відповідно до цієї теорії, *суспільство у своєму поступальному розвитку проходить 3 основні етапи: доіндустріальний (аграрний); індустріальний; постіндустріальний*. У доіндустріальному суспільстві головна мета - влада. В індустріальному - гроші; в постіндустріальному - знання, яке є основним і престижним фактором.

Однак, разом із теорією соціального еволюціонізму є досить поширена мала *концепція марксистської революційної трансформації суспільства*, яка в інтерпретаціях історії суспільства, базується на основі *формаційного підходу*. Засновниками формаційного підходу були К.Маркс і Ф. Енгельс.

Ключовим поняттям, що використовується при формаційному підході є – *соціально-економічна формація*. Соціально-економічна формація являє собою сукупність виробничих відносин, рівня розвитку продуктивних сил, суспільних зв'язків, політичного устрою на певному етапі історичного розвитку. Уся історія суспільства розглядається як природний процес зміни суспільно-економічних формацій. Кожна нова формація визріває в надрах попередньої, заперечує її і потім уже сама заперечується вже більш новою формацією. Кожна формація є більш розвинутим видом суспільства.

Класиками марксизму пояснюється і механізм переходу від однієї формації до іншої. У соціально-економічній формації є два основних компоненти: базис та надбудова. *Базис - економіка суспільства, складовими якого є продуктивні сили та виробничі відносини*. Надбудова – *держава, політичні, громадські інститути*.

До переходу від одної соціально-економічної формації до іншої приводять зміни в економічному базисі. Продуктивні сили постійно розвиваються, вдосконалюються, а виробничі відносини залишаються відносно незмінними. *Виникає конфлікт, протиріччя між новим рівнем продуктивних сил і застарілими виробничими відносинами*. Рано чи пізно, зазнавши змін економічний базис змінює й політичні надбудови новими – виникає нова, розташована на більш високому рівні соціально-економічна формація. Перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої здійснюється на основі революційних трансформацій суспільства.

У цілому К.Марксом було виділено п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна; рабовласницька; феодальна; капіталістична; комуністична (соціалістична). Він також указував на особливий політико-економічний тип суспільства (фактично - шосту формацію) - "азіатський спосіб виробництва".

Первіснообщинна формація характеризується примітивними формами організації праці (у цілому – ручною індивідуальною працею); відсутністю приватної власності на засоби виробництва й результати праці; відсутністю рівності та особистої волі; відсутністю відірваної від суспільства примусової публічної влади; слабкою громадською організацією - відсутністю держави, об'єднанням у племена на основі кровної спорідненості, сумісним прийняттям рішень.

"*Азіатський спосіб виробництва*" розповсюджувався в древніх общинах Сходу (Китай, Єгипет, Месопотамія), розташованих у долинах великих річок. Азіатський спосіб виробництва включає в себе: іригаційне землеробство як основу економіки; відсутність приватної власності на основні засоби виробництва (землю, іригаційні споруди); державну відповідальність на землю та засоби виробництва; масова колективна праця вільних колективістів під жорстоким контролем держави (бюрократії); наявність сильної, централізованої, деспотичної влади.

Принципово відрізняється від них рабовласницька *соціальна-економічна формація*: виникла приватна власність на засоби виробництва, у тому числі й на "живих", "вміючих говорити" - рабів; соціальна нерівність і соціальне (класове) розшарування; держава та публічна влада.

Феодальна суспільно-економічна формація ґрунтувалася на: великій земельній власності особливого класу землевласників-феодалів; праці вільних, але залежних економічно (рідко - політично) від феодалів селян; особливих виробничих відносинах вільних ремісничих центрів - містах.

При *капіталістичній соціально-економічній формації*: основну роль у економіці починає відігравати промисловість; ускладнюються засоби виробництва – виникає механізація, об'єднання праці; промислові засоби виробництва належать класу буржуазії; основний об'єм праці виконується вільними найманими працівниками, які економічно залежать від буржуазії.

Комуністична (соціалістична) суспільна формація (суспільство майбутнього), відповідно до Маркса, Енгельса, Леніна повинна різнитися: відсутністю приватної власності на засоби виробництва; державною (суспільною) власністю на засоби виробництва; працею робітників, селян, інтелектуалів, вільних від експлуатації, приватними власниками; справедливим рівномірним розподілом сукупного виробничого продукту між усіма членами суспільства; високим рівнем розвитку продуктивних сил та організації праці.

Ідеї формаційного підходу широко поширені у світовій філософії. Вони мають свої переваги і недоліки.

Переваги - розуміння історії як об'єктивного закономірного процесу, глибока розробка економічних механізмів розвитку, реалістичність, систематизація історичного процесу.

Недоліки - не прийняття до уваги інших факторів, що впливають на розвиток суспільства (культурних, державних, спонтанних). Надмірна схематичність, ізоляція від специфіки конкретного суспільства, лінійність. Неповне підтвердження практикою (пропуск деякими суспільствами рабовласницької, капіталістичної формацій, порушення лінійності, економічний крах формації "розвинутого соціалізму" - скачки в розвитку суспільства).

2. Однією з поширених, і та, що користуються широким впливом на цей час, є концепція культурно-історичних типів розвитку суспільства. У цій концепції робиться акцент на багатолінійності розвитку суспільства і культури, виділяються певні типи соціальної та культурної систем, підкреслюється їх своєрідність, а в деяких випадках і висувається ідея замкнутості, локальності культур і цивілізацій.

Термін "цивілізація" походить від латинського "цивільний". Таким чином, формування цивілізації пов'язано з появою держави, правових норм, що прийшли на зміну культурним традиціям, коли життя було обумовлене силою звички. Активне використання терміну почалося у 18-му столітті у Франції. Просвітителі цього періоду позначали словом "цивілізація" ідеальне суспільство, засноване на засадах розуму.

У західній соціології прихильниками теорії культурно-історичних типів були німецький вчений О. Шпенглер і англійський історик А. Тойнбі.

А. Тойнбі запропонував розглядати історію змін в житті суспільства на основі цивілізаційного підходу - як нелінійний процес формування послідовних неповторних цивілізацій.

Цивілізація, за Тойнбі, - стійка спільність людей, об'єднаних духовними традиціями, подібним способом життя, географічними, історичними рамками. Згідно Тойнбі цивілізації можуть бути основними і локальними. Основні цивілізації залишають яскравий слід в історії людства, побічно впливають (особливо релігійно) на інші цивілізації. Локальні цивілізації, як правило, замикаються в національних рамках.

До основних цивілізацій відносяться (відносилися): шумерська; вавилонська; мінойська; еллінська (грецька); китайська; індуська; ісламська; християнська; деякі інші цивілізації. Локальних (національних) цивілізацій, які заслуговують на увагу, за Тойнбі, у історії людства налічувалося понад 20 (американська; німецька, російська і т.д.).

Розвиток суспільства окремої цивілізації будується за схемою "виклик - відповідь". Рушійними силами є: виклик, кинутий цивілізації ззовні (невигідне географічне становище, відставання від інших цивілізацій, військова агресія); діяльність талановитих, богообраних осіб (великих людей).

За своєю внутрішньою структурою цивілізація складається з: творчої меншості; інертної більшості. Творчу меншість веде за собою інертна більшість, що б дати відповідь на виклики, кинуті цивілізації. Творча меншість не завжди може визначити життя більшості. Більшість схильна "гасити" енергію меншості, поглинати його. У цьому випадку розвиток припиняється, починається застій.

Кожна цивілізація у своїй долі проходить чотири стадії: зародження; зріст; надлом; дезінтеграція, що завершується смертю і повним зникненням цивілізації. Цивілізації кінцеві в своєму існуванні. Подібно людям, вони народжуються, ростуть, живуть і вмирають. Коли творча меншість, яка очолює цивілізацію, виснажується, цивілізація вироджується і або гине, або понуро животіє. Прикладом загиблої цивілізації є Стародавній Рим, правителі якого загрузли в розпусті, виродилися, що і призвело до загибелі цивілізації.

О. Шпенглер запропонує *культурологічний підхід*. Центральним поняттям такого підходу є культура як набір явищ матеріалу і духовного життя, традицій.

Усього Шпенглером було виділено вісім культур: індійська; китайська; вавилонська; єгипетська; антична; арабська; російська; західноєвропейська. Цивілізація в рамках культурологічного підходу - вищий рівень розвитку культури, завершальний період, що передуює її смерті. Культурологічний підхід був особливо популярний в Європі в першій половині ХХ століття.

Своєрідну концепцію культурно-історичних типів розвивав П.А.Сорокін. В якості таких типів він розглядав соціокультурні суперсистеми. Теорія культурно-історичних типів П.А.Сорокіна принципово відрізняється від теорій подібного типу О. Шпенглера і А.Тойнбі тим, що Сорокін допускав наявність прогресу в суспільному розвитку й відзначав певні риси нової цивілізації, що формується, об'єднуючи все людство.

Із розглянутих вище моделей розвитку суспільства ближче всіх до природничо-формаційного підходу до суспільства, що відрізняється від абстрактних підходів інших філософських теорій. Властиві йому обмеження, частково долаються на основі врахування особливостей стадій розвитку цивілізації, суспільства в цілому.

3. Філософські теорії соціального розвитку розрізняються:

- способами пояснення, наприклад, матеріалістичні теорії всі суспільні явища пояснюють економічними, природними та іншими факторами, незалежними від свідомості людей, навпаки, ідеалістичні теорії всі суспільні процеси пояснюють волею, свідомістю і іншими ідеальними факторами;

- керівної ідеєю, підходом, наприклад, позитивізм намагається виявити в суспільстві закони, подібні природним, і ігнорує специфіку суспільства, а філософія життя, навпаки, протиставляє суспільство й природу;

- залежністю від використаної моделі, наприклад марксизм дає модель єдиного суспільства, що розвивається, зі взаємозв'язаними етапами формаціями. Теорія замкнутих цивілізацій або суперкультур заперечує єдність і спадкоємність. У філософії не існує моделі, принципу, підходу пояснення громадських явищ, які б мали абсолютну перевагу та безперечну істинність. У кожній філософській концепції є раціональне зерно й слабкі місця. Їх вивчення важливе не для остаточного вирішення громадських проблем, а для розуміння ходу людської думки та для вироблення власного пояснення та рішення сучасних приватних проблем розвитку суспільства.

6.1.3. Проблема суспільного прогресу

1. Як співставити розвиток науки та техніки з гармонійним розвитком людини і навколишньої її природи, без чого прогрес стає безглуздим. Тут можна виділити наступні філософські аспекти цієї проблеми:

- Джерело суспільного прогресу в загальному вигляді як протиріччя між матеріальними й духовними потребами людини та можливістю їх задоволення. Це співвідношення мети (ідеалу) і результату. Прогрес може служити поштовхом переходу до іншої громадської системи, що оцінюється як більш прогресивна.

- Сучасне розуміння прогресу пов'язаного з розумінням: людини як найвищої цінності для людини і держави; свободою людини від поневолення, насильства; гармонізації його стосунків із природою; високим рівнем науки й техніки, для вирішення проблеми споживання, здоров'я, відпочинку, розвитку творчих здібностей особистості т.д.

Якщо припустити, що крім європейської цивілізації, запрограмованої на розвиток, прогрес, підкорення природи, можливі й інші типи цивілізацій із іншою орієнтацією, наприклад, на гармонію людини з природою, тоді прогресистський ідеал втрачає свою загальність. Таким чином, абсолютного критерію (оцінки) прогресу немає.

2. Характер здійснення революційних або еволюційних перетворень ставить проблему насильства та ненасильства в суспільному житті. Насильство - застосування тієї чи іншою соціальною групою різних засобів примусу щодо інших соціальних груп. У соціальній практиці насильству часто відводили вирішальну роль (завоювання влади, підтримання панування, перебудову економіки, нав'язування певної ідеології). У деяких громадських системах насильство є визначальним компонентом суспільного життя, наприклад, у тоталітарних режимах. Тут насильство визначають: як спосіб прогресивних перетворень, як механізм здійснення історичної необхідності, наприклад, у ході соціальної революції. Ця точка зору присутня в ряді революційних теорій, зокрема, у марксизмі.

Сучасний етап існування людства, враховуючи незмірно збільшені засоби насильства, наприклад, озброєння, і зростаючу небезпеку їх застосування, а головне їх неефективність, вимагає виключити насильство як спосіб вирішення проблем із суспільного життя.

Ненасильство - принцип цивілізованого вирішення протиріч і проблем, норма гуманних людських стосунків. Існує теорія ненасильства, розроблена теоретиками. Серед них Махатма Ганді (1869 -1948), Лев Миколайович Толстой (1828 -1910), Мартін-Лютер Кінг (1920 -1968).

Теорія ненасильства відкидає як насильство, так і пасивність, непротивлення у відповідь на застосування насильства. Ненасильство передбачає активність у різних формах співробітництва, масовості, мужності, напруги сил та ін.

Сучасний етап суспільного життя вимагає відмови від революційних, насильницьких форм вирішення проблем і переходу до ненасильницьких і еволюційних. Ефективність концепції ненасильства обумовлена, як зазначалося, історичною перспективою еволюції.

6.1.4. Проблема суспільної закономірності¹.

1. Сутність проблеми суспільної закономірності: чи існують закони розвитку або функціонування суспільства подібно до законів природи, або такі закони відсутні.

Є два протилежні підходи до вирішення цієї проблеми. 1) Історія суспільства являє собою сукупність подій, дій, утворень, кожне з яких має власне неповторне обличчя й тому своє особливе місце в історії. Оскільки немає повторюваності, неможливо сформулювати закони, подібні природним. Генріх Ріккерт (1863 - 1936 рр.), Вільгельм Вінде́льбанд (1848 - 1915 рр.) та ін., що належать до баденської школи неокантіанства, відстоюючи особливість суспільно-історичних наук, підкреслювали, що тут можливий лише опис одиничних фактів, а не пояснення фактів, як в природознавстві. Ріккерт доводив, що якщо й можна говорити про особливі історичних законів, то це - зв'язок подій із цінностями цієї епохи, завдяки чому події стають значущими, набувають сенсу. 2) Представники іншого підходу, розуміючи, що в суспільстві та історії є своя особливість, виходять із наявності певної повторюваності, а, отже, закономірності суспільно-історичного процесу. Наприклад, теорії кругообігу (Віко, Тойнбі) вважають закономірний характер піднесення й занепаду суспільного життя.

Концепції географічного детермінізму (Монтеск'є, Гердер) виходять з закономірної залежності суспільства та навіть психології людей від географічних умов. Гегелівська філософія представила закономірність суспільного розвитку як самореалізацію світового розуму.

Марксистська теорія представила розвиток суспільства як природно - історичний процес зміни способів виробництва матеріальних благ, хоча й здійснюваний людьми в їх практичній діяльності, але в цілому не залежить від людських цілей і бажань, а йде об'єктивно закономірно.

2. Філософський аналіз суспільства вказує особливості суспільних явищ, спрямованість громадських змін - їх тенденцій і дає розуміння суспільно-історичного процесу, у тому числі і його закономірностей розвитку на основі об'єктивних і суб'єктивних умов життя суспільства.

У суспільному житті до об'єктивних умов відносять: природно-кліматичні чинники, які людина використовує в організації суспільного життя, наприклад, розселяється в більш сприятливих кліматичних умовах, виробництво організує з урахуванням корисних копалин. Рівень розвитку виробництва, наприклад, економічні або технологічні моделі можуть бути реалізовані тільки на основі цього рівня техніки. Рівень науки, культурні норми, духовний потенціал, громадську думку та інші не тільки речові, а й духовні фактори, які є в наявності та як би стоять перед людиною або соціальною групою напередодні активних дій. До об'єктивних умов відносять навіть назрілі завдання й потреби громадських змін, що існують у свідомості суб'єкта діяльності.

Суб'єктивні умови (суб'єктивний фактор) - цілеспрямована діяльність мас, соціальних груп, партій, держави, окремих людей, їх свідомість, воля, вміння діяти. Об'єктивні умови та суб'єктивний фактор взаємопов'язані і взаємопроникають. Наприклад, ідея або теорія, реалізуючись на практиці або ставши надбанням умів, з суб'єктивної умови перетворюється в об'єктивне для наступних поколінь.

Багато теоретиків соціальної філософії формулюють закон зростання ролі суб'єктивного фактора в суспільному розвитку. Дійсно, чим далі вперед йде людство, тим сильніше його вплив на навколишні умови, на суспільство й на саму людину.

6.1.5. Соціальна структура суспільства

Соціальна структура складається з елементів соціальної системи, де головну роль відіграють соціальні відносини між соціальними суб'єктами індивідами, групами, класами, націями, державними інститутами та ін.

Соціальні відносини складаються в залежності від умов існування суб'єкта, і його положення в суспільстві й визначаються економічними відносинами, політичним ладом, а також професійними, національними, культурними, статевими взаємозв'язками.

Соціальна структура багато в чому залежить від соціально-класових спільностей каст, станів, класів.

Каста - соціальна спільність, що закріплює людей за особливою сферою діяльності за допомогою релігійних вірувань. Приклад - жерці в Стародавній Індії, де кастовий поділ визначало суспільне життя.

Стан - соціальна група з юридично закріпленими правами та обов'язками, наприклад, дворянство, селянство та ін. Становий розподіл визначало суспільне життя в середньовічній Європі, а в Росії аж до ХХ століття.

Класи - соціальні спільності, що виникають на основі поділу праці та розрізняються власністю на засоби виробництва й продукти праці. Наприклад, феодала, які володіли землею, кріпаками та здебільшого вироблених ними товарів. Велику роль у історії Нового часу зіграли стосунки між буржуазією та пролетаріатом як основними класами того часу.

Визначальну роль в житті сучасних суспільних систем відіграють середні шари: працівники сфери обслуговування, особи вільних професій, працівники та менеджери різноманітних фірм і т.д. Це люди володіють середньої власністю або середніми доходами.

До соціальних спільнот відносять і окремі соціальні групи, що розрізняються за родом професійних занять або сфери діяльності: інженери, вчені, художники, студенти, домогосподарки та ін. В окремі історичні періоди вони можуть відігравати значну роль в суспільному житті, наприклад, рух студентства в Західній Європі в 60 - 70-ті рр. ХХ ст.

Особливу роль відіграє досить велика, особливо в сучасних умовах, соціальна спільність - інтелігенція, головною відмінною ознакою якої є розумова праця. Інтелігенція головний носій духовної культури.

У соціальній структурі розрізняють соціально-демографічні групи, об'єктивно складаються: за єдиними демографічними ознаками, наприклад, за статтю - чоловіки і жінки, за віком - діти, молодь, зрілі, літні, люди похилого віку. Головне - не фізіологічне відмінність, а соціальна роль, стереотип поведінки, специфіка інтересів, смаків, дорослість, зрілість і т.д.

Виділяють і соціально-історичні спільності людей: народності, нації, що розрізняються культурою, мовою та мають історичні рамки; природні спільності - етноси, пов'язані єдністю походження, психології, і що є основою для народностей і націй.

6.1.6. Особистість та суспільство

1. Намагаючись зрозуміти сутність людини необхідно враховувати, що людина володіє не тільки зовнішніми, а й внутрішніми, прихованими характеристиками, які в своїй сукупності формують його певний образ, який відображається в таких поняттях, як індивід, індивідуальність, особистість.

Індивід - це узагальнений образ конкретної людини.

Індивідуальність характеризує людину як носія тих чи інших специфічних рис.

У понятті "особистість" сутність людини розкривається на основі її соціальних якостей. Це дозволяє говорити про особистості, маючи на увазі людину в тій чи іншій

системі суспільних відносин. Будь-яка особистість характеризується свідомо-вольовою активністю, в основі якої лежить раціональна діяльність.

Поняття "індивід" і "індивідуальність", що допускають широке тлумачення, можуть бути застосовані не тільки до людини, поняття ж "особистість" завжди пов'язане з людиною як суспільною істотою.

2. Співвідношення особистості і суспільства - одна з центральних проблем соціальної філософії:

- Як впливає суспільство на особистість, як складається соціальний характер?
- Що є метою суспільного розвитку: інтереси суспільства, нації, держави або благо окремої особистості?
- Як повинні бути організовані люди - вільно або примусово?

Суспільство впливає на особистість через - механізм соціалізації, тобто - засвоєння індивідом певної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють йому бути повноправним членом цього суспільства. Соціалізація включає неусвідомлені процеси засвоєння й усвідомлені - через власний вибір особистості, наприклад, вибір життєвої позиції.

Результатом соціалізації є соціальний характер особистості, який відрізняється від індивідуального характеру. Якщо індивідуальний характер пов'язаний із природними задатками, індивідуальними схильностями, самовихованням, то соціальний характер складається в результаті тих норм і цінностей, які існують в цьому суспільстві в цей час. Так, якщо принципом організації життя є економічний успіх, прибуток, то соціальний характер буде орієнтований на володіння, накопичення. Тоді нормою буде егоїзм, себелюбство, байдужість до інших людей, а винятком або навіть патологією буде альтруїзм, взаємодопомога, безкорисливість.

Специфіка соціального характеру в тому, що індивіди хочуть робити те, що їм необхідно робити при певній організації суспільного життя, хоча цієї необхідності не усвідомлюють, наприклад, хочуть робити кар'єру, якщо це європейці ХХ в, або займатися медитацією, якщо це індійський йог ХІІІ століття.

3. Рішення проблеми суспільства та особистості багато в чому залежало від двох уможлиблюючих моделей суспільства: розгляд суспільства як сукупності соціальних атомів - індивідів або як цілого, що не зводиться до індивідуального.

Якщо суспільство - сукупність індивідів, то кожен із них вільний, незалежний, а громадські установи, наприклад, держава, виникають як домовленість між людьми і, отже, має захищати їх інтереси, які є метою суспільства.

Якщо суспільство - ціле, тоді індивід - його гвинтик, підлеглий цілому, і завдання індивіда - служіння суспільству, а благо суспільства понад усе, понад життя, щастя індивіда. Перша позиція більше тяжіє до демократичного режиму, друга - до тоталітарного.

6.1.7. Проблема свободи особистості

Проблема свободи особистості вирішується в різних філософських навчаннях по-різному, але завжди свобода пов'язана з відповідальністю, проявом цього є соціальний вибір особистості.

Свобода особистості - здатність діяти у відповідності зі своїми інтересами та цілями. Оскільки особистість живе в певному природному, соціальному, культурному середовищі, то, по-перше, змушена рахуватися з ним і, по-друге, багато її бажань, інтересів, цілей, потреб обумовлені цими об'єктивними обставинами. Вони накладають обмеження на свободу особистості. Можливі й самообмеження, пов'язані, наприклад, із певною моральною позицією.

Особистість вільна у виборі цілей, а також засобів їх досягнення, оскільки завжди існує кілька можливостей. Досягнення мети тим краще, чим краще усвідомлені умови та засоби. Тому в деяких філософських системах, наприклад, в марксизмі, ступінь свободи пов'язується з досягненням мети. Звідси свобода визначається як пізнана необхідність, вміння діяти зі знанням справи і розумінням того, як це потрібно.

Однак, в інших філософських системах свобода співвідноситься не з результатом, а з устремлінням, із відношенням індивіда до чого-небудь. Тоді свобода зв'язується з можливістю діяти всупереч обставинам. Наприклад, у Ж. П. Сартра, яким він (індивід) себе вільно вибирає, а в іншого видатного французького екзистенціаліста - А. Камю - свобода є потреба самовираження особистості.

З одного боку, рівень суспільного розвитку визначає ступінь свободи особистості, оскільки розвинені суспільні системи виробництва, освіти, політики, мистецтва та інших сфер надають більше можливостей для особистості. З іншого боку, ступінь свободи особистості та її зростання забезпечує розвиток суспільства.

Чим вище ступінь свободи, тим сильніше вплив особистості на суспільні процеси, наприклад, розвинена демократія забезпечує умови для активного впливу виборців на органи влади. Свобода вибору народами власних соціальних систем, як і свобода вибору особистістю своєї долі - одна з рушійних сил історії.

Свобода особистості покладає на неї моральну та соціальну відповідальність, яка прямо пропорційна свободі. Витримати вантаж свободи, відповідальності нелегко. Тому нерідко відбувається, кажучи словами американського філософа Е. Фромма, втеча від свободи, коли індивід перекладає тягар відповідальності на соціальні структури, ховаючись у них, тобто віддаючи вирішення своєї долі партії, вождю і т.д.

Проявом свободи є соціальний вибір - вільний самопримус особистості. На вибір впливає оцінка особистістю себе, свого становища. Оцінка залежить від системи цінностей особистості, яка формується як соціальним впливом, так і самовихованням. Тому вибір завжди має соціокультурну основу та може бути спровокований пропагандою, громадською думкою, але в будь-якому випадку це - власний вибір особистості, за який несе відповідальність саме вона. У той же час, оцінюючи відповідальність особистості, важливо врахувати ситуацію вибору, тобто не завжди справедливо сказати: "сам винен".

6.2. Філософія економічної сфери життя суспільства

1. Економічна сфера - базова, яка визначає в житті суспільства. Економічну сферу утворює економічний простір - той, у якому відбувається господарське життя, діяльність інститутів управління економікою, спосіб виробництва матеріальних благ.

У філософському міркуванні про економіку важливе розуміння ролі людини з його потребами та інтересами, а також людських спільнот (наприклад, сімей, громад, народів, країн, людського роду), цілісність яких забезпечується громадським виробництвом, тобто спільною діяльністю, спрямованою на виробництво, підтримку та відтворення їх життя.

У процесі господарської діяльності людина проявляє себе як громадська продуктивна сила, а в їх елементарному виконанні - як природна продуктивна сила, нічим, по суті, не відрізняючись від інших природних продуктивних сил (тварин, рослинних і ін.).

Філософія економіки, також як і економічна наука, вивчає економічну реальність у суспільстві. Вперше така реальність була вивчена А. Смітом, Д. Рікардом. Величезну роль у подальшому вивченні економічного та всього суспільного життя зіграли К. Маркс, Ф. Енгельс і сучасні теоретики, що досліджують економічне життя суспільства.

Основні складові економічного життя:

- повторювана послідовність процесів виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ, необхідних для продовження життя людської спільності;
- прийняття рішень щодо ведення господарства та їх виконання, яке передбачає відповідальність за прийняті рішення та наслідки їх реалізації.

2. Сукупність матеріально-технічних засобів виробництва та людей, здатних приводити їх в дію, становить продуктивні сили суспільства.

У процесі виробництва складаються різноманітні виробничі відносини між людьми в тому числі: виробничо-технологічні, організаційно-економічні та соціально-

економічні. Якщо виробничо-технологічні відносини значною мірою визначаються характером і рівнем розвитку техніки та виробничої технології, то організаційно-економічні та особливо соціально-економічні відносини включають в себе відносини, що виникають у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання благ і послуг, що створюються в процесі виробництва. Уся система названих відносин регулюється соціальними нормами й нормами права та залежить від форм власності на засоби виробництва.

Суспільне багатство створюється працею людини. Праця, як перетворення зовнішньої природи й суспільних відносин, не тільки, основна умова людського існування, а й умова освіти сучасного біологічного типу людини як суспільної істоти. Поза межами праці неможливо ні життя суспільства, ні буття кожної окремої людини. У Святому Письмі сказано: "Усе, що в силі чинити рука твоя, те і роби" (Екл. 9: 10). Праця розвиває та возвеличує людину, стверджує його власну гідність. Навіть раб, за словами Г. Гегеля, вимушений працювати на пана, врешті-решт підноситься над останнім, перетворюючись на справжнього пана, а пан, лише насолоджується плодами чужої праці, стає залежним від свого раба, стає рабом раба.

Дозрівання праці - історичний процес, який завершується в умовах, коли він перестає бути тільки засобом підтримки фізичного існування. Зріла праця - це праця заради потреби в творчому самовираженні.

Характерна особливість праці людини - його продуктивність, обумовлена творчими устремліннями та потребою суспільного самоствердження.

Розвиток трудового процесу обумовлено *технікою*.

Стосовно сфери матеріального виробництва, поняття техніки (від грец. «техне» - мистецтво, майстерність, вміння) позначає засоби та знаряддя виробництва, а також прийоми та операції, вміння та мистецтво здійснення трудового процесу.

У більш широкому розумінні «техніка» є:

- область знання, що виступає як сполучна ланка між емпіричним і теоретичним знанням;

- область людської діяльності (включаючи всі можливі засоби та процедури), спрямованої на зміну природи й панування над нею у відповідність до потреб людини;

- сукупність умінь і навичок, що складають професійні особливості того чи іншого роду діяльності (досконале володіння навичками);

- мистецтво, майстерність людини, що займається цією діяльністю.

Вплив техніки на економічне життя суспільства пов'язано з тим, що вона поширює свій вплив на органічну та неорганічну природу.

Вплив техніки на суспільний розвиток зростає в умовах науково-технічної революції. Людство опиняється у все більшій залежності від наслідків технічного розвитку, як в області економіки, так і в інших сферах суспільного життя. Техніка нашого часу непорівнянна з технікою минулих століть і відповідальність людини за її використання безперервно зростає.

3. Збереження та використання створеного попередніми поколіннями надбання та розвиток продуктивних сил суспільства призводить до зростання суспільного багатства, у результаті чого виникає інститут власності як найважливіший інструмент та стимул суспільного виробництва.

У розвиненому вигляді власність означає право володіння, розпорядження та використання певної частки суспільного багатства. Вона поширюється не тільки на засоби виробництва, а й на предмети споживання та вироблений продукт. Відносини власності, спочатку спираються на право сили, авторитет і звичай, в подальшому набувають юридичну форму.

Власність визначає, хто володіє економічною владою, кому дістаються доходи від господарської діяльності. Вона існувала та існує в різних формах, що вирішальним чином визначає й саму форму суспільного виробництва.

6.2.1. Основні проблеми економічної сфери життя суспільства

Економічне життя суспільства є процесом, у якому перетинаються, існують у єдності безліч факторів, у тому числі, правових, моральних, ідеологічних, психологічних.

Філософсько-економічне мислення протягом століть концентрувало свою увагу на дискусії про протилежності історичної ролі приватної та суспільної власності. Однак, практика країн, які йшли по шляху комуністичних перетворень, показала, що надія тільки на громадську власність виявилася безперспективним у практичному відношенні.

Соціальне значення власності добре визначено Ж.Ж. Руссо "Власність - це справжня підстава громадянського суспільства та справжня порука в зобов'язаннях громадян, бо якби майно не було заporукою людей, то не було нічого легше, як ухилитися від своїх обов'язків і насміятися над законами".

Власність - дуже складне явище, яке з різних сторін вивчається кількома громадськими науками, тому терміном "власність" позначаються зовсім однакові поняття. Для розгляду власності як проблеми економічної сфери життя суспільства найкраще підходить поняття власності в економічному сенсі, коли вона виступає у вигляді реальних стосунків між людьми з присвоєння та господарського використання всього майна.

Слід також мати на увазі і юридичне розуміння власності як право кожної людини, що входить до складу того чи іншого співтовариства (сім'я, акціонерне товариство тощо), володіти, користуватися та розпоряджатися благами, законно їм придбаними.

Власність виступає як особлива форма соціальних відносин. Існування її передбачає, що має право власності на будь-яке майно (ділянка землі, будинок, автомобіль і т.п.), має право вважати, що будь-який інший чоловік, або суспільство в цілому зобов'язані утримуватися від того, щоб втручатися в проблеми володіння власністю.

Однак, в умовах державно-правового регулювання суспільного життя власність передбачає публічно-правову обмеженість свавілля власника, накладаючи на нього певні обов'язки дотримання інтересів суспільства та виконання, що лежать на власника обов'язків (наприклад, щодо належного збереження художніх цінностей, що мають значення для культури суспільства в цілому).

Держава може втручатися в права власника, обмежувати його свободу в користуванні та розпорядженні власністю, може також позбавити власника його права власності в тому випадку, якщо її використання завдає шкоди людям, у т.ч. навколишньому природному середовищу.

Розглядаючи питання про співвідношення приватної та суспільної власності, слід мати на увазі, що суспільні потреби найкращим чином задовольняються шляхом використання всього різноманіття форм власності:

- приватної;
- колективної - колективу орендарів, акціонерних та ін., господарських товариств, об'єднань, кооперативів, різних організацій, у тому числі, партій, які є юридичними особами;
- загальнодержавної власності - майна Збройних сил, служби безпеки, прикордонних і внутрішніх військ, енергетичної системи, транспорту загального користування, власності державних банків та ін.;
- комунальної власності - майна адміністративно-територіальних одиниць та їх органів, кошти місцевих бюджетів, житлово-комунального господарства, закладів освіти та культури тощо.

Різнманіття форм власності обумовлено суспільними потребами та логікою суспільного розвитку.

Важливе значення має питання про приватну власність, яка існує поряд з державною (громадською). Приватна власність є потужним джерелом продуктивності

праці та вільної господарської ініціативи й сприяє самореалізації духовних і фізичних сил особистості. Реальне буття особистості так чи інакше пов'язане з його власністю.

Економічне життя, розвиток економіки безпосередньо пов'язаний із поведінкою і психологією людей, із їх моральним свідомістю.

Сучасний менеджмент (наука про раціональну організацію та управління фірмою, націлену на підприємницький успіх) приділяє особливу увагу психологічним факторам. Нині загально визнано, що успіх у бізнесі майже повністю визначається вмінням менеджера спілкуватися з кожним співробітником із урахуванням його особистісних психологічних якостей.

Психологічні чинники виробничо-економічних відносин безпосередньо пов'язані з моральністю людини. Можна сказати, що сутність морального рішення безлічі економічних проблем полягає у внутрішньому зв'язку їх з життєвими інтересами та цілями людини. Моральна поведінка несумісна: з користолюбством, із проявами корупції, зі злочинами проти людяності.

Усвідомлення морально-психологічних основ економічного життя суспільства проявляється сьогодні в теоріях "соціальної людини". Людина у сфері економіки розглядається в цих теоріях як керується в своїй діяльності гігієнічними і мотиваційними чинниками. Гігієнічні фактори: психологічні доміанти, що створюють настрій на працю. У їх числі: стиль керівництва, управлінська доктрина компанії, заробітна плата, умови праці, міжособистісні відносини, соціальний стан працівника, гарантія збереження роботи, стиль особистого життя. Мотиваційні чинники: трудові успіхи працівника, визнання його заслуг, надання самостійності, службовий ріст, професійна досконалість, збагачення праці елементами творчості.

6.3. Філософія політичної сфери життя суспільства

6.3.1. Сутність і основні контури політичної сфери життя суспільства

1. Політична сфера життя суспільства являє собою багатоякісне суспільне утворення. Їй належить дуже важлива роль у житті суспільства. Концентруючи в собі інтереси різних спільнот, і, перш за все економічні, політична сфера відкриває шлях реалізації об'єктивних закономірностей суспільного життя.

Елементом у дослідженні політичного життя суспільства є філософія. У центрі її уваги - не конкретні політичні ситуації, а природа політичного життя в цілому, наприклад: не конкретне держава або владна структура, а природа держави та влади; не конкретне війна, а природа війни.

Філософія покликана осягати сутність політичного. В її завдання входить з'ясування суті влади та владних відносин, держави, демократії, політичних режимів та ін. Вона займається проблемами, пов'язаними з співвідношенням: цілого та приватного, загального та індивідуального, теорії та практики, свободи, справедливості, рівності й т.д. у світі політичного.

Основні особливості політичної сфери суспільства проявляються в її організації, свідомо та цілеспрямовано створюваної людьми для координування, напрямки, керівництва й т.д. загальними справами та інтересами.

Політична організація характеризується такими ознаками, як існування об'єднань людей, наявності принципів, норм, правил і т.д., вона має свої фінансові кошти й матеріальні ресурси (будівлі, лінії комунікацій, оргтехніку тощо), а також ідейно-духовного початку. Усі ці компоненти політичної організації суспільства нерозривно пов'язані, взаємопроникають один одного.

Політична організація, виконує наступні функції: інтегративну (об'єднавчу), мобілізаційну, регулятивну, стратегічну, ціннісну, охоронну та ін.

Залежно від політичного режиму в суспільстві політична організація суспільства буде мати тоталітарний, авторитарний або демократичний характер.

2. Політична сфера життя суспільства в сутнісному відношенні характеризується не тільки своєю політичною організацією, а й політичною системою. Така система включає в себе політичну організацію, різних осіб, соціальні інститути (наприклад,

організації та фонди, що займаються вивченням громадської думки та ін.), Неформальні та неурядові чинники, що впливають на виявлення та постановку проблем, на вироблення й реалізацію рішень у сфері державних відносин .

Наявність політичної системи призводить до того, що в повній мірі місце тієї або іншої політичної організації може бути оцінено лише тоді, коли розкривається її своєрідна позиція в рамках політичної системи. Наприклад, партії не просто висловлюють інтереси тієї чи іншої групи громадян. В умовах парламентаризму ці партії виступають своєрідним додатком держави, будучи тим механізмом, який дозволяє соціальній групі приводити до державного управління суспільством своїх представників.

6.3.2. Політична влада, її місце в житті суспільства.

Гуманізм і мораль у політиці

1. Держава в широкому сенсі - спільність людей, що надається та організована органом вищої влади й проживає на певній території. Вона тотожна країні й політично організованому народу. У цьому значенні говорять, наприклад, про російську, українську, американську, німецьку державу, маючи на увазі все що представляється цим суспільством.

Держава у вузькому сенсі розуміється як організація, система установ, які мають верховну владу на певній території. Вона існує поряд із іншими політичними організаціями партіями, профспілками й т.п.

Слід підкреслити, що держава - інститут публічної влади, йому притаманні владні функції, що поширюються на все суспільство. Система державної влади включає в себе певні структурні компоненти, завдяки яким вона й функціонує як політична влада.

По-перше, це апарат політичного управління, що представляє собою об'єднання людей, професійно зайнятих політико-управлінською діяльністю.

По-друге, держава спирається на ідеологічну програму політичної влади: проголошені цілі, завдання діяльності політичних інститутів, оцінки сучасної дійсності, завдання її перетворення. Програма політичної влади є потужним засобом політичного управління суспільством.

По-третє, держава спирається на систему права, вона видає закони, обов'язкові для всіх.

По-четверте, у систему державної влади входить матеріальне забезпечення, у тому числі за допомогою податкової системи, державних боргових зобов'язань, що забезпечують фінансову базу державної діяльності.

По-п'яте, у систему державної влади входить територіальний поділ суспільства, що дозволяє охоплювати державі своїм впливом все населення країни.

Держава виникає на базі класових протиріч і зовні виступає як орган, "стримування" зіткнення класів. Однак, держава є тим інститутом, за допомогою якого економічно панівний клас стає панівним політично та юридично.

2. Разом із тим не можна заперечувати й того, що держава є органом, керуючим справами всього суспільства. Щоб держава могла виконувати функцію управління, у тому числі забезпечення панівних позицій економічно пануючого класу вона, повинна мати таку форму, коли б вона співвідносилася з усім суспільством і мала можливість впливати на все суспільство.

Влада взагалі - це вольове відношення між людьми при якому один пануючий суб'єкт впливає на іншого з метою змусити його діяти певним чином. Влада має властивість примусовості.

Політична влада - поняття, яке фіксує сукупність механізмів і засобів, способів визначального впливу політичних суб'єктів, у першу чергу держави, на поведінку соціальних спільнот людей, організацій із метою управління, координації, узгодження, підпорядкування інтересів усіх членів суспільства єдиної політичної волі за допомогою переконання та примусу .

Переконання та примус виступають у поєднанні, у взаємодії. У конкретних історичних умовах ця єдність може порушуватися й може превалювати метод переконання або примусу. Залежно від домінуючої ролі переконання або примусу виділяють основні форми політичної влади: тоталітарна, авторитарна, демократична.

Політична влада існує як політико-державна та політико-недержавна (влада політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів, влада органів місцевого самоврядування тощо). Кожен із інститутів влади внутрішньо розчленовується на окремі свої складові. Так, державна влада ділиться на законодавчу, виконавчу й судову. Виділяються різні рівні влади: державний, регіональний та місцевий.

Політична влада здійснюється за допомогою політики (грец. "політика" - мистецтво управління державою). Метою політики є збереження або створення найбільш прийнятних для певних соціальних шарів або класів, а також для суспільства в цілому умов і способів здійснення влади.

У структурі політичної діяльності проглядаються три основних елементи:

1) уміння ставити найближчі (тактичні) й перспективні (стратегічні) реальні цілі та вирішувати завдання, із огляду на співвідношення соціальних сил, можливості суспільства;

2) вироблення ефективних методів, засобів, форм організації соціальних сил для досягнення поставлених цілей;

3) відповідний підбір кадрів і їх розстановка.

Політична влада здійснюється під керівництвом політиків. Політична мудрість складається з досвіду та сили особистого інтелекту, здатності прогнозувати розвиток ситуації та робити випереджальні кроки. Справжній політик користується повагою, перш за все завдяки конструктивності свого мислення, широти і культури духу. Для мудрого політика важливий не тільки глобальний, а й диференційований підхід, що враховує унікальне в подіях та людях.

Таким чином, політична влада реалізується шляхом осмислення тих політичних умов, в яких вона здійснюється, і її завдання полягає в тому, щоб привести її у відповідність з можливостями та потребами, існуючими в цей момент у суспільстві.

3. Гуманізм у політиці виражається в формах її організації, цілях і змісту, а також у засобах політичної діяльності. У сучасних умовах найбільш гуманною організацією політики є демократична політична система, що базується на визнанні свободи та рівноправності всіх громадян, підконтрольності влади населенню, повазі гідності та правах людини.

Стосовно до цілей і змісту політики гуманізм проявляється в її спрямованості на: реалізацію інтересів людини; підвищення добробуту та поліпшення умов життя населення; зміцнення соціальної справедливості та миру в державі й на планеті в цілому.

Гуманізм у засобах проявляється в усуненні найбільш жорстоких, варварських форм політичного протистояння: воєн, застосування зброї масового знищення ядерного, хімічного, бактеріологічного, екологічного й т.п. У заборону тортур та інших засобів, що руйнують особистість або таких, що принижують людську гідність. У відмові від духовного насильства - маніпулювання свідомістю та поведінкою людей за допомогою спеціальних засобів обману. Гуманізм надає реальний вплив на політику та суспільство перш за все через моральність, мораль і право.

Роздуми про політику й мораль зумовлює постановку питання чи можлива моральна політика. В історії суспільної думки сформувався моралізаторський підхід до політики, суть якого в орієнтації на політику, що має тільки високоморальні цілі (загальне добро, справедливість і т.д.). Однак, життя показало, що спроби підпорядкувати політику моральності прирікають її на неефективність, компрометуючи тим самим і мораль, і політику.

Наприклад, політичний тиск із метою приборкання потенційного (або реального) агресора може відбуватися у формі деякого обмеження його прав і державного

суверенітету. Потенційний агресор зловживає нормами міжнародного права та моралі й здійснює свої агресивні наміри (Німеччина перед II Світовою війною). Справедливим було б рішуче присікти наміри Гітлера та його спільників, навіть якби це й суперечило нормам абстрактної справедливості й права. У той же час спроби звільнити політику від моральних оцінок, поставити її по той бік добра і зла виявляються лише виправданням антигуманних цілей і дій. Такі спроби не сприяли політичного успіху в стратегічному плані.

Реальна політика дуже часто буває далека від моральності та вважається багатьма "брудною справою". Однак повністю відірватися від моралі політика не може, оскільки це в кінцевому підсумку призводить до деградації суспільства.

6.3.3. Типологія політичних систем. Тоталітаризм.

1. Використання поняття "політична система" стосовно до всієї політичної сфери життя суспільства, передбачає її розгляд як цілісного організму, що знаходиться в складній взаємодії з навколишнім середовищем.

Політична система по відношенню до суспільного середовища виконує ряд функцій:

- 1) Визначає цілі, завдання програми діяльності суспільства.
- 2) Мобілізує ресурси на досягнення поставлених цілей.
- 3) Інтегрує всі елементи суспільства за допомогою пропаганди цілей і цінностей, використання влади й т.д.
- 4) Здійснює обов'язковий для всіх громадян розподіл дефіцитних цінностей.

Політичні системи можуть класифікуватися за різними підставами. Так, за типом суспільства поділяються на: тоталітарні, авторитарні, демократичні. За характером взаємодії з середовищем - на відкриті та закриті. Із політичних культур і їх виразами в формах організації влади - на англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну та частково - індустріальну, тоталітарну. Критерієм їх розмежування служить політичний режим - характер і способи взаємин влади, суспільства (народу) й особистості (громадян).

2. Тоталітаризм як тип політичної системи виник у ХХ в. Поняття "тоталітаризм" (лат. "тоталіс" - весь, повний, цілий). Увів це поняття в політичний лексикон Муссоліні в 1925 р. Теорія тоталітаризму складалася в 40-50 рр. ХХ століття й отримала розвиток у наступні десятиліття.

Відмінними ознаками тоталітаризму є:

- прагнення до всеосяжної організованості суспільства;
- повного контролю над особистістю з боку влади;
- до радикального перетворення всієї суспільної системи відповідно до революційної за своїм характером соціальної утопії, яка не залишає місця для індивідуальної свободи та соціальних протиріч.

Тоталітарні погляди на розвиток суспільства, держави характерні для Геракліта, Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Г. Бабефа, Сен-Симона, Ж. Ж. Руссо, Фіхте, Гегеля, Маркса, Ніцше, Леніна та ін. мислителів.

Незважаючи на глибокі змістовні відмінності, тоталітарні концепції мають загальну підставу - утопію, в якій є образи досконалого, ідеального, гармонійного суспільного устрою. Утопія ототожнюється з абсолютною істиною.

Тоталітарна утопія представляється у формі ідеології, що обґрунтовує цілі колективних дій. Проголошується необхідність всеосяжного планування та необхідність всесильної влади, яка потребує масової підтримки. Усе це забезпечується за допомогою гіпертрофованого зростання інститутів влади та соціального контролю, а також систематичною обробкою населення. Будь-яке інакомислення придушується, культивується віра й на її основі - слухняність. Громадяни стають "гвинтиками" державної машини. Заради досягнення великої мети дозволено використовувати будь-які засоби, не рахуючись із витратами і цілями.

Тоталітарні системи виникають не стихійно, а на основі певного ідеологічного образу. Тоталітаризм - породження людського розуму, його спроба поставити під безпосередній раціональний контроль усе громадське й особисте життя, підпорядкувати його певним цілям. Тому при виявленні спільних рис цього типу політичної системи відправним пунктом є аналіз, лежить у її основі ідеології та суспільної свідомості.

В ідеології тоталітарна система черпає життєві сили. Ідеологія в цьому випадку виконує соціально-інтеграційну функцію, цементує людей у політичну спільність, мотивує поведінку громадян і державну політику.

Тоталітарна ідеологія запозичує в ряду релігійні ідеї про щасливе завершення історії в формі комунізму, тисячолітнього рейху й т.п.

Тоталітарна ідеологія пройнята патерналістським духом (від лат. "патернус" – батьківський, вітчизняний), поблажливим ставленням вождів, які спіткали соціальну істину. Ідеологія, як єдино правильне вчення, є обов'язковим до виконання.

Історія показала, що тоталітарна система має досить високу здатність мобілізації ресурсів і концентрації коштів для досягнення обмежених цілей, наприклад, перемоги на війні, оборонного будівництва, індустріалізації й т.д.

Деякі автори розглядають тоталітаризм як одну з політичних форм модернізації слаборозвинених країн.

6.3.4. Авторитаризм, його сутність та історичні перспективи

Авторитаризм - один із найбільш поширених типів політичних систем, який характеризується концентрацією влади в руках однієї людини або владного органу, але при наявності його певних обмежень.

Авторитаризм, як особлива форма політичного режиму, є властивістю будь-якої політичної системи, заснованої на домінуванні та нав'язуванні волі більшості. Форми авторитаризму - абсолютна монархія, диктатура та ін.

Авторитарній системі притаманні такі риси:

1) Автократизм (самовладдя) або невелике число носіїв влади. Це - монарх, тиран або група осіб (військова хунта, олігархічна група);

2) Необмеженість влади, її непідконтрольність громадянам. При цьому влада може правити за допомогою законів, але їх вона приймає на свій розсуд;

3) Опора (реальна чи потенційна) на силу, до масових репресій авторитарний режим може не вдаватися, але може на свій розсуд використовувати силу та примусити громадян до покорі.

4) Монополізація влади й політики, недопущення реальної політичної опозиції й конкуренції при авторитаризмі можливе існування партій і профспілок, але лише за умови підконтрольності їх владі.

5) Відмова від тотального контролю над суспільством, невтручання або обмежене втручання в економіку. Влада займається головним чином питаннями забезпечення власної безпеки, громадського порядку, оборони, зовнішньої політикою. При цьому влада може впливати на стратегію економічного розвитку, проводити активну соціальну політику, не руйнуючи механізми ринкового регулювання.

6) Рекрутування політичної еліти шляхом кооптації, призначення зверху, а не конкуренції.

Для авторитаризму характерна необмежена влада однієї особи або групи осіб, що не допускають політичну опозицію, але зберігають автономію особи та суспільства в позаполітичних сферах.

У XX столітті більшість авторитарних режимів у Азії, Африці й Латинській Америці виправдовували своє існування необхідністю національного звільнення та відродження. В останні десятиліття авторитарні політичні системи дуже часто використовують деякі демократичні інститути - вибори, плебісцити й т.п. - для додання собі респектабельності в очах міжнародної спільноти.

У сучасних умовах "чистий" авторитаризм, що не спирається на масову підтримку й деякі демократичні інститути, здатний перетворитися на кримінальний диктаторський режим особистої влади, щонайменше руйнівний для країни, ніж тоталітаризм.

Тому практичне завдання на шляху конструктивного реформування суспільства - домагатися поєднання авторитарних і демократичних елементів, підконтрольності влади громадянам. Демократично орієнтуються авторитарні режими приречені на перетворення в більш стійкий тип політичної системи - демократію.

Авторитаризм за своїми характерними рисами займає проміжне положення між тоталітаризмом і демократією. Це політична система перехідного типу.

6.3.5. Сутність демократії

1. Демократія в перекладі з грецького - народовладдя. Оскільки весь народ практично не може здійснювати владу, то під демократією розуміють: форму правління держави, що характеризується визнанням народу джерелом влади, рівноправність громадян, підпорядкування меншості до більшості при прийнятті рішень, виборність основних органів держави та інші характерні ознаки, основою яких виступає дотримання прав і свобод людини.

Відомі різні моделі демократії. Залежно від волі народу бувають демократії гомогенні (однорідні за складом) і конкурентні, політичної участі та елітарні (в яких влада здійснюється аристократією). Розрізняють демократію пряму, безпосередню й опосередковану, представницьку, коли владу здійснюють виборні органи й установи. До інститутів безпосередньої демократії відносяться референдуми, всенародні обговорення політичних питань та інші варіанти громадського волевиявлення.

До сучасних видів демократії відносяться ліберальна, колективістська та плюралістична.

Ліберальна (з лат. - вільний) демократія вперше сформувалася в Англії в епоху середньовіччя. Тут відбувається:

1) Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками - чоловіками (виняток нижчі верстви, а також жінки з числа, що володіють виборчим правом громадян). Існує представницька форма правління - парламентаризм.

2) Визнання особистості первинним і головним джерелом влади, пріоритет прав індивіда над законами держави.

3) Обмеження компетенції та сфери діяльності держави переважно охороною громадського порядку, безпеки та прав громадян, соціального миру й т.п., його невтручання в справи громадянського суспільства, економічні, соціальні та духовно-моральні процеси.

4) Поділ влади, створення різних форм стримувань і противаг, як умови ефективного контролю громадян над державою, запобігання зловживання владою.

5) Обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної та групової автономії та свободи. Меншість зобов'язана підкорятися більшості в суворо визначених питаннях, за межами яких воно повністю вільна.

Ліберальна демократія має слабкі сторони: соціальну обмеженість (не поширюється на нижчі верстви населення й жінок); декларативність (її немає для бідних верств населення); приниження ролі держави в управлінні суспільством; надмірний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини: негативне розуміння свободи як відсутність примусу, обмеження. Характер демократії - формальний.

2. Подолати недоліки ліберальної демократії намагається концепція і реальна модель колективістської демократії. Найвизначнішими представниками теорії колективістської демократії є Руссо, Маркс, Ленін та ін. Ця форма демократії отримала назву іденітарна демократія (ідентичність волі народу та дій представників влади).

Відмінні риси колективістської (*іденітарної*) демократії:

1) Колективізм у трактуванні народу, визнання його єдиним цілим, однорідним, мають загальний інтерес і волю.

2) Відсутність протиріч всередині народу. Розгляд політичної опозиції як ворога або патології, яка підлягає насильницького усунення.

3. Розуміння свободи як активної рівноправної участі громадян у справах держави й суспільства.

4) Тоталітарність, усепроникаючий абсолютний характер влади, що здійснюється вождями, ототожнюється з народом. Повна беззахисність меншості, у тому числі окремої особистості.

5) Усунення самої проблеми прав людини, оскільки держава зацікавлена в благополуччі всіх громадян, як своїх частин.

6) Загальна політична мобілізація, переважно пряма участь усіх громадян в управлінні.

Уроки колективістської демократії свідчать про її неспроможність. Спроби її здійснення призвели до утворення нового панівного класу - номенклатури, до тоталітаризму, придушення індивідуальної свободи, терору проти інакодумців.

3. Особливе місце в сучасній демократії західного зразка займає плюралістична (плюралізм множинний) демократія, яка будується на синтезі різних ідей, концепцій і форм організації. Вона намагається поєднувати традиційні ліберальні цінності з ідеями, запозиченими від соціалістичного, християнського, комуністичного та інших рухів, враховуючи реалії постіндустріального суспільства.

Концепцію плюралістичної демократії складають такі ідеї:

- Зацікавлена група - центральний елемент демократичної політичної системи. Індивід без групи - млява абстракція. Кожна людина - представник багатьох груп сімейної, професійної, етнічної та ін. За допомогою групи особистість одержує можливість вираження й захисту своїх інтересів.

- Загальна воля формується в процесі "примирення", зрівнювання інтересів, у результаті досягнення компромісів;

- Суперництво й баланс групових інтересів соціальна основа демократичної влади, її динаміки.

- Форми стримування й противаг поширюються не тільки на сферу політичного життя (лібералізм), але й на соціальну область, де виявляють себе групи - суперники.

- "Розумний егоїзм", особистий і, особливо, груповий як генератори політики.

- Держава не "нічний сторож" (лібералізм), а орган, відповідальний за нормальне функціонування всіх секторів суспільної системи, що підтримує в суспільстві соціальну справедливість. Держава - це також арбітр, який забезпечить дотримання законів.

- Дифузія, розпорошення влади між різними центрами.

- Наявність у суспільстві ціннісного консенсусу, згоди, який передбачає визнання всіма: основ існуючого ладу, демократичних правил гри, прав особистості, закону.

- Демократизація базисних груп, як гарантія проти перетворення демократії в плюралізм еліт (шарів "верхівки" суспільства). Плюралістична демократія знайшла визнання й застосування в багатьох країнах. Однак багато її положень беруться під сумнів і критику. Відзначаються її слабкості: вона далека від ідеалу прямого народовладдя, не враховує нерівності політичного впливу різних суспільних груп та ін.

6.3.6. Становлення громадянського суспільства

Умови демократизації всіх сфер суспільного життя включають у себе взаємозв'язок і поділ функцій держави й громадянського суспільства.

Поняттям "громадянське суспільство" позначається наявність у суспільстві поряд із державним (регульованою державними органами політичного життя) життя громадського, особисто громадянського, неполітичного

Про природний, закономірний розвиток громадянського суспільства говорили мислителі минулого. Макіавеллі вказував, що в суспільстві є такі сфери, як праця, сім'я, любов, задоволення особистих потреб, в які Государ не повинен втручатися. І. Кант вказував, що громадянське суспільство засноване на принципах свободи кожної

людини, рівність її з іншим членом суспільства, самостійність кожного члена суспільства як громадянина.

За Ф.Гегелем, - громадянське суспільство й держава є самостійними, але взаємодіючими інститутами. Громадянське суспільство разом із сім'єю складають базис держави. У державі представлена загальна воля громадян, громадянське суспільство - це сфера особливих, приватних інтересів індивідів.

К. Маркс розглядав державу й громадянське суспільство в їх єдності та протиріччі. Указував на три варіанти можливої їх взаємодії: громадянське суспільство й держава - дві ворожі армії (сучасний стан багатьох товариств); громадянське суспільство й держава - дві дружні армії (то до чого людство прагне); у процесі протиборства перемагає держава (утвердження тоталітарного режиму).

У сучасному уявленні громадянське суспільство це:

- Сукупність неполітичних відносин людей, соціальних спільнот, що перебувають поза державними структурами й фіксують приватні, групові інтереси.

- Соціальна взаємодія населення цієї території в економічній і соціально-побутовій областях на принципах самоврядування, саморегуляції, засноване на особистій рівності та нормах традиційного гуртожитку. Державна регламентація діє тільки в порядку контролю над антисоціальними діями.

- Вища сучасна стадія й форма людської спільності, що включає такі спільності як сім'ї, громадські організації, кооперації, асоціації, професійні, творчі, спортивні об'єднання, виключаючи державні й політичні структури.

Розвиток суспільства як виникнення й вдосконалення громадянського суспільства характерно для країн, які розвиваються шляхом демократії. Ознаками високорозвиненого громадянського суспільства, існуючого й функціонуючого в діалектичному протиріччі та єдності з державою, є:

1) Наявність власності в розпорядженні людей (індивідуальне й колективне володіння). Ця базисна умова свободи особистості.

2) Наявність у суспільстві розвиненої, різної соціальної структури, що відбиває розмаїття інтересів груп і прошарків, розвиненої демократії.

3) Високий рівень інтелектуального, психологічного розвитку членів суспільства, їх здатність до самодіяльності при входженні в той чи інший інститут громадянського суспільства.

4) Функціонування правової держави.

Про те, як розвинене громадянське суспільство, можна судити по тому, яку роль у житті громадян відіграє держава.

Держава повинна бути зайнята виробленням стратегії, визначенням пріоритетів, пропорцій розвитку суспільства. Стимулюванням суспільно корисної діяльності громадян, захист їх прав, власності та особистої гідності. Демократизацією всіх сфер життєдіяльності свого народу. Захистом державних кордонів і забезпеченням внутрішнього порядку.

6.4. Духовна сфера життя суспільства

6.4.1. Рівні та форми суспільної свідомості

1. *Духовне життя суспільства* - це форма, спосіб життєдіяльності людей, особлива форма їх буття, яка складається в діяльності з виробництва, споживання, передачі духовних цінностей. Духовне життя характеризується рівнями, видами, типами, станами. Воно може бути багатим за змістом, в інших випадках духовне життя суспільства може бути бідним і маловиразним, а іноді в ньому панує справжня бездуховність.

У змісті духовного життя суспільства проявляється його справді людська сутність. Адже духовне притаманне тільки людині, виділяє й підносить його над рештою світу.

Основу духовного життя суспільства складає духовна діяльність свідомості, у процесі якої виникають певні думки й почуття людей, їх образи й уявлення про природні та соціальні явища.

Особливим видом духовної діяльності є поширення духовних цінностей із метою їх засвоєння якомога більшою кількістю людей. Важливу роль у цій діяльності відіграють установи науки й культури (інститути, школа й т.д.).

Результатом цієї діяльності є формування духовного світу багатьох людей, збагачення духовного життя суспільства.

Основними спонукальними силами духовної діяльності виступають духовні потреби - внутрішні спонукання людини до духовної творчості, до створення нових духовних цінностей і їх споживання, до духовного спілкування. Істотною стороною духовного життя є духовне споживання. Через духовне споживання є можливість залучення людей до справжньої духовної культури.

Будь-яка духовна діяльність опосередковується духовними відносинами - пізнавальними моральними, естетичними, релігійними, а також відносинами, що виникають між учителем і учнем, вихователем і вихованцем.

Сталі духовні відносини в суспільстві проявляються в повсякденному міжособистісному спілкуванні людей, у тому числі сімейному, виробничому, міжнаціональному й т.д. Вони створюють інтелектуальний і емоційно-психологічний фон міжособистісного спілкування.

2. Суспільна свідомість - стрижень духовного життя суспільства. Суспільна свідомість являє собою складне утворення, у якому всі елементи взаємопов'язані. У структурі суспільної свідомості дослідники виділяють форми суспільної свідомості, а так само звичайний (суспільну психологію) і теоретичний (суспільну ідеологію) рівні форм суспільної свідомості.

Звичайний рівень свідомості (суспільна психологія) - це багато в чому стихійне (мимовільне) відображення людьми всього потоку життя без будь-якої систематизації, поверхнево. Суспільна психологія повсякденного рівня є прояв масової свідомості, його соціально-групові симпатії і антипатії; загальнозначущі особливості національної психіки: складу характеру, смаку, емоційності тощо. Суспільна психологія виконує первинну ціннісно-орієнтовну функцію соціальних спільнот (груп, класів, націй і народів) - формує певну мотивацію діяльності людей. Разом із тим буденна свідомість повна ілюзій, помилкових суджень і забобонів.

Теоретичний рівень суспільної свідомості є осмислення явищ дійсності шляхом виявлення їх сутності та об'єктивних закономірностей розвитку. Це суспільна свідомість виступає як ідеологія - система поглядів і установок, теоретично відображає соціально-політичний лад суспільства, його соціальну структуру, потреби й інтереси різних соціальних сил. Розробляють ідеологію вчені, фахівці, теоретики різних областей знань.

Ідеологія необхідна будь-якому суспільству. Вона завжди є вираження потреби в розумінні особливостей розвитку суспільства, у визначенні його завдань, актуальних проблем і етапів руху. Слід розуміти, що не всяка ідеологія наукова. Зазвичай вона має соціально-класову природу, але може виражати погляди не тільки певного класу.

Ідеологія формується під впливом усіх об'єктивних і суб'єктивних умов розвитку суспільства, у тому числі й суспільної психології. Вона впливає й на суспільну психологію, на умонастрої та всю систему мотивів дій соціальних груп. Буденна й теоретична свідомість взаємодіють у житті й діяльності людей - у розвитку суспільства.

У структурі розвиненого громадського спостерігаються такі форми: політична, правова, моральна, естетична, релігійна, наукова та філософська свідомість. Кожна з форм відображає відповідну сторону суспільного життя, відтворює її духовно.

3. Особливості розвитку політичної свідомості.

Політична свідомість область (форма) суспільної свідомості. Політична свідомість, виникає та розвивається як відповідь на реальну соціальну потребу в

осмисленні проблем політики, держави й державної влади. Тому політична свідомість проявляється на теоретичному й повсякденному рівнях суспільної свідомості.

Політична свідомість - це сукупність умонастроїв та ідей, які виражають корінні інтереси націй і держав, обумовлені напругою соціальних протиріч, пов'язаних із політичною владою, із відстоюванням економічних інтересів. Політична свідомість, формується на основі політичних оцінок дійсності, що залежать від конкретного соціального стану носіїв цих оцінок. Політика, політична боротьба пронизує всі сфери свідомості. Вона концентрує в собі соціальні протиріччя. Політична свідомість суспільства охоплює відношення всіх класів і соціальних груп до держави й уряду, область взаємин між різними соціальними силами.

Специфіка розвитку політичної свідомості обумовлена політичними інтересами, боротьбою світоглядів. Ця боротьба може набувати й набувала виключно гострий характер (людей спалювали на вогнищах, садили в тюрми, висилали на каторгу й т.п.). У цих умовах усі форми свідомості - і наука, і релігія, і мистецтво - можуть ставати об'єктами політичної свідомості, всі вони беруть участь в ідеологічних протистояннях. Політична свідомість взаємодіє з наукою, мистецтвом, філософією, релігією. Ця взаємодія може бути плідною й мати негативні наслідки. Залученість у процеси політичних дискусій на буденному або теоретичному рівні свідомості, як показує досвід історії, виявлялися далеко не безпечною справою.

4. Правосвідомість і її функції. Правосвідомість - форма громадської або індивідуальної свідомості, що включає уявлення та поняття, які виражають ставлення людей до чинного права. Це знання заходи в поведінці людей із точки зору прав і обов'язків, законності й протизаконності. Це - правові теорії, правова ідеологія.

Правосвідомість є ідейним вираженням об'єктивних суспільних відносин, які мають характер правових відносин. Правосвідомість розвивається на певній економічній і соціально-політичній основі, пов'язана з появою класів і держави. Правосвідомість займає проміжне положення між політичною і моральною свідомістю.

На відміну від політичної свідомості вона відноситься до держави не як до об'єкта боротьби за політичну владу, а як до зовнішньої сили, що регламентує, яка вимагає безумовного підпорядкування, але одержує при цьому певну оцінку.

На відміну від моральних норм, не маючих силу закону, у правосвідомості поняття належного та справедливого мисляться як ті, що мають стати державним законом, за порушення якого повинні наслідувати матеріально-дієві санкції.

Між моральністю та правом існує найтісніший зв'язок: право в самому собі має моральний сенс.

Можна виділити три типи правосвідомості:

Перший тип - заснований на традиційному уявленні про право, як продукти волі держави, якій належить підкорятися та виконувати всі закони держави. Такий тип правосвідомості характеризується визнанням будь-якого закону, виданого державою (навіть якщо він не відповідає готівковій системі права).

Другий тип правосвідомості - правовий - визнає законотворчу діяльність тільки в рамках існуючої правової системи, і тому розрізняє правові та неправові закони, оскільки праву віддається пріоритет перед державою.

Третій тип правосвідомості - цивільний виходить із того, що норми права, із яких сам закон черпає обов'язкову силу, вище закону.

Таким чином, норми права існують не тільки в законах, а й у звичаях, вони можуть проголошуватися - формуватися шляхом громадського проголошення. Такі норми права носять назву "позитивного права".

Для створення позитивного права шляхом проголошення потрібно:

1) щоб норма була проголошена особою, яка має, у очах суспільства відомий авторитет;

2) щоб норма права відповідала назрілій у суспільстві та прагнула до зовнішнього виразу правосвідомості й була б санкціоновано визнана членами

суспільства, які в тій чи іншій формі висловили ставлення до неї. Правосвідомість у цьому випадку проявляється у формі добровільної, без протестів і застережень мовчазної згоди на підпорядкування проголошеної норми.

Правосвідомість виконує три функції: пізнавальну, оціночну, регулятивну.

Пізнання та розуміння права передбачає з'ясування того, що законно або незаконно, й усвідомлення того, що виконання його обов'язково. Право необхідна умова існування вільних людей у суспільстві. Якщо людина хоче бути вільною, вона повинна обмежити свою свободу, щоб надати свободу іншим. Правосвідомість багато в чому орієнтується на раціонально-моральні оцінки. Лише тільки ті люди живуть на основі права й закону, які спираються на розум і совість. Моральні та правові оцінки припускають один одного.

Правосвідомість у духовному житті суспільства виконує важливу роль координації морального й правового існування людини.

5. Моральність як форма суспільної свідомості. Моральність - це й особлива форма суспільної свідомості й вид суспільних відносин. Основою формування моральної форми суспільної свідомості є об'єктивна необхідність у регулюванні вчинків людини в усіх сферах суспільного життя. І в процесі свого розвитку на буденному рівні: у побуті, у праці, у науці, у сімейних і особистих відносинах і т.д. виробляє норми, яким людина примушений слідувати при здійсненні найрізноманітніших своїх цілей.

У той же час, моральна свідомість, на відміну від традиційних звичаїв, не тільки підтримується силою звички й усталеного громадського порядку, але неодмінно фіксується суспільною свідомістю у формі різних заповідей і приписів, що містять положення про те, як треба поводитися. Моральна свідомість розвивається під впливом повсякденного відтворення моральних норм силою масових звичок, велінь і оцінок громадської думки.

Моральність передбачає відносну свободу волі, що забезпечує свободу вибору певної життєвої позиції, прийняття рішення й відповідальності за все скоєне. Однак не може бути абсолютної свободи волі, тобто повного свавілля. У цьому випадку не могли б існувати соціальні норми, у тому числі й моральні.

Моральність у історичному розвитку має відому наступність: кожне покоління не створює заново норм поведінки, а запозичує моральні принципи минулих епох, видозмінюючи, розвиваючи їх.

Природно-наукове обґрунтування моральності. У число відмінностей людини від тварин крім прямоходіння, розвитку руки, виготовлення знарядь, праці, розуму, слова входить і моральність. Народження моральності - найважливіший етап антропогенезу - становлення людини.

«Абстрактне мислення дало людині панування над всім позаневидовим оточенням і тим самим спустило з ланцюга внутрішньовидовий відбір, - вважає один з основоположників етології Конрад Лоренц ... У« послужний список »такого відбору потрібно, напевно, занести й ту гіпертрофовану жорстокість, від якої ми страждаємо й сьогодні. Давши людині словесну мову, абстрактне мислення обдарувало його можливістю культурного розвитку; передачі надіндивідуального досвіду, але це спричинило за собою настільки різкі зміни в умовах його життя, що пристосувальна здатність його інстинктів зазнала краху. Можна подумати, що кожен дар, дістається людині від його мислення, загалом повинен бути оплачений якоюсь небезпечною бідою, яка неминуче йде слідом. На наше щастя, це не так, тому що з абстрактного мислення виростає й та розумна відповідальність людини, на якій тільки й заснована надія впоратися з постійно зростаючими загрозами» (Лоренц К. Агрессия. Москва, 1994. С. 235).

Спостережуваний Лоренцем триумфальний крик диких гусей нагадує любов, яка сильніша за смерть; бої між щурячими зграями нагадують кровну помсту та війну на знищення. Як багато все-таки в людини близького з тваринами - чим більше розвивається етологія, тим справедливіше стає цей висновок. Але й багато явно

соціального в людині теж дісталось їй як компенсація за якісь біологічних недоліків або надмірних переваг перед іншими видами. Такою є й моральність.

У небезпечних хижаків (наприклад, вовків) є селективні механізми, які забороняють убивати представника свого виду. У безпечних тварин (шимпанзе) таких механізмів немає. У людини теж немає, так як вона не має «натури хижака» і «у неї немає природного зброї, що належить її тілу, яким вона могла би вбивати велику тварину. Саме тому у неї немає й тих механізмів безпеки, що виникли в процесі еволюції, які утримують у всіх «професійних» хижаків від застосування зброї проти родичів» (Там же.- С. 237).

У передісторії людини ніякі особливо високорозвинені механізми для запобігання раптового вбивства не були потрібні: таке вбивство було просто неможливо ... Коли ж винахід штучної зброї відкрив нові можливості вбивства - рівновагу між порівняно слабкими заборонами агресії й такими ж слабкими можливостями вбивства виявилось в корені порушено .

Більш ніж імовірно, що згубні прояви людського агресивного інстинкту, для пояснення яких Зигмунд Фрейд запропонував особливий інстинкт смерті, заснований на тому, що внутрішньовидовий відбір у далекій давнині забезпечив людині певною мірою агресивність, для якої вона не знаходить адекватного виходу в сучасному організованому суспільстві.

«Нинішня комерційна конкуренція загрожує викликати щонайменше таку ж жахливу гіпертрофію згаданих мотивів, яку у внутрішньовидової агресії викликало військове змагання людей кам'яного віку. Щастя лише в тому, що виграш багатства та влади не веде до численності потомства» (Там же.С. 241-242).

Таким чином, перша функція, яку виконувала відповідальна мораль у історії людства, полягала в тому, щоб відновити втрачену рівновагу між озброєністю та вродженою заборонаю вбивства ... Усі проповіді аскетизму, які застерігають від того, щоб відпускати вузду інстинктивних спонукань, вчення про первородний гріх, яке стверджує, що людина від народження є хибним, - усе це має загальне раціональне зерно: розуміння того, що людина не сміє сліпо слідувати своїм вродженим нахилам, а повинна вчитися панувати над ними та відповідально контролювати їх прояви.

Моральні вимоги будуть рости, але «при всьому бажанні не видно жодних селективних переваг, які хоч одна людина сьогодні могла би витягти із загостреного почуття відповідальності або з добрих природних нахилів. Швидше слід серйозно побоюватися, що нинішня комерційна організація суспільства своїм диявольським впливом суперництва між людьми направляє відбір у прямо протилежну сторону» (Там же.- С. 246- 247).

У людини немає природних механізмів вбивства собі подібного і тому немає, як у вовків, інстинкту, який забороняє вбивство представника свого виду. Але людина виробила штучні засоби знищення собі подібного та паралельно розвинулися в ньому як засіб самозбереження штучних механізмів, які забороняють вбивство представника свого виду. Це і є моральність, яка є соціальним еволюційним механізмом.

Але соціальна етика - тільки перший ступінь моральності. Людина нині створила штучні засоби, що дозволяють їй знищувати всю планету, що вона успішно й робить. Якщо людина буде продовжувати винищувати населення Землі види тварин і рослин, то відповідно до основного закону екології - науки про взаємовідносини живих організмів із навколишнім середовищем - зменшення різноманітності в біосфері призведе до ослаблення її стійкості та в кінцевому рахунку загибелі самої людини, яка не може існувати поза біосферою. Щоб цього не сталося, моральність повинна піднятися на новий рівень, поширюючись на всю природу, тобто ставши екологічною етикою, яка забороняє знищення природи.

Такий процес можна назвати поглибленням моральності, по-перше, тому, що критерієм моральності є совість, яка перебуває в глибині людської душі, і, намагаючись прислухатися до цього внутрішнього голосу, людина як би занурюється в самому себе.

Друга причина пов'язана з появою поняття «глибинної екології», яка закликає людину до більш бережного ставлення до природи з позицій екологічної етики, що розповсюджує моральні принципи на взаємини людини з природою.

Екологія поглиблюється в область морального. Модель «розширення свідомості» також має очевидне екологічне значення, що дозволило говорити про розширення свідомості в «глибинній екології». Отже, від розширення Всесвіту до свідомості, що розширюється, і заглиблюється моральність. Це не випадкові паралелі. Розвиток Всесвіту веде до соціальних змін - таким є один з висновків, а саме етичний, із сучасних концепцій природознавства.

6. Релігія - форма суспільної свідомості.

Релігія - не є випадковою гілкою культурної еволюції, а закономірно виникла, історично, соціально та психологічно обумовлена форма усвідомлення людьми навколишньої дійсності та самих себе (див. розділ.8). Релігійна свідомість відповідає об'єктивним потребам людського духу, і тому до тих пір, поки ці потреби не будуть повністю задоволені з боку інших форм суспільної свідомості, релігія продовжує залишатися джерелом етичних цінностей, психологічною розрадою й підтримкою, і гарантією восторжествує в майбутньому справедливості. Незважаючи на досягнення науки й техніки, релігія зберігається як сила, здатна дати спокій бентежній людській душі.

Як зазначалося (див. розділ 1), релігійна свідомість проявляє себе в прагненні людини та суспільства до безпосереднього зв'язку з абсолютом. Залежно від напрямків пошуку абсолюту релігії можна поділити на егоцентричні, соціоцентричні та космоцентричні, у яких релігійна свідомість має свої особливості, свою спрямованість.

Для релігійної свідомості езопової релігійної спрямованості характерне уявлення про необхідність і можливість налагодження або відновлення зв'язку індивіда зі своїм справжнім я на основі принципу. "Пізнай самого себе". Людське "я" може розумітися не тільки як малий всесвіт (конденсат всесвіту), але і як вічне перебування в людському "я" досвіду всіх людей, починаючи від Адама і Єви.

У ХХ столітті поширенню егоцентричної релігійної свідомості сприяли ніцшеанська філософія, що проголошувала смерть Бога та народження надлюдина, а також екзистенціалізм із його концепціями втраченої людини, людини як коваля власного щастя та людини, яка бачить пекло в інших людях.

Для релігійної свідомості соціоцентричної релігійної спрямованості прагнення пересічної людини або будь-якої частини суспільства до відновлення втраченого соціальної єдності (зокрема, в результаті вузької спеціалізації праці та ін.). Відновлення соціальної єдності (соборності) - основна мета соціоцентричної релігії. Соціоцентрична релігія та релігійна свідомість виражається в культ особи, держави, партії, обраного народу або класу, техніки, науки. Така релігійна свідомість у залежності від її канонів сприяє, або перешкоджає вдосконаленню індивідуальності людини.

Релігійна свідомість космоцентричної релігійної спрямованості має в своїй основі уявлення людей про встановлення (відновлення, відтворення) зв'язку людей із Богом, богами, енергетичним центром Всесвіту, осередком космічних сил.

Такого роду релігії - християнство, іслам, буддизм (див. розділ 8).

7. Естетична свідомість у духовному житті суспільства.

Естетична (грец. - чуттєва, чутлива) свідомість являє собою специфічне переживання, що викликається сприйняттям прекрасного або піднесеного, трагічного чи комічного.

Естетична свідомість є формою суспільної свідомості, частиною духовного життя суспільства, що забезпечує її цілісність і мобільність, її пошукову спрямованість у майбутнє, її морально-психологічну стійкість у сьогоденні.

За ступенем узагальненості свого предметного змісту естетичні почуття поділяються на конкретні (наприклад, почуття до того чи іншого художнього твору) і абстрактні (почуття трагічного, піднесеного).

Естетичне ставлення до дійсності, що міститься у всіх видах людської діяльності, стало предметом самостійного культивування, втілюючись у мистецтві - творчій діяльності, спрямованій на освоєння естетичних цінностей.

6.4.2. Філософія науки

1. Як філософський напрямок філософія науки сформувалася в середині XIX ст. Цей напрямок представлено філософськими течіями, деякі з яких стали самостійними напрямками: позитивізмом, емпіріокритицизмом, неопозитивізм, неорационалізмом, критичним раціоналізмом, історичною школою філософії науки та ін.

Філософія науки відрізняється від наукознавства, що вивчає в основному взаємодію науки з іншими соціальними сферами та виробляє рекомендації з організації наукової політики.

Філософія науки тісно пов'язана, а іноді й розглядається в єдності, із методологією науки, що вивчає умови, що регулюють наукову діяльність: поняття та методи науки, сферу їх застосування, закономірності розвитку наукового знання, дослідницькі принципи. Наприклад, верифікація буде розглядатися в рамках методології науки як процедура перевірки наукового знання, а коли буде досліджуватися як критерій розрізнення науки та ненауки, то придбає загальний сенс, стане проблемою філософії науки.

Досліджує філософія науки наступне:

- Передумови наукового мислення та діяльності, специфіку наукового мислення, умови науковості, наукова творчість;

- Структурні компоненти науки теорії, поняття, методи, факти, їх взаємозв'язок, функції науки, особливості наукового знання та способи його перевірки;

- Соціальне та культурне оточення науки, безпосередньо на неї впливає світоглядні, філософські ідеї, що входять у тканину науки, ідеали та норми науки, наукову картину світу;

- Розвиток науки, її логіку, закономірності зміни етапів, створюючи історичні моделі науки;

- Співвідношення науки та ненауки, можливості взаємопроникнення або, навпаки, суворої демаркації.

Найважливіші специфічні риси науки:

1. Діяльність зі збільшення нового знання;

2. Самоцінність науки, тобто виробництво знання заради самого знання, хоча частина знань потім використовується на практиці;

3. Раціональність як відмова від образності та емоційності, від віри, перехід до опори на розум, аргументованість, обґрунтованість;

4. Систематичність як особлива організація наукового знання, об'єднана в систему на підставі певних принципів, наприклад, теорія.

Наука відрізняється від релігії, що ґрунтується на вірі, від мистецтва, що спирається на емоційно-образний вислів і сприйняття, від буденного знання, що відрізняється несистематичністю, випадковістю.

Наука схожа з філософією за багатьма ознаками, але відрізняється й від неї, так як філософія використовує спеціальні засоби - філософський категоріальний апарат і не використовує (безпосередньо) деякі методи, наприклад, експеримент, який у науці має особливе значення (див. також Розділ 3).

Наука - область дослідницької діяльності. Структуру науки складають: особливим чином підготовлені фахівці - вчені, що утворюють наукові співтовариства, наукові установи та організації, наукові знання (знання, володіють особливими ознаками та спеціальним чином організовані, наприклад, у теорію). Спеціальні способи, методи отримання знання та спеціальні засоби їх вираження - спеціальна мова, логіка. Становлення науки як соціального інституту та системи знань із усіма перерахованими особливостями відносять до XVII-XVIII ст., коли складаються наукові товариства, академії, з'являються наукові журнали, виникають експериментальні методи.

Іноді, із певними застереженнями, виникнення науки відносять до VI ст. до н.е., коли давньогрецькі мислителі створюють свої системи знань, відповідні деякими ознаками науковості раціональності (систематичності, самоцінності). Однак ці системи вони уможлядні, оскільки експеримент і взагалі досвід ігнорувався. Більш ранні знання, наприклад, вавилонська й єгипетська математика, і астрономія були рецептурними, ті критерієм системності не відповідають.

Наука розділяється на: галузі знання, приватні науки, наукові дисципліни.

Розрізняють також: природні та гуманітарні науки; фундаментальні та прикладні; науки про мислення; технічні й т.д.

Головною особливістю сучасної науки є нова схема зв'язку з виробництвом: наука - технологія - техніка - виробництво, де провідна роль належить науці, тому вона так сильно впливає на природу, суспільство, культуру.

2. Наукове знання - особливий вид знання, отриманий за допомогою спеціальних наукових засобів і особливої діяльності - наукової. У структуру наукового знання входить: наука й наукові дисципліни, форми організації знання, рівні, ідеали та норми, а також різноманітні характеристики знання істинне та хибне, явне й неявне та ін.

Відмінні риси наукового знання:

- Відтворюваність, тобто можливість повторення наукового результату за певних умов;

- Верифікованість, тобто доступність знання об'єктивній перевірці;
- Виводимість, тобто можливість отримання неочевидних наслідків;
- Системність як взаємоузгодженість, впорядкованість знання;
- Обґрунтованість, що включає спеціальні засоби обґрунтування - експеримент, доказ і т.д.

Розрізняють емпіричний і теоретичний рівні наукового знання.

Емпіричний рівень науки передбачає:

- Вивчення об'єкта на рівні явища, а не сутності;
- Встановлення простих, досвідчених залежностей (наприклад, швидкість - це відстань, поділена на час шляху);
- Безпосереднє вивчення об'єкта (наприклад, за допомогою, експерименту);
- Особлива мова - емпіричні терміни (наприклад, температура, тиск). Хоча вони завжди залежать від теорії, але все ж специфічні.
- Збір фактів, їх класифікація - особливі завдання емпіричної науки. Наукові факти - це фундамент науки.

Теоретичний, рівень науки передбачає:

- Вивчення об'єкта на рівні сутності, а не явища;
- Теоретичні закони, отримані на основі ідеальних моделей (наприклад, формули теорії відносності);
- Опосередковане вивчення об'єкта (наприклад, за допомогою уявного експерименту або на моделі);
- мова теоретичного опису - спеціальні поняття, за допомогою яких конструюється теорія (наприклад, "ідеальний газ", "матеріальна точка"). Вчені приписують цим поняттям властивості, яких немає в реальних об'єктів, без цього неможливе пізнання сутності досліджуваного;
- Вирішуються особливі завдання: будуються теорії, здійснюються пояснення, наукові передбачення.

Емпіричний і теоретичний рівні відносно самостійні. У той же час обидва рівня тісно взаємопов'язані, грань між ними досить умовна.

Емпіричний і теоретичний рівні наукового знання не слід плутати з чуттєвим і раціональним рівнями пізнання в цілому. І чуттєве, і раціональне використовується на обох рівнях науки: на емпіричному, де потрібна раціональна обробка чуттєвих даних; на теоретичному, де не обійтися без чуттєво-наочних уявлень.

3. Найважливішими *формами організації знання* є проблема, гіпотеза, теорія. Проблема - форма знання, організована у вигляді сукупності питань, для відповіді на які не вистачає наявного знання. Для вирішення проблеми потрібно створити нове знання. Цим проблема відрізняється від наукової задачі, для вирішення якої досить наявного знання.

Увесь хід розвитку науки можна уявити як перехід від постановки проблем до їх вирішення, а потім до нової постановки інших проблем, що випливають із рішення попередніх. Іноді проблема тлумачиться як будь-яке практично або теоретично значуще питання, тоді псевдопроблема - це питання, що має лише уявну значимість.

Гіпотеза - припущення, сформульоване для вирішення проблеми, що складається з недоведених і безпосередньо неперевіраних тверджень, із яких виводяться перевіряються сліdstва для зіставлення їх із фактами. Теорія - система підтвердженого знання, пояснює та пророкує деяку сукупність явищ.

Структура теорії:

- Вихідні підстави принципи, постулати, аксіоми, без яких неможлива організація входить у теорію знання;

- Ідеалізовані об'єкти цієї теорії (наприклад, "абсолютно чорне тіло" або "ідеальний газ" в фізичних або хімічних теоріях);

- Спеціальний логіко-математичний апарат;

- Сукупність законів і тверджень, а також спеціальні поняття - мова теорії (наприклад, "заряд", "сила струму", "поле" у фізиці), що володіють особливим змістом;

- Філософські установки та ціннісні фактори, часто неявно присутні в теорії, наприклад, механічний або доцільний устрій світу;

- Емпіричний базис - сукупність фактів, на яких теорія побудована.

Різниця між гіпотезою та теорією щодо її визначається ступенем підтвердження й розробкою структури.

4. *Філософські підстави науки.* Для існування та розвитку науки необхідні певні передумови - підстави науки. Філософські підстави науки - філософські ідеї та принципи, які обґрунтовують ідеали й норми - наукову картину світу. Так, математичне природознавство не могло з'явитися без теорії субстанцій Декарта. Філософія науки аналізує три блоки цих підстав науки: ідеали та норми, наукову картину світу, філософські підстави.

Ідеал - уявлення про досконалість форм, видів, організації знання, що склалися на певному етапі розвитку науки.

Норми - вимоги до знання або наукової діяльності, характерні для цієї епохи.

Наприклад, із точки зору філософських напрямків, що панували в ту чи іншу епоху, знання повинні бути: обґрунтовані (у досвіді, як доводив емпіризм, або навпаки - у розумі, як вважав раціоналізм). Організовано (індуктивним шляхом, як хотів Ф. Бекон, або навпаки - дедуктивним, як вважав Декарт). Повинні бути пояснені (*телеологічно*, як стверджував Аристотель і його послідовники, або причинно-механістично, як вважала наука Нового часу).

Ідеали й норми розрізняються за рівнями:

А. Загальні ідеали та норми науки відрізняють її від інших форм знання. Так, обґрунтованість знання посиленням на авторитет у науці не є ідеалом, а в релігії -є.

Б. Ідеали та норми певного етапу наукового розвитку - стиль наукового мислення епохи. Так, для класичної науки XVIII - XIX ст. ідеалом було однозначно-детерміністичне пояснення, а для науки XX ст. - ймовірно-статистичне, наприклад, в квантовій механіці.

В. Ідеали й норми науки в окремих дисциплінах. Так у класичній механіці виник механіцизм як ідеал і норма пояснення й опису, а в фізиці межі XIX - XX ст. - енергетизм як ідеал пояснення завдяки особливим успіхам термодинаміки в цей час.

Наукова картина світу - синтез узагальнених уявлень про світ, отриманий у різних науках, при переважанні більш розвинених. Наукова картина світу має подібний

характер і функціонує як зразок, зумовлюючи науковий пошук, розуміння, вибір засобів дослідження.

5. Науковий метод і методологія науки. Метод - упорядкована діяльність з досягнення мети. Науковий метод - спосіб діяльності, що включає певні кошти з отримання наукового знання.

Змістом методу є наукова теорія. Теорія може дати кілька методів, і, навпаки метод може бути наслідком декількох теорій, оскільки теорія або їх сукупність, застосована до дослідження, стає методом.

Методи класифікують за різними підставами, Виходячи з: предмета конкретної науки - фізичні, біологічні, соціологічні. Рівнів наукових досліджень - емпіричні (наприклад, спостереження) і теоретичні (наприклад, формалізація). Ступеня спільності: загальні, (наприклад, аналіз) і приватні, (наприклад, спектральний аналіз). Виходячи зі специфіки застосовуваних засобів: якісні та кількісні й ін.

Методологія - сукупність засобів, методів, використовуваних у будь-якій діяльності. У цьому значенні будь-яка діяльність має методологію, і навіть звичайна теорія також включає в себе певну методологію.

Традиційно проблеми методології розроблялися філософією - філософської методологією, всередині якої методологія перепліталася з теорією пізнання. У зв'язку з розвитком науки та процесом її самосвідомості й самовивчення виникла особлива система знань - методологія науки.

Методологія науки, на відміну від методики, що пропонує опис конкретних дій і процедур, вивчає закономірності регулятивної розумової діяльності. Такими регулятивами виступають і методи, і підстави науки. У зв'язку з цим у сферу методології науки потрапляють і наукові процедури, і закономірності розвитку наукового знання, і наукова мова й т.д.

Рівні методології науки:

- Філософсько-методологічний, де вивчаються вихідні філософські та ціннісні установки вченого, зміст наукової діяльності, наукова картина світу;

- Загально рівень, на якому вивчаються загальнонаукові вихідні передумови, стиль мислення, ідеали та норми певної наукової школи або наукового напрямку;

- Рівень спеціально-наукового методологічного знання, де досліджуються зразки вирішення технічних проблем, критерії відбору теорій для інженерного втілення, особливо спеціально-наукової творчості.

Філософські кошти аналізу можуть бути присутніми на всіх рівнях методології науки.

6. Методи емпіричного дослідження. До методів емпіричного дослідження (емпіричних методів), відносяться в першу чергу спостереження та експеримент. Спостереження - цілеспрямоване й організоване сприйняття об'єкта в його природних умовах. У структуру спостереження входять об'єкт спостереження те, що спостерігають, а також суб'єкт спостереження - дослідник. Крім того, тут важливі умови спостереження та спеціальні засоби (прилади) й особливе знання, за допомогою якого спостереження організуються, і результати тлумачаться. Тому спостереження завжди "навантажено" теорією. Результатом спостереження є науковий факт.

Спостереження поділяють на прямі і непрямі. Найбільші труднощі в отриманні наукових фактів виникають при непрямих спостереженнях, коли сприймається не сам об'єкт, а ефект його взаємодії з іншими предметами, наприклад, при спостереженні елементарних частинок. У методології науки сформульований найважливіший принцип наукового спостереження - принцип спостережливості. Його суть: об'єктом наукового спостереження є принципово спостережувані явища.

Це означає, досліджувати можна не тільки ті об'єкти, які дійсно спостерігаються, але й ті, які можуть спостерігатися за певних умов, а також ті, що, якщо явище існує, то воно під наглядом (неспостережуваних явищ не існує). Використання цього принципу

дозволило науці відкинути поняття ентелехії як особливої життєвої сили, нібито направляючої розвиток організму, оскільки ентелехія виявилася не під наглядом.

Експеримент - систематизоване та багаторазово відтворене спостереження об'єкта при навмисних і контрольованих впливах на нього. Структура експерименту така ж, як і в спостереження, тільки до неї додається форма впливу, наприклад, експериментальна установка.

Сучасний експеримент включає точні вимірювання, які іноді виділяють у особливий самостійний метод, і математичну обробку отриманих результатів.

Види експериментів:

- Пошукові експерименти, коли ставиться завдання виявити невідомі властивості об'єкта, прикладом можуть служити експерименти І. Мічуріна зі схрещування рослин або І. Павлова з вивчення рефлексів у собак;

- Перевірочні, коли на підставі теоретичного передбачення відшукуються невідомі об'єкти або їх властивості. Прикладом є виявлення позитрона або нейтрино;

- Демонстративні, коли демонструються відомі одного або трохи дослідникам властивості об'єктів.

- Уявний експеримент - експеримент із уявними, ідеальними моделями. Приклад - уявний експеримент Галілея з приводу падіння тіл. Але такі експерименти швидше відносяться до теоретичного рівня науки.

7. Методи теоретичного дослідження та наукові розумові процедури. Розумові процедури аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація та ін. використовуються не тільки в науці, а й за її межами. Вони стають науковими методами, коли націлені на отримання кінцевого результату нового наукового знання.

Аналіз - уявне розчленування цілісного предмета на складові частини або ознаки з метою їх всебічного вивчення. Приклад - спектральний аналіз.

Синтез - з'єднання раніше виділених частин і властивостей у єдине ціле. Мета синтезу - представлення предмета як єдності різноманіття його сторін, зв'язків, відносин, а не як механічної сукупності. Приклад синтезу - відтворення живого організму в єдності його частин і властивостей.

Абстрагування - виділення окремих властивостей об'єкта та їх вивчення при відверненні (абстрагуванні) від інших. Усі наукові поняття, закони, принципи виникають на основі такої процедури, і тому їх називають абстрактними поняттями або абстракціями.

Найбільш поширена абстракція ототожнення, коли різні предмети, що володіють подібними властивостями, розглядаються як тотожні. Наприклад, різні атоми, що мають заряд ядра, що дорівнює 17, утворюють абстракцію поняття хлору. Ізолююча абстракція, коли виділена властивість розглядається як самостійний об'єкт. Наприклад, синус, косинус.

Ідеалізація - уявне конструювання об'єктів, неіснуючих і нездійснених насправді. Приклад: рівномірний прямолінійний рух. Результат ідеалізації - ідеальні об'єкти теорії, без яких неможливі теорії та глибокі наукові знання.

Особливе значення в науці мають логічні методи, зокрема, індукція та дедукція. Багато емпіричних законів отримані індуктивно: закон Кулона, реконструкції історичних подій, соціологічні прогнози. Прикладом дедукції є міркування за правилами дедуктивної логіки. Індукція та дедукція доповнюють один одного, формуючи підстави для прийняття нового знання.

Моделювання - метод опосередкованого вивчення об'єкта на його моделі. Він застосовується, коли об'єкт недоступний для вивчення з різних міркувань: технічних, моральних, економічних. Наприклад, вивчення властивостей людського організму здійснюється на тваринах або на механічних моделях. Широке поширення набуло комп'ютерне моделювання, наприклад, ядерного вибуху та його наслідків, хімічних реакцій, історичних подій, динаміки ринкових цін.

Особливу групу складають методи побудови наукових теорій:

1. Гіпотетико-дедуктивний метод.

2. Аксиоматичний метод. Наприклад: геометрія Евкліда, системи числень у логіці.

3. Системний метод, коли об'єкти представляються у вигляді систем і вдається виявити властивості, що не виявлялися при інших підходах,

4. Метод формалізації, коли зміст теорії представлено за допомогою фіксації її форми, її організації (див. докладно розділ 2.2.5).

Методи теоретичного дослідження і розумові процедури широко застосовуються у науці, доповнюючи один одного й у свою чергу доповнюючи специфічними методами окремих наук.

8. Функції науки.

Функції науки взаємопов'язані та служать глибшому пізнанню дійсності. Наука здійснює різноманітні функції: систематизацію, класифікацію, доказ. Особливе значення мають *опис, пояснення, передбачення, розуміння*, активно обговорювані в сучасній філософії та методології науки.

Опис - подання на мові певної науки деякої предметної області. Зазвичай, це фіксація емпіричних даних за допомогою символів, графіків та інших елементів мови, що становить емпіричне опис.

Теоретичний опис означає використання ідеалізації, принципів та інших елементів теоретичного рівня науки.

Опис розглядається і як самостійна функція науки, і як складова частина інших наукових процедур, наприклад, пояснення.

Пояснення - функція науки, що складається у встановленні сутності досліджуваного об'єкта. Процедурно це виражається у встановленні зв'язку досліджуваного об'єкта з певними законами й теоріями.

Найпростіша схема наукового пояснення: із тверджень, що виражають певний закон і вихідних умов, у яких знаходиться пояснюється об'єкт, виводиться твердження, яке описує певний об'єкт за допомогою правил дедукції. Пояснення неможливо, якщо такий висновок не виходить.

Пояснення принципово багатозначне, оскільки пояснюване явище можна вивести з різних законів і теорій. Це ставить важливі методологічні проблеми, яку теорію вибрати для пояснення, яке пояснення можна вважати надійним, коректним. Наприклад, загибель динозаврів можна пояснити з декількох десятків теорій, які не поступаються один одному в надійності.

У філософії та і методологічній науці активно обговорюється проблема пояснення в гуманітарних науках. Деякі філософські напрямки, наприклад, *баденська* школа неокантіанства, вважають пояснення функцією тільки природознавства, так як сформулювати чіткі кількісні закони типу фізичних у гуманітарних дисциплінах неможливо.

Передбачення - функція науки, що складається у виведенні з деякого знання відомостей про майбутній стан об'єкта або ще невідомому явище. Приклади, передбачення сонячних і місячних затемнень, погоди, результатів політичних кампаній. Великою проблемою є точність прогнозів, особливо для багатofакторних явищ.

Наукові передбачення, на відміну від ненаукових (звичайних, астрологічних, хіромантичних) спираються на закони, теорії та інші компоненти науки.

Розуміння - функція науки, що складається в приписуванні сенсу (або виявленні сенсу) тому, що розуміється. Сенси задаються поняттями певної теорії. Наприклад, у теоретичній фізиці сенси задані конструктами (ідеальними об'єктами) фізичних теорій. Знати ці сенси - значить розуміти теорію.

Проблема розуміння в науці загострюється, коли виникають нові теорії зі своїм смисловим полем, не збігаються з колишніми. Тоді вчені часто не розуміють один одного. Розуміння суб'єктивне, оскільки передбачає сенси, що задаються людиною. Тому розуміння часом протиставляли поясненню як формального висновку, результат

якого об'єктивний. Німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833 - 1911) навіть протиставляв гуманітарне знання.

Насправді пояснення та розуміння взаємопов'язані. Будь-яке пояснення завжди дається в певному смисловому полі, тобто передбачає певне розуміння або нерозуміння в разі неволодіння даними смислами.

8. Моделі науки, що розвивається.

Носієм наукового знання є наукове співтовариство - вчені певної сфери науки, отримали подібне утворення та працюють у рамках однієї парадигми. Парадигма - зразок, сукупність основоположних ідей, цінностей, що визначають загальне розуміння, принципи пояснення та передбачення й взагалі наукову діяльність певного наукового співтовариства. Приклад парадигми: аристотелівська картина світу, яка визначала науку в античності та середньовіччя, або ньютонівська механіка, визначала розуміння та пояснення світу аж до ХХ ст. Парадигма задає схеми вирішення конкретних завдань - головоломок.

Нормальна наука - діяльність вчених за рішенням головоломок на основі парадигми в рамках наукового співтовариства. У нормальній науці поступово накопичуються аномалії - факти, які не одержують пояснення, і завдання, які не мають рішення в даній парадигмі, наприклад, відкриття кисню або рентгенівського випромінювання. Настає криза парадигми, коли вона, перш за що не піддавалася сумніву, починає критикувати, з'являються альтернативні теорії, поняття, активізуються філософські дослідження основ парадигми. У результаті відбувається наукова революція - повне або часткове витіснення старої парадигми новою. Потім знову настає період нормальної науки вже на основі нової парадигми. Прикладом є витіснення ньютонівської теорії ейнштейнівською, що спричинило перебудову всіх розділів природознавства.

Наука вивчається не тільки як структура, але й в динаміці як історично розвивається система знань, що залежить і від внутрішньонаукових, і від соціокультурних чинників. Тому в другій половині ХХ ст. з'явилися історичні моделі науки. Найбільш відомі моделі Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фейерабенда, Стівена Тулміна.

I. *Модель нормальної та революційної науки розроблена американським істориком науки Томасом Куном (1922 р.) як послідовність еволюційних, нормальних періодів, що перериваються революційними стрибками. Поняття нормальної науки, парадигми, наукового співтовариства, успішно застосовані Куном, прижилися в філософії науки.*

II. *Еволюційна модель науки розроблена американським філософом науки.*

Згідно *Тулміна (1922 р.)*, в основі наукової теорії лежить стандарт, матриця розуміння, прийнята певним науковим співтовариством. Те, що не вкладається в матрицю розуміння, вважається аномалією. Усунення аномалій відбувається не в результаті революцій, як в концепції Куна, а в ході еволюції наукових теорій, засвоюють різні нововведення під впливом не тільки наукових чинників, а й економічних, ідеологічних та ін.

III. *Концепція науково-дослідних програм як модель науки, запропонована британським філософом науки Імре Лакатоса (1922-1974рр.). Науково-дослідницька програма - це ланцюжок теорій, які змінюють одна одну, об'єднаних основною ідеєю.*

Програма складається з:

1. Ядра програми - сукупності наукових і філософських припущень, не змінних і не критикованих, поки існує програма;

2. Захисного пояса - допоміжних теорій, що оберігають ядро від критики, що беруть удар на себе та змінюються під впливом нових наукових даних;

3. Методологічних правил, що сприяють розвитку програми.

Наприклад, коли в ХІХ столітті були виявлені обурення в русі Урана вчені не поставили під сумнів ньютонівську механіку (жорстке ядро науково-дослідницької програми), хоча факти їй суперечили, а запропонували гіпотезу про існування невідомої

планети, що викликає обурення в русі Урана (видозмінили захисний пояс), який незабаром був виявлений і названий Нептуном.

IV. Концепція методологічного плюралізму ("плюрал" - багато) американського філософа науки Пауля Фейерабенда (1924р.) стверджує, що існує безліч рівноправних типів знання, наприклад, теорій, кожна з яких дає своє бачення світу, а завдання науки - множити кількість таких альтернативних теорій . Хоча це порушує ряд вимог науковості: систематичність, виводимість, - концепція Фейерабенда досить популярна.

Історичні моделі науки представляє наукове знання в розвитку та фіксують багато характеристик науки точно та правильно, однак, жодна з них не відповідає повністю на всі виникаючі питання.

6.4.3. Сучасна природничо-наукова картина світу і майбутнє науки

1. Загальні закономірності сучасного природознавства. Зробимо деякі висновки з аналізу розвитку науки, уявімо сучасну природничо-наукову картину світу та можливе майбутнє природознавства.

1. Перший висновок свідчить, що наука є одним із етапів еволюції людської культури. Пройшовши кілька попередніх стадій від античності до епохи Відродження, наука у своїй розвинутій формі увібрала досягнення інших галузей культури, у тому числі філософії та релігії, будучи в цілому якісно новим явищем.

2. Але вже з самого початку в науці було присутнє протиріччя двох її цілей, яке потім породило суперечливість результатів: із одного боку, наука була засобом знаходження істини про світ, а, з іншого, була націлена на забезпечення панування людини над природою та її перетворення. Поєднуючи обидві мети, Ф. Бекон писав, що «істинною та закономірною метою наук має бути збагачення життя людини новими відкриттями та новим могутністю». Надалі, проте, наука все більше схилилася (і її схилили) до забезпечення насамперед могутності людини з тим, щоб люди, як писав Декарт, могли стати «господарями природи».

Що ж все-таки головне в розвитку науки - розуміння людиною себе, світу, що оточує його, або підкорення природи? - це питання стає все більш гострим.

3. Ще одне протиріччя, що впливає з попереднього, коренилося в тому, що, як писав Д. Бернал, у той час як технічні потреби часто ставили проблеми, що дають зростання новим галузям науки, наукові успіхи ефективно закріплювалися в тому випадку, якщо тільки вони могли бути застосовані в практичних цілях. Однак занадто тісна взаємозалежність науки та техніки шкідлива, так як у кожній з цих галузей культури є специфіка, яка полягає в тому, що наука вивчає світ, а техніка його перетворює.

4. Наука, об'єднавшись із технікою, привела в ХХ столітті до науково-технічної революції, яка є нині головним чинником розвитку людства. Близько 5 млн. чоловік працює в сучасній науці. Обсяг наукової інформації зростає за експонентом небаченими темпами.

Розвиток науки стає міжнародним справою. Спільні дослідження вчених різних країн необхідні зараз для досягнення значних результатів, так як: а) потрібні величезні кошти; б) деякі дослідження інтернаціональні за своїм змістом (клімат країни не можна пояснити, маючи дані тільки про цю країну).

5. Наступний висновок стосується класифікації наук, особливо важливий у епоху диференціації наукового знання.

Ще давньогрецькі філософи поділяли знання за його обсягом на три області: природа (фізика), суспільство (етика), мислення (логіка). Ф. Бекон відповідно до властивостей людського інтелекту розділив знання також на три частини: історію (пам'ять), поезію (уява) та філософію (розум). Т. Гоббс поставив геометрію на чолі дедуктивних наук, а фізику - на чолі індуктивних. Г. Спенсер розділив усі науки на абстрактні (логіка та математика), конкретні (астрономія, геологія, біологія, психологія, соціологія) і проміжні між ними - абстрактно-конкретні (механіка, фізика, хімія).

На сьогодні загальноприйнятим є поділ наук на природничі, гуманітарні, технічні та математичні. Основні з природничих наук: астрономія, фізика, хімія, геологія, фізична географія, біологія, фізіологія людини, антропологія. Між ними чимало перехідних наук: астрофізика, фізична хімія, хімічна фізика, геофізика, геохімія, біофізика, біохімія, біогеохімія та інш, а також перехідні від них до гуманітарних і технічних наук.

Ця класифікація не є випадковою. Предмет природних наук складають окремі ступені розвитку природи або її структурні рівні.

6. Наука постійно збагачується новими методологічними принципами, часто протилежними прийнятими раніше (на зміну редуccionізму приходять холізм, детермінізму індетермінізм і т.д.); новими підходами (структурний, системний, функціональний, імовірнісний), новими поняттями, як приватними, застосовуваними в окремих областях пізнання (наприклад, «кварк» у фізиці), так і загальнонауковими (невизначеність, доповнення, цілісність, доцільність, адаптація, самоорганізація, інформація, поле й т. п.).

2. Труднощі та парадокси в розвитку науки. Фундаментальною основою структури пізнання в найбільш розвинених галузях природознавства є аналіз предмета дослідження, виділення абстрактних елементарних об'єктів і наступний логічний синтез із них єдиного цілого у вигляді теоретичної моделі.

Але тоді на основі цієї моделі, що представляє собою один зі можливих варіантів пояснення будь-якого фрагмента реальності, неминуче розбіжність ідеального з реальним. Навіть якщо теорія вірно відображає який-небудь фрагмент зовнішнього світу, на її основі не можна передбачити в повному обсязі реакції природного середовища на внесені до неї зміни, хоча б через об'єктивну причину.

Фундаментальною особливістю структури наукової діяльності є розділеність науки на відносно відособлені один від одного дисципліни. Це має свою позитивну сторону, оскільки дає можливість детально вивчити окремі фрагменти реальності, але при цьому не беруться до уваги зв'язку між ними, а в природі, як свідчить відоме діалектичне положення, запропоноване зараз як закон екології, «усе пов'язано з усім». Роз'єднаність наук особливо заважає зараз, коли виявилася необхідність комплексних інтеграційних досліджень навколишнього середовища. Природа єдина. Єдиною повинна бути й наука про всі явища природи.

Ще одна фундаментальна риса науки - прагнення абстрагуватися від людини, стати максимально безособовою. Ця свого часу позитивна особливість науки робить її нині неадекватною реальності та відповідальною за екологічні проблеми, оскільки ця людина стала найпотужнішим чинником зміни дійсності.

Слід також зазначити, що політика в галузі наукових досліджень, як і будь-яка інша форма людської діяльності, не володіє таким ступенем гнучкості, щоб негайно реагувати на зміну ситуації, а реагує з затримками.

Людина панує над світом через його пізнання, але це пізнання не може бути абсолютним. Проте, наука, даючи людині найцінніший, неубутний ресурс - інформацію, є необхідним способом відображення об'єктивного світу, і ні містика, ні інтелектуальне споглядання, ні поетичне ставлення до природи не замінять науку в справі пояснення світу та прогнозування наслідків його зміни людиною.

Більш того, зростання масштабів перетворювальної діяльності людини вимагає підвищення теоретичного рівня досліджень системи «природа - суспільство», посилення їх прогностичної потужності, без чого неможливе ефективне управління природою. Чим вище технічний рівень, тим міцніші й важливіші зв'язки в природі порушуються і тим більш актуальна потреба в наукових рекомендаціях для вибору альтернативи: або спробувати полегшити адаптацію середовища до технічних нововведень, або змінити та навіть відмовитися від задуманого плану перетворення.

На додаток до зазначених вище переваги аналізу в науці, її знеособлення, абстрагуючого характеру, надмірної спеціалізації, дисгармонічності в розвитку її окремих частин, виходи за рамки наочності та в ту область, де все вирішується не об'єктивними законами, а випадковістю та вільною волею, можна додати докір у тому, що наука й техніка сприяють соціальному пригніченню, у зв'язку з тим лунають заклики про відділення науки від держави (П. Фейерабенд).

До парадоксів розвитку науки відноситься те, що наука, і з одного боку, повідомляє об'єктивну інформацію про світ і в той же час знищує її (при різних експериментах) або що-небудь знищується на основі наукової інформації (види життя, невідтворювані ресурси).

Але головне, наука втрачає надію зробити людей щасливими та дати їм істину. Про це говорив ще Л. Н. Толстой. Дійсність не можна пізнати за допомогою науки, так як наукове пізнання - це приватне пізнання, що має справу з певними предметами, а не з самим буттям, - стверджує сучасний німецький філософ К. Ясперс. Зробити людину щасливою науці не вдасться ніколи, а відмова від претензій на абсолютну істину підриває її лідируючу роль у культурі.

3. Наука як еволюційний процес. Наука не тільки вивчає розвиток світу, а й сама є процесом, фактором і результатом еволюції. Якщо ми розглянемо науку як еволюційний механізм, то побачимо, що вона стає все більш складно організованою системою, не дуже здібною до самоорганізації. Необхідність перебудови науки викликана тим, що змінюється світ (під впливом науки в тому числі) і наука повинна реагувати на ці зміни як реагує живий організм.

Внутрішня цілісність природознавства та його зв'язок із гуманітарними та технічними науками повинна бути міцною та гнучкою. Цінність науки повинна визначатися не тільки окремими досягненнями, а гнучкістю її функціонування як єдиної системи. Наука повинна бути єдина, як єдина біосфера.

Іншими словами, повинен утворитися контур зворотного зв'язку між наукою та іншими сторонами життя, який регулював би розвиток науки.

Еволюція Всесвіту, починаючи з точки сингулярності, йшла шляхом збільшення різноманітності світу, створення нових частинок, які не існували ізольовано, а об'єднувалися в нові цілісності - атоми, молекули, клітини й т.д., упорядкування функціонують за своїми законами. Аналогічно збільшення різноманітності науки повинно супроводжуватися інтеграцією та зростанням упорядкованості, а це й називається становленням науки як цілісної інтегративно-різноманітної гармонійної системи.

На еволюцію науки в цьому напрямку дає підставу сподіватися відомому діалектичному положенню про те, що пізнання світу вдосконалюється в міру його перетворення. Людина має нині можливість конструювати самого себе як генетично, так і змінюючи навколишнє середовище. Тут виникають нові перспективи та нова відповідальність.

У сучасній науці спостерігаються важливі процеси, які є реакцією на ті завдання, які постають у зв'язку з інтенсивним ущільненням системи функціональних зв'язків між природою та суспільством. Для сучасної науки стає характерною тенденція *екологізації* та т.п. Можна припустити, що наука незабаром стане більш органічною частиною культури, і вся культура буде розвиватися як одне ціле та частина біосфери, стаючи екологічною культурою.

У зв'язку з цим великий інтерес в ХХІ столітті може уявити вивчення несилових взаємодій (у природі та людському суспільстві), далекогляддя, свідомого управління різноманітними процесами. Загальне значення науки буде залежати від того, що вона дасть для вирішення таких фундаментальних проблем людини, як перехід від споживальної цивілізації до тієї, що стійко розвивається; контроль за агресивністю, який при відсутності міжвидової боротьби не веде до еволюції; створення нової структури особистості - любовно-творчої натомість агресивно-споживацької.

6.4.4. Культура і цивілізація

1. Про культуру як поняття.

Культура - дуже складне утворення. У науковій літературі існує близько 500 визначень культури, кожне з яких характеризує її з якогось важливого боку.

У сучасному значенні термін "культура" виник в XVIII в. у перекладі з латинської воно означає "обробіток", "обробку". Звідси найбільш загальне визначення культури як усього того, що створено людиною. Таке визначення культури називають описовим. Воно дозволяє відрізнити культуру від природи, але володіє великим недоліком усі негативні прояви людської діяльності, також потрапляють до розряду культурних.

Нормативне визначення культури, на відміну від описового, включає в культуру тільки людські досягнення, відповідні моральним, естетичним та ін. нормам.

Культуру часто співвідносять із цінностями - духовними і матеріальними речами, що задовольняють потреби людини та мають для людини життєво важливе значення. У системі цінностей можна виділити основні та вторинні, центральні та периферійні, домінуючі та ситуативні цінності. Так основними, домінуючими стають прояви людського буття життя, любов, доблесть, розум, мужність, вірність і т.д., хоча у певній ситуації людина може здійснити інший ціннісний вибір. Але ставлення до нього буде залежати від панівної системи цінностей.

Тому культуру визначають як сукупність цінностей і норм, що дозволяють індивіду та суспільству орієнтуватися в житті.

Живучи у світі культури, людина сама є культурним явищем. Тому по відношенню до індивіда культуру часто розуміють як вихованість, тобто відповідність прийнятним нормам поведінки. Живучи за нормами і цінностями даної культури, людина залишає після себе предмети духовної культури - ідеї, образи, - і матеріальної культури - речі.

Функції культури: нормативна (культура задає норми діяльності та поведінки), ціленаправлена (культура задає найважливіші цілі діяльності, які сприймаються без подиву в даному суспільстві, наприклад, накопичення майна, або створення сім'ї, або будівництва кар'єри); пізнавальна (культура задає способи отримання знання та його використання, наприклад, вивчення природи та її перетворення, або навпаки медитація, читання священних книг); комунікативна - (культура задає засоби комунікації, наприклад, певну мову, символіку та ін.).

Культура має символічний характер. Люди не просто їдять, одягаються, розмножуються та помирають, але культивують ці та інші форми прояву своїх біологічних, соціальних, духовних якостей, створюючи певні символи. Наприклад, одяг, начиння, споруди не тільки виконують свої прямі функції, але й символізують соціальне становище, вірування, знання і т.п. Культура - система позабіологічно вироблених механізмів, що програмують діяльність людини.

2. Типи і види культур.

У понятті культури фіксується як загальна відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя, так і особливості конкретних форм культури в певний історичний період. Тому типологія культур складна.

Серед типів культур розрізняють європейську та східну.

Основні відмінності: відношення до людини, стосовно до пізнання, стосовно людської діяльності.

У європейській культурі людину прирівнюють з Богом, навіть Бог виглядає як людина, в східній – прирівнюють до якогось абсолюту.

У європейській культурі активність, діяльність, підкорення природи заохочується, у східній заохочується єдність із природою, бездіяльність, медитація.

У європейській культурі акцент робиться на розумі, у - східній на інтуїцію.

У європейській культурі підкреслюється об'єктивність, загальність знання, у східній - особистісне початок - Учитель (гуру).

До видів культур зазвичай відносять національні культури: німецьку, російську, українську, італійську та ін., Що розрізняються особливостями мови, побуту, одягу, образної системи вираження.

За особливостями діяльності розрізняють культуру: праці, культуру побуту, культуру відпочинку; за деякими характеристиками поведінки: політичну культуру, моральну культуру.

Виділяють особливі субкультури зі своїми системами цінностей, особливостями мови, поведінки, мислення професійні, вікові. Приклад молодіжна субкультура зі своїми особливостями мови (слеш), манерою одягатися, особливостями проведення часу. Професійна відмінність між фахівцями – природничих наук і гуманітаріями в сучасних умовах набуло більш глибокий характер: є підстави говорити про особливе, небезпечне явище культури - технократизм.

Технократизм - система ціннісних установок, серед яких переважають ідеї підкорення природи, переробки світу за допомогою науки й техніки, переробки людини, ідеї раціональної ефективності, економічності, поширені на всі форми ставлення до світу. У цьому випадку зі світогляду витісняються моральні й естетичні ідеали, виникає бездуховність, формується нелюдське ставлення до людини.

Подолання технократизму означає не відмову від техніки та інженерної освіти, а засвоєння технократами гуманістичних цінностей, духовності, високої моральності.

Важливо розрізняти масову та елітарну культуру.

Елітарна культура (еліта - краще) містить видатні зразки діяльності, наприклад, мистецтва, зрозумілі лише підготовленій людині. Масова культура передбачає усереднені цінності, часом примітивні, але іноді й високого рівня. Небезпека поширення масової культури в тому, що завдяки потужним засобам комунікативної техніки телебачення, преса, відео- і звукозапис - можуть бути сформовані та закріплені примітивні або антигуманні смаки та цінності.

Духовний розвиток суспільства пов'язаний із формуванням ментальності - стійкої *налаштованості* внутрішнього світу людей, згуртованості їх в соціальні та історичні спільності.

Духовне життя суспільства в ХХ столітті обумовлене переходом його від ієрархічної організації до стану, при якому кордон між різними соціальними групами виявляються розмитим і рухливим. Це суспільство великої мобільності (рухливості). Тут індивід безперешкодного переходить із однієї соціальної групи в іншу. У такому суспільстві розподіл соціальних ролей може відбуватися випадково та часто не залежно ні від рівня компетентності, ні від освіченості та загальної культури індивіда.

Духовне життя такого суспільства складається таким чином, що значна частина населення або байдужа до будь-яких питань серйозного значення, або приймає стандартні оцінки, смаки, уподобання, нав'язувані засобами масової інформації, а не виробляє самостійно. Ця обставина не сприяє формуванню звички до, самостійного мислення. Більшість людей звикає до загальноприйнятих стереотипів і відчуває психологічний дискомфорт при спробах їх руйнування. Висловлювати самостійне та оригінальне судження стає ризиковано.

Формується менталітет "Людини - маси", ментальність "масового суспільства". "Людина маси" - як пише іспанський мислитель ХХ ст. Х. Ортега-і-Гассет, не може оцінити самого себе як з поганого, так і з хорошого боку, він відчуває себе "таким, як усі" і аж ніяк не переживає через це. Це середній тип сучасної людини і як такий він поширений у всіх соціальних верствах суспільства. Він не відчуває внутрішньої потреби вимірювати своє життя високими духовними цінностями та добровільно служити їм. Дисципліна духу, вимогливість до себе та інших чужа йому. "Людина - маса" не хоче ні визнавати чужу правоту, ні самому бути правим.

Такій людині - "людині-маси", за рахунок контактів із іншими людьми, використання різних джерел інформації й т.д., необхідно долати власну інертність і прагнути зазирнути всередину подій. У середньої людини є для цього більше, ніж в

минулі епохи, можливостей. Справа тільки в тому, що б розумно їх використовувати. Протистояти небезпекам технократизму або масової культури може лише високий рівень індивідуальної культури. Різноманітність видів культур у сучасних умовах - закономірне явище й має позитивний сенс, якщо успішно протистоїть бездуховності, аморальності, антигуманності.

Існування культури неможливо без традицій (від лат - передача). *Традиції - механізм відтворення та передачі норм, цінностей від покоління до покоління.* Традиції живуть складним життям вони зміцнюються або згасають, оновлюються або зберігаються в залежності від різних умов. Радикальною формою оновлення традицій є контркультура.

Контркультура - сукупність соціально-культурних установок, орієнтацій та цінностей, що заперечують панівну культуру. У 60 - 70-ті рр. ХХ ст. контркультурою стали називати систему цінностей, із якою виступили бунтівні соціальні групи й верстви студентства, хіпі, члени різних "комун" і творчих об'єднань переважно в Західній Європі. Контркультура була спрямована проти цінностей і орієнтацій масової культури.

Теоретики й практики контркультури виступили проти ідеалів міщанського благополуччя, накопичення, життєвого успіху, пристосування. Вони проповідували ідеали особливого "нерепресивного" суспільства, яке було б демократичним, відкривало б перед людиною перспективи самореалізації та вимагали встановлення вільних від соціальних і моральних установок, звичних норм і традиційних цінностей, справжніх людських стосунків із іншими людьми та з природою. Формування нового вільного суспільства пов'язувалося зі становленням нової чуттєвості, звільненням підсвідомих сил і потягів, релігійним оновленням, встановленням неформальних зв'язків між людьми.

Контркультура є формою пошуку нової системи цінностей в умовах кризи культури.

Більш радикальним, ніж контркультура, умонастроєм є *нігілізм* (лат. - ніщо). Нігілізм - установка на заперечення норм і цінностей культури, взагалі духовних основ буття або будь-якого фрагмента реальності, наприклад, мистецтва, або науки, або держави і т.д.

Філософські основи нігілізму розроблені в другій половині ХІХ ст. Шопенгауером як етична доктрина байдужості до світу і Ніцше як основа для переоцінки всіх цінностей. У ХХ ст. нігілізм стає істотним елементом свідомості радикально мислячих індивідуальностей, які вимагали ломки морально-культурних та естетичних засад культури.

Протилежністю нігілізму є традиціоналізм - умонастрій, в основі якого лежить уявлення про деякі споконвічні традиції, що виражають загальний сенс світобудови та проявляє себе в національних культурних формах. Тому традиціоналізм спрямований на пізнання та синтез усіх духовних традицій. Сутність традиціоналізму уникати розриву з традицією, зберігати старі форми та цінності, так як вони виражають справжні потреби суспільства.

3. Культура та цивілізація.

У контексті рівня розвитку культури суспільства поняття цивілізація вживається в різних сенсах: синонім культури; протилежність культури (де цивілізація - речовий стан суспільства: виробництво, техніка, міста з комунікаціями, соціальна та політична структури, особливо держава та ін., а культура у зв'язку з цим розглядається як духовне начало: система духовних цінностей, ідеалів, норм); деякий рівень технічного й технологічного розвитку (рівень освоєної природи, засоби озброєння, способи зв'язку та обміну інформацією та ін. Тоді поняття рівень культури матиме лише якісні характеристики: гуманніше, моральніше, естетичніше т.д.); суспільний стан, вороже людині (як занепад, виродження культури.).

Оскільки будь-яка цивілізація включає певну систему цінностей, то в ряді випадків терміни "культура" й "цивілізація" взаємозамінні.

При всіх відмінностях у трактуванні поняття "цивілізація", вона має на увазі соціально-культурну освіту, де задана певна технологія реалізації культурних цінностей.

Наприклад, демократичні цінності реалізуються в технології виборів, виборчих кампаній у пресі, процедури висунення кандидатів і підрахунку голосів та ін. А культура задоволення різноманітних потреб людини, реалізується технологією споживання: фірми - виробники, супермаркети й т.п., із відповідним законодавчим оформленням, моральною та естетичною підтримкою (рекламою).

У поняття цивілізації включають також і природу людини - цивілізованої людини, що засвоїла певну культуру та способи її реалізації в суспільному житті.

У XIX ст. народилася концепція європоцентризму як усвідомлення успіхів європейської науки та техніки. Відповідно до цієї концепції єдиним осередком розвинутої цивілізації та культури є Європа, а інші народи або ще не вступили на цей шлях, або знаходяться на початку його.

На рубежі XIX-XX ст., коли наука накопичила багато даних про життя та розвиток неєвропейських народів, формується концепція локальних цивілізацій, протилежна європоцентризму.

Концепція локальних цивілізацій стверджує, що можливі неєвропейські типи цивілізацій, засновані на інших системах цінностей, що мають іншу громадську організацію, особливі культурні традиції. Головне: ці цивілізації не гірше європейської, хоча не мають науки й техніки, але до життя пристосовані не гірше, а часом краще європейської цивілізації. Концепція локальних цивілізацій дозволяє обґрунтувати багатоваріантність шляхів розвитку, право вибору власного шляху.

Тим часом, сучасний стан людства (інтегративні процеси в економіці, політиці, культурі, особливо масової, глобальні проблеми, що вимагають узгоджених рішень і об'єднання ресурсів та ін.) свідчить про вихід людства на особливий рівень існування, коли можна говорити про становлення світової цивілізації. Відбувається формування загальнолюдських цінностей.

У той же час, деякі автори побоюються, що у світовій цивілізації відбудеться нівелювання культурних особливостей різних народів, інші ж вважають, що культурно цивілізаційні відмінності зберуться при збереженні пріоритету загальнолюдських цінностей. Становлення світової цивілізації, заснованої на загальнолюдських цінностях, не означає обов'язкового усунення культурних особливостей, але припускає відмову від національної винятковості заради торжества гуманізму й виживання людства.

РОЗДІЛ 7. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ

7.1. Філософія Стародавнього Світу

7.1.1. Філософська думка в Стародавній Індії

1. В основі періодизації давньоіндійської філософії лежать різні джерела філософської думки відомі як в давнину, так і в сучасну епоху.

Відповідно до джерел даних у стародавніх індійської філософії, існують три основні етапи: XV-VI ст. до н.е.- ведичний період; VI-II ст. до н.е.- епічний період; II століття до н. е.-VII ст. н. е. - епоха сутр.

Веди (дослівно-"знання") є релігійними, філософськими трактатами, які були створені прийдешніми до Індії після 15 ст. до н. е. ,із Середньої Азії, Поволжя та Ірану племенами арійців.

Веди, як правило, включали в себе: "священне писання", релігійні гімни ("самхити"); опис ритуалів ("брахмани"), написане брахманами (жертвами) і використовуване ними при відправленні релігійних культів; книги лісових пустельників ("араньяки"); філософські коментарі до Вед ("упанішади").

У міфах "Вед" організація всього світу приписується до "першої людини". Це тисячокий, тисячоногий Пуруша, розум і дух, якого породили Місяць, очі- Сонце, уставогонь, подих- вітер. Пуруша— модель космосу і людського суспільства.

До наших днів дійшло лише чотири Веди: Рігведа, Самаведа, Атхарваведа, Яджурведа. "Веди", з часом, поступово збагачуються раціональним змістом, коментарями, текстами релігійно- філософського характеру.

Найбільший інтерес у дослідників староіндійської філософії викликають заключні частини Вед- Упанішади (дослівно з санскриту-"сидіння біля ніг вчителя"), в яких дається філософське трактування змісту Вед. Носіями ведичної мудрості вважалися *брахмани*, представники вищої касты. Вони формують систему вірувань та ритуалів, забезпечуючи її коментарями - *брахманізм*. Філософські ідеї в Стародавній Індії, розвиваються на основі критики брахманізму.

Першими критиками брахманізму виступили *шрамани* (аскети, проповідники). На базі шрамських шкіл вирости основні філософські вчення Індії. Перші філософські ідеї тісно переплетені з міфологічними уявленнями, але все ж таки відрізняються від них.

Найбільш відомими джерелами філософії Стародавньої Індії другого (епічного) етапу (VI-II ст. до н. е.) є дві поеми епосу «Махабхарата» і «Рамаєна», за участю багатьох філософських проблем епохи. Тієї ж епохи з'являються філософські вчення, опозиційні Ведам: Буддизм, джайнізм, чарвака-лакаята. Одночасно виникає ряд філософських шкіл ("даршан"), які розвивають ведичні вчення: *ньяя* (логіка), *вайшешика* (космологія), *міманса* (ритуал), *санкхья*, *йога* і *веданта*. Завершує період стародавньої індійської філософії *єпоха сутр* (II ст. до н. е. - 7 ст. н. е.)- коротких філософських трактатів, що розглядають окремі проблеми (наприклад, "кама-сутра" та ін.).

Перші філософські тексти - *сутри* (вислови, афоризми) переплетені з міфологічними релігійними віруваннями, науковими знаннями, буденними спостереженнями й узагальненнями.

Пізніше (в середні віки) домінуючим становищем у індійської філософії стало вчення Гаутама Будди - *буддизм*.

У XVIII – XX ст. індійська філософія збагатилася досягненнями європейської філософської думки (зокрема англійської).

2. Онтологія індійського філософсько-міфологічного світогляду (предфілософії) спирається на закон Рити- космічної еволюції, циклічності, порядку і взаємозв'язку. Брахма - «вічний творець істот», визначає для всіх "імена, рід діяльності (карму) і особливе положення" (див.: закони Ману.-М.: 1960 ст. 20-23). Буття і небуття асоціюється відповідно з видихом та вдихом Брахми-Космосу (Бога творця). У свою чергу, Космос Брахма (Бог - Творець) живе 100 космічних (864000000 земних) років, після чого він помирає і настає абсолютне небуття, яке триває також 100 космічних років - до нового народження Брахми. Вся нескінченна історія - це чергування життя космосу (Маха Манвантара) і Абсолютного Небуття (Маха Пралайа), які змінюють один одного через кожні 100 космічних років. При кожному новому народженні Космо-Брахми знов з'являється життя, але більш досконалої форми. Світ взаємопов'язаний. Будь-яка подія (вчинок людини, природне явище) впливає на життя Космосу. Мета еволюції, розвитку - досягнення все більш досконалого духу через постійну зміну матеріальних форм.

Натурфілософський характер заключних частин Вед (Упанішади) проявляється в їх космогонічних теоріях. Тут уявленнями про першооснови буття є вчення про *Брахмана* (вищої об'єктивної реальності, яка виступає, як зародок всього суцього, як творчій початок) і вчення про *Атмане* – частці Бога Брахми в людській душі. Атман першопочатковий, незмінний, вічний (має суб'єктивний, індивідуальний початок).

У індійської філософії душа складається з двох початків в *атмана* і "*манаса*".

Манас – душа людини, що виникає в процесі життя. Манас постійно еволюціонує, досягає високих ступенів або погіршується в залежності від вчинків людини його особистого досвіду, ходу долі. Найважливіше положення Упанішад - єдність Брахмана і Атмана, об'єкта і суб'єкта, світу і індивідуума. Також для індійської філософії характерні вчення про *карму*, *сансару*, *мокшу*, *ахімсу*.

Карма – зумовленість людського життя, долі. Ця зумовленість тим сильніше, чим більше людина пов'язана егоїстичними думками і справами. Закону карми не зазнає той, чий вчинки та думки спрямовані на високу духовність. Мета карми, провести людину через випробування для того, щоб його душа вдосконалювалася і домоглася вищого морального розвитку - *мокші*. (Для досягнення цієї мети, душа може пройти через десятки, сотні земних життів.).

Мокша - вища моральна досконалість, після досягнення якої еволюція душі (карма) припиняється. Наступ мокші (припинення еволюційного розвитку душі) - вища мета будь-якої душі, яка може бути досягнута в земному житті. Поняття карми тісно пов'язане з вченням про ланцюг переродження — *сансарой*.

Сансара - вчення про вічність і незнищенність душі, яка проходить ланцюжок страждань у земному житті. Душі, які досягли Мокші, звільняються від ланцюга нескінченності життя і стають Махатмами - Великими Душами Ахімса - *єдність усіх форм життя на землі* (отже єдність людини, тварин і всієї навколишньої природи). Найважливіший принцип ахімса - не спричинити шкоди тому, що оточує (людям, тваринам, живій природі).

3. Головною особливістю староіндійської гносеології (вчення про пізнання) є не дослідження зовнішніх (видимих) ознак предметів і явищ (що є характерним для європейського типу пізнання), а вивчення процесів, що відбуваються у свідомості при зіткненні зі світом предметів і явищ. У зв'язку з цим, індійська філософія визначає три види свідомості: "*пракрита*" - матеріальна свідомість "пуруша" - чиста свідомість (первинна енергія, з якої виникли Всесвіт і люди), "*майя*" - свідомість, як сновидіння, міраж.

4. *буддизм* - релігійно-філософське вчення, поширене в Індії (після V ст. до н. е.), Китаї, Південно-Східної Азії (після третього століття н. е.), а також в інших регіонах.

Засновником цього вчення вважається Гаутама Будда (Сідхардха Шак'ямуні) (563 - 483 до н. е.), який народився в князівській родині в Північній Індії. Будда пройшов складний життєвий шлях (спадкоємець престолу, аскет-відлюдник мудрець), після чого «прозрів» (527р. до н. е.) і передав свої духовні досягнення людям. Головна ідея буддизму - "*Середній шлях*" життя між двома крайніми: «шляхом задоволення» (розваги, неробство, лень, фізичний і моральний розпад) та шляхом «аскетизму» (умертвлення плоті, поневірянь, страждань, фізичного і морального виснаження) .

"Середній шлях" – шлях знання, мудрості, розумних обмежень, споглядання, просвітлення, самовдосконалення, кінцевою метою якої є *Нірвана (вища благодать)*.

Буддійська філософія пропонує кожній людині план особистісного самовдосконалення (див. розділ 8.3.1).

5. Особливість староіндійської філософії:

1) Визнання цілісності світу, в якому одиничне, індивідуальне другорядне по відношенню до загальної основи.

2) Філософія Стародавньої Індії звернена всередину людини. Її життєві принципи- аскетизм, самоаналіз, самозаглиблення, споглядання. Філософія вирішує проблеми причини, Абсолюту, розмірковує над тим, що володіє душами, формує уявлення про вічний кругообіг життя і смерті.

3) Староіндійські філософи шукають не причинно-наслідкові зв'язки, а моральний порядок світу. Це, з одного боку, зближує їх з міфологією та релігією і віддаляє від науки, а з іншого - мало і має величезний моральний вплив на людей, завдяки забезпеченню користолюбства, низинних пристрастей, бездуховності.

7.1.2. Філософія Стародавнього Китаю

1. В середині другого тисячоліття до н. е. на території сучасного Китаю існувала держава Шань Інь. У надрах цієї держави з 18 до 12-го ст. до н.е. розвивається рабовласницький устрій господарства. У 12 ст. до н. е. в результаті війни державу Шань Інь було знищено плем'ям Чжоу, яке створило свою династію, що проіснувала до III ст. до н. е. Час правління Чжоу зазвичай ділять на періоди: період Західного Чжоу (1222-

771pp.), Східного Чжоу (770-403pp.) і період «Воюючих царств» Чжаньго (403-221pp.). Виділяють також період "Весни і осені" -Цуньцьо (722-481pp.).

У 221р.до н.е. на території Стародавнього Китаю відбувається формування могутньої імперії Цін, починається новий етап розвитку держави Китай - країни стародавньої історії, культури, філософії.

Старокитайська філософія (як і староіндійська) виникає в 6 ст. до н. е. і в своєму розвитку проходить три основних етапи:

-VI ст. до н. е. -III столітті н. е. - зародження і становлення найдавніших національних філософських шкіл;

-III-XIX ст. н. е. - проникнення в Китай з Індії буддизму (3 ст. н. е.) і його вплив на національні філософські школи;

-3 XX ст. н. е. - сучасний етап - поступове подолання замкнутості китайського суспільства, збагачення китайської філософії досягненнями європейської та світової філософії.

2. Стародавніми пам'ятниками культури Китаю були "Ши Цзін" ("Канон віршів") і "І цзін" (Книга змін).

Ці тексти дають філософсько-міфологічні пояснення походження життя на землі, живої та неживої природи, в яких відображена послідовність цих етапів: від Великого Хаосу, що нагадує за формою величезне Яйце і зародження Першопредка всього суцього - Гіганта Пань-Гу до створення всього суцього з тіла Пань-Гу, після його загибелі. В "І-цзін" пояснюється походження світу з п'яти першоелементів - землі, дерева, металу, вогню, і води, які знаходяться у постійному кругообігу.

Незважаючи на те, що людина в Китаї ототожнюється з природою і космосом і не виділяється з суспільства, вона займає центральне місце в китайській філософії.

Згідно китайської філософської традиції людина є згустком трьох видів космічної енергії: *цзін, ци, шень*.

Цзін енергії зародження всього суцього "корінь", "насіння" живого організму.

Існує два типи цієї психофізичної енергії: "насіння Колишнього Неба" - те, що дано людині від народження, Генетична програма, фізичні дані та «насіння Подальшого Неба» –те, що людина накопичує протягом життя. Цзін часто ототожнюється з сексуальною енергією.

Ці - матеріально-духовна енергія, яка служить "будівельним матеріалом" всього суцього (на відміну від цзін - енергії зародження).

Енергія ці поділяється на: речову ці, завдяки якій речі та живі організми набувають матеріальної форми і духовну ці -душу людини та інших живих істот.

Духовна ці – основа життя людини. Щаслива, фізично і морально здорова людина володіє "світлою", "чистою" ці. Хворий, слабкий, невдаха - "важкою", "забрудненою", "темною" ці. Шлях до успіху, фізичному та духовному здоров'ю, щастю - звільнення ці від всього зайвого, очищення душі.

Шень - незнищена духовна енергія, яка існує в людині, яка становить "стрижень" людської особистості і не зникне після смерті (на відміну від ци).

Крім трьох видів космічної енергії, китайська філософія виділяє два види сексуальної енергії: янь - чоловіча сексуальна енергія, інь - жіноча сексуальна енергія. Звідси все суще ділиться на два протилежних початка - чоловічий та жіночий. Це стосується як живої природи (розподіл всіх людей на чоловіків і жінок, аналогічний статевий розподіл серед тварин), так і неживої природи (наприклад, китайська філософія відносить до активного чоловічого початку янь - Сонце, небо, день, сухість, легкість, а до пасивного жіночого початку інь - Місяць, Землю, рівнини, ніч, вологу).

В основі існування живої та неживої природи, всієї навколишньої дійсності лежить "Тай - ци"-єдність, боротьба, взаємопроникнення і взаємодоповнення янь і інь.

3. Старокитайські міфологія і філософія дали первинне пояснення походження світу, людини і природи, образи-поняття людини, явищ навколишнього життя, створили ґрунт для виникнення *всесвітньовідомих китайський філософських шкіл даосизму,*

конфуціанства, легізму. Менше поширення отримали такі філософські течії, як: моїзм, натурфілософія, *номіналізм*.

Після проникнення в Китай буддизму (III ст. до н. е.) і до кінця 19-го століття (другий етап) основу китайської філософії складали: *чань - буддизм* (національний китайський буддизм, який виник в результаті впливу китайської культури на індійський буддизм, запозичений Китаєм; *неодаосизм* ; *неоконфуціанство*. З 20-го століття національна китайська філософія збагачується досягненнями світової філософської думки, зокрема ідеями: християнської релігії; марксизму; провідних європейських філософів; американської філософії прагматизму.

4. *Даосизм* - найдавніше філософське вчення Китаю, яке намагається пояснити основи побудови та існування навколишнього світу і знайти шлях, по якому повинні прямувати людина, природа та космос. Засновником даосизму вважається Лао-Цзи (Старий Вчитель), який жив в кінці 6-го на початку 5-го ст. до н.е. Головні джерела - філософські трактати "Дао-цзін" і "Де-цзін", спільно іменовані в "Дао-де-цзін".

Основними поняттями даосизму є "Дао" і "Де". "Дао" має два значення: шлях, по якому в своєму розвитку повинні йти людина і природа, універсальний світовий закон, що забезпечує існування світу, субстанція, від якої зародився весь світ, першооснова, яка представляла собою енергетично ємну порожнечу.

"Де" - благодать, яка виходить понад; енергія, завдяки якій першооснова «Дао» перетворилася в навколишній світ.

Філософія даосизму несе в собі ряд основних ідей:

-Все в світі взаємопов'язане; матерія, з якої складається світ; єдина; існує кругообіг матерії в природі ("все, відбувається із землі і йде в землю"); світовий порядок, закони природи, хід історії незмінні і не залежать від волі людини, тому, головний принцип людського життя спокій і бездіяльність ("у-вей").

-Особа імператора священна, тільки імператор має духовний контакт з богами і вищими силами; через особистість імператора на Китай і все людство сходять «Де» - живостворююча сила та благодать; чим ближче людина до імператора, тим більше «Де» перейде від імператора до нього;

-Пізнати "Дао" і отримати "Де" можна лише при повному дотриманні законів даосизму, злиття з «Дао»-першоосною слухняності імператору та близькістю до нього.

Шлях до щастя, пізнання істини - звільнення від бажань і пристрастей; необхідно всім поступатися один одному.

5. *Конфуціанство* - найдавніша філософська школа, яка розглядає людину, перш за все, як учасника соціального життя. Засновником конфуціанства є Конфуцій (Кунг-Фу-Цзи), який жив в 551-479рр. до н. е. головним джерелом вчення - твір Лунь-Юй («Бесіди і судження»).

Основні питання, які вирішуються конфуціанством: Як необхідно керувати людьми? Як вести себе в суспільстві?

Представники цієї філософської школи виступають за м'яке управління суспільством. Як приклад такого управління наводиться влада батька над синами, а в якості головної умови ставлення підлеглих до начальників як синів до батька а начальника до підлеглих, як батька до синів.

Конфуціанське золоте правило поведінки людей в суспільстві говорить: не роби іншим того, чого не бажаєш собі.

Вчення Конфуція містить кілька основоположних принципів: жити в суспільстві для суспільства; поступатися один одному; слухатися старших за віком і за званням; підкорятися імператору; стримувати себе,

Знати міру в усьому, уникати крайнощів; бути людяним.

Велику увагу Конфуцій приділяє питанню, яким повинен бути начальник (керівник): підкорятися імператору і слідувати конфуціанським принципам; керувати на

основі чесноти ("Бада"); володіти необхідними знаннями; чесно і вірно служити країні, бути патріотом; володіти великими амбіціями, ставити високі цілі; бути благородним; робити тільки добро державі та оточуючим; надавати перевагу переконанням і особистому прикладу примусу; піклуватися про особистий добробут підлеглих і країни в цілому.

У свою чергу, підлеглий повинен: бути лояльним - по відношенню до керівника; проявляти старання в роботі; постійно вчитися і самовдосконалюватися.

Вчення Конфуція зіграло велику роль в об'єднанні китайського суспільства. Воно залишається актуальним і зараз, після 2500 років з моменту життя і діяльності автора.

6. Іншим найважливішим соціальним вченням Стародавнього Китаю був *легізм* (школа законників, або Фацзя). Його засновниками були Шан Ян (390 – 338рр. до н. е.) і Хань Фей (288-233рр. до н. е.). В епоху імператора Цінь - Ши - Хуа (III ст. до н.е.) легізм став офіційною ідеологією. Основне питання легізма, (як і конфуціанства): як керувати суспільством? *Легісти виступають за те, щоб керувати суспільством, шляхом державного насильства, що спирається на закон.* Таким чином, легізм філософія сильної державної влади. Основними постулатами легізму є наступні:

-Людина, спочатку має злу природу; рушійною силою людських вчинків є особисті егоїстичні інтереси; як правило, інтереси індивідів, окремих соціальних груп взаємопротилежні.

-Щоб уникнути свавілля і загальної ворожнечі, необхідне державне втручання в суспільні відносини. Держава (в особі армії, чиновників) має заохочувати законслухняних громадяни і суворо карати винних.

-Основним стимулом правомірної поведінки більшості людей є страх перед покаранням. Основним розмежуванням правомірної і неправомірної поведінки та застосування покарання повинні бути закони. Закони повинні бути однаковими для всіх, а покарання слід застосовувати і до простолюду і до вищих посадових осіб (незалежно від звання), якщо вони порушили закони.

-Державний апарат повинен бути сформований з професіоналів (тобто чиновницькі посади повинні надаватися кандидатам, які володіють необхідними знаннями і діловими якостями, а не успадковуватися). Держава - головний регулюючий механізм суспільства і, отже, має право втручатися в суспільні відносини, економіку, особисте життя громадян.

7. особливості стародавньої китайської філософії.

1) Якщо в давньоіндійській філософії вирішується завдання порятунку, то в давньокитайській - завдання правильної поведінки.

Специфіка китайської філософії, пов'язана з її особливий роллю в гострій соціально політичній боротьбі, яка велася державами Стародавнього Китаю періоду «Весни та осені» і «Воюючих царств». Філософи в цей період в Китаї нерідко були міністрами, послами, різного рангу чиновниками держави. Тому філософів Китаю цього часу цікавили питання управління, відносин соціальних груп, етики, ритуалу. Філософія політики - ось що цікавить китайський мислителів протягом століть.

Практицизм теоретичних пошуків — характерна риса китайській філософії: самовдосконалення, управління державою. Етичні критерії у будь-якій справі, у китайців були основним мірилом.

2) У Стародавній Індії жодне з Філософських напрямків не було панівним. У Стародавньому Китаї найбільш впливовим було конфуціанство, а з 2-го століття до н. е. воно стало офіційною ідеологією аж до Нового часу. Канонізація конфуціанства, яке з самого початку від імені Конфуція висловило своє негативне ставлення до природно-наукових даних і прикладних знань, призвела до створення ідеологічного заслону між природознавством і філософією. Відрив китайської філософії від логіки сповільнили формування понятійного апарату. Метод логічного аналізу для більшості китайських шкіл (напрямів) залишився фактично невідомим.

3) Специфічною рисою китайської філософії був розгляд світу як Єдиного Організму, з використанням на письмі символічного знаку — ієрогліфа і гексаграми. Кожна гексаграма — це вираз певного стану дійсності, певної життєвої ситуації, значення яких розкривається в поясненнях до гексаграм.

4) Філософська думка Стародавнього Сходу, на відміну від європейської філософії, мало змінилася з плином багатьох століть, доповнюючи переважно лише коментарями.

7.1.3. Філософія Стародавньої Греції

7.1.3.1. Особливості Старогрецької філософії

Давньогрецькою називається філософія (вчення, школа), вироблена грецькими філософами, які проживали на території Греції, а також у грецьких полісах (торгово-ремісничих містах-державках) Малої Азії, Середземномор'я, Причорномор'я та Криму в елліністичних державах в Азії та Африки в Римській імперії. (Філософія Стародавнього Риму або безпосередньо ототожнюється з давньогрецької, або об'єднуються з нею під загальною назвою "антична філософія"). Філософія Стародавньої Греції (антична), так само, як філософія на Сході, виникла в 6 ст. до н. е. і в своєму розвитку пройшла чотири основних етапи: демократичний VI-V ст. до н.е.; класичний (Сократичний)-середина V-кінець IV ст. до н.е.; елліністичний кінці IV-II ст. до н. е.; римський 1 ст. до н. е.-5 ст. н.е.

Давньогрецька філософія, також як і давньо-східна, була спочатку тісно пов'язана з міфом. Але на відміну від давньо-східних навчань вона незабаром протиставляється міфології. Якщо міф не розрізняв образ і предмет, знання і віру, думку та емоції, природне і надприродне, то вже рання давньогрецька філософія це розрізняє: вона орієнтується на розум, знання, пошук природних підстав. Тому кажуть, що давньогрецька філософія знаменує собою перехід від міфу до логосу ("логос" - слово, думка, розум, закон).

Давньогрецькі філософи прагнуть зрозуміти сутність природи, світу в цілому. Перших філософів часто називають "фізиками" (грец. "фізис" - природа). Якщо міф розповідав про те хто породив усе існуюче (наприклад, Хаос, Еросі т. д.), то філософія з'ясовує з чого відбулося суще. Таким першопочатком оголошується щось реальне - вода, повітря, вогонь, земля. Вже перші філософи розрізняють те, що існує (те, що залишається незмінним у всіх мінливих проявах), і те, що тільки здається існуючим. Так складаються раціональні пояснення походження і сутності світу. В результаті на місце міфологічного уявлення про породження світу стає філософське (а пізніше і наукове) уявлення про причини.

Філософія Стародавньої Греції космоцентрична (грец. «Космос» - порядок), тобто в центрі його розгляду - космос, як упорядковане, гармонійне ціле, де врівноважені природа і людина, держави і індивід, знання і поведінка, мінливе і незмінне, перехідне та постійне.

Філософія Стародавньої Греції має на увазі не багато знань,

А знання основного, першооснови, не готове знання, а його пошук, що вимагає зусиль, не тільки знання саме по собі, але його поєднання з ідеалами, прагненням, цінностями людини, його повсякденною поведінкою.

Ще однією особливістю давньогрецької філософії стало протиставлення філософських роздумів практичної діяльності, повсякденного досвіду, чуттєвої очевидності, оскільки буденність пов'язувалася з традиційністю, колишніми міфологічними уявленнями. Виникає протиставлення знання, заснованого на розумі, міркуваннях, знанню, заснованого на почуттях, відчуттях. Останнє зневажливо називається думкою.

Грецька філософія зародилася в тісному зв'язку з науковими знаннями - астрономічними, математичними, географічними і т. д. Багато з них запозичені на Сході. Однак, на відміну від східної рецептурності знання, з їх практичною

спрямованістю, грецьке знання більш теоретичне, використовується в філософському вченні, складаючи з ним нерозчленоване ціле.

7.1.3.2. Рання грецька філософія: школи і основна проблематика

1. До найбільш відомим раннім філософським школам Стародавньої Греції відносяться: мілетська школа; школа піфагорійців; школа Геракліта Ефеського; елейська школа; атомісти.

Характерними рисами досократичних філософських шкіл були: яскраво виражений космоцентризм; підвищена увага до проблеми пояснення явищ навколишньої природи; пошук першооснови, яка породила усе суще; гелозоїзм (одухотворення неживої природи); доктринерський (недискусійний) характер філософських вчень.

Мілетська школа. Мілетська школа існувала в Стародавній Греції в 6 ст. до н. е. і отримала свою назву від назви міста, де вона була заснована. Мілет - великий торговельно-ремісничий поліс, заснований греками на іонійському узбережжі Малої Азії.

Тут в VI-V століття до н. е. жили три мислителя Фалес(625 – 547рр. до н. е.), Анаксимандр (610-546рр. до н. е.), Анаксимен (585-524рр. до н.е.). Поставивши собі запитання, звідки все виникає і в що все повертається, вони шукали початок походження і зміни всіх речей. У них філософські ідеї, з'єднувалися з астрономічними, математичними, фізичними, біологічними припущеннями. Хоча деякі здобуті знання вони застосовували на практиці, головне для них було створення цілісного світогляду.

Фалес - перший мілетський філософ. Використовуючи почерпнуті на Сході знання та власні спостереження, він вперше точно передбачив сонячне затемнення, що спостерігалось в 585р. до н. е., відкрив Полярну Зірку. Він розділив рік на 365 днів, а кожен місяць - на 30 днів. Зробив ряд математичних відкриттів (теорема Фалеса та ін.). Свої пізнання Фалес пов'язував з філософськими і залишками міфологічних уявлень. Він вважав, що все існуюче виникло з вологого першої речовини-води. Сама Земля є плаский диск і плаває на воді. Все одухотворене. Всесвіт наповнений богами. Душу мають навіть бурштин і магніт, оскільки надають руху іншим тілам.

Однак, боги в нього не людиноподібні, як в міфах, а являють собою діючі в природі сили. Фалес - один з семи дуже шанованих давньогрецьких мудреців.

Анаксимандр - учень Фалеса. Він вперше накреслив карту Землі і створив щось на зразок глобуса. Земля разом з водою, яка її оточує, нагадує циліндр, а небо - це сфера, яка оточує Землю з усіх боків. Сонце, Місяць, зірки разом з небесною сферою роблять кругові рухи навколо нерухомої Землі, що знаходиться в центрі світу.

З точки зору Анаксимандра, те, з чого все складається не може бути речовиною типу води або щось подібне. Це була перша речовина в невизначеному стані. З неї виділилися всі види речовини й розташувалися в просторі. Навколо Землі розташувалася оболонка повітря і води, навколо неї оболонка вогню. Перша речовина названа Анаксимандром апейроном (грец. "апейрон" - безмежне, нескінченне). Все, що виділилося з апейрона має з часом повернутися в нього, тому світи виникають і руйнуються.

Анаксимен - учень Анаксимандра. Він першою речовиною оголошує повітря, з якого виникли інші речовини. Повітря, згущуючись, утворює воду, землю, каміння - в залежності від ступеня згущення. Розріджуючись, повітря стає вогнем. Земля - величезний диск, плаваючий у повітрі. Повітря у Анаксимена не тількикосміна першооснова, а душа - це дихання повітря.

Піфагор та його школа. Піфагор (близько 580 – 500рр. до н. е.) – виходець з Самоса, заснував в грецькому місті Кратон (Південна Італія) піфагорський союз - щось середнє між науковим співтовариством і релігійною організацією. Заснований ним союз (піфагореїзм) проіснував майже тисячу років.

Піфагор та його послідовники з'єднували заняття філософією, математикою, астрономією, музикою. Згідно їх вченню, число є основою всього суцього, а числові відносини - відображення світової гармонії сфер. На цій основі вирости піфагорійський математичний символізм і повна забобонів містика чисел. Всі речі піфагорійців намагалися охарактеризувати сукупністю чисел: Всі тіла займають певний об'єм, мають поверхню, вагу та ін. Поверхню можна звести до лінії, лінію - до точки, точку можна позначити числом. Граничний елемент поділу всього - одиниця. Вона втілена, а точніше - напівматеріальна, напівідеальна.

Геракліт Ефеський та його вчення про діалектику. Геракліт (бл. 530-470рр. до н. е.) з давньогрецького міста Ефес в Малій Азії. Як і інші представники ранньої давньогрецької філософії, наприклад, мілетці, Геракліт розробляє натурфілософію. Геракліт шукає першооснову світу в чомусь матеріальному, чуттєво сприймаючому. Такою першоосновою у нього виступає вогонь. Геракліт вирішує ще одну проблему як висловити мінливість, рухливість світу, перехідний характер предметів. Тут також йому став у пригоді образ вогню, в силу його мінливості, рухливості. Вогонь, таким чином, виступає мінливою першоосновою світу.

У той же час мінливість світу не означає хаотичності та безладу. Світом править Логос закон, який підтримує світовий порядок. Разом з тим "логос" – це і "слово", тобто розум, що осягає дійсність. Основа істинного людського пізнання загальність світового порядку. Мислення, властиве всім людям, дозволяє їм бути розумними. Однак більшість людей розходиться з логосом, так як не прислухаються до природи речей, приймаючи багато знання за розум. Вони занадто покладаються на звичні погляди на чуттєві враження. Справжнє знання може дати тільки розум. Державні закони встановлені за допомогою розуму, вони близькі логосу, тому важливіші, ніж звички, традиції. Люди повинні захищати Закон як стіни рідного міста.

Геракліта вважають основоположником діалектики, як вчення про розвиток, загальних змінах, боротьбі протилежностей. Ці діалектичні ідеї особливо яскраво виражені ним в афоризмах: "Все тече, все змінюється," боротьба є "батько всього, цар усього". Геракліт розумів і взаємоперехід протилежностей - "життя одних є смерть інших, і смерть одних є життя інших" і відносність всіх властивостей-" морська вода і найчистіша для риб і найбрудніша для людей, яким не придатна для пиття".

Елейська школа. Елеати - представники елейської філософської школи, яка існувала VI-V ст. до н. е. в давньогрецькому полісі Елея на території сучасної Італії. Найбільш відомими філософами цієї школи були Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Меліс Самоський.

Елеати вивчали проблеми пізнання. Жорстко поділяли чуттєве пізнання (як думка «докса») та вище духовне. Були прихильниками монізму - виводили всю множинність явищ з єдиної першооснови. Вважали все суще матеріальним виразом ідей (були провісниками ідеалізму). Їх ідеї, на думку ряду фахівців, багато в чому визначили подальший розвиток людської цивілізації.

Ксенофан (VI-V ст до н. е.) прибув до Елею з Малої Азії і, мабуть, під його впливом склалася філософія елеатів. Він стверджував, що світ вічний і незнищуваний, являє собою щось єдине. Це єдине є бог, який зрісся з усім. Ксенофан критикує міфологічні уявлення про богів. Якби тварини вміли малювати, то бики зобразили б своїх богів биками, леви - левами і т. д. Вірі в божественність світило Ксенофан протиставляє природні пояснення зірки, наприклад, виникають з займистих хмар, вони згасають вдень і як вугілля, розпалюються вночі.

Парменід (кінець VI-Vст. до н.) прославився складанням законів для Елея, які діяли протягом тривалого часу. Філософським ідеям Парменіда чекало ще більш довге життя. Парменід чітко відрізняє світ, який чуттєво сприймається і світ розумоглядний або розумоосяжний. Розумоосяжний світ він називає справжнім істинним буттям. Буття єдине неподільне, нерухоме, без'якісне, безмежне. Почуття свідчать про безліч, рухливість, але це-тільки неістинна думка смертних.

Аргументи Парменіда всюди в світі щось є, тобто немає порожнечі, тому ніщо нікуди не може переміститися, тобто руху немає, кожна думка є думка про існуюче, означає "буття є, а небуття немає", таким чином, неможливо виникнення та знищення, з абсолютною заповненістю простору впливає, що світ єдиний, в ньому немає частин.

Виділення Парменідом розумоосяжного світу спричинило виникнення особової розумової діяльності - науково-теоретичної, а наука та її практичне втілення радикально змінили життя людей. Зенон (5 ст. до н. е.) - учень Парменіда, розвиває аргументи на користь ідеї єдиного і нерухомого буття, висувачи свої відомі апорії - положення, що розкривають суперечливість руху і суперечливість мислення, досягає руху Апорії Зенона "Ахілл і Черепаха"; "Стріла"; "Дихотомія" (ділення навпіл) та ін. Зенон міркує так: "Якщо припустити, що буття ділене, тоді будь-який вирізок ділимо до нескінченності". Але тоді найшвидше - міфічний Ахілл - ніколи не наздожене найбільш повільне - черепаха. Адже поки Ахілл добіжить до того місця, звідки вибігла черепаха, вона трохи піде вперед. Поки Ахілл здолає цей вирізок, черепаха хоч трохи, але знову піде вперед. Таким чином, відстань між ними, кожного разу буде все менше і менше, але ніколи не зникне, якщо воно ділимо до нескінченності. Оскільки таке відставання Ахілла очевидно неможливо, то припущення про подільність буття невірне. Значить буття єдине.

Аналогічно, Зенон міркує про неможливість руху. Оскільки, щоб пройти якийсь відрізок шляху, треба спочатку пройти його половину, а до того половину половини і т. д. до нескінченності, то рух не може навіть початися (апорія "дихотомія").

Істотно, не те, чи є рух, а те як його висловити в логіці поняття. Це питання стимулювало людську думку протягом тисячоліть.

Емпедокл і Анаксагор. Емпедокл (бл. 490 - 430 до н.е.) жив у м. Агригент на острові Сицилія. Прославився як філософ, лікар, "фізик". Йому належить здогадка про еволюцію живих істот; спочатку виникли окремі органи, потім вони довільно з'єдналися і невдалі з'єднання вимерли, а гармонійні вціліли і породили початок різноманітності форм життя.

Однак більше значення мала філософія Емпедокла. У філософській поемі "про природу" все різноманіття речей зводиться до їх основи - чотири коріння (або «стихіям», елементам) землі, воді, повітрю, вогню. Виникнення речей є поєднання цих починань, а знищення-розкладання речей на ці вічні елементи. Будь-яке з'єднання та роз'єднання є діяльність двох речових сил, любові і ворожнечі (тяжіння і відштовхування). Перевага той чи іншої сили визначає стадії розвитку всесвіту. Вчення Емпедокла про чотири стихії природи протягом багатьох століть використовувалося в античній та середньовічній філософії.

Анаксагор (бл. 500 - 428 до н.е.) родом з Клазомен, жив і викладав в Афінах, звідки був вигнаний за звинуваченням у безбожництві, так як стверджував, що Сонце є матеріальним тілом. Анаксагор довів можливість узгодження двох ідей вічності істинно суцього і мінливості, подільності речей. Для цього припустив існування нескінченного якісного різноманіття нескінченно подільних первинних елементів-"насіння речей", пізніше названий гомеомеріями. Їх комбінація утворює всі існуючі речі. У кожній речі є частка будь-якої іншої. Рушійною силою, що з'єднує і роз'єднує насіння речей він вважав найлегшу речовину - «Нус» (Розум). Анаксагор пояснює виникнення небесних тіл з первинного випадкового змішування частинок речовини в їх вихороподібне обертання.

Атомізм Левкіппа-Демокріта. Левкіпп (500 - 440 до н. е.) є одним із засновників атомістичного вчення. Ввів в філософію три нових положення, що існує абсолютна порожнеча та найдрібніші неподільні частки атоми, рушійні в цій порожнечі. У світі панує не доля, а абсолютна необхідність.

Демокріт (бл. 460-370 рр. до н. е.) родом з Аблер, учень Левкіппа, один з творців атомізму. Демокріт визнавав дві першооснови: атоми і порожнечу. Атоми незмінні, вічні знаходяться в постійному русі, і відрізняються один від одного формою, величиною,

розташуванням і порядком. Звук, колір, смак атомам невластиві, а існують умовно. З'єднання атомів утворюють всі тіла. Нескінченна кількість атомів нескінченно рухаються в порожнечі, утворюючи вихори, народжуючи багато світів. Світи виникають і гинуть природним шляхом. Випадковостей не буває, все відбувається за потребою, так, як все має причину. Життя і смерть також пояснюється у Демокріта з'єднанням і роз'єднанням атомів. Душа тимчасове з'єднання вогняних атомів.

Теорія пізнання Демокріта: від тіл відокремлюються найтонші оболонки (образи) речей і впливають на органи чуття. Але чуттєве сприйняття дає лише "темне" знання, а "світле" знання, яке фіксує сутність світу, отримується за допомогою розуму. Саме розум встановив існування невидимих атомів і порожнечі. Таким чином Демокріт запропонував новий спосіб пояснення світу- побудова уявної механічної моделі (рух, з'єднання, розташування атомів).

Слідом за еліатами Демокріт розрізняв зрозуміле істинне буття (у нього-це атоми) і видимий, чуттєво сприймаючий, неістинний світ, яке зробило величезний вплив на розвиток філософії та науки.

Софісти і софістика. Розвиток стародавньої грецької демократії зажадало вміння переконливо доводити красиво говорити. Стали відомими в 5 ст. до н. е. вчителі красномовства, права, філософії, взагалі, мудрості. Їх називали софістами ("софія"-мудрість). Софісти- філософська школа в Стародавньої Греції, яка існувала у 5 першій половині 6 ст. до н.е. Представники цієї філософські школи виступали не стільки в якості філософів-теоретиків, скільки в якості філософів- педагогів, навчавши громадян філософії, ораторського мистецтва та інших видів знань. (в перекладі з грецької "софісти" мудреці, вчителі мудрості).

Серед в софістів виділяються групи так званих: старших софістів (V ст до н. е.) - Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антифонт, Критий; молодших софістів-Ликофрон, Алкідамант, Трассімах.

Софісти стали активним розповсюджувачами знань, тому їх називають античними просвітителами. Досліджуючи і використовуючи методи доказових міркувань, софісти справляли враження людей, які можуть довести все, що завгодно. Пізніше народилося слово "софізм" міркування, наприклад, математичні викладки, де непомітно допускається помилка, а в результаті входить доведеним щось зовсім неймовірне і неможливе. Тому софістикою часто називають упередженні міркування, недобросовісні докази свідомо неспроможних дій.

Видатним представником старших софістів був Протагор. Своє філософське кредо Протагор висловив у висловлюванні: "Людина є міра всіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують". Це означає, що в якості критерію оцінки навколишньої дійсності, хорошого і поганого повинна використовуватися суб'єктивна думка людини: "Що добре для людини сьогодні, то і є хороше в дійсності". Вся навколишня дійсність залежить від чуттєвого сприйняття людини ("Те, що здоровій людині здається солодким, хворому здається гірким"). Навколишній світ відносний.

Оригінально і революційно для того часу і відношення Протагора до богів: "Про богів я не можу знати, чи є вони, чи немає їх, тому, що занадто багато перешкоджає такому знанню - і питання темне, і людське життя коротке".

Користувалося популярністю міркування Горгія. "Ніщо не існує, якщо щось і існує, то воно невпізнане, якщо воно і впізнане, то воно невиразне і невимовне".

Завдяки інтересу до мови, слова, софісти поклали початок філології. Продік, наприклад, займався синонімами і омонімами.

Софісти вступили в конфлікт з носіями традицій, батьками своїх учнів. Останні, пройшовши навчання у софістів, розгорнули раціоналістичну критику традицій, до сих пір тримаючихся на вірі і звичках. Так, на противагу "батькам" з'явилися "духівники".

Для софістів характерно: критика міфологічної традиції, дослідження суб'єктивних підстав знання, ідея відносності знання і моральних норм, суб'єктивізм в оцінках і судженнях, заперечення об'єктивного буття і спроби довести те, що дійсність

існує тільки в думках людини. Завдяки софістам народилася і утвердилася в культурі ідея: знання вважається достовірним, якщо воно є виправданим. Незважаючи на те, що діяльність софістів викликала несхвалення як влади, так і представників інших філософських шкіл, софісти внесли великий вклад в грецьку філософію і культуру. До їх головним заслуг відносять те, що вони: критично глянули на навколишню дійсність; поширили велику кількість філософських та інших знань серед громадян грецьких полісів (за що згодом іменувалися давньогрецькими просвітителями).

7.1.3.3. Філософське вчення Сократа

1. Найбільш шанованим з філософів був Сократ (469 - 399 рр. До н. е.) - афінський філософ, вчення якого представляє своєрідний рубіж в історії філософії: його попередників називають досократиками.

Сократ офіційно не належав до софістів, але поділяв багато ідей софістів і використовував софістику в практичній діяльності.

Письмових праць Сократ не залишив, вчив він усно і увійшов в історію як видатний полеміст, мудрець, філософ-педагог. Учнів приваблювала його логіка, іронія, майстерний аналіз обговорюваного питання зазвичай у формі діалогу - спору або бесіди.

Основний метод, вироблений і вживаний Сократом, отримав назву "маєвтика" (грец. - народжувати). Суть маєвтики не в тому, щоб навчити істині, а в тому, щоб, за допомогою логічних прийомів, через навідні запитання, змусити виявити протиріччя в думках; підвести співрозмовника до самостійного народження істини.

Сократ вів свою просвітницьку роботу у натовпі народу, на площах, ринках у формі відкритої бесіди (діалогу, суперечки), темами якої були злободенні проблеми того часу, актуальні й нині: добро; зло; любов, кохання; щастя; чесність і т.д. Погляди Сократа, його вільні судження, його авторитет викликали невдоволення. Сократ не був зрозумілий офіційною владою і сприймався ними як звичайний софіст, що підриває підвалини суспільства, що збиває з пантелику молодь і не шанує богів. За це він був в 399 р. до н.е. засуджений до смерті і прийняв чашу з отрутою - цикутою.

2. Сократ переорієнтує філософську проблематику з вивчення природи на вивчення людини його душі, мислення, моральності. Звідси випливає завдання філософських роздумів "Пізнай самого себе". Сократ намагається осмислити своєрідність людини через моральну поведінку, тому і називає філософію вченням про те, як слід жити.

Сократ був прихильником етичного реалізму, відповідно до якого: будь-яке знання є добро, а будь-яке зло, порок відбувається від незнання.

У діалогах він намагається виявити глибинні підстави вчинків людей, що ведуть до добродесного життя: щоб бути добродесним, мужнім, справедливим, потрібно, вважає Сократ, знати, що таке чеснота, мужність, справедливість. Тому він ототожнює знання і чесноту.

Велике відкриття Сократа: основою поведінки людини є загальні поняття. Мужні або добрі вчинки можуть бути різноманітні, але мужність і добро однакові, неподільні, збагненні тільки розумом. Загальне поняття - якийсь ідеальний зразок, який породжує конкретний вчинок. Походження загальних понять Сократу невідомо, але досягаються вони розумом і тільки спеціальним методом - маєвтикою. "Я знаю, що я нічого не знаю", - говорив Сократ. Це означає, що пізнання потрібно починати без упередженості, тобто, як би з початку - від незнання, переходячи поступово до знання. Все може знати тільки бог, а філософ лише любитель знання (мудрості).

Метод критичного ставлення до догматичних тверджень, упередженої думки, з яких співрозмовник непомітно для самого себе починає міркування, отримав назву сократовської іронії. Іронія - частина маєвтики.

Сократ заснував нову філософську традицію - дослідження людини і його свідомості з метою отримання загальних понять, об'єктивного, надіндивідуального знання, яке було

б основою моральності, права, держави. Виникли "Сократичні школи" - філософські вчення, що склалися під впливом ідей Сократа і розвинені його учнями. До числа "сократических шкіл" відносяться: Академія Платона, школа кініків, кіренська школа, лігарська школа, елідо-ерітрійська школа.

7.1.3.4. Філософія Платона

1. Платон (427-347 рр. До н. е.) - видатний афінський філософ, учень Сократа. Він заснував філософську школу - Академію в 385 р. до н.е., що мала на меті дослідження філософських проблем, шанування богів і муз і проіснувала до VI ст. н. е. (близько 1000 років).

Платон - перший давньогрецький філософ, який залишив після себе ряд фундаментальних філософських творів. Всі твори Платона, крім листів, написані у формі діалогу. Найважливіші з них: "Апологія" (захист Сократа), "Критон" (про повагу до законів), "Лахет" (про мужність), "Хармид" (про розсудливість), "Евтіфрон" (про благочестя), "Гіппій Менший" (про брехню і несправедливість), "Протагор" (про єдність і повчальності чеснот), "Горгій" (про протилежності між егоїстичною софіческою мораллю і морально-політичною позицією Сократа; про сутність риторики), "Менон" (про сутність риторики, виникненні понять як згадуванні), "Кратил" (про мову), "Пир" (про ерос), "Федон" (про справедливість), "Держава" (про справедливість), "Федр" ("теорія ідей"), «Тестет» (про знання), "Тімей" ("космологія"), "Закони" і т. д. ("Твори", т. 1-3, 1968-1972).

2. Платон вперше в античній філософії дає розгорнуте філософське обґрунтування вищої реальності (світу ідей), яка існує над реальністю фізичної, або земної. Таким чином, його онтологія передбачає два світи, або плану, буття: фізичний і метафізичний.

Використовуючи сучасну наукову термінологію, метафізичний план буття можна назвати простором інших вимірів. Деякі сучасні фізичні теорії намагаються обґрунтувати можливість існування таких сфер простору.

Світ ідей у Платона є справжнє буття. Воно сприймається тільки розумом. Фізична сфера чуттєво сприймаючих речей - світ становлення. Це відносно, несправжнє буття, так як всі речі народжуються і гинуть. Будь-яка існуюча річ є всього лише матеріальним відображенням первісної ідеї (ейдоса) даної речі (наприклад, коні народжуються і вмирають, але вони лише є втіленням ідеї коня, яка вічна і незмінна, і т.д.). Світ матерії протистоїть світу ідей і майже ототожнюється з небуттям.

Ідеальний світ має складну ієрархічну структуру, утворену ідеями різного ступеня спільності. Вища ідея - це "Єдине", або "Благо". Нижче Єдиного знаходиться Діада (подвійність, або двійця). На наступному, більш низькому рівні завдяки взаємодії Єдиного і Діади утворюється сукупність різних ідей, які теж мають ієрархічне супідлеглість.

У своїх філософських побудовах нерідко звертається до поняття "бог". Але його уявлення про бога і божественне відрізняється від ортодоксальної теології. Божественне Початок у Платона має абстрактний, безособовий характер. Це перш за все ідея Блага і весь ідеальний світ. Але є і бог, що володіє деякими особистісними якостями. Це бог-Деміург (ремісник, майстровий), який не творить світобудову (ідеї і матерію), а як би формує з уже існуючою матерії фізичний світ за образом ідеальної моделі. Деміургом породжуються нижчі боги, які є вогненні суті, відповідні зіркам і планетам.

3. Теорія ідей дозволила Платону створити філософську систему, в якій поєднано в єдине ціле пояснення природи, людини, космосу, суспільства.

Людина складається з тіла і душі. Тіло - темниця душі, воно смертне. Душа - ідея людини. Вона безсмертна і переходить з одного тіла в інше. Найважливіший обов'язок людини є "турбота про душу", тобто її очищення від усього чуттєвого і матеріального і підготовка до істинного буття в світі ідей. Справжнє життя починається, коли вмирає тіло - джерело зла, фізичних і духовних хвороб. Душа людини містить розумну і

нерозумну частини. В останній виділяється пристрасний, шалений початок і чуттєво-жадаючий. Який початок душі більше розвинений - така і людина по своїм здібностям, схильностям, характеру і прагненням.

Якщо в людині переважає розумність душі, тільки тоді можливо пригадування того, що бачила душа в світі ідей. У житті людини це виглядає як інтуїція розуму, що пізнає ідеї, тобто істинне знання. Якщо у людини переважає афективна або жадаюча душа, йому не доступний світ ідей, він може задовольнитися лише думками. Вони засновані на чуттєвих сприйняттях, тому не дають справжнього, істинного знання.

Виходячи з потрійного поділу реальності на світ ідей (буття), світ матерії (небуття) і проміжний фізичний світ становлення, Платон виділяє три типи знання - науку, або, точніше, знання як таке (епістема), невігластво і проміжне напівзнання - думка (докса). Середину між думкою і знанням займають математичні об'єкти, наприклад, геометричні уявлення про фігури. Вони досягаються роздумами, але мають чуттєве вираження.

Думка ніколи не гарантує істину. Вона може бути істинною і хибною. Через цю оманливість йому не можна довіряти. Воно ділиться на вірування і просту уяву. Наука ж розділяється на чисту мудрість (поезіс) - безпосереднє пряме пізнання ідей спогляданням думок або пригадуванням, і опосередковане пізнання (діапойя). Діапойя - це переважно математико-символічний спосіб осягнення істини, в якому використовуються символи (числа, фігури, співвідношення). Цей спосіб ставиться нижче чистої мудрості.

Світ думок сповнений протиріч, на відміну від світу знання, де їх немає. Але протиріччя спонукають душу до роздумів. Уміння виявити протиріччя, позбутися від них за допомогою роздумів - це особливе вище мистецтво - діалектика. У Платона діалектика - мистецтво суперечки, роздумів, відштовхуючого від протиріч в думках.

Платон висуває так само філософське вчення про тріаду, згідно з яким все суще складається з трьох субстанцій: "єдиного", "розуму", "душі".

"Єдине" є ніщо і є основою будь-якого буття. Немає ніяких ознак (ні початку, ні кінця, ні частин, ні цілісності, ні форми, ні змісту, і т. д.). Вище всякого буття, вище будь-якого мислення, що понад усяке відчуття.

"Розум" походить від "єдиного", розділений з "єдиним", протилежний "єдиному". Є сутністю всіх речей і узагальненням всього живого на Землі.

"Душа" рухома субстанція, яка об'єднує і пов'язує "єдине - ніщо" і "розум - все живе", а також пов'язує між собою всі речі і всі явища. Душа безсмертна. При смерті людини вмирає тільки тіло, душа ж, відповівши в підземному царстві за свої земні вчинки, набуває нову тілесну оболонку. Постійність душі і зміна тілесних форм - природний закон Космосу.

4. Особливу роль у своїй філософії Платон приділив проблемі держави (що було нетипово для попередників - "досократиків" Фалеса, Геракліта та ін.) Він виділяє сім типів держави: ідеальна "держава майбутнього", якої поки що не існує і в якій відпадає необхідність в державній владі і законах, і шість типів існуючих держав. Монархія - справедлива влада однієї людини. Тиранія - несправедлива влада однієї людини. Аристократія - справедлива влада меншості. Олігархія - несправедлива влада меншості. Демократія - справедлива влада більшості. Тимократія - несправедлива влада більшості, влада військових вождів, армії. Платон проте не визнає і демократію, при якій державою править, на його думку, нерозумний натовп, здатний засудити на смерть найблагородніших і гідних громадян. Смерть Сократа сильно вплинула на світогляд його учня.

Оскільки тиранія, олігархія і тимократія є несправедливими формами держави, а демократія - влада більшості - інколи буває справедливою і, як правило, вироджується в тиранію, олігархію або тимократію, двома стабільними і оптимальними формами держави можуть бути тільки аристократія і монархія.

Платон виходить з принципової тотожності людської природи і суспільного устрою. По-перше, державі і індивіду притаманні однакові початки: мудрість, мужність, справедливість, поділ на рівні. По-друге, якостям душі відповідають громадські групи - стани.

5. В ідеальній державі Платона структура повинна бути наступна. Люди, у яких переважає розумна частина душі, складають розряд філософів-правителів. Ті, у кого переважає афективна (підвладна пристрастям) частина душі, складають розряд воїнів. Вони виховані в дисципліні і здатні захищати державу від ворогів. Жадаючі душі дають стан землеробів і ремісників. Це нижча частина держави, але необхідна, так як вона створює їжу, одяг, різні вироби. Їм дозволяється приватна власність, як відповідність прагненням. Але вона - джерело не співпадаючих інтересів це підриває єдність держави. Тому для вищих розрядів - правителів і воїнів приватна власність забороняється. Для воїнів вводиться спільність житла, трапез, дружин і т.д., діти виховуються державою.

Платон намагався здійснити проект своєї ідеальної держави, але не знайшов підтримки.

6. Історичне значення філософії Платона в тому, що:

1) Вперше філософом залишено ціле зібрання фундаментальних творів.
2) Багато фахівців називають вчення Платона ідеалістичним. Для цього є підстави, зокрема, його теорія ідей, хоча в ті часи в такій площині основне питання філософії не обговорювалося. Тому, можна вважати, що було покладено початок ідеалізму як великому філософському напрямку (так звана "лінія Платона" - протилежність матеріалістичної "лінії Демокріта").

3) Вперше глибоко досліджені проблеми не тільки природи, суспільства, а й пізнання - були закладені основи понятійного мислення, зроблено спробу виділити філософські категорії (буття - становлення, вічне - тимчасове, неподільне - ділене та ін.).

4) Була створена філософська школа (Академія), яка проіснувала близько 1000 років, де виростили багато видних послідовників Платона. Найбільш знаменитими вихованцями Академії були: Аристотель Ксенокрит, Кратст, Аркесилай, Клітомах Карфагенський, Філон з Лариси (вчитель Цицерона).

Академія була закрита в 529 р. н. е. візантійським імператором Юстиніаном як розсадник язичництва і "шкідливих" ідей, проте за свою історію встигла домогтися того, що платонізм і неоплатонізм стали провідними напрямками європейської філософії.

7.1.3.5. Аристотель і особливості його філософії

1. Аристотель Стагірит (384/383 - 322/321 рр. до н. е.) - найбільший давньогрецький філософ класичного періоду, учень Платона, вихователь Олександра Македонського. У своїй філософській діяльності Аристотель пройшов три основних етапи:

- 367 - 347 рр. до н. е. (20 років) - працював, починаючи з 17-річного віку, в Академії Платона і був його учнем (до моменту смерті Платона);

- 347 - 335 рр. до н. е. (12 років) - жив і працював в Пелле - столиці Македонського держави на запрошення царя Філіпа; виховував Олександра Македонського;

- 335 - 322 рр. - заснував власну філософську школу - Лікей (перепатетичну школу) і працював в ній. Звинувачений після смерті Олександра в безбожництві, він в 323/322 до н.е. перебрався в Халкиду Евбейську.

До найбільш відомих творів Аристотеля відносяться: "Органон", "Фізика", "Механіка", "Метафізика", "Про душу", "Про тварин", "Нікомахова етика", "Риторика", "Політика", "Афінська політія", "Поетика" і ін.

Філософію Аристотель поділяє на два види: "перша філософія" (кілька століть тому її назвуть "метафізикою") і "друга філософія", яка у нього переважно співвідноситься з фізикою. Предмет фізики як "другої філософії" - природа, тобто

фізичний світ. Предмет "метафізики" - світ свержфізичний, тобто те, що існує над природою в якості її причин і підстав. Істинна філософія - це метафізика. Вона цінується вище "другої філософії".

2. Чотири визначення філософії (метафізики), сформульовані Аристотелем, конкретизують її предметну область:

- 1) це дослідження вищих причин і першопочатків;
- 2) пізнання буття як такого;
- 3) пізнання субстанції;
- 4) пізнання надчутливої субстанції і Бога.

Вищих причин чотири. Перша - формальна. Відповідає на запитання: "Що є?" Це - форма (сутність). Друга - матеріальна. Відповідає на запитання: "З чого?" Це - матерія, з якої утворені речі. Третя - діюча (рухова). Відповідає на запитання: "Що є початок руху?" Це - Бог як Нерухомий Першодвигун. Четверта - фінальна (цільова). Відповідає на запитання: "Навіщо?" Це теж, Бог, але як мета і сенс руху в природі.

Онтологія. Якщо для Платона буття це - тільки надчутливий світ ідей, то для Аристотеля воно має багато різновидів і сенсу. Він їх формує в чотири групи: а) буття як категорія; б) буття як акт і потенція; в) буття як акцидентія (від лат. *accidentia* випадок, випадковість) - несуттєве, випадкове, яке може бути опущено без зміни суті речі; г) буття як істина (небуття як брехня).

Проблему субстанції Аристотель вирішує не так однозначно, як ранні натуралісти (матеріальні першоелементи) або послідовники Платона (ідеї). Він каже про форму як справжньої субстанції в повному розумінні цього поняття. Про матерії як "субстраті форми" (те, що форма оформлює). І про з'єднання форми і матерії в єдиному утворенні як субстанціональності. Це з'єднання є індивід, або одинична річ.

Надчуттєвою субстанцією, що є причиною вічного руху і часу, виступає Божественний Нерухомий Першодвигун. Він не штовхає, як діюча причина, а притягує, як причина фінальна.

Аристотель критикує платонівську теорію світу ідей за те, що той наділяє ідеї самостійним буттям у відриві від речей. Але він непослідовний. У його вченні практично проводиться та ж сама думка про подвійність буття, що у Платона. У цьому питанні Аристотель суперечливий.

Поодинокі речі, відповідно до Аристотеля, є з'єднання суті (форми) як активного (актуального) початка і матерії як початка пасивного, але потенційного. Форма переводить потенційне буття речей в актуальне. За Аристотелем це - "ентелехія" (від грец. *entelecheia* завершення, здійсненність), форма, яка здійснюється в речовині. Наприклад, кулькоподібне чавунне ядро - є з'єднання сферичної форми (сутності) і чавуну як матерії, з якої воно було відлито і оформлено.

3. В теорії пізнання філософ спростовує скептицизм і суб'єктивний ідеалізм. Об'єктивне пізнання речей можливе. Воно буває двох видів: чуттєве (сенсуалізм) і розумне (раціоналізм). При цьому виразно можна сказати лише те, що раціональне ставиться вище чуттєвого, так як воно здатне осягати загальне.

Аристотеля вважають батьком логіки - як науки про форми і закони мислення. Аристотель розвиває вчення про силізм (правилах розумових висновків) і теорію доказів, в якій пояснює ненавмисні (паралогізми) і навмисні (софізми) помилки.

Особлива увага приділяється вивченню категорій (понять), кожен з яких Аристотель розглядає: а) як рід буття; б) як форму думки; в) як висловлювання.

Метою пізнання за Аристотелем є пошук причин існування кожної речі, а її виникнення визначається метою - тим, заради чого вона існує. Так народився принцип доцільності і вчення про доцільність організації світу - телеологія (гр. "*teleos*" - мета, "*logos*" вчення).

Аристотель виділяв три види наук: 1) теоретичні (прагнуть до знання заради самого знання); 2) практичні (прагнуть до знання як засобу морального вдосконалення людини); 3) творчі, або продуктивні (прагнуть до відтворення конкретних об'єктів).

Теоретичні або споглядальні науки - це метафізика, фізика, психологія, математика. Практичні - етика і політика. Творчі "науки" - це різні види мистецтва.

4. Центром антропології Аристотеля є вчення про душу. Душу мають тільки природні речі. Штучні, наприклад лопата, її не мають. Душа - це сутність і форма (ейдос), яка дозволяє неживому тілу реалізувати потенційну можливість життя. Отже, душа - це ентелехія живого тіла.

Душі існують в трьох видах: 1) вегетативні (рослинні) - відповідають за харчування, зростання і розмноження; 2) тваринні - відповідають за відчуття і здатність бажання; 3) розумні - відповідають за здатність мислення. Рослина має одну душу - вегетативну. Тварини - дві: вегетативну і тваринну. Людина - всі три. Розумна душа є вищою. На відміну від двох нижчих душ, вона не може бути ентелехією тіла, так як здатна відокремлюватися від нього. Головне в розумній душі - розум, який може існувати і без тіла. Після смерті тіла розум людини продовжує своє буття, воз'єднується з космічним розумом. Теорію перевтілення душі Аристотель не визнавав.

Великим відкриттям Аристотеля було розуміння якісної відмінності суспільного життя від природи, а людини - як суспільної істоти. Він вважає, що людина має вроджену схильність жити разом із собі подібними (тобто жити в колективі). Регулюючим механізмом суспільства (захист від ворогів, підтримка внутрішнього порядку, сприяння економіці і т. д.) є держава. Аристотель виділяє шість типів держави: монархія, тиранія, аристократія, крайня олігархія, охлократія (влада натовпу, крайня демократія), політія (суміш помірної олігархії і помірної демократії). Подібно Платону Аристотель розділяє "погані" форми держави (тиранія, крайня олігархія і охлократія) та "хороші" (монархія, аристократія і політія).

5. Найкращою формою держави, за Аристотелем, є політія - сукупність помірною олігархії і помірної демократії, держава "середнього класу" (ідеал Аристотеля). Сутність форми державного устрою визначає не форма державного устрою, а якість, тобто реалізований принцип. Наприклад, олігархія передбачає збагачення меншості за рахунок більшості. Аристократія - добродесна влада меншості на благо більшості. Сам Аристотель віддавав перевагу політії і монархії. Призначення і вищу мету правильної держави він бачив у служінні загальному благу, в облаштуванні щасливого життя людей.

6. Проблематика практичних наук у Аристотеля визначається вищою метою вчинків людини. Тому етика Аристотеля - вчення про моральну діяльність, моральну доблесть. Аристотель будує її на основі телеології. Мета, до якої прагнуть люди - досягнення "кінцевого блага", яке є щастя. Щастя всі розуміють по-різному (насолада, багатство, слава і т. д.). Аристотель не відкидає матеріальні блага, але, на його думку, вони не приносять людині щастя і не становлять його "кінцеве благо" як сенс життя. Сенс життя становить вдосконалення себе як людини - істоти розумної і добродесної.

Центральне поняття етики - поняття середини, під яким Аристотель розуміє вміння вибрати належний вчинок. Добродесність вибирає середнє між надмірністю та нестачею. Наприклад, мужність - середина між відчайдушністю і боягузством. Найвищою чеснотою, вищим блаженством Аристотель проголошує наукове споглядання (пошук істини). Чесноти "не даються нам від природи", говорить філософ, але природа дала нам можливість купувати їх самостійно - "в нашій владі бути моральними або хибними людьми". Найважливішу роль в удосконаленні людини грають: виховання добрих звичок, добрий приклад і прагнення до міри ("нічого занадто").

7. Частиною аристотелевської фізики є його космологія - вчення про будову космосу. Космологія Аристотеля геоцентрична, тобто., в центрі космосу знаходиться Земля, вона нерухома і кульовидна. Навколо неї звертаються Місяць, Сонце, планети і

зірки. Останнє джерело руху - нерухомий першодвигун, форма всіх форм, Бог. Правда, Бог тут не релігійний, а "філософський" - вища форма всього суцього.

Частина космосу між Місяцем і Землею - область перетворень, змін, нерівномірних рухів. Всі тіла тут складаються з чотирьох елементів землі, води, повітря, вогню. Тут всі тіла прагнуть до землі, тому рух направлено зверху вниз, і тільки додаток сили може видозмінити рух в цьому поданому світі.

У навколomisячному світі рух може бути тільки круговим, так як коло - досконала фігура. Зірки складаються з п'ятого елемента - ефіру. Навколomisячний світ - область вічного, неминущого, вчиненого. Аристотель критикує атомістичне вчення, стверджуючи, що природа не терпить порожнечі.

8. Історичне значення філософії Аристотеля в тому, що він запровадив суттєві корективи в ряд положень філософії Платона. Критикуючи вчення про "чисті ідеї", дав матеріалістичне трактування походження світу і людини. Виділив 10 філософських категорій і дав визначення буття через категорії. Визначив сутність матерії. Виділив шість типів держави і дав поняття держави ідеального типу - політії.

Заслугою Аристотеля було обґрунтування того, що наука про природу (фізика) може бути створена як наука про рухомих, мінливих, чуттєво сприймаючих речах, а не тільки про незмінне, нерухоме, розумом осягаєме буття, як у Платона.

Історичною заслугою Аристотеля є створення логіки як знаряддя пізнання дійсності. Це вчення про форми мислення, докази, логічні проходження спирається на його вчення про причини, тому зв'язок думок в міркуванні розглядаються як зв'язок самого буття. Логіка - підготовча дисципліна до всіх наук.

7.1.3.6. Філософія епохи еллінізму і Древнього Риму

IV століття до н. е. знаменує собою кризу давньогрецької цивілізації. Грецькі міста-поліси увійшли до складу македонської імперії, що створило нову духовну ситуацію - колишній вільний громадянин ставав підданим монарха. Ці та інші обставини викликали зміну філософської проблематики, акцент зміщується в етичну площину як повинна вести себе людина, як досягти щастя в нових умовах життя і т.д.

Кініки і скептики. *Кініки* (з грец. кінік. - собака) - філософська школа IV ст. до н. е. Найбільш відомі Антисфен і Діоген з Синопа.

Кініки здійснили переоцінку цінностей. Якщо знання не зробили людей краще, то освіченість необов'язкова, якщо не вдалося розбагатіти, то можна пишатися бідністю і т. д. Основою щастя і чесноти у них стає зневага до суспільних норм, відмова від багатства, слави, задоволень, досягнення незалежності і внутрішньої свободи.

Діоген, за легендою, жив в розбитій амфорі, їв що попало, одягався як попало, так як ідеал мудреця не залежить ні від кого і ні від чого - жити, як собака (звідси і назва).

Кініки не просто прагнули до граничного обмеження своїх потреб (в розумних межах це завжди корисно), вони відкидали всі суспільні підвалини, культурні, а нерідко і моральні цінності. Шокуюча поведінка кініків, нігілістичне ставлення до загальноприйнятих норм і цінностей викликало неоднозначне ставлення. Слово "кінізм", трансформувавшись в "цинізм", стало позначати зневагу до основоположних моральних цінностей.

Схожа вихідна посилка була характерна для скептиків. Представники скептицизму Піррон, Аркесилай, Кірнеад, Енесідем, Секст Емпірика. Скептицизм (IV - III ст. до н. е. та I ст. - II ст. н.е.) виходив з ідеї, людина повинна прагнути до щастя, а щастя - відсутність страждань. Але якщо кініки для цього вимагали відмови від усього звичного, то скептики - незворушного нічим спокою.

Початкове положення скептиків - заперечення істинності будь-якого знання. Пізнання буття в силу його мінливості недосяжно. Тому треба утримуватися від певних суджень тобто - "нічого не затверджувати". У моральній області будь-які стійкі істини і норми теж встановити неможливо. Значить - живи як хочеш. Філософський настрій скептиків просочений агностицизмом. Мудрість для них полягає в мовчанні, яке в

даному випадку виникає не від глибоких пізнань, а від безсилля в розкритті таємниць буття.

Поява і розвиток скептицизму - характерна риса заходу античної філософії і всієї культури.

Еклектизм. Виникає приблизно у II ст. до н.е., як наслідок поглиблення кризи античної філософії. Еклектики не розвивають нових ідей. Вони прагнуть до з'єднання вже існуючих теорій в єдиному навчанні. Але роблять вони це, як правило, поверхово, викидаючи з цілісних філософських систем окремі положення і механічно їх поєднуючи. Позитивне у еклектиків - спрямованість до філософського синтезу і систематизація зростаючого емпіричного матеріалу.

Видатні представники: Філон (II - I ст. до н.е.), Антіох (II - I ст. до н.е.), Боецій з Сидону (II ст. до н.е.), Посідоній (II - I ст. до н.е.), Цицерон (II - I ст. до н.е.). Вплив еклектизму в Стародавньому Римі виявиться більш значним, ніж в Стародавній Греції періоду еллінізму.

Перипатетики. Філософську школу Аристотеля нерідко називають перипатетийською школою (від грец. "прогулюватися"). Після смерті засновника при його талановитому учні Теофрасте (IV - III ст. до н.е.) вона продовжувала розвиватися і перетворилася на великий культурний центр. Але філософський статус школи швидко падав. Учні Аристотеля, навіть найбільш здібніші, мало розуміли його філософію. Це ускладнювалося тим, що найбільш важливі твори Аристотеля (записи його лекцій) в силу ряду історичних подій після смерті Теофраста тимчасово виявилися недоступні для вивчення. Лише в I ст. до н.е., коли Андронік Родоський випустив перше систематичне видання рукописів Аристотеля, з'явилася можливість осмислення і розробки його вчення.

Якщо в кінці IV - III ст. до н.е. перипатетики (Теофраст, Аристоксен, Дикеарх, Стратоп) ще намагалися розвивати окремі проблеми системи Аристотеля, то приблизно з кінця III ст. до н.е. діяльність послідовників, як правило, обмежувалася систематизацією, коментуванням і виданням окремих творів вчителя (Андронік Родоський, Боеїт Сідопській, Александр Афродизійський та ін.). До середини I тис. н.е. перипатетики сходять з філософської арени.

Епікур та епікурійці . Головне завдання філософії епохи еллінізму і пізньої античності - розробка етичних проблем: в чому щастя; як повинна себе вести людина; яка роль задоволень в житті та ін. Ці проблеми - в центрі уваги видатного філософа Епікура (341-270 рр. до н. е.). Він заснував власну філософську школу - "сад Епікура". Його вчення користувалося величезною популярністю.

Найбільш значні грецькі послідовники Епікура - Метродор, Гермарх, Філодем; найвідоміший римський епікурієць - Лукрецій Кар (I ст. до н.е.).

Етичне вчення Епікура гедоністичні (з грец. "hedone" - задоволення). Метою людського життя Епікур вважав щастя, що розуміється як задоволення. Однак це не означало заклик до чуттєвих насолод, як уявляли потім противники епікуреїзму. Епікур був прихильник почуття міри: потрібно стримувати свої пристрасті і плотські потяги, підпорядкувавши їх розуму, тоді можна досягти незворушності духу, безтурботності, душевного спокою - це і є вище задоволення. Епікур критикує традиційну релігію, так як вона вселяє страх і тим самим порушує безтурботність духу.

Філософія епікурійців індивідуалістична людина первинна, а держава, космос та ін. - це агрегати. Такий підхід обґрунтовується атомістичною ідеєю: реальним буттям володіють окремі атоми, а все інше - скупчення атомів. Душа також складається з атомів і розсипається на атоми після смерті тіла, тому люди можуть не боятися смерті "ми є - смерті немає, смерть є - нас немає".

На відміну від атомістів - попередників, Епікур і епікурійці вважали, що атоми можуть відхилитися в своєму русі. Звідси витікала можливість вільної поведінки людини.

Стоїцизм. Особлива ситуація, в яку потрапила людина епохи еллінізму IV ст. до н.е. - I ст. н.е. нестабільність, залежність від свавілля, розкладання моралі, особливо в пізньої Римської імперії I ст. н.е.- зажадали постановки і рішення ряду етичних проблем, наприклад, як людині зберегти гідність, самовладання в цьому непідвладному йому світі. Вирішенню подібних питань присвячена філософія стоїків їх фізика, етика, логіка. Назва походить від грец. "стоа" - портик, так як перші стоїки збиралися під портиком.

Найбільш відомі представники стоїцизму Зенон з Китиона (333-262 рр. до н. е.), Пінецій Родоський (II століття до н. е.), Посідоній (кінець II - I століття до н. е.), Давньоримські філософи Сенека (5 р. до н.е.. 65 р. н.е.), Епіктет, імператор Марк Аврелій (II ст.).

Згідно фізики стоїків, світ є єдине тіло живе і розчленоване, пронизане особливою тілесною душею - пневмою. Все в світі відбувається відповідно до необхідності, так як все залежить від цілісності, досконалості, доцільності світу. Необхідність - "рок", "доля" - для стоїків не прикладна: доля згідного з нею веде, а незгідного- тягне.

Так як людина - частина суспільства і частинка космосу, то людське прагнення до самозбереження може піднятися до турботи про державу і про світове ціле. Тому справжній мудрець вище особистого блага ставить благо держави і може для нього пожертвувати життям. Силою своєї волі мудрець домагається незалежності від пристрастей, бажань, не боїться навіть смерті. Від стоїків йде розуміння філософії як науки вмирати. Ідеал мудреця - спокій і безтурботність, безпристрасність (апатія) - повна незалежність від почуттів і підпорядкування розуму як втілення природи, тобто в кінцевому рахунку необхідності. Віра стоїків в необхідність, в долю, як у загальний закон, органічно поєднувалася в їх вченні з вимогою мужності і самовладання як прояви індивідуальної волі. Вдале поєднання того й іншого давало щастя як стан спокою і безтурботності.

Філософія неоплатонізму.

Неоплатонізм (з грец. "нео" - новий) - завершальний етап у розвитку античної філософії (III - VI ст. н. е.). Основні ідеї неоплатонізму узгодження платонізму та аристотелізму, критика вчення стоїків про тілесність душі і визнання її безтілесності, обґрунтування єдиної духовної першооснови, яка ділиться, сходячи в смертні тіла, які не убувають від цього поділу.

Бог в неоплатонізмі - це щось невимовне, про нього неможливо ніяке знання. Від невимовного першоєдиного божественного буття йде рух вниз по східцях: розум, світова душа, душі окремих людей до матерії (небуття). А потім - зворотний рух людської душі до Бога через: очищення, звільнення від впливу плоті, злиття в містичному духовному екстазі з Богом.

Засновником неоплатонізму вважається Амоній Саккас (початок III ст.), Йому приписуються основні ідеї неоплатонізму, хоча письмових праць він не залишив.

Неоплатонізм представлений декількома школами. Засновником римської школи був Плотін (III ст.). Він і його учні Амелі і Порфирій (III ст.) розробили вчення про опосередкованих ланках між богом і тілесним світом. Порфирій, крім того займався логікою, коментував Аристотеля. Найбільш відомий представник сирійської школи - Ямвліх, пергамської - Юліан, афінської- Прокл. Неоплатонізм впливав на європейську філософію аж до XVIII століття. Таким чином, неоплатонізм, хоча і існує за часів християнства, на противагу йому розвиває традиції античної філософії і сам впливає на християнську філософію.

7.2. Філософія Середньовіччя

7.2.1. Загальна характеристика філософії Середньовіччя

1. Філософія Середніх віків є своєрідним поєднанням античних філософських ідей і теології (грец. "Theos" - "Бог" і "logos" - "вчення"). Об'єднуючим принципом є ідея єдиного Бога.

Теологічна філософія почала зароджуватися ще в Римській імперії в I - V ст. н. е. на основі раннього християнства, єресей і античної філософії і досягла найвищого розквіту в V - XIII ст. н. е. (в період між розпадом Західної Римської імперії (476 р.) і початком епохи Відродження).

Найбільш яскравими представниками середньовічної теологічної філософії були: Тертуліан Карфагенський (160 - 220), Август Блаженний (354 - 430), Боецій (480 - 524), Альберт Великий (1193 - 1280), Фома Аквінський (1225 - 1274), Ансельм Кентерберійський (1033 - 1109), П'єр Абеляр (1079 - 1142), Вільям Оккам (1285 - 1349), Микола з Отрекура (XIV ст.).

Невірно вважати, що це був час застою і невігластва. Середньовіччя було часом подальшого розвитку філософії, тільки в інших культурних рамках. Відносний спад інтелектуального життя можна віднести лише до раннього середньовіччя (VI - IX ст.), та й то тут відбувалася активна філософська робота з переосмислення понять буття, природи, бога, людини та ін. А вже в середнє середньовіччя (X - XI ст.) йде активний розвиток філософії, і в зріле (пізніше) середньовіччя (XII - XV ст.) можна говорити про її розквіт.

Особливістю середньовічної теологічної філософії є:

- Нерозривний зв'язок зі Святим Письмом, яке розглядається як відправний пункт філософії, її рамки і зразок.

- Символічний характер культури припускав, що кожне явище (символізує) іншу - божественну - реальність. Цей символічний зв'язок повинна була виявляти філософія.

- Оскільки в основі філософії Середніх століть лежить текст Святого Письма в його багатозначних образах і символах, філософія набуває характеру тлумачення, що допускає різноманітні варіанти, а, отже, філософську творчість.

- Середньовічна філософія заснована на традиції, наступності, тому їй не властиві нігілізм, скептицизм.

- Середньовічна філософія передбачає ідею божественного приречення, початку і кінця світу.

- Вона включає теодицею (богооправдання), що не Бог відповідальний за світове зло.

- Середньовічна теологічна філософія відрізнялася замкнутістю на самій собі, традиційністю, повернутістю в минуле, відірваністю від реального світу, войовничістю, догматизмом, повчальністю, учительством.

У середньовічній філософії розрізняється божественне і людське, небесне і земне, вічне і тимчасове, священне і гріховне.

-Оскільки ідеї середньовічної філософії в Європі формувалися на основі християнства, який змагався з античним світоглядом на початку нашої ери, а потім з ісламом в період арабських завоювань і хрестових походів, то ідеологічні проблеми християнства вплинули на зміну проблематики філософії. Це дозволяє виділити етапи розвитку європейської середньовічної філософії, які не цілком збігаються з періодизацією історії Середніх століть. Патристика (лат. "pater" - "батько") - II-VII ст. : Схоластика (лат. "schola" - "школа") - VII-XIV ст., а за іншими підставами - XI-XIV ст.

2. Одна з основних ідей християнства, з яких виходить середньовічна філософія - креаціонізм (лат. "creare" - "створювати"). Створення світу відбулося внаслідок божественної всемогутності. З креаціонізму випливає і наявність у Бога вільної волі, оскільки світ створений з нічого актом божественної волі. Але створення світу не могло здійснитися без божественного задуму, отже Бог володіє і розумом. Проблема співвідношення волі і розуму стане наріжною темою середньовічної філософії. З креаціонізму виходить принцип монізму, є тільки одна першооснова - Бог. Він вічний, самототожний, незмінний, тобто він - справжнє буття. А створений світ - мінливий, носить тимчасовий характер, і, отже, не так цінний, як справжнє буття.

Ідея творіння означає і переосмислення поняття "природа". Якщо в античній філософії природа була самоцінною, то в християнській філософії вона - залежна,

може бути знищена. Навіть пояснена не може бути з себе самої. Тому і функція філософії змінюється. Це вже не пояснення природи, а її тлумачення в плані божественного задуму, божественної творчості, божественного приречення і т.д.

Іншою основоположною ідеєю християнства є ідея одкровення, недоступний пізнанню Бог відкриває себе людині в священних текстах: Біблії для християн; Корані для мусульман; Торі для іудеїв і т.д. Отже, тлумачення Святого Письма є основний шлях богопізнання. Антична філософія знала лише два джерела знання: мислення і почуття. Для розуміння одкровення цього недостатньо. Звідси - значення особливого стану душі в християнстві - віри. Віра - це надприродний шлях осягнення надбуття.

Особливе місце в середньовічній теологічній філософії займає проблема добра і зла. Проблема добра і зла вирішується виходячи з ідеї творення: Оскільки Бог є і буття, і благо, то все створене може бути тільки хорошим, значить зло - небуття, несутність. Наприклад, диявол - небуття, прикидається буттям, отже, зло не може бути переможцем - світом править добро.

Цей оптимістичний мотив фіксується поняттям "надія".

Людина, як вершина божественного творіння, створена за образом і подобою Бога, тобто наділена свободою волі, незалежністю від природи, але щоб панувати над природою, бути пов'язаним з нею, вона створена з природного матеріалу. Оскільки розум людини не всевідаючий, він ненавмисно робить помилки, тобто творить зло. Щоб позбутися від нього, людина може розраховувати на божественну милість - любов Бога, явлену, зокрема, через Христа. Любов заповідана і людині як норма відносин між людьми. Так в єдиний вузол зав'язуються три найважливіші поняття: віра, надія, любов. Вони детально обговорюються в християнській філософії.

Середньовічна теологічна філософія (на відміну від античної) практично не протиставляє матерію і ідею (форму), матеріалізм і ідеалізм. Однак те, що давньогрецькі філософи (наприклад, Аристотель) вважали єдиною сутністю - буттям, теологічна філософія поділяє на буття (існування) - екзистенцію і сутність - есенцію. Екзистенція (буття, існування) показує, чи є річ взагалі (тобто існує чи не існує). Есенція (сутність) характеризує річ: Що таке річ? Яка річ? Для чого вона існує? Античні філософи бачили сутність (ознаки) і існування (факт буття) в нерозривній єдності, як єдину сутність - буття.

7.2.2. Патристика - період становлення християнської філософії

Патристика - початковий найавторитетніший етап розвитку християнської філософії - II-VI ст. н. е. Це вчення "отців церкви", що заклали основи Священного Передання, яке поряд зі Святим Письмом (Біблією) становить основу християнської середньовічної філософії.

У патристики виділяються етапи: 1-й етап - апостольський період (до середини II ст.), пов'язаний з діяльністю найближчих послідовників Христа - апостолів (від грец. - посол), які були надіслані проповідувати його вчення. 2-ий етап - апологетичний (II - IVст), пов'язаний з діяльністю перших християнських мислителів, які взяли на себе місію захисту (грец. "apologeomai" - "захищаю") християнського вчення від античних філософів і римської держави, яка переслідувала перших християн.

Найбільш відомі апологети: Флавій Юстин (II ст.), який знаходив схожість між християнством і античною філософією. Татка (II ст.), навпаки, на відміну від Юстина, ворог античної філософії, який закликав знищувати пам'ятники античної культури як "пам'ятники нечестя". Тертуліан (160-220 рр.), який прославився формулою "вірую, бо абсурдно", тобто віра вище розуму. Климент Олександрійський (Тит Флавій - розум. в 215р.), який стверджував: "Справжня філософія є християнська релігія". Орigen (185-253), який виділив три сенсу Біблії: буквальний, морально-душевний, філософсько-духовний.

3-ий етап - зріла патристика - IV-VI ст. Для цього періоду характерні синтез християнських положень і античних філософських ідей, розробка цілісних філософських вчень.

Розрізняють західну і східну (візантійську) патристики. Представники західної патристики Аврелій Августин, Ієронім, Амвросій Медіоланський та ін..

Аврелій Августин Блаженний (354-430 рр.) - філософ, найвпливовіший проповідник і політик католицької церкви. Через маніхейство (давн. реліг. вчення про боротьбу світла і темряви, добра і зла), скептицизм і неоплатонізм прийшов до християнства, вчення якого про гріхопадіння і помилування справило на нього сильне враження.

Людська історія, яку Августин викладає в своїй книзі "Про град божий", - це боротьба двох царств царства Бога, церкви, "Божого граду" і царства тьми, зла, держави. Держава заснована на егоїзмі, це царство гріха, його найвищий ступінь - Римська імперія. Церква ж заснована на любові людини до Бога. Не випадково церква перемогла Рим ще до його падіння. Августин навчає про самодостовірність людської свідомості (основа достовірності є Бог) і пізнавальної силі любові. При створенні світу Бог заклав в матеріальний світ в зародку форми всіх речей, з яких вони потім самостійно розвиваються.

Августин став родоначальником напрямку неоплатонізму в христ. філософії (августинізма), яке панувало в Західній Європі аж до XIII ст., коли воно було замінено християнським аристотелізмом Альберта Великого і Фоми Аквінського.

Представники східної патристики Василь Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський. У другій половині V ст. з'явився твір Псевдо-Діонісія Ареопагіта - синтез християнства з неоплатонізму.

4-ий етап - заключний період патристики VI-VIII вв. Відбувається стабілізація догматики. Представники Максим Сповідник, Іоанн Дамаскін - на сході, Боецій - на заході. Іоанн Дамаскін висловив думку про підпорядкування філософії теології, що зумовило підлегле становище філософії до кінця середньовіччя.

Патристика прагне використовувати філософію, в тому числі античну, для роз'яснення Біблії, а Біблію як підкріплення філософії.

7.2.3. Західноєвропейська середньовічна схоластика

Схоластика - панівний тип середньовічної теологічної філософії, відмітними рисами якого були відірваність від реальної дійсності, консерватизм, крайній догматизм, повне і беззаперечне підпорядкування релігійним ідеям, схематичність, повчальність, учительство. Даний тип філософії кілька століть викладався в школах і університетах Європи.

Етапи розвитку європейської середньовічної схоластики:

Рання схоластика (VII - XII ст.). Після закриття язичницьких шкіл філософія залишається тільки в християнських монастирських школах. Метою схоластики як шкільної філософії (від гр. схоластикос - "шкільний", "вчений") було вже не вільне вивчення дійсності, а розумне пояснення і доказ істин Одкровення.

Розквіт схоластики (XII - XIII ст.). З'являються середньовічні університети. На основі філософії Аристотеля Фома Аквінський систематизує католицьку теологію.

Пізня схоластика (XIV - XV ст.). З'являються нові тенденції в схоластичній філософії: критика теологічних філософських систем (томізма), зростання інтересу до натурфілософії і науки, ідейні зіткнення схоластичних філософських шкіл.

Для схоластики характерно сприйняття Біблії як жорсткого нормативного тексту, абсолютної істини. Схоласти підрозділяли знання на два види: надприродне, що дається в одкровенні (тобто те, що мав на увазі Бог, закладаючи ту чи іншу думку в Біблії) і природне, відшукувати людським розумом (тобто те, що зуміла людина "розшифрувати" з тексту Біблії, як вона зрозуміла ідеї Бога).

У зв'язку з цим схоласти вели численні суперечки, написали сотні філософських томів, в яких намагалися правильно зрозуміти ідеї Бога, заховані за рядками Біблії. Причому предметом даних суперечок і пошуків була зовнішня, формально-логічна сторона релігійного вчення.

Найважливіші проблеми схоластичної філософії:

1. Раціональний доказ буття Бога. Якщо в період патристики Бог пізнавався надрозумним розумінням, то схоластика спирається на розум.

2. Проблема співвідношення віри і розуму. Віддаючи належне розуму, схоласти вище нього ставили віру. "Чи не шукаю зрозуміти, щоб увірувати, але вірую, щоб зрозуміти", - говорив родоначальник схоластики Ансельм Кентерберійський (XI ст.).

3. Свобода волі і теодіцея (грец. "Theos" - "Бог" і "dike" - "справедливість" - богооправдання). Хоча Бог створив світ і людину, він не відповідає за зло в цьому світі. Причина зла - людська свобода волі. Це ставило ще одну проблему співвідношення волі і розуму в людині.

4. Креаціонізм як проблема обґрунтування божественного творіння світу і вирішення виникаючих тут парадоксів. Наприклад, чи може Бог створити камінь, який не зможе підняти?

5. Провіденціалізм (лат. "Providentia" - "провидіння") як проблема божественного провидіння, ті зумовленості всього, що відбувається. У чому тоді свобода божественної волі?

6. Боротьба з пантеїзмом (грец. "Pan" - "все" і "theos" - "Бог"), згідно з яким Бог "розчинений" в світі і обидва вони вічні.

7. Боротьба з аверроїзмом (від імені філософа Аверроеса), який коментував Аристотеля не завжди відповідно до релігійних положень. Однак потім виникла інша проблема як пристосувати вчення Аристотеля до Святого Письма. Незабаром Аристотель був схоластикованим і коментарі до його творів стали важливою темою схоластичної літератури.

8. Встановлення ієрархії авторитетів, оскільки творіння "отців церкви" часом суперечили один одному.

9. Проблема універсалій як проблема співвідношення загального (універсалій) і одиничного.

Дискусія про Універсал тривала практично протягом всього Середньовіччя, а за значимістю була якщо не найголовнішою, то однією з найважливіших філософських проблем цієї епохи. Проблема універсалій (загальних понять) - це проблема співвідношення одиничного і загального, окремих одиничних речей і їх узагальнених назв або загальних понять. Проблема виникла вже в античності, згідно Платону, загальні поняття - ейдоси існують самостійно до речей, а у Аристотеля загальне як форма існує, зокрема, в одиничних речах.

Ця проблема набула актуальності в середньовічній філософії в зв'язку з осмисленням християнського догмату Трійці. Бог і потрійний, і єдиний, - як співвідносяться три іпостасі Бога і сам Бог?

В теології виникли два ухилу унітарії (уно - один), які стверджували переважання єдності Трійці, і тринітарії, що віддавали перевагу трьом іпостасям. Якщо єдність Бога зрозуміти як загальне, а його три особи як одиничне, то виникає філософський аспект проблеми Трійці: співвідношення одиничного і загального.

"На початку було слово", - проголошує Біблія. Не дивно, що філософи звернулися до з'ясування того, що є "слово" (тобто поняття) і як воно співвідноситься з конкретними речами.

Тому суть спору про Універсал (загальні поняття) полягала в питанні співвідношення ідеальних понять і реального буття речей або, іншими словами, в співвідношенні загального і одиничного, мислення і дійсності.

Питання про Універсал було поставлено Порфирієм в кінці III ст. В схоластичний період сформувався три підходи до вирішення цих питань, які призвели до кульмінації трьох основних (були і інші) напрямків схоластичної філософії - реалізм, номіналізм і концептуалізм.

Реалісти (Августин Блаженний, Гійом з Шампо, Ансельм Кентерберійський, Альберт Великий, Фома Аквінський) вважали, що загальні поняття, тобто універсалії, реально існують і не залежать від людської свідомості.

Крайні реалісти вважали, що універсалії існують незалежно від речей і до них. Крайній реалізм в своїй суті сходиться до вчення Платона про незалежне існування ідей в ідеальному світі.

Помірні думали, що вони реальні, але перебувають в одиничних речах. Найбільш життєздатним і зручним для Церкви виявився реалізм Альберта Великого і його учня Фоми Аквінського. Останній стверджував, що універсалії існують: 1) до одиничних речей як їх ідеї в божественному розумі; 2) в самих речах - як їх суті; 3) після речей - як поняття про них в людському розумі. Людський розум здатний осягати суть речей, тобто загальні поняття, тому що вони існують в розумі божественного. В пізнанні реалісти ставлять розум вище волі. У номіналістів навпаки. Помірні реалісти близькі до точки зору Аристотеля, у якого загальна (тобто форма) тісно пов'язане з одиничним - окремими речами.

Номіналіста (від лат. Nomen - "ім'я", "назва") припускали, що універсалії існують тільки у свідомості людини як поняття про речі або їх найменування. На думку Оккама, навіть Бог спочатку творить речі актом своєї волі, а вже потім в його розумі виникають ідеї як уявлення або поняття про ці речі. В реальності крім одиничних речей нічого не існує. У чистому вигляді ця точка зору сходиться до кінніку Антісфеном і стоїків, які, сперечаючись з Платоном, стверджували, що ідеї перебувають тільки в людському розумі. Номіналіста були: П'єр Абеляр, Росцелин, Вільям Оккам, Микола з Отрекура.

Концептуалізм займав проміжне положення між крайнім реалізмом і крайнім номіналізмом. Його можна вважати помірною формою номіналізму. Концептуалісти (П'єр Абеляр, Дуні Худоба) думали, що універсалій об'єктивно в онтологічному сенсі не існує, вони перебувають в людському розумі, але в той же час їм відповідає щось спільне, що існує в самих речах.

Полеміка номіналізму і реалізму, яка тривала кілька століть, мала значення не тільки для філософії, але і для науки. Реалісти націлювали людський розум на пошук прихованих сутностей, а номіналісти - на аналіз досвідчених фактів - і те, і інше є найважливіші складові науки.

Крім проблеми універсалій схоластична філософія поставила ряд і інших значущих філософських проблем. В рамках вирішення яких було створено кілька перспективних теорій:

1) Теорія двоїстої істини, згідно з якою істини. Одкровення і істини розуму не суперечать один одному, що в результаті призвело до розриву філософії і теології.

2) Теорія уявних припущень, згідно з якою філософське припущення може суперечити загальноновизнаним положенням, оскільки для Бога немає нічого неможливого. Завдяки цьому в науку вводилися нові положення про порожнечу, нескінченність, обертання Землі і т.д.

3) Оскільки схоластична філософія розвивалася переважно в формі коментарів і обґрунтувань, її структура виявилася сприятливою для розвитку логіки.

Найбільш відомі представники схоластики Ансельм Кентерберійський, Гільйом з Шампо, Росцелин, П'єр Абеляр, Вільям Вікнам, Фома Аквінський та ін.

Фома Аквінський (1225 - 1274 рр.) - домініканський монах, великий теологічний середньовічний філософ, систематизатор схоластики, автор томізму - одного з панівних напрямків католицької Церкви. Історичне значення філософії Фоми Аквінського (перш за все для католицької Церкви) в тому, що їм була реформована, при опорі на Аристотеля, середньовічна теологія.

Основні твори Фоми Аквінського: "Сума теології", "Сума філософії" ("Проти язичників"), коментарі до Біблії, коментарі до творів Аристотеля.

Фома Аквінський систематизував схоластику. Закріпив поділ есенції і екзистенції (сутності та існування), обґрунтовуючи тим самим всемогутність Бога і повну залежність від Нього, Його волі всього суцього. Довів (з точки зору католицизму) панування ідеї над матерією (а отже, Бога над навколишнім світом). Висунув ідею про істинність знання, отриманого розумом тільки в разі відповідності розуму вірі. Виділив сфери буття, які

можуть бути пізнані тільки через одкровення. Розділив філософію і теологію, причому філософію поставив в підлегле становище по відношенню до теології. Логічно довів ряд положень теології і схоластики.

У 1878р. вчення Фоми Аквінського рішенням Папи Римського було оголошено офіційною ідеологією католицизму. В даний час набув поширення неотомізм - філософсько-релігійне вчення, засноване на ідеях Фоми Аквінського.

7.3. Філософія епохи відродження

7.3.1. Духовний процес і світовідчуття епохи Відродження (Ренесансу)

Епоха Відродження (франц. Ренесанс) - XIV-XVI ст. Почалася в Італії в XIV ст., а в XV - XVI ст. охопила всю Європу. Виникнення культури епохи Відродження обумовлено соціально-економічними передумовами і науковими досягненнями епохи кризи феодалізму. Розвиток ремесла і торгівлі; посилення міст, перетворення їх в торгово-ремісничі, військові, культурні та політичні центри, незалежні від феодалів і Церкви. Зміцнення, централізація європейських держав, посилення світської влади, поява перших парламентів. Підвищення рівня освіченості в Європі в цілому. Великі географічні відкриття (Колумба, Васко да Гама, Магеллана). Науково-технічні відкриття (винахід пороху, вогнепальної зброї, верстатів, доменних печей, мікроскопа, телескопа, книгодрукування, відкриття в області медицини і астрономії, інші науково - технічні досягнення). І одночасно: відставання від життя, криза Церкви і схоластичної (церковної) філософії.

Цей період характерний величезним піднесенням в сфері мистецтва, літератури, науки, філософії. Відомі десятки імен, що склали славу світової культури: Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Данте, Петрарка, Дюрер, Шекспір, Сервантес, Монтень, Лютер, Бруно, Макіавеллі, Мор і ін.

Ця епоха усвідомлює себе як відродження античної культури, але в дійсності ренесансна культура істотно відрізняється від античної і є підсумком розвитку середньовічної культури. Незважаючи на негативне ставлення до середньовіччя, до релігійної ортодоксальності, Відродження зберігає шанобливе ставлення до Бога, до релігії, до віри.

Світогляд і світовідчуття епохи Відродження - життєствердне. Індивід стає більш самостійним, усвідомлює себе як талант, пишається ним, демонструє його, мріє про особисту славу. Змінюється ставлення до творчості. Якщо в середньовіччі творчість приписувалося лише Богу як творцеві, то в епоху Відродження творчість можливо і для людини. Зокрема, прокидається інтерес до людського тіла, тілесні потреби, задоволення.

Якщо у стародавніх греків споглядання як пошук суті, чогось вічного було важливіше діяльності, а в середні віки важливою вважалася лише духовна діяльність, наприклад, молитва, то в епоху Відродження - практична, самостверджуюча діяльність, особливо в мистецтві.

Багато теоретичних проблем перестають розглядатися крізь призму теології, і набувають відносно самостійний характер. Все більш самостійними стають політика, наука, мораль. Відбувається становлення досвідчених наук, пов'язане з іменами Коперника, Кеплера, Галілея. Створюються перші утопії, які малюють ідеальне суспільство: "Утопія" Томаса Мора, "Місто сонця" Кампанелли. Характерною особливістю Духовного процесу Відродження є переосмислення християнської традиції - від руху ревнителів християнства, до яких можна віднести ченця Савонаролу (XV ст.), який закликав до первісного варіанта християнства, до Реформації, що охопила в XVI ст. більшу частину Європи.

7.3.2. Основні напрямки філософії епохи Відродження

1. Філософією епохи Відродження називається сукупність філософських напрямків, що виникли і розвивалися в Європі в XIV - XVII ст., які об'єднувала антицерковна і антисхоластична спрямованість, життєстверджуючий і оптимістичний характер спрямованості до людини, віра в його фізичний і духовний потенціал.

Філософію Відродження в цілому характеризують - як антропоцентричну (лат. "Антропосе" - "людина"). Гуманізм як основа всіх напрямів філософських пошуків набув поширення в Європі в XIV - середині XV ст. Його центром була Італія. Гуманістична тенденція філософії в центр уваги ставило людини, оспівувало її гідність, велич і могутність, іронізував над догматами Церкви; представники: Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Лоренцо Валла та ін.

Данте Аліг'єрі (1265 - 1321 рр.) - автор "Божественної комедії" (їм самим названо просто "Комедія", оскільки в той час комедіями іменувалися літературні твори з благополучним кінцем). У своєму творі Данте оспівує християнство, але одночасно між рядків висміює протиріччя і незрозумілі догми християнського вчення, визнає за людиною наявність як божественного, так і природного початку, які гармонують один з одним, вірить у щасливе майбутнє людини, його спочатку добру природу. Відходом від трактування людини виключно як божественного створення і вірою в людину пронизані і інші твори Данте ("Нове життя" і т. д.).

Франческо Петрарка (1304 - 1374 рр.) - автор "Книги пісень", трактату "Про презирство до світу" та інших праць. За своїми поглядами Петрарка близький до Данте. Петрарка вносить в літературу, філософію, культури чужі середньовічні ідеї, що людське життя дається один раз і унікальне, людина повинна жити не для Бога, а для самого себе. Людині належить свобода вибору і право виражати себе відповідно до цього, тому людська особистість повинна бути вільною - як фізично, так і духовно. Людина може досягти щастя, спираючись тільки на себе і свої сили, і має для цього достатній потенціал. Людина не повинна приносити себе в жертву Богу, а повинна насолоджуватися життям і любити, так як загробного життя, швидше за все, не існує і безсмертя можна домогтися лише в пам'яті людей. Зовнішній вигляд і внутрішній світ людини прекрасні.

Лоренцо Валла (1507 - 1557 рр.), Автор трактату "Про насолоду як про справжнє благо", руйнував церковні авторитети, критикував схоластику за штучність, надуманість і неістинність, в центр світобудови ставив людину, вірив в можливість людини і її розум. Він відкидав аскетизм, закликав до активної дії, боротьби, сміливості у зміні світу і вищим благом вважав насолоду, яку розумів як задоволення матеріальних і моральних запитів, людини. Лоренцо Валла був прихильником рівності чоловіка і жінки;

2. Неоплатонічний напрямок (сер. XV - XVI ст.), представники якого - Микола Кузанський, Піко делла Мірандола, Парацельс та ін. - ставили собі за мету сувору систематизацію вчення Платона, усунення з нього протиріч і його подальший розвиток з точки зору ідеалізму. Особливого розквіту неоплатонізм досяг в епоху Відродження, в XV в. Найбільш відомими представниками неоплатонізму епохи Відродження були Микола Кузанський і Джованні Піко делла Мірандола.

Микола Кузанський (1401-1464) - великий філософ, знавець античної філософії, прихильник неоплатонізму, проте дотримувався новаторських для свого часу філософських поглядів.

Філософія Кузанського пантеїстична (грец. "пан" - все, "тео" - Бог). Він дав нове трактування буття і пізнання, відповідно до якого не існує різниці між Богом і Його творінням (тобто світ єдиний, а Бог і навколишній світ, Всесвіт - одне і те ж).

"Єдине" (Бог) і "нескінченне" (Його творіння) відносяться між собою як протилежності (мінімум і максимум), а оскільки Бог і Його творіння збігаються, то збігаються мінімум і максимум. Бог присутній у всьому Бог - центр Всесвіту і його межа. Бог - єдине, ціле, світ ніби згортається в Бога, а Бог - розгортається в світі, втілюючись в ньому. Згідно Кузанському, збіг мінімуму і максимуму характеризує діалектичну ідею зв'язку та розвитку як збіги протилежностей.

Микола Кузанський формулює закон збігу протилежностей: оскільки протилежності збігаються, тобто збігаються форма і матерія (отже, сутність (есенція) і існування (екзистенція) нерозривні і буття єдине), а, отже, єдині ідея і матерія.

Наслідком діалектичної ідеї Кузанського про збіг протилежностей став і початок числення нескінченно малих - диференціальне числення.

Якщо в античності одиниця як межа (неподільне) відіграло роль міри, то у Кузанського цю роль виконує нескінченне, оскільки воно тотожне єдиному. Оскільки в нескінченності всякі кінцеві відмінності зникають, то окружність перетворюється в лінію, двійка - в будь-яке інше число і т.д. Так парадокс стає нормою науки.

Микола Кузанський стверджував, що нескінченність сама по собі об'єднує протилежності, що доводиться математично (вписаний в коло квадрат при нескінченному збільшенні в ньому кутів стане колом і т. д.). Реально існує (поглинаючи все інше) актуальна нескінченність. Всесвіт нескінченний, не має початку, не має кінця, не має центру. Земля не є центром Всесвіту. Всесвіт - це чуттєво мінливий Бог, абсолютний і завершений (світ, природа, все суще укладено в Богі, а не Бог - в навколишньому світі).

Нескінченність Всесвіту, навколишнього світу призводить до нескінченності пізнання. Неможливо досягти абсолютного (повного) знання, збільшення знань призведе тільки до вченості, але не істинного знання ("вченому незнанню" - термін Миколи Кузанського).

Ідея М. Кузанського про збіг протилежностей означала, що неможливо розрізнити центр і коло космосу, а це руйнувало аристотелевську картину космосу, прийняту в середньовіччі, що підготувало геліоцентричну систему Коперника, згідно з якою в центрі світу знаходиться Сонце (Геліос - сонце).

Таким чином, Микола Кузанський, будучи філософом ідеалістичного напрямку і богословом, дуже близько підійшов до матеріалістичного пояснення навколишнього світу (Всесвіту) і підготував ґрунт для натурфілософських вчень - Миколи Коперника, Джордано Бруно, Галілео Галілея, і ін.

Джованні Піко делла Мірандола (1463 - 1494) спробував об'єднати всі відомі йому релігійні та філософські вчення і створив еkleктичний твір "900 тез", головні ідеї якого полягали в тому, щоб об'єднати всі філософські вчення і знайти "золоту середину" шляхом їх узгодження. Підняти людину, визнаючи за людиною повну свободу вибору. Відокремити її від навколишнього світу, визнати окремою реальністю ("четвертим світом" космосу, поряд з елементарним, небесним і ангельським);

3. В період Пізнього Відродження (XVI-XVII ст.) В Європі (особливо Італії) набули поширення натурфілософські ідеї. Микола Коперник, Джордано Бруно, Галілео Галілей та ін., намагалися розвінчати ряд положень вчення Церкви про Бога, Всесвіт, Космос і основи світобудови, спираючись на астрономічні і наукові відкриття. Натурфілософія (філософія природи) Відродження знаходиться під впливом античних уявлень, проте перероблених ренесансними філософами відповідно до антропоцентризму.

Особливість філософії природи епохи Відродження: 1) Всім натурфілософам епохи притаманний пантеїзм (грецьк. "Pan" - "все", "theos" - "Бог"), згідно з яким Бог розчинений в природі. 2) Переважає ідея тотожності (збіги) мікрокосму (людини) і макрокосму (світу в цілому), коли природа тлумачиться по аналогії з людським організмом або суспільством, а головне, розглядається як жива і одухотворена. Така позиція називається органіцизмом.

Натурфілософія Відродження, ґрунтуючись на пантеїзмі і органіцизмі, долає аристотелівсько-схоластичне вчення про природу, прокладаючи шлях до матеріалістичного розуміння природи.

Найбільш яскравими представниками натурфілософії епохи Відродження були Парацельс, Телезіо, Андреас Везалій, Леонардо да Вінчі, Микола Коперник, Джордано Бруно, Галілео Галілей.

Парацельс (1493 - 1541 рр.) - німецький лікар, натураліст, філософ, згідно з яким першоматерія існує незалежно від божественної першооснови, а весь універсум концентрується в людині, завдяки чому існує взаємозв'язок людини і світу та їх залежність один від одного.

Телезио (1509 - 1588 рр.) - італійський вчений і філософ, підкреслював тілесність всіх проявів природи, прагнув виключити теологію зі свого розуміння природи.

Андреас Везалій (1514 - 1564 рр.) матеріалістично пояснив походження світу, в центрі якого ставив людину. Везалій спростовує погляди Галена (130 - 200), які більше тисячі років панували в медицині (давньоримського лікаря, який описав фізіологію і будову людини, спираючись на дослідження тварин). Навпаки, Везалій засновував свої висновки на численних анатомічних експериментах і видав знамениту для свого часу книгу "Про будову людського тіла", де детально описав анатомію людини, яка набагато більше відповідала реальності, ніж анатомія, описана Галеном.

Микола Коперник (1473 - 1543 рр.), спираючись на астрономічні дослідження, висунув принципово іншу картину буття: процеси, що відбуваються в космосі, можна пояснити з точки зору природи і позбавлені "священного" сенсу, всі космічні тіла рухаються по власній траєкторії. Він, відкидаючи геоцентризм (Земля не є центром Всесвіту), обґрунтовує геліоцентризм (Сонце є центром по відношенню до Землі, яка обертається навколо Сонця). Космос нескінченний.

Джордано Бруно (1548 - 1600 рр.) - італійський вчений, філософ, поет, героїчний і безкомпромісний борець за істину, засуджений інквізицією на спалення. Розвинув і поглибив філософські ідеї Коперника. Бруно стверджує, що природа є Бог в речах, маючи на увазі, що природа незалежна, а Бог вираз її єдності. Таке зближення Бога з природою і матерією робить пантеїзм Бруно матеріалістичним.

Бруно підкреслює, що матерія є джерелом всього нескінченного якісного різноманіття буття. Це суперечило аристотелевському вченню про пасивність матерії і активність форми і схоластичним уявленням про активність форми, за якою стояв Бог. Трактатування природи у Бруно органістичне, тобто чуттєві та інтелектуальні властивості людини переносяться на всю природу. Природа сповнена несвідомої творчості, а людське - лише наслідування їй, що можливо при наявності світової душі, частинка якої є у всіх речах.

Спираючись на положення М. Кузанського, що центр Всесвіту знаходиться всюди, Бруно виправляє становище Коперника про центральне місце Сонця, заявляючи, що Сонце не є єдиним і що світів незліченна безліч.

Бруно був переконаний не тільки в одухотвореності, а й в населеності незліченних світів.

Галілео Галілей (1564 - 1642 рр.) винайшов телескоп і на практиці підтвердив правильність ідей Миколи Коперника і Джордано Бруно.

Він за допомогою телескопа досліджував небесні тіла, довів, що небесні тіла рухаються не тільки по траєкторії, а й одночасно навколо своєї осі. Виявив плями на Сонці і різноманітний ландшафт (гори і пустелі - "моря") на Місяці. Відкрив супутники навколо інших планет і довів множинність світів у Всесвіті. Досліджував динаміку падіння тіл;

Галілей один з перших сформулював деїзм ("део" - Бог): Бог є безособовою першопричиною світу, який розвивається потім за власними законами. Він відкрив такі закони: закон інерції, закон вільного падіння тіл і ін. Це були вже не антропоморфні закони колишньої науки, а чисто фізичні, справді наукові закони.

Галілеєм був висунутий метод наукового дослідження, який полягає в спостереженні, висунення гіпотези, а потім експериментальної (дослідної) перевірки на практиці висунутої гіпотези. Тим самим закладаються основи нового наукового методу, заснованого на даних органів почуттів, до яких існувала стійка недовіра з часів античності і середньовіччя. Це була справжня революція в науці, що вимагала філософського обґрунтування.

Філософське значення мали й відкриття Йоганна Кеплера (1571 - 1630 рр.): законів руху планет навколо Сонця, еліптичних орбіт і т.д., які заперечували, зокрема, досконалість кругових рухів.

4. Для епохи Відродження було характерно не тільки підвищення інтересу до людини, але і великий інтерес до проблеми держави, суспільний лад, взаємин Церкви і державних інститутів, віруючих. Дана проблематика знайшла відображення в філософії соціально-політичних рухів епохи Відродження, основними напрямками якої були: філософія Реформації; філософія політики; філософія соціалістів-утопістів.

Реформація (лат. - перетворення) - широкий громадський рух в країнах Західної та Центральної Європи в XVI ст. - XVII ст. Передумовами виникнення даного напрямку були: криза, моральний розклад католицької Церкви, її відірваність від народу, відставання від життя, практика видачі індульгенцій. Незацікавленість керівників даних держав, політичної еліти в надмірній, національній, наддержавній, загальноєвропейській владі Папи Римського і католицької Церкви. Зростання впливу антикатолицьких релігійно-філософських вчень, єресей, містики, гусизма, а також розглянуті вище загальні соціально-економічні та наукові передумови кризи феодалізму.

Представники реформаційного спрямування - Мартін Лютер, Томас Монцер, Жан Кальвін, Джон Усенліф, Еразм Роттердамський та ін. прагнули докорінно переглянути церковну ідеологію і взаємовідношення між віруючими і Церквою. Під прапором реформації проходила селянська війна в Німеччині, перемогли нідерландська та англійська буржуазні революції, виник протестантизм, виникли нові філософські, етичні, теологічні вчення.

У Реформації виділяються дві основні течії: бюргерсько-євангельське і народне.

Лідерами бюргерсько-євангельської Реформації були М. Лютер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін.

Народна Реформація була представлена рухом Т. Мюнцера, анабаптистами, диггерами і ін.

Яскравим представником політичної філософії був Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527рр.). Італійський (флорентійський) політичний діяч, філософ, історик, поет. Один з перших, який відокремив політику від релігійних уявлень.

У своїх філософських міркуваннях Макіавеллі стверджує, що двигуном людської активності є природний егоїзм, прагнення до особистої вигоди.

Політику визначають природні закони життя і людська психологія, а не Бог або мораль. Спільне існування людей неможливо, якщо кожен буде переслідувати тільки свої егоїстичні інтереси.

Для приборкання низинної природи людини, його егоїзму створюється особлива організація - держава. Вищий закон політики - благополуччя і могутність держави, тут всі засоби хороші: "мета виправдовує засоби". Держава повинна займатися політикою і не залежати від церкви. Правитель повинен виглядати щедрим і благородним, але не бути таким насправді, оскільки при зіткненні з реальністю дані якості приведуть до протилежного результату (правитель буде повалений далеко не благородними соратниками або супротивниками, а казна - промотана). Правитель повинен керувати державою, не забуваючи про низинну природу підданих. Ні в якому разі керівник не повинен зазіхати на майно і особисте життя людей. У боротьбі за визволення Батьківщини від іноземного панування за її незалежність допустимі всі методи, в тому числі підступні і аморальні.

Кращою формою правління Макіавеллі оголошує республіку, проте, якщо народ не готовий до цього, то потрібен абсолютний володар, який заради процвітання держави не повинен бути нічим обмежений: ні мораллю, ні приписами, ні власним словом. Така "мораль сили" пізніше стала називатися макіавеллізмом і засуджуватися за безконтрольність влади. Однак, в основі вчення Макіавеллі - НЕ цинізм, а гуманістичний мотив: людина не повинна покладатися на Бога, а реально оцінювати дійсність і розраховувати на власні сили при формуванні своєї долі.

Філософія Макіавеллі, заснована на реалістичному ставленні до навколишньої дійсності, стала керівництвом до дії для багатьох політиків як середньовічної, так і наступних епох.

В епоху Відродження частина філософів основна увага зосередилася на розробці проектів ідеальної держави, де були б знищені всі соціальні протиріччя, і восторжествувала соціальна справедливість. Оскільки їх проекти були сильно відірвані від реальності і практично нездійсненні, дані філософи увійшли в історію як соціалісти-утопісти.

Томас Мор (1478 - 1535 рр.) вважається засновником утопічного соціалізму. Йому добре були знайомі проблеми реальної держави, так як він професійно займався політичною діяльністю: з 1504 р. був членом парламенту, 1523 - 1529 рр. - головою палати громад, 1529 р. - лорд-канцлером Великобританії (вищий пост в державі після короля). У 1535р. М. Т. Мор був страчений як прихильник католицизму, за відмову дати присягу королю, як главі незалежної від Папи Римського англійської Церкви.

Свої ідеї з приводу суспільного ладу і держави майбутнього Т. Мор виклав у творі "Утопія".

Утопія (грец. - місце, якого ніде немає) - вигаданий острів, на якому знаходиться ідеальна держава. Згідно Т. Мору в Утопії не існує приватної власності. Всі громадяни беруть участь у продуктивній праці. Праця здійснюється на основі загальної трудової повинності. Всі вироблені продукти (результати праці) надходять у власність товариства (громадські склади) і потім рівномірно розподіляються між усіма жителями Утопії. У зв'язку з тим, що працею зайняті всі, для забезпечення Утопії досить короткого робочого дня - шість годин. Від трудової діяльності звільняються люди, котрі проявили особливі здібності до наук. Найбрудніші роботи виконують раби - військовополонені і засуджені злочинці. Первинним осередком суспільства є не кровноспоріднена сім'я, а "трудова сім'я" (фактично - трудовий колектив). Всі посадові особи обираються - прямо або побічно. Чоловіки і жінки мають рівні права (як і рівні обов'язки). Жителі вірять в Бога, існує повна віротерпимість.

Інший проект ідеального суспільства було дано Томмазо Кампанеллом (1568 - 1639) - італійським філософом, соціологом, представником утопічного соціалізму, в творі "Місто Сонця". Дія відбувається у фантастичному Місті Сонця, де його мешканці - солярії - побудували ідеальне суспільство, засноване на соціальній справедливості, і насолоджуються життям і працею. За Кампанеллом, в Місті Сонця відсутня приватна власність. Всі громадяни беруть участь у продуктивній праці. Результати праці надходять у власність всього суспільства, а потім рівномірно розподіляються між його членами. Праця поєднується з одночасним навчанням. Життя соляріїв регламентована до найменших подробиць, від підйому до відходу до сну. Солярії все роблять разом: ходять з роботи і на роботу, трудяться, їдять, відпочивають, співають пісні. Велика увага приділяється вихованню - з народження дитина забирається від батьків і виховується в спеціальних школах, де навчається наукам і привчається до колективного життя, іншими правилами поведінки Міста Сонця. На чолі Міста Сонця стоїть довічний правитель (обирається соляріями) - Метафізик, що володіє всіма знаннями своєї епохи і всіма професіями.

Незважаючи на утопічність соціалістичних моделей суспільства, вони дали зразок критики реального суспільства з позицій гуманізму і заклали основи теоретичного пошуку соціально-політичних ідеалів.

7.4. Західноєвропейська філософська класика

7.4.1. Особливості філософії Нового часу

Новий час у Європі це період XVII-XVIII ст. у економіці на зміну ремісничій праці приходить мануфактура, яка сприяє впровадженню машинного виробництва. Активно розвиваються капіталістичні відносини, особливо в протестантських країнах.

Розвивається дослідно-експериментальне вивчення природи та математичний вираз його результатів, що особливо позначається на філософії.

Продовжує активно розвиватися соціально-політичне життя, загострюється боротьба за владу на тлі звільнення від диктату церкви, політики, художньої творчості, науки, філософії. Культура в цілому набуває світський характер, але незалежності від релігії ще не має жодна сфера культури, навіть наука.

Завдяки науковій діяльності вчених біологів філософія переосмислює картину світу, вчення про пізнання та методи. Філософія Нового часу, пропонує нові проблеми та нові рішення, відрізняється раціоналістичною аргументацією, прагненням до наукового статусу. Європейську філософію цього періоду називають класичною.

Оскільки наука займає провідне місце у світогляді Нового часу, то у філософії на перший план виходять проблеми теорії пізнання - гносеології. Особливої гостроти набувають суперечки навколо двох питань:

1. Що є джерелом знань - чуттєвий досвід або діяльність розуму?
2. Де шукати ознаки достовірного наукового знання: загальність і необхідність, - у досвіді або в розумі?

7.4.2. Емпіризм, сенсуалізм, раціоналізм Нового часу

1. Емпірична філософія Френсіса Бекона. Засновником емпіричного (досвідченого) напрямку у філософії вважається Френсіс Бекон (1561-1626) - англійський філософ і політичний діяч (в 1620 - 1621 рр. - лорд-канцлер Великобританії, друга посадова особа в країні після короля).

Будучи засновником матеріалізму Нового часу, Бекон вважає метою науки принесення користі людству, збільшення влади людини над природою. Наука, отже, - засіб, а не мета, якою вона була в античності та середньовіччі. Звідси його знаменитий афоризм "знання - сила".

Бекон визнає за необхідне змінити методи дослідження. У античності та середньовіччі користувалися дедукцією - способом переходу від загальних положень до приватних висновків. Для вивчення природи необхідна індукція - рух думки від одиничних досвідчених даних до загальних положень. Бекон розуміє, що індуктивний метод має імовірнісний характер і не завжди дає правильний висновок, особливо, якщо не все узагальнює дані можна врахувати, але для науки, побудованої на досвіді, іншого методу немає. Тому він розробляє рекомендації щодо застосування індуктивного методу.

У теорії пізнання Бекон виходить із того, що розум може відкрити закони природи, якщо усунути перешкоди, які він назвав "ідолами" або "привидами".

"Ідоли печери" - схильні, пристрасні та ін. Індивідуальні особливості людей, які дивляться на світ як би зі своєї печери, через що спотворюється картина світу.

"Ідол театру" - віра в авторитети, особливо догматична прихильність Арістотелем. "Ідол площі" - використання неточних слів розмовної мови в науці.

"Ідол роду" - прагнення людини витлумачити природу за аналогією з собою, звідси - телеологія є головна помилка.

Філософія Ф. Бекона справила величезний вплив на філософію нового часу, англійську філософію, філософію наступних епох. Було покладено початок емпіричному (дослідному) напрямку у філософії. На зміну телеологічному питанню "для чого?" повинен прийти питання "чому?" - пошук механічної причини.

Гносеологія (наука про пізнання) піднялася з другорядної галузі філософії до рівня онтології (науки про буття) і стала одним із двох головних розділів будь-якої філософської системи. Визначено нову мету філософії - допомагати людині домагатися практичних результатів у її діяльності.

Заклик Бекона звернутися до досвідченого пізнання знаходить підтримку в Ньютона, Бойля, й інших діячів наукового природознавства.

Таким чином, філософія Бекона, розробляючи критерії об'єктивності знання та способи його отримання, обґрунтовує емпіризм.

Інтерес Бекона лише до емпіричних методів пізнання не дозволив йому належним чином оцінити роль раціонального початку в пізнанні, особливо математики.

2. Основоположником раціоналізму Нового часу вважається Рене Декарт (1596-1650) видатний французький філософ і вчений-математик. Заслуга Декарта перед філософією в тому, що він намагався примирити матеріалістичний і ідеалістичний напрям у філософії. Р. Декарт розробив вчення про субстанції, її атрибути та модус. Обґрунтував провідну роль розуму в пізнанні та запропонував теорію про науковий метод пізнання та про "вроджені ідеї".

Те, що в основі буття та пізнання лежить розум, Декарт доводив наступним чином. У світі існує багато речей і явищ, які незрозумілі людині (Чи є вони? Які їхні властивості? Наприклад: чи є Бог? Чи кінцева Всесвіт? І т. д.). Зате абсолютно в будь-якому явищі, будь-якої речі можна засумніватися (Чи існує навколишній світ? Світить Сонце? Безсмертна душа? І т. д.). Отже, сумнів реально існує, цей факт очевидний і не потребує доказів.

Сумнів - властивість думки, значить, людина, сумніваючись, - мислить. Але мислити може реально існуюча людина. Оскільки мислення - це робота розуму, то в основі буття та пізнанні може лежати тільки розум.

Вихідна ідея філософії Декарта - принцип сумніву, спрямована проти схоластики, і дозволяє відшукати основу знання не в потойбічному, а в - самому розумі. Необхідно подолати всі традиційні помилки, говорить Декарт. Чи не авторитетне судження, а самоочевидність є підставою всякого знання. Тому проголошується принцип сумніву. Послідовно ставлячи під сумнів у всьому, Декарт занурюється в глибини своєї свідомості.

"Думаю, отже, існую", - стверджує філософ. Таким чином, мислення або розум є вихідною точкою та фундаментом наукового методу пізнання. У центрі його Декарт, як шанувальник математики, бачить дедуктивну логіку, тобто логічний метод, при якому умовиводи робляться від загального до конкретного. Знаючи загальні аксіоми, можна встановлювати приватні факти. Але як встановити вихідні аксіоми? Декарт вважає, що вони породжуються інтелектуальною інтуїцією, яка спирається на вроджені ідеї. У цьому аспекті гносеологія Декарта багато в чому співзвучна з позицією Платона, також передбачала вроджене знання. Найбільші представники раціоналізму після Декарта - Б.Спіноза, Г. Лейбніц.

Емпіризм Бекона, орієнтований на спостереження й експеримент, і раціоналізм Декарта, орієнтований на теоретичне дослідження, зробили великий вплив на розвиток наукового пізнання. Але, зрозуміло, наука не могла прийняти ні той, ні інший метод у якості єдиного. Кожен із них має свої переваги та недоліки. Раціоналізм і емпіризм не протистоять, а доповнюють один одного.

3. Вивчаючи проблему буття, Декарт намагається вивести базове, основне поняття, яке б характеризувало сутність буття. У цій іпостасі філософ використовує поняття субстанція ("субстанція" - сутність, внутрішню єдність природного різноманіття). Субстанція - це все, що існує, не потребуючи для свого існування ні в чому, крім самого себе. Таку якість (відсутність необхідності для свого існування ні в чому, крім самого себе) має тільки одна субстанція й це може бути тільки Бог, який вічний, всемогутній, є джерелом і причиною всього.

Будучи Творцем, Бог створив світ, також складається з субстанцій. Створені Богом субстанції (одиночні речі, ідеї) також мають головною якістю субстанції - не потребують у своєму існуванні ні в чому, крім самих себе. Причому створені субстанції самодостатні лише по відношенню один до одного. Стосовно ж до вищої субстанції - Бога вони похідні, вторинні та залежать від нього (оскільки створені їм).

Основне положення філософії Декарта дуалізм ("дуа" - два) субстанцій.

Усі створені субстанції Декарт ділить на два роди: матеріальні (речі) і духовні (ідеї). При цьому виділяє корінні властивості (атрибути) кожного роду субстанцій: протяг - для матеріальних, мислення - для духовних. Це означає, що всі матеріальні субстанції володіють загальною для всіх ознакою - протяжністю (у довжину, у ширину, у висоту, углиб) і ділені нескінченно. Усе ж духовні субстанції мають властивість мислення та, навпаки, неподільні.

Решта властивостей як матеріальних, так і духовних субстанцій похідні від їх корінних властивостей (атрибутів) і були названі Декартом модусу. (Наприклад. Модусами протягу є форма, рух, положення в просторі й т. д. Модусами мислення - почуття, бажання, відчуття.)

Людина, на думку Декарта, складається з двох, відмінних один від одного субстанцій - матеріальної (тілесно-протяжної) і духовної (мислячої). Людина - єдина істота, у якій поєднуються й існують обидві (і матеріальна, і духовна) субстанції, і це дозволило йому піднятися над природою. Виходячи з того, що людина поєднує в собі дві субстанції, прослідковується ідея дуалізму (подвійності) людини.

Із точки зору дуалізму Декартом вирішується і "основне питання філософії": суперечка про те, що первинне - матерія чи свідомість, має сенс. Матерія та свідомість з'єднуються тільки в людині, а оскільки людина дуалістична (поєднує в собі дві субстанції - матеріальну та духовну), то ні матерія, ні свідомість не можуть бути первинними - вони існують завжди та є двома різними проявами єдиного буття.

Вчення про матеріальну субстанцію дозволило знищити природну нерівність речей, властиву попередній натурфілософії, і застосувати до неї єдину міру - кількісний підхід, тобто математику. Оскільки в природі, згідно Декарту, існує протягом (величини), фігури, рух, вивченням яких займається математика, тому математика - головний метод пізнання. Такий метод перетворює пізнання не в ланцюжок випадкових відкриттів, а в організовану, планомірну діяльність.

4. Філософія Декарта виступила методологічною підставою математичного природознавства. Природа підпорядковується механічним законам, які встановлюються за допомогою математичної науки - механіки. Усі живі організми в Декарта - лише складні машини. Таке й людське тіло, але в нього Бог вклав душу, завдяки цьому виняткова особливість людини - здатність раціонального судження та раціональної поведінки.

Таким чином формується механістична картина світу, протилежна телеологізму Аристотеля і органіцизму Відродження.

Декарт пропонує нову модель пізнання: вивчати не речі, оскільки механізм їх божественного творіння недоступний, а відтворювати їх за допомогою розуму. Тому істина, за Декартом, це не відповідність знання буттю, а схема відповідного істині буття. Тим самим відкривається можливість експериментального створення таких речей, яких немає в природі.

Активно застосувавши науковий метод у процесі пізнання, можна значно просунути вперед сам пізнавальний процес (за Декартом: "перетворити пізнання з кустарного промислу в промислове виробництво"). У якості цього наукового методу пропонується дедукція (але не в суто математичному сенсі - від загального до конкретного, а в філософському).

Сенс філософського гносеологічного методу Декарта в тому, щоб у процесі пізнання спиратися тільки на абсолютно достовірні знання та за допомогою розуму, використовуючи повністю достовірні логічні прийоми (правила висновку), отримати (висновки) нові, також достовірні знання. Тільки використовуючи дедукцію як метод, на думку Декарта, розум може досягти достовірного знання у всіх сферах пізнання.

7.4.3. Соціально-філософський світогляд Нового часу.

Натуралізм та історизм у розумінні суспільства

1.Значна частина мислителів Нового часу тлумачила суспільство натуралістично. Людина з її природними якостями – розумністю та індивідуальністю - є останньою,

незмінною підставою суспільства й історії. Громадське життя представлялося як взаємодія незалежних індивідуальностей із власними інтересами. Звідси виводилися:

- теорії природної моралі, згідно з якими основою моралі є природа людини та її потреби й інтереси;
- теорії природного права, відповідно до яких людина має "за природою" право на життя, свободу, майно;
- теорії суспільного договору, із яких випливало, що держава - продукт домовленості вільних індивідів.

На основі цих поглядів розроблялися ідеї демократії, правової держави, конституційних норм. Біля витоків натуралістичного розуміння людини та суспільства стояли Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Поль Гольбах та ін.

У межах іншого напрямку робляться спроби знайти відмінності людського та соціального буття від природного буття.

Паскаль (1623 - 1662 рр.) - фізик і математик, вказав на неможливість пізнання людини методами механістичного природознавства.

Віко (1668 - 1744 рр.) - першим спробував пояснити суспільство та людину не з природи, а з історії. Віко висунув принцип істинного та скоєного, тобто тільки з історичної науки людина може черпати знання про себе. Віко висунув ідею об'єктивності історичного процесу, що здійснюється у формі кругообігу. Він відстоює думку про принципову відмінність соціального буття від природного, більш того - людина змінюється разом із історією. Віко розрізняв три епохи в розвитку суспільства:

- 1) Божественна, коли немає держави, люди підпорядковуються жерцям;
- 2) Героїчна - епоха панування аристократів;
- 3) Людська, коли затверджується демократична республіка або представницька монархія. На третій стадії людина стає помірним і шанує совість, розум, борг як закони.

Гердер (1744 - 1803 рр.) - стверджував думку про історичність самої людської природи, підкреслював, що суспільство - не механічна сукупність індивідів, а органічна цілісність культури.

Гердер вважав, що природні передумови, закладені в органічну будову людини, розвиваються в суспільстві, навіть прямоходіння людини вироблено штучно. Головний механізм включення індивіда в культуру - мова. Завдяки мові мозок, органи чуття, руки включаються у творчу думку. Сама ж мова пов'язана з розвитком культури. У той же час Гердер не зміг синтезувати природне та соціально-культурне, у нього природа людини двоїста.

Таким чином, у Новий час, поряд із натуралістичним розумінням людини та суспільства, розвиваються уявлення про те, що світ людини є світ культури, а історія світу є історія розвитку людського суспільства.

7.4.4. Філософія Нідерландів (Голландії) епохи Відродження та Нового часу

Голландія (Нідерланди) стала батьківщиною передової та прогресивної для свого часу (XVI - XVII ст.) філософії. Цьому сприяли перша в Європі буржуазно-демократична революція. Більш ранні, ніж у інших країнах Європи, буржуазні суспільно-економічні відносини та відповідно більш видатні успіхи Нідерландів у ремеслі та торгівлі (використання новітніх технічних засобів, винаходи, розвинене мореплавство, комунікації). Високий рівень грамотності населення, розвинене книгодрукування, поширення ідей гуманізму.

Найбільш видатними філософами Голландії епохи Відродження та Нового часу були Еразм Роттердамський, Гуго Гроцій, Бенедикт (Барух) Спіноза.

Дезидерій Еразм Роттердамський (1469-1536) - філософ, богослов, гуманіст, представник так званого "Північного Відродження". Він намагається пояснити навколишній світ і знайти оптимальний шлях поведінки в ньому людини та приходиться до наступних головних висновків: світ двоїстий (діалектичний) - усе взаємопов'язане, усе протилежні процеси, явища. Є різні боки одного - цілого.

Необхідно всіма силами уникати ексцесів, афектів, екзальтації, осліплення якою-небудь ідеєю - завжди дотримуватися спокою та тверезістю мислення.

Малюючи ідеал людини, філософ виділяє наступні її позитивні (хороші та бажані) якості: свободу, миролюбність, стриманість, простоту, освіченість, здоровий глузд.

До негативних (небажаних і несе біду) філософ відносить: фанатизм, неуцтво, насильство, лицемірство, надмірну інтелектуальну ускладненість (за що він особливо критикував і висміював середньовічну схоластику). Основними напрямками його філософії був заклик повернення до ідей і практики ранніх християн - "ренесанс раннього християнства" та відмова від католицького ідейного, організаційного, політичного засилля. У цьому філософ бачив шлях порятунку християнства як істинної віри. Ідеалом державного устрою в його філософії була сильна, але гуманна монархія. Найвідоміший твір філософа (у якому зачіпаються дані питання) - "Похвала глупоті".

Гуго Гроцій (1583-1645) - філософ, юрист, громадський діяч, яскравий представник соціально-політичної та правової філософії Голландії. Основними проблемами його філософських досліджень були: гносеологія (пізнання), держава та право. Г. Гроцій став одним із основоположників теорії природного права, у якому, зокрема, зазначалося, що право не дано Богом; воно спочатку закладено в людині. Існуюче право він розділив на природне право та писане (позитивне) право.

Природне право - це право, закладене самою людською природою (право на життя, право на гідність, право на свободу та т. д.) - воно має неухильно дотримуватися незалежно від того, записано воно в законах чи ні.

Писане (позитивне) право - ті норми поведінки, які створюються людиною та записуються у офіційних джерелах - законах і т. д. Офіційне (писане, позитивне) право повинно спиратися на природне та не суперечити йому.

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677 рр.) став автором найбільш розробленої, повної та обґрунтованої філософської системи Голландії нового часу, послідовником Рене Декарта та яскравим представником європейського раціоналізму. Важлива філософська заслуга Спінози - детальна розробка теорії субстанції, у якій розглядалася суть буття. За основу була взята теорія про субстанції Декарта, із якої Спіноза був у цілому згоден, але в той же час намагався подолати її недоліки та створити власну, більш досконалу.

Головним недоліком декартової теорії субстанції Спіноза вважав її дуалізм, убачаючи в ньому суперечливість, яка полягала в тому, що, за Декартом: субстанція - це сутність, яка для свого існування не потребує ні в чому, крім самого себе; усі сутності (субстанції), що не потребують для свого існування ні в чому, крім самого себе, проте, створені кимось (чимось) іншим вищою та єдиною справжньою субстанцією - Богом і у своєму існуванні повністю залежить від нього.

Звідси маємо суперечність між незалежністю субстанцій від усіх інших субстанцій та одночасної залежності їх усіх (і щодо створення, і щодо існування) від іншої субстанції - Бога.

Дане протиріччя Спіноза спробував вирішити, висунувши самостійне вчення про єдину субстанцію, суть якої в тому, що не існує відмінностей між вищою субстанцією - Богом і створеними ним іншими речовинами. Тому існує тільки одна єдина субстанція, яка містить у собі все суще - навколишній світ (Природу) і Бога. Але тоді Природа та Бог - єдині тобто не існує Бога, що знаходиться й творить поза природою, що підноситься над Природою; бо всередині природи. Тільки єдина Природа-Бог має здатність творити, є "світом створеним" і створює "світ створений".

Вивчаючи проблему пізнання, Спіноза виділяє три її ступені:

- "пізнання в чистому вигляді", яке безпосередньо виходить із розуму людини та не залежить ні від яких зовнішніх причин, - вищий вид пізнання;
- пізнання, отримане в результаті діяльності розуму (роздумів, логічних операцій),
- другий рівень, менше істинний;

- чуттєве відображення навколишнього світу згідно Спінози - отримане цим шляхом знання неможливо довести, недостовірно, неповно та поверхово; воно не грає великої ролі при отриманні істинного знання.

У етиці Спінози ключовими були проблеми детермінізму (зумовленості всього в природі) і співвідношення свободи та необхідності. Досліджуючи їх, філософ прийшов до наступних висновків, що свобода та необхідність у субстанції з'єднуються в одне ціле. Бог (Природа) наділений повною свободою, але Він діє в межах жорсткої необхідності. Модуси (прояви субстанції - одиничні речі) взагалі не мають свободи та знаходяться в повному підпорядкуванні необхідності. Модус-людина відрізняється від усіх інших модусів наявністю мислення, і, отже, прагне до свободи, але, у той же час, будучи модусом, не вільний і знаходиться в "лещатах" необхідності. Бажаючи в душі бути вільним, людина часто пливе за течією необхідності, не може впоратися з цією течією та змушена миритися з необхідністю (є "духовним автоматом", за висловом Спінози). Шлях до свободи - це знаходження умов, за яких зовнішня необхідність перетворюється у внутрішню. Свобода - це пізнана необхідність. Щоб досягти більшого ступеня свободи, вважає Спіноза, людині необхідно максимально пізнати необхідність у вигляді субстанції (Природи-Бога) зовнішньої причини всього сущого. Звільнитися від афектів (печалі, радості, потягів і т. д.) - так як вони теж заважають свободі, підпорядковують людині та змушують діяти в разі потреби. За цих причин девіз Спінози: "Не сміятися, не плакати, що не проклинати, а розуміти".

7.4.5. Англійська філософія Нового часу (матеріалізм, емпіризм, соціально-політична спрямованість)

Філософія Англії була для XVII ст. досить прогресивною. Великий вплив на її характер мали революція Олівера Кромвеля середини XVII ст. Розвиток нових буржуазних суспільно-економічних відносин. Англійська філософія XVII - XVIII ст. мала матеріалістичну спрямованість (більшість філософів Англії, на протигагу філософам інших країн, наприклад Німеччини, воліло матеріалістично пояснювати проблеми буття та різко критикувала ідеалізм).

Англія стала рідкісною для свого часу країною, де в питаннях пізнання переміг емпіризм, напрямок філософії, який при пізнанні провідну роль відводив досвіду та чуттєвому сприйняттю, а не розуму, як раціоналізм.

Філософи Англії не тільки намагалися пояснити суть буття та пізнання, роль людини у світі, але й шукали причини виникнення суспільства та держави, висували проекти оптимальної організації реально існуючих держав.

Найбільший слід у філософії Англії нового часу залишили:

Френсіс Бекон - вважається родоначальником емпіричного (досвідченого) напрямку у філософії (див. Також розділ 7.4.1.);

Томас Гоббс (1588-1679), що став учнем і продовжувачем філософської традиції Ф. Бекона, був переконаним матеріалістом. У суперечці між емпіризмом (досвідченим пізнанням) і раціоналізмом (пізнанням за допомогою розуму) виступив на стороні емпіризму. Він рішуче відкидав теологічну схоластичну філософію. Метою філософії бачив досягнення практичних результатів у діяльності людини, сприяння науково-технічному прогресі.

Проблема суспільства та держави, за Гоббсом, - головна у філософії, оскільки мета філософії - допомагати людині домагатися практичних результатів у своїй діяльності, а людина живе та діє в суспільстві й конкретній державі.

Філософ став автором всесвітньо відомої книги "Левіафан" ("Чудовисько" - вийшла в 1651 р. у період диктатури Кромвеля), він першим висунув ідею, згідно з якою в основі виникнення держави повинен лежати громадський (спільний) договір.

Суть теорії, викладеної в книзі, у тому, що людина має спочатку злу природу, і тому рушійною силою дій людини є особиста вигода й егоїзм, пристрасті, потреби, афекти. Зазначені якості призводять до усвідомлення кожною людиною свого

особистого права на все та зневага до інтересів інших. Це неминуче призводить до "війни всіх проти всіх", у якій не може бути переможця та яка унеможлиблює нормальне спільне життя людей і економічний прогрес.

Із метою спільного виживання люди укладають суспільний договір, у якому обмежують свої домагання та "право всіх на все". Для запобігання "війни всіх проти всіх", придушення крайнього егоїзму й виник загальний інститут (механізм) для регулювання життя в суспільстві - держава. Але, щоб ефективно виконувати свої дуже важкі функції, держава повинна стати всесильною.

Держава - непохитне, багатоліке, всесильне чудовисько - "Левіафан", яке "пожирає та змітає все на своєму шляху" - силі, якої неможливо протистояти, але яка необхідна для підтримання життєздатності суспільства, порядку та справедливості в ньому.

Для Т. Гоббса важливою філософською проблемою є процес пізнання. Він зазначає, що людина здійснює пізнання головним чином завдяки чуттєвого сприйняття. Чуттєве сприйняття - це отримання органами почуттів сигналів із навколишнього світу та їх подальша переробка. Ці сигнали Т. Гоббс іменує "знаками" та класифікує їх на сигнали - звуки, сигнали мітки - різні знаки, придумані людиною для спілкування в тому числі спеціальна "закодована" мова, зрозуміла трохи (наукову мову, мову релігії, жаргон і т.д.). Природні знаки - "сигнали" природи (грим, блискавки, хмари і т. д.). Довільні комунікативні знаки - слова різних мов і знаки знаків - імена імен - загальні поняття (універсалії).

У якості методу пізнання Т. Гоббс виступав за одночасне використання як індукції, так і дедукції.

Джон Локк (1632 - 1704) англійський філософ і політик.

Він розвинув багато філософських ідей Бекона та Гоббса, висунув ряд власних теорій, продовжив емпіричну та матеріалістичну традицію англійської філософії Нового часу.

Можна виділити наступні основні положення філософії Дж. Локка: світ матеріалістичний. У основі пізнання може лежати тільки досвід ("немає нічого в думках (розумі) людини, чого до цього не було в почуттях"). Свідомість - порожнє приміщення, яке протягом життя заповнюється досвідом (у зв'язку з цим всесвітньо відомим є вислів Локка про свідомість як про "чисту дошку", на якій записується досвід - *tabula rasa*). Джерелом досвіду виступає зовнішній світ.

Мета філософії - допомогти людині досягти успіху у своїй діяльності. Ідеал людини - спокійна, законслухняна, добропорядна джентльмен, яка підвищує свій рівень освіти та домагається хороших результатів у своїй професії.

Ідеал держави - держава, побудована на основі поділу влади на законодавчу, виконавчу (у тому числі судову) і федеративну (зовнішньополітичну). Локк став першим, хто висунув цю ідею, і в цьому його велика заслуга.

Джордж Берклі (1685-1753.) - англійський філософ, єпископ. Берклі всі якості речей оголосив вторинними, суб'єктивними, нібито залежними від відчуттів людини (суб'єкта). Із цим пов'язана його основна теза: існувати - значить бути сприйнятим, тобто не існує того, що несприймається. Так, матерія сприймається, отже, не існує. Це був спосіб боротьби Берклі проти матеріалізму й атеїзму. Філософська позиція Берклі отримала назву суб'єктивного ідеалізму.

Його філософія полягала в тому, що саме поняття матерії помилкове. Існують окремі речі, окремі відчуття, але єдиної матерії як такої немає. Матеріалізм - тупиковий напрямок у філософії, матеріалісти не здатні довести первинність окремих речей (які вони називають матерією) у відношенні до ідеї. Навпаки, первинність ідеї легко доказова - перед виготовленням будь-якої речі існує її ідеал, задум у розумі людини, як і задум навколишнього світу у свідомості Бога-творця. Єдина очевидна реальність є свідомість людини. Зі смертю людини та її свідомості зникає все.

Ідеї - це самостійний субстрат, а не відображення чогось, навколишній світ підлаштовується під ідеї. Вищим доказом первинності ідеї є існування Бога. Бог вічно існує і не може зникнути, у той час як його творіння, навколишній світ непостійний, крихкий і цілком залежить від нього.

Давид Юм (1711-1776) - англійський філософ, психолог, історик. На відміну від раціоналістів і емпіриків, які вважали, що мислення пізнає буття, Юм стверджував, що мислення має справу тільки з вмістом відчуттів і за їх межі не може вийти. Звідси юмовський скептицизм - ми не можемо знати про існування зовнішнього світу. Він стверджував, що проблема відносини буття та духу нерозв'язна. Людська свідомість схильна до ідей, і сама людина є концентрована ідея (усе людське життя є процесом росту його ідеальною сили - досвіду, знань, почуттів). Без своєї ідеальної сутності (наприклад, без виховання, досвіду, системи цінностей) людина не змогла б узагалі повноцінно сприйняти світ.

Людина складається з двох ідеальних начал: "враження зовнішнього досвіду" - набуті знання та досвід; "Враження внутрішнього досвіду" - афекти, пристрасті. Афекти, пристрасті грають велику роль у житті людини та в ході історії.

7.4.6. Філософія Лейбніца. Вчення про монади

Готфрід Лейбніц (1646-1716) - німецький учений-математик, юрист, філософ - вважається останнім видатним представником і завершителем філософських традицій Нового часу, попередником німецької класичної філософії.

Лейбніц належав до філософського напрямку раціоналізму. У сфері його дослідження основними були проблеми субстанції та пізнання.

Вивчаючи теорії Декарта та Спінози про субстанції, Лейбніц приходив до висновку про їхню недосконалість. По-перше, він не прийняв дуалізму Декарта в сенсі поділу їм всіх субстанцій. По-друге, на думку Лейбніца, Спіноза, з'єднавши всі субстанції в одну (Природу-Бога), не подолав дуалізму Декарта, так як розділив усі модуси (одиничні речі - прояви субстанції) на два класи - протяжні та мислячі; тобто те, що у Декарта виступало двома видами субстанцій, у Спінози стало аналогічними видами модусів (проявів) єдиної субстанції.

На протигагу теорії Декарта та Спінози Лейбніц висунув теорію про монадах (або про множинність субстанцій).

Основні положення теорії (монадологію) Г. Лейбніца такі: увесь світ складається з величезної кількості субстанцій, що мають не дуалістичну (двоїсту, як у Декарта та Спінози), а єдину природу. Ці субстанції називаються Монада (у перекладі з грецького "єдине", "одиниця"). Монада проста, неподільна, не має протягу, не є матеріально-речовою освітою. Монада володіє чотирма якостями: прагненням, потягом, сприйняттям, уявленням.

За своєю суттю монада - це діяльність, єдина, безперервно міняє свій стан. У силу безперервності свого існування монада усвідомлює себе. Монада абсолютно замкнута і незалежна один від одного. Усі існуючі монади Лейбніц ділить на чотири класи. Ті, що лежать у основі неорганічної природи (каменів, землі, корисних копалин) - "голі монади". Монада тварин - володіють відчуттями, але нерозвиненим самосвідомістю. Монада людини (душі) - володіють свідомістю, пам'яттю, унікальною здатністю розуму мислити. Вища монада - Бог. Чим вище клас монади, тим більше її розумність і ступінь свободи.

Іншою сферою філософських інтересів Лейбніца поряд із проблемами буття та вченням про субстанціях (монадах) була гносеологія (філософія пізнання).

Лейбніц намагався примирити емпіризм і раціоналізм і робив це в такий спосіб. Усі знання розділив він на два види - "істини розуму" та "істини факту". "Істини розуму", на його думку, виводяться з самого розуму. Вони можуть бути доведені логічно, мають необхідний і загальний характер. "Істини факту" - знання, отримують емпіричним (досвідченим) шляхом (наприклад, магнітне тяжіння, температура кипіння води,

температура плавлення різних металів). Як правило, ці знання лише констатують сам факт, але не говорять про його причини, і мають імовірнісний характер. Незважаючи на те, що дослідне (емпіричне, "істини факту") знання розподіл усіх, а не достовірне (подібно "істин розуму"), тим не менш, його не можна ігнорувати як знання.

Таким чином, за Лейбінцом, пізнання може здійснюватися не тільки шляхом отримання тільки одного виду знань - або раціонального, або досвідченого, а їх обох видів. Причому одне з них - раціональне (отримане на основі розуму) - має достовірний характер, а інше - емпіричне (засноване на досвіді) - лише імовірне.

7.4.7. Основні риси філософії епохи Просвітництва

1. Епохою Просвіти називають XVIII століття. У цей час освіту та наукові знання перестають бути надбанням вузького кола осіб, а поширюються в суспільстві й обговорюються навіть неспеціалістами.

Представники Просвітництва:

- Англія - Локк, Толанд, Коллінз, Шефгсбері, Сміт, Юм,
- Франція - Вольтер, Руссо, Дідро, Гольбах, Ламетрі,
- Німеччина - Лессінг, Гердер, молодий Кант;
- Росія - Радищев, Козельський, Анічков, Десницький та ін.
- Україна - Сковорода, Прокопович.

Французьку філософію XVIII ст. прийнято називати філософією Просвітництва. Таку назву французька філософія XVIII ст. отримала в зв'язку з тим, що її представники руйнували усталені уявлення про Бога, навколишній світ і людину, проявляли новаторство у своїх філософських дослідженнях, відкрито пропагували ідеї буржуазії й, у підсумку, ідеологічно підготували Велику французьку революцію 1789-1794 рр.

У філософії французького Просвітництва можна виділити три основні напрямки: деїстичне, атеїстично-матеріалістичне та соціалістично-утопічне (комуністичне).

2. Деїзм (не плутати з дуалізмом Декарта) - напрям у філософії, прихильники якого відкидали ідею особистого Бога, не погоджувалися з отождненням Бога та Природи (пантеїзму), бачили в Бога першооснову, причину всього суцього (але не більше). Вони відкидали можливість втручання Бога в процеси природи та справи людей, Його будь-який вплив на хід історії, навколишній світ після його створення.

До деїстичного напрямку належали Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Кондильяк.

Вольтер (далі прізвище - Аруе) Франсуа (1694-1778) - філософ, письменник, публіцист, один із основоположників французької освіти, який пристрасно виступав проти релігії, особливо католицизму. Він вважав Бога засновником навколишнього світу, сполучним початком усього суцього, проте був переконаний, що ніяка теорія та практика не зможе достовірно довести ні Його наявність, ні Його відсутність. Ф. Вольтер бачив необхідність у визнанні існування Бога з морально-естетичної точки зору для того, щоб підтримувати порядок у суспільстві, тримати людей (під загрозою Божої кари) у покорі жорстких рамках моральності.

Ф. Вольтер виступав за гуманне ставлення до простого народу та повагу його прав, проте ідеалом держави вважав абсолютну монархію на чолі з освіченим володарем (тобто висунув ідею "освіченого абсолютизму"), а також вів переписку з рядом "освічених" монархів (у числі яких була імператриця Росії Катерина II) і давав практичні рекомендації з облаштування держави.

Сучасником і багато в чому однодумцем Вольтера був Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755) - французький філософ, письменник, юрист, учений (у багатьох сферах знань). Він також виступав із позицій деїзму - бачив у Бога творця, але відкидав Його можливість втручатися в справи людей і процеси природи. Бачив у Бога засіб для підтримки порядку та виховання моральності. Відкидав ідею безсмертя душі, критикував християнство та католицьку Церкву за претензії на владу та вплив у суспільстві, введення в оману вірян (у багатьох питаннях) і придушення людської ініціативи.

Гадав, що історія робиться людьми, а не в силу Божественного приречення. Припустив, що клімат і географічне положення країн впливають на устрій суспільства (південні країни з жарким кліматом зазвичай тяжіють до деспотизму, північні з холодним кліматом - до демократії, середньоевропейські з помірним кліматом періодично переходять від деспотизму до демократії та навпаки). Він вважав також, що до появи держави існував "природний стан", де люди безперешкодно проявляли свої інстинкти та задовольняли потреби, не рахуючись один із одним, але коли подібне існування стало неможливим, люди створили державу на основі "суспільного договору", який передбачав взаємне визнання прав і обов'язків один одного та виникнення публічної влади;

Їм була висунута ідея "розподілу влади" на три гілки - законодавчу, виконавчу та судову, як основу верховенства закону - тобто поділ державної влади з метою її більш ефективного функціонування та запобігання деспотизму.

Філософія Монтеск'є мала велике значення для всієї подальшої історії людства, на його основоположних ідеях - пріоритету закону, поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову ведеться будівництво більшості сучасних демократичних держав.

Жан Жак Руссо (1712-1778) основну увагу приділяв соціально-політичній філософії, виступав із позицій революційної демократії.

Етьєнн Кондильяк (1715-1780) менше приділяв уваги проблемам суспільства й основні зусилля доклав до дослідження проблем пізнання (гносеології). Можна виділити наступні основні ідеї його філософії: світ пізнати, людина може пізнати зовнішній світ настільки, наскільки це дозволять зробити його людські можливості (розуму, органів почуттів), навколишній світ є джерелом усіх знань, у основі пізнання лежить чуттєве сприйняття (відображення органами чуття навколишнього насправді в розумі людини). Самостійного пізнання розумом без участі чуттєвого сприйняття не існує.

3. Представники атеїстичного-матеріалістичного напрямку філософії французького Просвітництва відкидали саму ідею існування Бога в будь-яких формах. Пояснювали походження світу та людини з матеріалістичних і природничо-наукових позицій. У питаннях пізнання віддавали перевагу емпіризму.

Атеїстичного-матеріалістична філософія була поширена у Франції XVIII ст., напередодні та під час Великої французької революції. Її видними представниками були Мельє, Ламетрі, Дідро, Гельвецій, Гольбах.

Жан Мельє причиною соціальних антагонізмів бачив приватну власність, яка виникла "зі злої волі" деяких осіб, які бажають позбутися фізичної праці. Він виступав за повалення абсолютизму, ліквідацію існуючої держави і приватної власності. Як суспільства майбутнього бачив союз братніх громад, члени яких дорівнюють, разом живуть, разом займаються продуктивною працею, рівномірно ділять отримані доходи і радіють життю.

За соціально-політичні погляди Мельє часто відносять до соціалістів-утопістам, першим комуністам.

Жюльєн Ламетрі (1709-1751) також виступав із атеїстично-матеріалістичних позицій. Він повністю відкидав ідеалізм і теологію. Вважав навколишній світ сукупністю різних проявів єдиної субстанції - матерії, яка несотворима, вічна, нескінченність.

Душа, свідомість, почуття, за Ламетрі, мають природне походження, є властивостями матерії. Оскільки матерія самодостатня, то немає вічної необхідності в Господі.

Виступав за повну пізнаваність світу, причому головну роль у пізнанні відводив органам почуттів.

Жюльєн Ламетрі був Утилітаристи - тобто вважав, що сенс життя людини - особисте щастя. Приватну власність вважав гарантією свободи людини, а ідеалом держави бачив "освічений абсолютизм".

Дені Дідро (1713-1784) - один із найвидатніших французьких філософів-матеріалістів. Дідро вніс великий вклад у Просвітництво, висунувши ідею створення "Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел". "Енциклопедія" була вільна від релігійних забобонів і містила основи провідних наук, мистецтва та знання в області виробництва, закладала основи буржуазного світогляду. У її створенні брали участь провідні філософи епохи - сучасники Дідро: Вольтер, Монтеск'є, Кондільяк, Гольбах та ін. на створення "Енциклопедії" пішло понад 20 років.

Філософські погляди Дідро близькі до поглядів інших французьких просвітителів-матеріалістів. Він визнавав матерію єдиною існуючою субстанцією, проявом якої вважав усі одиничні речі. Рух пояснював таку властивість матерії, як різномірність (взаємодія безлічі різномірних частин матерії призводить до руху). Відкидав духовне начало світобудови, вважав свідомість властивістю матерії.

В основі суспільства і держави бачив "суспільний договір", виходячи з якого, заперечував божественність влади короля і феодалів. Ідеалом держави вважав "освічену монархію", а економіки розділену розумно, з урахуванням інтересів більшості приватну власність.

Подібні погляди мали такі філософи-просвітелі, як Гольбах (1723-1789) і Гельвецій (1715-1771).

Значення діяльності французьких філософів атеїстичного-матеріалістичного напрямку для філософії і для суспільства в цілому в тому, що вони звільнили філософію від багатьох релігійних забобонів. Французькі філософи атеїстичного-матеріалістичного напрямку піддали критиці додосвідні, свержчувственне ("чисте") знання. Обґрунтували і поширили теорію матеріалістичного сенсуалізму (в основі пізнання лежать чуттєві відчуття). Обґрунтували ідеї соціальної справедливості, ідеологічно підготували Велику французьку революцію.

4. Соціалістично-утопічний (комуністичний) напрямок французької філософії почав формуватися ще в середині XVIII ст., але особливого поширення набув під час Великої французької революції 1789-1794 і після її завершення. Основний інтерес соціалісти-утопісти зосередили на проблемі розробки та побудови ідеального суспільства, заснованого на рівності та соціальної справедливості.

Соціалістично-утопічні (комуністичні) ідеї знайшли підтримку серед широких шарів простого народу Франції напередодні та під час Великої французької революції 1789 - 1794 рр. Видатними соціалістами-утопістами Франції (першими комуністами) були Маблі, Бабеф, Сен-Сімон, Фур'є.

Габріель Маблі (1709-1785) - філософ, історик, письменник (брат Кондільяка), один із зачинателів соціалістично-утопічного напрямку у філософії Франції. Він різко критикував філософію Просвітництва в цілому (називав свого часу "століттям балаканини та парадоксів") і відкидав матеріалізм, і деїзм, вважаючи, що атеїсти, матеріалісти, деїсти (до їх числа належало більшість філософів - сучасників і співвітчизників Маблі) занадто схематично, механічно підходять до вивчення навколишнього світу та людини, убивають душу народу, практично не приділяють жодної уваги моралі.

Габріель Маблі головним призначенням філософії вважав поширення моралі та моральності. Цій же меті повинна бути підпорядкована сильна, підтримувана державою, широко поширена релігія.

Він був прихильником ідеї дуалізму Декарта, згідно з якою людина поєднує в собі як матеріальне (тілесне) початок, так і духовне. Великий вплив на вчинки та поведінку людей, за Маблі, надають пристрасті, любов до себе, прагнення уникнути неприємностей, тяга до задоволень. При цьому сама природа людини змушує її жити спільно з іншими людьми - у суспільстві. Маблі бачив у первіснообщинному ладі, де все було спільним, а діяльність людей спрямована на забезпечення себе й одноплемінників (а не на збагачення), золотий вік людства.

Причиною загибелі "золотого століття людства", а також причиною всіх нещасть і протиріч у суспільстві первісного комунізму, стало виникнення приватної власності та поділ людей на класи.

Ідеалом суспільства Маблі бачив первіснообщинний комунізм, закликав повернутися до суспільства без приватної власності, без поділу на класи, без відірваною від народу влади, де тріумфували б рівність, справедливість, братерство всіх людей. Однак Маблі одночасно вважав, що його ідеали нездійсненні на практиці, так як приватна власність вічна та незнищенна, класовий поділ буде завжди, а народ не зможе піднятися на повстання в силу своєї затурканості. І, якщо навіть скине існуючий лад, то в силу людської природи, пристрастей, прагнення до наживи й т. д., не зможе втриматися в межах комунізму.

Франсуа Бабеф (псевдонім - Грахх Бабеф) (1760-1797) вважається першим комуністом-теоретиком і практиком. Він піддавав жорсткій критиці існуюче суспільство та державу. Рішуче відкидав усі філософські теорії, які, на його думку, носили половинчастий характер і не мали на меті принесення народу щастя.

Головним соціальним злом бачив виникнення приватної власності та поділ суспільства на протилежні класи - багатих і бідних.

Ф. Бабеф став першим філософом-комуністом, який спробував здійснити свої ідеї на практиці. Їм була проведена робота з підготовки збройного повстання, знайдені прихильники, складені маніфести та програма дій майбутнього революційного уряду. Ця організація отримала назву "Змова в ім'я рівності". У 1797 р. змова була розкрита, а Бабеф і деякі його соратники були страчені.

Надалі, у XIX і XX ст., його вчення про комуністичне суспільство та про збройне повстання як засоби його досягнення отримало назву бабувізма та знайшло багато прихильників.

Клод Сен-Сімон (1760-1825) продовжив традицію утопічного соціалізму у Франції. К. Сен-Сімон близько підійшов до діалектичного розуміння світу (єдність і боротьба протилежностей). Їм було висунуто теорію соціальної фізіології, у якій розглядав суспільство як цілісний організм. Як визначальною, базовою сферою життя суспільства бачив економіку; був прихильником економічного детермінізму (економіка, виробничі відносини визначають політику, соціальні відносини, світогляд).

К. Сен-Сімон вважав, що в залежності від розвитку економіки та виробничих відносин суспільство у своєму розвитку переходить від нижчих форм до вищих, від одного ступеня - до іншої (що було зачатком майбутньої теорії суспільно-економічних формацій К. Маркса). Метою філософії він бачив створення кращого, розумного суспільства, тобто такого яке надає його членам максимум можливостей для задоволення потреб.

Як кращого Сен-Сімон бачив так зване "промислове товариство", яке буде побудовано за ієрархічним принципом, причому критерієм знаходження на тій чи іншій ступені соціальних сходів будуть виключно здатності людини (так звана "ієрархія здібностей"). Тут же буде заборонено право успадкування (щоб вирівняти всіх в можливостях, запобігти неробство та дармоїдство, дати кожному "почати з нуля" і домогтися того положення в суспільстві, яке відповідає його здібностям). У такому суспільстві буде започатковано загальний обов'язок трудитися, а економіка буде розвиватися за планом (щоб уникнути перевиробництва або дефіциту та для задоволення потреб усіх членів суспільства). Керувати цим суспільством будуть кращі представники індустріального "класу" (тобто буржуазія), але не в якості власників, а в якості керуючих різними ланками народногосподарського організму.

Також К. Сен-Сімон вважав, що пролетаріат і буржуазія з'єднаються в один клас - індустріальний. Він оптимістично дивився в майбутнє - людство приречене (у силу неухильного прогресу економіки) на побудову ідеального суспільства й вважав, що нове суспільство виникне не революційним, а еволюційним шляхом - неухильно розвивається економіка приведе до того, що суспільство з класово-антагоністичного

поступово перетворюється в асоціативне. К. Сен-Сімон висунув ідею про заміну існуючої релігії "ною релігією", змістом якої буде гасло: "Людина людині - брат".

Е. Франсуа Фур'є (1772-1837) також належав до числа видатних соціалістів-утопістів. Він відзначав, що буржуазна мораль брехлива, а атеїзм небезпечний, тому що позбавляє людину надії на майбутнє. Буржуазне суспільство має три головних протиріччя: між особистими інтересами (магнатів, буржуа) і громадськими (іншим народом); соціально-економічні протиріччя (незбалансоване, що дає то надлишки, то криза виробництва) і моральні протиріччя (буржуазний шлюб і т. д.).

Людина, історія, суспільство розвиваються за законами природи.

Ідеальне суспільство - "суспільство гармонії", має гуртуватися на загальних трудових обов'язках, правильному розподілі, високому рівні економіки, свободи, любові та моралі, повазі до Бога.

7.5. Класична німецька філософія

7.5.1. Німецька філософія XIX ст. як явище світової філософії

Основні напрямки, ідеї. Німецькій філософії XIX ст. трохи більше ніж за 100 років вдалося глибоко досліджувати проблеми, століттями мучать людство, і прийти до таких висновків, які визначили все майбутній розвиток філософії. Німецька філософія поєднала в собі майже всі відомі в той період філософські напрямки - від суб'єктивного ідеалізму до вульгарного матеріалізму й ірраціоналізму. Було відкрито багато імен видатних філософів, які увійшли в "золотий фонд" світової філософії. Німецьку філософію другої половини XVIII першої половини XIX ст., представлено творчістю Канта, Фіхте, Гегеля, Маркса, Енгельса, Шопенгауера, Ніцше та ін., Називають класичною за високий рівень філософствування та за усвідомлення власних основ, що виразилося у виокремлення вихідних категорій мислення та буття.

У цілому в німецькій філософії XIX ст. можна виділити наступні основні напрямки: німецька класична філософія (перша половина XIX ст.); матеріалізм (середина й друга половина XIX ст.); ірраціоналізм (друга половина та кінець XIX ст.), "філософія життя". Німецька класична філософія розробила ряд загальних проблем, що дозволяє говорити про неї як про цілісне явище. Вона повернула увагу філософії від традиційних проблем (буття, мислення, пізнання та ін.). До дослідження людської сутності. Особливу увагу приділила проблемі розвитку. Значно збагатила логіко-теоретичний апарат філософії. Глянула на історію як цілісний процес.

7.5.2. Філософія Іммануїла Канта

1. Основоположником німецького класичного ідеалізму вважається Іммануїл Кант (1724 - 1804) - німецький (пруський) філософ, професор Кенігсберського університету.

У творчості Канта зазвичай виділяють два періоди: докритичний (до початку 70-х рр. XVIII ст.) і критичний (початок 70-х рр. XVIII ст. і до 1804 р.)

Протягом першого він займається переважно природно-науковою проблематикою, наприклад розробляє гіпотезу походження Сонячної системи з первинної туманності завдяки силам обертання. Світоглядне значення цієї гіпотези в тому, що Кант пояснює виникнення Сонячної системи та Всесвіту не теологічно (божественне творіння), а виходячи з природних закономірностей природи. У той же час ідеї Канта несуть у собі відбиток загального світогляду того часу - він вважає, що механічні закони спочатку не закладені в матерії, а мають свою зовнішню причину. Цією зовнішньою причиною (першоосною) є Бог.

Інша важлива проблема - вивчення методології філософського пізнання. Головне питання тут - чи можна доказово міркувати про уявленнях отриманих поза практичного досвіду -досвідних: про Бога, безсмертя душі, світ як цілому?

2. Протягом другого, критичного, періоду головну увагу Кант приділяє теорії пізнання й етики. Критичним цей період називається за особливостями методу філософствування й основних робіт філософа: "Критика чистого розуму" (1781), "Критика практичного розуму" (1788), "Критика здатності судження" (1790). Кант, на

відміну від догматичного методу філософів XVII ст., - здійснює критичний аналіз пізнавальних можливостей людини. Він намагається з'ясувати, на що, у пізнавальному сенсі, здатний "чистий розум".

Вихідним тут виступає наступне питання: наскільки суб'єктивна уявна конструкція узгоджується з реальним, об'єктивним предметом пізнання? І взагалі, як можливо об'єктивне знання? Вирішуючи цю проблему, Кант аналізує структуру процесу пізнання.

Суб'єкт, на його думку, у своїй свідомості має як би два рівні: трансцендентальний і емпіричний. Останній пов'язаний із індивідуальними особливостями особистості. Перший - надіндивідуальний. До нього відносяться загальні визначення, а значить, саме звідси виникає об'єктивне знання. Але як це відбувається?

Кант намічає схему пізнавального процесу, згідно з якою зовнішній світ спочатку здійснює вплив ("аффіціровання") на органи чуття людини. Людська свідомість призводить отримані органами почуттів розрізнені образи, (відчуття) у систему, у результаті чого виникає цілісна картина навколишнього світу. Чуттєвість надає первинним відчуттям певний порядок. Це відбувається на основі додосвідних (ап'юріорних) форм чуттєвості - простору (завжди ап'юріорна форма зовнішнього почуття) і часу (завжди ап'юріорна форма внутрішнього почуття). Вчення про чуттєвості в Канта називається "трансцендентальною естетикою". Поняття "естетика" тут трактується дещо інакше, ніж сьогодні.

Розум є здатністю мислення або, як каже Кант, здатність "пізнання через поняття" (категорії). Поняття він сприймає як трансцендентальні, або ап'юріорні, тобто додосвідні, форми розуму.

Наприклад: єдність, безліч, реальність, заперечення, причина та дія, можливість і неможливість та ін. (усього їх 12). Згідно з Кантом за допомогою категорій розум здійснює свою діяльність: має по "поличках розуму" хаос первинних відчуттів, завдяки чому є можливою впорядкована розумова діяльність.

Таким чином, простір, час і поняття існують у свідомості, а може бути, точніше - у підсвідомості суб'єкта як би спочатку, тобто вроджене. Тут Кант співзвучний Платону та Декарту, припускав (хоча й у різних видах) можливість вродженого знання, тобто знання (ідей), яке перебуває в глибинах суб'єктивності людини ще до його становлення як свідомої особистості.

Хоча дані чуттєвого досвіду за допомогою розуму виражаються в понятійній формі, однак без конкретних чуттєвих уявлень розум безсилий. Отже, знання виникає тільки із з'єднання чуттєвості та розуму, які доповнюють один одного.

Розум, згідно Канту, є здатністю пізнання, що не спирається безпосередньо на досвід, тобто здатність виробляти поняття, умовиводи (на відміну від розуму як здатності судження). У цілому розум ставить цілі та керує розумом у досягненні абсолютного знання, так як розумові поняття діють лише в обмеженому "світі явищ". У "світі абсолютного" вони ведуть до нерозв'язних протиріч (антиномій).

Антиномія - положення, яке розум може довести й одночасно спростувати. (Наприклад: "Існує Бог як причина світу. - Бога як причини світу не існує".) Антиномії, стверджує Кант, наочно показують, що розсудливе мислення не позбавлене протиріч, тобто діалектики. Виникнення протиріч свідчить про непізнаваність певного предмета за допомогою розумових понять, які виходять за визначені ним межі досвіду в абсолютну (трансцендентну) сферу ноуменів - "речей у собі".

Науці як розуму теоретичного, тобто розуму, доступний лише "світ явищ". Але ці "явища" породжуються "речами в собі" - трансцендентними сутностями, що утворюють особливий, не доступний розуму світ. Він пізнається тільки практичним розумом, який у Канта означає щось на кшталт розумної моральної волі, або віри. Таким чином, вищі трансцендентні ідеї (про Бога, про світ, про душу), що не мають відношення до чуттєвого досвіду, закриті для розуму, але відкриті для віри.

За подібні міркування Канта нерідко звинувачували в агностицизмі. Але, ймовірно, це не зовсім справедливо. Німецький філософ не заперечує пізнаваність світу. Він лише вказує на сферу застосування однієї з людських пізнавальних здібностей. Піднімаючи проблему антиномій, Кант звертає увагу на суперечливість людського пізнання, однак при цьому не передбачає суперечливості самої об'єктивної дійсності. А це далеко не безперечно. Діалектика Канта ще затиснута межами свідомості людини. Пізніше, у Шеллінга та Гегеля, ці обмеження будуть зняті.

3. Кант виділяє "практичний розум", під яким розуміє моральність і також піддає його критиці у своєму творі - "Критика практичного розуму". Головні питання "Критики практичного розуму": Якою має бути мораль? Що є моральна поведінка людини?

Осмислюючи ці питання, Кант приходять до наступного висновку. Між чистою моральністю та реальним життям (вчинками, мотивами, інтересами людей) існує сильне протиріччя. Мораль, поведінка людини повинні бути незалежні від будь-яких зовнішніх умов і повинні підкорятися тільки моральному закону. Якщо, як зазначалося вище, трансцендентальні ідеї розуму ідеї Бога, душі, світу в цілому, - суперечливі (антиномічні), і, отже, однозначно недоказові та непізнавані, то вони повинні бути прийняті на віру.

Чиста моральність - невизнана всіма добродіями суспільними свідомостями, яка окремий індивід сприймає як своє власне. "Дві речі наповнюють душу все новим і наростаючим подивом і благоговінням, чим частіше, ніж триваліше ми міркуємо про них, - зоряне небо наді мною та моральний закон в мені", - напише Кант у "Критиці практичного розуму".

Головна заслуга етичного вчення Канта - обґрунтування ідеї самоцінності особистості, а також її права на вільний вибір.

Справжня свобода - це незалежність від умов чуттєвого "світу явищ". Людська воля, на думку Канта, автономна, так як визначається не зовнішніми впливами, а власним вибором, власним законом, вільно приймається людиною. Отже, мораль автономна від усіх чуттєвих умов життя. Вона повинна керуватися єдиним моральним законом-вимогою (категоричним імперативом): "Роби так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу принципу загального законодавства". Тут Кант по-новому озвучує давню етичну формулу, яка дістала назву "золотого правила моральності": "Не роби іншим того, чого не бажаєш собі".

Категоричний імператив Канта обґрунтовує цінність людської особистості. Людина "є мета сама по собі", тому вона, на відміну від інших створених речей, не може бути використана як засіб.

I. Кант вважав, що, незважаючи на те, що людина наділена спочатку злою природою, порядком людини в моральному вихованні та жорсткому дотриманні морального закону (категоричного імперативу). Вона була прихильником поширення демократії та правового порядку, по-перше, у кожному окремому суспільстві і, по-друге, у відносинах між державами та народами. Тому I. Кант засуджував війни як найбільш тяжкий оман і злочин людства, і думав, що в майбутньому неминуче настане "вищий світ" - так як війни будуть або заборонені правом, або стануть економічно не вигідними.

Етика Канта пронизана аскетизмом. Моральний закон і принцип задоволення не узгоджуються. Людина повинна відмовитися від ілюзії, що виконання морального обов'язку принесе йому земне чуттєве щастя. Борг Кант ставить вище щастя та задоволення. Третя фундаментальна критична робота Канта - «Критика здатності судження» - присвячена вивченню поняття мети. Якщо мета суб'єктивна, то в такому випадку здатність судження виступає в якості естетичної здібності. Але якщо мета об'єктивна, то здатність судження набуває телеологічний (телеологія - учення про мету) характер.

Заслуговують на увагу й соціально-філософські ідеї Канта. Свобода індивіда для нього є непорушною, майже священним принципом. Права й свободи індивіда можуть бути забезпечені тільки завдяки волі всього суспільства. При цьому кожен його член

зобов'язаний підкорятися правовим законам. Соціальна свобода, у розумінні Канта, є не що інше, як право людини слідувати законам, які існують для всіх членів суспільства.

Краща форма організації політичної влади в суспільстві, за якої можливо дотримання принципу свободи, є парламентська республіка. Поділ влади - на законодавчу, виконавчу та судову - її найважливіша політико-правова особливість. Тут Кант приймає та розвиває ідеї англійських і французьких просвітителів.

7.5.3. Філософія суб'єктивного ідеалізму І. Г. Фіхте

Старший син багатодітної сім'ї сільського селянського ремісника з села Рамменау (Східна Пруссія) виявився надзвичайно талановитий. Пастор і місцевий поміщик допомогли хлопчикові вступити в школу. Пізніше він закінчить Лейпцизький університет і захопиться філософією Канта. Це непрактичне захоплення й прославить Йоганна Готліба Фіхте, який, заради кумира, опублікує свою першу філософську роботу. За нею, однак, підуть і інші, що завершаться створенням оригінальної філософської системи.

Філософія Фіхте - суб'єктивний ідеалізм. Сам він вважав за краще називати її "вченням про науку" (науковченням - так само називається і його основна робота). Гносеологічне питання - як можливе наукове знання? - виступає у нього одним з найважливіших.

Незважаючи на вкрай шанобливе ставлення до Канта як філософа, Фіхте погоджувався з ним не в усьому. На його думку, поняття "річ в собі" є пережиток догматичного мислення. А значить, він повинен бути усунутий. У вирішенні цього питання Фіхте зближується з Декартом. Щоб наукове знання було достовірним, розмірковує він, що воно повинно спиратися на достовірну основу. Що може бути такою основою? Тільки людська самосвідомість, усвідомлення свого буття - "Я є" або "Я є Я". (Порівняйте з декартівського тезою: "Мислю - отже, існую"). Ця формула, на думку Фіхте, не просто твердження свого буття, по і вираженню свободи волі - волі автономного, незалежного суб'єкта. Акт самосвідомості ("Я є Я") - діалектичну об'єднання протилежностей, тобто суб'єкта й об'єкта. Суб'єкт сприймає себе як об'єкт. Об'єкт усвідомлює свою автономну суб'єктивність.

Тому в центр своєї системи Фіхте ставить "абсолютне Я" - "абстрактного трансцендентного суб'єкта, який у нього, по суті, виступає як вищий, тобто абсолютний, початок усього буття. Фактично суб'єктивний початок - "абсолютне Я" - у Фіхте постає в якості єдиної субстанції, що лежить у основі буття. Усе інше, що не належить суб'єктивній сфері "абсолютного Я", у нього називається «не-Я», а це є вся об'єктивна реальність, тобто природа.

Суб'єктивний ідеалізм Фіхте багато в чому вразливий. Але на його основі він висуває ряд глибоких, фундаментальних ідей.

По-перше, він говорить, що природа існує не безцільно, не сама по собі, але для якоїсь певної мети. Ця мета, у його розумінні, через протистояння "абсолютного Я". Для свого розвитку "абсолютного Суб'єкту" необхідно якусь перешкоду, долаючи яку, він зможе розкрити свою приховану сутність і усвідомити самого себе. Таким чином, "абсолютне Я" ("абсолютний Суб'єкт"), долаючи опір «не-Я» (Природи), досягає вершини свого розвитку. Але це ідеальна мета, яка існує й тікає від людства, як горизонт. Рух до нього - основна ідея та сенс історичного розвитку людства. Тут Фіхте близький до деяких ортодоксальних шкіл індійської філософії, де злиття Атмана (суб'єктивного космічного початку, кульмінує в людині) і Брахмана (об'єктивного космічного початку) розцінюється як духовна мета світобудови та людини.

По-друге, діалектичний підхід застосовується й до суті "абсолютного суб'єкта". Поняття "абсолютне Я" у Фіхте має подвійне значення. Із одного боку, це "емпіричне", "індивідуальне Я", яке людина сприймає в акті самосвідомості. Із іншого - "абсолютне Я" - це Абсолютне Буття - Вища Реальність, що характеризується безперервним рухом, тобто діяльністю. Ця двоїстість і становить основне протиріччя "Я" - воно звичайне та

нескінченне, обмежене (людським аспектом) і не обмежене (так як є божественним), нерухомо й рухомо.

Внутрішні протиріччя штовхають "Я" до розвитку через "не-Я". У цьому русі воно постійно пульсує від збігу та злиття до роз'єднання та протистояння "індивідуального" й "абсолютного Я" в межах конкретного етапу розвитку.

Кілька слів про соціальну філософію Фіхте. Як і для Канта, поняття свободи для нього має дуже важливе значення. Повна свобода людини, вважає Фіхте, можлива тільки у внутрішньому, суб'єктивному світі. У об'єктивному світі людина повинна добровільно підкорятися законам суспільства. А це, зрозуміло, буде дещо обмежувати її свободу.

Держава як об'єднання власників власності абсолютно необхідна, поки люди не навчаться вільно, морально мислити та співіснувати. Це і є мета історичного розвитку в його соціальному аспекті. Суспільну справедливість Фіхте пов'язує з реалізацією права кожного члена суспільства на приватну власність. Але він не розуміє, що приватний інтерес, принаймні, протягом поточного історичного етапу, суперечить інтересам суспільства як цілого, і як наслідок - підриває соціальну справедливість і стабільність. Наступний, більш радикальний, крок у вирішенні певної проблеми зробить Карл Маркс. Але це станеться кілька десятків років тому.

7.5.4. Філософія Шеллінга

Найбільшу увагу у своїй філософській діяльності Фрідріх Шеллінг приділяє філософії природи. Природа, на його думку, мало осмислюється його іменитими співвітчизниками - Кантом і Фіхте. Крім того, вимагали філософського тлумачення та природничо-наукового відкриття цього періоду європейської історії.

Головне досягнення Шеллінга - застосування діалектики до вивчення природи. Тут він спирається як на ідеї М. Кузанського, Дж. Бруно, так і на вчення Фіхте, який застосував діалектику для аналізу трансцендентного суб'єкта. Інше важливе джерело його філософських побудов - відкриття в галузі фізики, хімії, біології та інших наук. Найбільший вплив на вчення Шеллінга, мабуть, зробила швидко розвивалася теорія електрики, де ідея полярності (Кулон: позитивні та негативні струми електричної рідини) уже займала центральне місце.

Шеллінг виступив проти механіцизму та редукціонізму в розумінні природи. У цьому його велика заслуга. Природа в нього не бездушний механізм, як думали просвітителі, а цілісний організм, пронизаний "Світовою Душею". Це поняття він запозичує в неплатників і трактує як якийсь "організуючий початок" світу.

Природа являє собою безперервний, динамічний процес розвитку від найпростіших форм до складних. Двигун цього процесу - взаємодія протилежних сил, існуючих у кожному об'єкті та суб'єкті. Більш того, уся природа - це арена протистояння протилежних сил. Розвиваючись, вона утворює як би сходи послідовних ступенів, які спираються одна на іншу. Всі вони знаходяться в тісному зв'язку між собою. Таким чином, неорганічна природа природно породжує органічну та плавно переходить у неї, а вона, у свою чергу, породжує живі, пізніше - розумні організми.

Усе природне різноманіття, згідно Шеллінгу, унаслідок якогось творчого акту народжується в надрах єдиного вищого початку - Абсолюту. Абсолют є тотожність (нерозрізненість) об'єктивного буття та суб'єктивного мислення. Вони злиті воедино та складають, як пише філософ, "Абсолютну тотожність".

Пізнання творчого акту буття - виникнення природного різноманіття з абсолютної єдності - розуму недоступно. Але це можливо за допомогою особливої ірраціональної здатності пізнання - "інтелектуальної інтуїції", хоча вона доступна не кожному. Таким чином, інтуїцію Шеллінг ставить вище чуттєвості та розуму, а мистецтво як синтез свідомого та несвідомого - вище науки.

У пізній період філософія Шеллінга набуває теологічний відтінок. На передній план виходять поняття "Бог", "воля", "віра", "одкровення". Головне завдання "філософії одкровення" ("Філософія одкровення" - цикл лекцій, які Шеллінг читав у Берліні на

початку 40-х років XIX ст.) Філософ бачить у вивченні внутрішнього, прихованого сенсу християнства та сутності Христа - як Логосу й людини.

7.5.5. Філософія Г. В. Ф. Гегеля

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 - 1831 рр.) - професор Гейдельберзького, а потім Берлінського університетів, був одним із найавторитетніших філософів свого часу як у Німеччині, так і в Європі, яскравим представником німецького класичного ідеалізму.

Основна заслуга Гегеля перед філософією полягає в тому, що їм були висунуті та детально розроблені теорія об'єктивного ідеалізму (стрижневим поняттям якої є абсолютна ідея - Світовий дух) і діалектика як загальний філософський метод.

До найважливіших філософських праць Гегеля відносяться: "Феноменологія духу", "Наука логіки", "Філософія права".

Головна ідея онтології Гегеля - ототожнення буття та мислення. У результаті цього ототожнення Гегель виводить особливе філософське поняття - абсолютної ідеї.

Абсолютна ідея - це єдино існуюча справжня реальність і першопричина всього навколишнього світу, його предметів і явищ, а також Світовий дух, що володіє самосвідомістю та здатністю творити. Наступним ключовим онтологічним поняттям філософії Гегеля є відчуження. Відчуження включає в себе творіння матерії з повітря та складні відносини між об'єктом (навколишнім світом) і суб'єктом (людиною) - через людську діяльність Світовий дух опредметує себе. При відчуженні відбувається спотворення, неправильне розуміння людиною навколишнього світу.

Абсолютний дух, про який не можна сказати нічого певного, відчужує себе у вигляді: навколишнього світу, природи, людини, а потім, після відчуження, через мислення та діяльність людини, закономірний хід історії, повертається знову до самого себе. Відбувається кругообіг Абсолютного духу за схемою: Світовий (Абсолютний) дух - відчуження - навколишній світ і людина - мислення та діяльність людини - реалізація духом самого себе через мислення та діяльність людини - повернення Абсолютного духу до самого себе.

Людина в онтології (буття) Гегеля відіграє особливу роль. Він - носій абсолютної ідеї. Свідомість кожної людини - частинка Світового духу. Саме в людині абстрактний і безособовий світовий дух набуває волі, особистості, характеру, індивідуальності. Таким чином, людина є "кінцевим духом" Світового духу. Через людину Світовий дух проявляє себе у вигляді слів, мови, мови, жестів, цілеспрямовано та закономірно рухається - дії, вчинки людини, хід історії. Пізнає себе через пізнавальну діяльність людини та творить - у вигляді результатів матеріальної і та духовної культури, створеної людиною.

Історична заслуга Гегеля перед філософією полягає в тому, що їм вперше було чітко сформульовано поняття діалектики.

Діалектика, за Гегелем, - основоположний закон розвитку й існування Світового духу та створеного ним навколишнього світу. Сенс діалектики в тому, що все - Світовий дух, "кінцевий дух" - людина, предмети та явища навколишнього світу, процеси - містять у собі протилежні початки (наприклад, день і ніч, тепло й холод, молодість і старість, багатство та бідність, чорне й біле, війна та мир і т. д.). Дані початку (сторони єдиного буття та Світового духу) знаходяться в протиріччі у відношенні один до одного, але, одночасно, єдині за своєю суттю та взаємодіють. Єдність і боротьба протилежностей - основа розвитку та існування всього й світі (тобто основа загального існування та розвитку).

Розвиток походить від абстрактного до конкретного в наступній послідовності: від тези (твердження, форма буття) до його антитезису - протилежності вихідної тези, далі до синтезу тези й антитези - новому твердженню, яке, у свою чергу, стає тезою, але на більш високому рівні розвитку. Цей процес відбувається знову й знову, і кожного разу в результаті синтезу протилежних тез утворюється теза все більш і більш високого рівня.

У якості самої першої тези, із якої починається загальний розвиток, Гегель виділяє тезу "буття" (тобто те, що існує). Його антитеза - "небуття" ("абсолютне ніщо").

Буття та небуття дають синтез - "становлення", який є новою тезою. Далі розвиток триває від абстрактного до конкретного за вказаною схемою. За Гегелем, протиріччя - не зло, а благо. Саме протиріччя є рушійною силою прогресу. Без наявності протиріч, їх єдності та боротьби розвиток неможливий.

У своїх дослідженнях Гегель природу (навколишній світ) розуміє як інобуття ідеї (тобто антитеза ідеї, іншу форму існування ідеї).

Дух, за Гегелем, втілений у вид суб'єктивного духу - душі, свідомості окремої людини (так званий "дух для себе"). Об'єктивного духу - наступному ступені духу, "дух суспільства в цілому". Абсолютного духу - вищого прояву духу, вічно дійсної істини.

Виявом об'єктивного духу є право - дається зверху, спочатку існує як ідея (оскільки свобода закладена в самій людині) порядок взаємовідносин між людьми. Право - реалізована ідея свободи. Іншим, поряд із правом виразом об'єктивного духу є моральність, громадянське суспільство, держава.

Виявом Абсолютного духу є: мистецтво, релігія, філософія. Мистецтво - безпосереднє відображення людиною абсолютної ідеї. Серед людей, згідно з Гегелем, "побачити" та відобразити абсолютну ідею можуть лише талановиті й геніальні люди, у силу цього вони є творцями мистецтва. Релігія - антитеза мистецтва. Якщо мистецтво - абсолютна ідея, "побачена" геніальними людьми, то релігія - абсолютна ідея, відкрита людині Богом у вигляді одкровення.

Філософія - синтез мистецтва та релігії, це найвищий ступінь розвитку й розуміння абсолютної ідеї. Це знання, дане Богом, і в той же час, зрозуміле геніальними людьми - філософами. Філософія - повне розкриття всіх істин, пізнання Абсолютним духом самого себе ("світ, схоплений думкою" - за Гегелем), з'єднання початку абсолютної ідеї з її кінцем, вище знання. Предмет філософії повинен бути ширше, ніж це традиційно прийнято. На думку Гегеля він повинен включати в себе: філософію природи, антропологію, психологію, логіку, філософію держави, філософію громадянського суспільства, філософію права, філософію історії, діалектику. Гегель показує, що протилежність суб'єкта й об'єкта існує в індивідуальній свідомості, але індивід може зняти цю протилежність, розвиваючи свідомість, проходячи той шлях, який пройшло людство, тобто долучаючись до світової культури. Розвинувшись до філософської свідомості, індивід може подивитися на світ із позицій світового духу, доконаної історії, де вже немає протилежності суб'єкта й об'єкта, а є абсолютна тотожність мислення та буття.

Ця завершеність процесу, як вимога гегелівської системи, суперечить його діалектичному методу, який по суті своїй має революційний характер, і не визнає ніякої завершеності.

Завдяки Гегелю трансцендентальний суб'єкт став розглядатися не як абстрактна людина, а як історія людства в цілому, або "об'єктивний дух", або "субстанція-суб'єкт". Гегелівська субстанція-суб'єкт постала як історичні форми культури. Історія, за Гегелем, процес самореалізації Абсолютного духу. Оскільки Абсолютний дух включає в себе ідею свободи, уся історія є процесом завоювання людиною все більшої та більшої свободи. У зв'язку з цим Гегель ділить усю історію людства на три великих епохи: східну, антично-середньовічну, німецьку.

Подальша історія Європи є додатковою ілюстрацією протиріччя між системою Гегеля та його діалектичним методом.

Слід зазначити також деякі соціально-політичні уявлення Гегеля. Він стверджував, що держава - форма існування Бога у світі (по своїй силі і "можливостям" втілений Бог). А право - наявне буття (втілення) свободи. Загальні інтереси вище приватних, і окрема людина, її інтереси можуть бути принесені в жертву загальному благу. Багатство та бідність неминучі, це дана понад реальність, із якою треба миритися. Протиріччя, конфлікти в суспільстві - не зло, а благо, двигун прогресу. Протиріччя й конфлікти між державами, війни - двигун прогресу у всесвітньо-

історичному масштабі. "Вічний мир" призведе до загнивання та моральному розкладанню, а регулярні війни, навпаки, очищають дух нації.

Один із найважливіших філософських висновків Гегеля про буття й свідомість в тому, що суперечності між буттям (materією) й ідеєю (свідомістю, розумом) не існує. Розум, свідомість, ідея має буттям, а буття свідомість. Усе розумне дійсно, а все дійсне розумно.

7.5.6. Філософія Людвіга Фейєрбаха - завершення періоду німецької класичної філософії, початок переходу до матеріалізму

Філософія Людвіга Фейєрбаха (1804 - 1872 рр.) вважається завершальним етапом німецької класичної філософії та початком матеріалістичної епохи в німецькій і світовій філософії. Головний напрямок філософії Фейєрбаха - критика німецького класичного ідеалізму й обґрунтування матеріалізму.

Матеріалізм як напрямок філософії виник задовго до Фейєрбаха (Давня Греція - Демокрит і Епікур; Англія нового часу - Бекон, Локк; Франція - просвітителі-матеріалісти). Однак зазначені матеріалістичні філософські школи були, головним чином, внутрішнім національним явищем свого часу та відрізнялися непослідовністю й протиріччями, перебували під сильним впливом теології, шукали компроміс між матеріалістичними ідеями й існуванням Бога (формою подібного компромісу був, зокрема, деїзм).

Філософія Людвіга Фейєрбаха стала першим випадком глибоко послідовного матеріалізму. Так, Фейєрбах висував вимоги повного розриву з релігією (атеїзм) і звільнення від її багатовікового впливу. При цьому він давав пояснення проблем навколишнього світу та людини з матеріалістичної точки зору, виходячи з людської природи, із урахуванням новітніх досягнень науки. У його філософії звучало переконання в пізнаваності навколишнього світу.

Філософія Фейєрбаха стала вододілом між німецькою класичною філософією та німецьким матеріалізмом XIX ст., передтечею марксизму. Марксистська філософія (К. Маркс, Ф. Енгельс), що сформувалася під великим впливом філософії Фейєрбаха, вийшла за національні рамки Німеччини та стала загальносвітовою філософією, особливо популярною в середині та наприкінці XIX - першій половині XX ст. Ранній період філософії Фейєрбаха характерний критикою християнської релігії та гегелівського ідеалізму, які Фейєрбах вважає вельми близькими - ідеалізм Гегеля є християнство, викладене філософською мовою. Так, Фейєрбах відкидає ідею тотожності буття й мислення. Чи не визнає наявності абсолютної ідеї - самостійної субстанції та першопричини матеріального світу. Логічно доводить неможливість відчуження (перетворення) абсолютної ідеї в матеріальний світ - навколишній світ очевидний і помітний, у той час як абсолютна ідея - лише здогад розуму, вигадка Гегеля

Чи не визнає єдності філософії та релігії. Відкидає діалектику (у цьому - помилка Фейєрбаха).

Філософію Гегеля Фейєрбах вважає штучною, схильною до забобонів, зверненої в минуле, що не відповідає новітнім досягненням науки.

На противагу об'єктивного ідеалізму Гегеля Фейєрбах висунув теорію антропологічного матеріалізму. Суть цієї теорії в тому, що єдино існуючими реальностями є природа та людина як частина природи. Ідея існує не сама по собі, а є продукт свідомості людини. Людина є єдністю матеріального та духовного. Головною проблемою філософії повинна стати проблема людини. У зв'язку з цим особливе місце у філософії Фейєрбаха займає проблема Бога.

На відміну від колишніх філософів-матеріалістів, які шукали компроміс між своїми матеріалістичними поглядами та ідеєю існування Бога (деїстів і т.д.), Фейєрбах виступає з атеїстичних позицій і тісно пов'язує проблему Бога з антропологією. Фейєрбах доводить, що прообразом Бога й Абсолютної ідеї Гегеля є родові поняття людини, тобто людство. Звідси випливає, що не Бог створив людину, а

людина своїм абстрактним мисленням і фантазією створила образ Бога, приписавши йому свої власні риси, взяті в ідеалізованому вигляді. Із питань пізнання (гносеологія) Фейєрбах був опонентом І. Канта, який висунув теорію про непізнаваності внутрішньої сутності речей і явища навколишнього світу (агностицизм). Навпаки, згідно Фейєрбахом навколишній світ пізнати, а пізнавальні можливості розуму безмежні. Однак безмежність можливостей пізнання розуму настає не відразу, а розвивається поступово, у міру еволюції людини, накопичення досвіду, зростання науково-технічного прогресу.

Суть цієї ідеї (про поступове збільшення пізнавальних здібностей розуму та в перспективі їх нескінченності) філософ висловив словами: "Те, що не пізнаємо ми, пізнають наші нащадки".

Основу пізнання, за Фейєрбахом, складають суб'єктивні чуттєві відчуття, у основі яких лежить об'єктивна реальність і які усвідомлюються розумом. Таким чином, гносеологія Фейєрбаха базується на матеріалістичних засадах при з'єднанні та рівнянні емпіричного й раціонального підходів.

Соціально-політичні погляди Фейєрбаха були обумовлені його антропологічною філософією. Філософія в особі Фейєрбаха робить поворот від ідеалізму в розумінні людини, що зводив його до самосвідомості, до матеріалізму, стверджуючи природне, чуттєву основу людської сутності.

Створений Фейєрбахом образ людини гуманістичне, так як людина універсальна, космічна істота, отже - найвища цінність. Філософія Фейєрбаха оптимістична, пронизана вірою в торжество розуму над нерозумними силами світу. У той же час, Фейєрбах не прийняв гегелівську діалектику, відкинувши її разом із ідеалізмом, тому й діяльна сторона людської сутності у нього не знайшла розвитку, і сама людина зрозумілий абстрактно та неісторично.

Вульгарний (від французького - простий, примітивний) матеріалізм - напрям у філософії, який набув поширення в ХІХ столітті. Прихильники вульгарного матеріалізму Людвіг Бюхнер (1824 - 1899 рр.), Яків Молешотт (1822 - 1893 рр.) повністю заперечували дух (ідею) як реальність. Єдиною реальністю вважали матерію. Стояли на позиціях атеїзму. У своїх дослідженнях вульгарні матеріалісти спиралися на досягнення природничих наук (закон збереження енергії, закон збереження матерії, соціальний дарвінізм іт.д.). Вони заперечували за свідомістю якість ідеальності, і намагалися пояснити свідомість як фізіологічний процес ("мозок виділяє думку, як печінка - жовч"). Прагнучи дати однозначне пояснення, відкидали діалектику. Вони дотримувалися ідеї географічного детермінізму (вплив географії, клімату на людину та інші процеси буття). Таким чином, значно спрощували положення традиційного матеріалізму.

7.5.7. Філософія марксизму

1. Передумови виникнення марксистської філософії. Марксистська філософія була створена спільно двома німецькими вченими Карлом Марксом (1818-1883 рр.) і Фрідріхом Енгельсом (1820-1895 рр.) У другій половині ХІХ ст. і є складовою частиною більш широкого вчення - марксизму, який поряд з філософією включає в себе економіку (політекономію) і соціально-політичну проблематику (науковий комунізм). Марксистська філософія є з одного боку продовженням європейської філософської класики, оскільки розділяє її раціоналістичну орієнтацію, її віру в науку та прогрес, але з іншого боку може бути названа некласичною, оскільки розробила нову концепцію людини, пізнання, суспільства, прогресу.

Філософія марксизму дала відповіді на багато пекучих питань свого часу. Вона отримала широке поширення (вийшла за рамки Німеччини, стала інтернаціональною) у світі та завоювала велику популярність у кінці ХІХ - першій половині ХХ ст.

У ряді країн (СРСР, соціалістичні країни Східної Європи, Азії та Африки) марксистська філософія була зведена в ранг офіційної державної ідеології та була перетворена в догму.

Актуальним завданням для сьогодення марксизму є звільнення від догм і пристосування до сучасної епохи, облік результатів науково-технічної революції та реальності постіндустріального суспільства.

Виникненню марксизму та марксистської філософії сприяли:

а) Попередня матеріалістична філософія (Демокрита, Епікура, англійських матеріалістів XVII ст. - Бекона, Гоббса та Локка, французьких просвітителів XVIII ст., і особливо атеїстично-матеріалістична філософія Людвіга Фейєрбаха середини XIX ст.);

б) Відкриття в науці цього періоду (відкриття законів збереження матерії й енергії, еволюційна теорія Ч. Дарвіна, відкриття клітинної будови живих організмів.), а також бурхливе зростання технічних винаходів (винахід дротяного телеграфу, паровоза, пароплава, автомобіля, фотографії, численні відкриття у сфері виробництва, механізація праці).

в) Крах ідеалів Великої французької революції (свобода, рівність, братерство, ідеї французького Просвітництва), їх неможливість втілення в реальному житті. Криза традиційних буржуазних цінностей (перетворення буржуазії з революційної в консервативну силу, криза буржуазного шлюбу та моральності). Наростання соціально-класових протиріч і конфліктів (революція 1848 - 1849 рр., реакція, війни, Паризька комуна 1871 р.).

2. Діалектичний і історичний матеріалізм - основні напрямки марксистської філософії. Головними творами основоположників марксизму є: "Тези про Фейєрбаха" К. Маркса; "Капітал" К. Маркса; "Економічно-філософські рукописи 1844 року" К. Маркса; "Маніфест Комуністичної партії" К. Маркса та Ф. Енгельса; "Святе сімейство" та "Німецька ідеологія" К. Маркса та Ф. Енгельса; "Діалектика природи" Ф. Енгельса; "Анти-Дюрінг" Ф. Енгельса; "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину" Ф. Енгельса; "Походження сім'ї, приватної власності та держави" Ф. Енгельса.

Філософія марксизму матеріалістична за своїм характером і складається з двох великих розділів - діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму (нерідко історичний матеріалізм розглядається як частина діалектичного). Філософським новаторством К. Маркса та Ф. Енгельса стало матеріалістичне розуміння історії (історичний матеріалізм). Суть історичного матеріалізму в наступному, в тому, що на кожному етапі суспільного розвитку люди для забезпечення своєї життєдіяльності вступають у особливі, об'єктивні, не залежні від їх волі виробничі відносини (продаж власної праці, матеріальне виробництво, розподіл). Виробничі відносини, рівень продуктивних сил утворюють економічну систему, яка є базисом для інститутів держави та суспільства, суспільних відносин. Зростання рівня виробничих сил призводить до зміни виробничих відносин і зміни суспільно-економічних формацій і суспільно-політичного ладу (про це також див. розділ 3.2).

Таким чином, рівень економіки, матеріальне виробництво, виробничі відносини визначають долю держави та суспільства, хід історії.

Марксом і Енгельсом виділяються та розробляються такі поняття: засоби виробництва; відчуження; додаткова вартість; експлуатація людини людиною.

Засоби виробництва - унікальний товар, функція праці вищого рівня, що дозволяють виробляти новий товар. Для виробництва нового товару крім засобів виробництва необхідна сила, яка обслуговує їх, - так звана "робоча сила". У ході еволюції капіталізму відбувається процес відчуження основної працюючої маси від засобів виробництва і, отже, від результатів праці. Основний товар - засоби виробництва - зосереджуються в руках небагатьох власників, а основна маса трудящих, яка не має засобів виробництва та самостійних джерел заробітку, із метою

забезпечення своїх насущних потреб змушена звертатися до власників засобів виробництва в якості найманої робочої сили за заробітну плату.

Вартість виробленого найманою робочою силою продукту перевищує номінальну вартість їхньої праці (у вигляді зарплати), різниця між ними, за Марксом, є додатковою вартістю, частина якої йде в кишеню капіталісту, а частина вкладається в нові засоби виробництва для отримання в майбутньому ще більшою додатковою вартістю.

Вихід із цього становища основоположники марксистської філософії бачили у встановленні нових, соціалістичних (комуністичних) суспільно-економічних відносинах, при яких буде ліквідована приватна власність на засоби виробництва. Буде так само ліквідована експлуатація людини людиною та привласнення результатів чужої праці (додаткового продукту) вузькою групою осіб. Приватна власність на засоби виробництва буде замінена громадською (державною). Вироблений продукт, результати праці будуть ділитися між усіма членами суспільства завдяки справедливому розподілу.

У основу діалектичного матеріалізму Маркса й Енгельса була покладена діалектика Гегеля, але на зовсім інших, матеріалістичних (а не ідеалістичних) принципах. За висловом Енгельса, діалектика Гегеля була поставлена марксистами з "голови на ноги".

Основні положення діалектичного матеріалізму полягають у тому, що основне питання філософії вирішується на користь буття (буття визначає свідомість). Свідомість розуміється не як самостійна сутність, а як властивість матерії відображати саму себе. Матерія знаходиться в постійному русі та розвитку. Релігійні уявлення є ідеальним чином, плодом людської фантазії для пояснення явищ, незрозумілих людству, і дають людству (особливо його неосвіченій, частини) розраду та надію. Матерія вічна та нескінченна, періодично приймає нові форми свого існування. Важливим фактором розвитку є практика - перетворення людиною навколишньої дійсності та перетворення людиною самої людини в процесі історичного розвитку. Розвиток відбувається за законами діалектики - єдності та боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення.

Марксистська філософія є загальнолюдським надбанням і подібна до інших філософських учень має свої вічні переваги та недоліки. Слід звернути увагу на те, що марксизм, як сукупність філософських і суспільно-політичних ідей, мав у XIX столітті, коли він виник, і особливо в XX столітті та на сьогодні багато тлумачень: від гуманістичних до антигуманних, від демократичних до тоталітарних, від революційних до еволюційних.

Великим досягненням у руслі марксизму є створення матеріалістичної діалектики як методу пізнання і діяльності. Але цей метод може використовуватися лише на певному рівні пізнання.

Позитивними сторонами володіє діалектичний матеріалізм, який був синтезом переробленої діалектики й оновленого матеріалізму. Однак, плідна ідея практики не обов'язково повинна розумітися виключно як революційна, тому що революція не завжди забезпечує прогрес або забезпечує його занадто дорогою ціною.

Ідея відбивної сутності свідомості та пізнання не повинна скасовувати дослідження інших пізнавальних структур. Можуть використовуватися результати, отримані в інших філософських навчаннях, що, на жаль, не відбувається при протиставленні марксизму та інших філософських концепцій.

Марксистська ідея розкриття сутності людини як сукупності суспільних відносин також є плідною. Вона дозволила пояснити багато проблем: характер поведінки, що панують ідеї, причини відчуження від людини продуктів її діяльності та ін. Проте сучасне розуміння людини не може цим обмежитися, необхідний облік його біологічних, психофізіологічних, ціннісних та інших індивідуальних і групових характеристик.

Визначним досягненням марксизму було матеріалістичне розуміння суспільства. Це дозволило уявити розвиток суспільства як природно - історичний процес і поставити

вивчення суспільства на наукову основу. Вдалося виявити визначальну роль власності в суспільному житті, роль класової боротьби, залежність суспільної свідомості від суспільного буття й ін. У той же час не можна абсолютизувати цей підхід.

Макросоціологічні поняття: клас, суспільство, базис, надбудова тощо. - занадто узагальнено представляють ряд найважливіших особливостей механізму сьогоdnішньому суспільному житті. Нерідко вирішальне значення в житті суспільства мають не матеріальні чинники, а ціннісні підстави культури або індивідуальної поведінки. Зараз, наприклад, часто використовуються поняття: індивід, група, модель поведінки, духовність і т.д.

Корисну роль зіграв формаційний підхід. Завдяки цьому вдалося вирішити ряд проблем філософської та історичної науки, побудувати схему всесвітньо-історичного процесу й ін. Однак формаційний підхід виявився придатним лише до окремих регіонів та епох. Добрими евристичними можливостями зараз володіє цивілізаційний підхід.

Виявилися помилковими або не підтвердилися ідеї повного заперечення приватної власності, вирішальну роль пролетаріату в суспільних перетвореннях, диктатури пролетаріату як вищої форми держави, заперечення парламентаризму, примату насильства в історії й ін.

Таким чином, заснована на кількох взаємопов'язаних ідеях марксистська філософія, є досить цілісною системою світоглядних уявлень. Але, у той же час, якщо деякі ідеї з марксистської філософії є досягненням філософської думки й на сьогодні зберігають своє значення, то інші обмежені часом свого створення.

7.6. Філософія України

7.6.1. Періодизація історії філософії України

У сучасній історії філософії України (див. Філософія. / За ред. Горлача М. І. та інші, Харків: Консул, 2000) виділяють наступні періоди:

- період докласичної філософії охоплює історію української філософії від Київської Русі до Просвітництва. Своєрідність першого періоду історії філософії України в тому, що коріння філософії України простежуються в історичних глибинах культури Київської Русі. У цей період філософія ще не виділилась в самостійну сферу теоретичного осмислення світу і була лише практичною філософією, частиною культури X-XI ст. Основна її проблема: Людина-Бог;

- класичний період - від філософії Григорія Сковороди до університетської філософії кінця XIX ст. Другий період історії філософії України включає XVI-XVIII ст. і пов'язаний з діяльністю братств, Острозького культурно-освітнього центру і Києво-Могилянської академії - період культури українського бароко. У центрі філософії проблема: Людина-Всесвіт. Формується професійна філософія як специфічна сфера теоретичного мислення. Її вершина - філософія Григорія Сковороди.

- третій період - XIX ст.- перша третина XX ст. - філософія культури романтизму з основною проблемою: Людина-нація, включає професійно-філософське знання (Памфіл Юркевич) і непрофесійну філософію, пов'язану з художньою літературою. Виникнувши на сході України, в Харкові, філософія поширюється на захід до Києва та Львова. Три типу української культури: греко-слов'янська, барокко і романтизм - зумовили своєрідність окремих періодів історії філософії України;

- четвертий період - з 30-х років до кінця 80-х років XX ст.. Це філософія України радянського періоду. При всій спільності з особливостями філософії інших народів Радянського Союзу, філософія України в цей період має і, власне, свої національно-ментальні особливості: характер мислення, формулювання і обґрунтування проблем.

- п'ятий період, народження культури незалежної України і формування сучасної філософії кінця XX століття.

Видатні вчені Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, Володимир Мавродін, Дмитро Лихачов, Іван Огієнко, Михайло Ростовцев, Борис Рибаків, Михайло Тихомиров та ін., посилаючись на історичні пам'ятки, літописи, доводять, що предки українського народу - праслов'яни (протослов'яни) - оселилися на території сучасної

України ще в період трипільської землеробської культури (III - початок II тисячоліття до н.е.). Борис Рибаків зазначає, що "праслов'янський ареал" був поширений від Дніпра до Одру, північніше європейського гірського бар'єра (Карпати-Судети-Гарц). На цій території сформувалася праслов'янська культура, яка проіснувала понад 900 років. Перші відомості про слов'ян, як особливої етнічної спільності, сягають I ст. н. е. На слов'янській території перетиналися культури Сходу, Півдня, Заходу. Тому історія праслов'ян та слов'ян багата сутичками з різними племенами, які проникали на їх територію: гуни, готи, тюркські болгари, авари та ін. На духовне життя слов'ян I ст. н. е. особливо значний вплив зробили греки, поселення яких були засновані в Північному Причорномор'ї в VII ст. до н. е. і розпалися в III ст. н. е.

Але на слов'янську культуру вплив античної, візантійської та інших культур не було абсолютним. Слов'янство, переплавивши вплив, створювало і розвивало свою самобутню культуру, яка стала основою культурою Київської Русі.

В процесі освоєння світу слов'яни формували свою ментальність. Провідною ідеєю українського менталітету є ідея необмеженої свободи, визнання рівного права кожної людини в суспільстві. Ця установка, як своєрідний принцип індивідуальності, виникла на основі способу життя предків. Волелюбність визначає всі інші риси світоглядної ментальності українців, у тому числі екзистенціальної. Для українця характерне прагнення до самопізнання, заглибленість в себе. Світ окремої людини - мікрокосмос (сукупність переживань людини): внутрішній, духовний світ людини, пов'язаний з його особистісними якостями, його особистий світ. Відома і глибока емоційність українця, який йде від зацікавленого, сердечного ставлення до природи рідного краю. Таке ставлення до землі рівнозначне відношенню героя давньогрецької міфології Антея до Богині Землі - своєї матері, яка дає йому непереможну силу. Антеїзм - важлива особливість ментальності українського філософського світогляду.

Жага необмеженої свободи, необмеженої волі, закоханість у природу рідного краю втілені в тисячолітніх звичаях і традиціях. Романтичний дух української нації втілений у філософії серця: кордоцентризм - ще одна грань української ментальності, яка формувалася в глибинах древньої культури, шліфувалася в Словах, Посланнях, Повчаннях, Молитвах.

7.6.2. Становлення філософії Київської Русі в X-XIV ст.

1. Джерелом філософських ідей є народна культура слов'ян. Свідомість русичів дофеодального періоду пройшло шлях від міфологічного первісного світогляду до сформульованих в билинному епосі світоглядно-етичних і естетичних поглядів.

Починаючи з першої половини X ст., іншим джерелом філософського мислення є писемні пам'ятки. У пам'ятках давньоруської культури - "Діалектика" Іоанна Дамаскіна, творах Діонісія Ареопігита вже позначені філософські проблеми. Безпосередньо наближені до філософської літератури і містять роздуми про світ і людину - "Слово про закон і благодать", "Повість вісних літ", "Моління" Данила Заточника, тексти ділової писемності, юридичні акти. Грамоти на бересті містять глибокодумні сентенції тощо.

Третім джерелом є - вчення раннього християнства, яке принесло в Київську Русь історико-філософські проблеми і культурну новизну. Шанобливе ставлення до Слова, прагнення розгадати таємничий зміст Слова обумовили книжковий характер культури Київської Русі, а тлумачів книжкової мудрості стали називати книжниками.

Четверте джерело філософських ідей - твори архітектури та мистецтва, створені на основі певного світогляду.

Відповідно духовною традицією Київської Русі склався своєрідний тип мислення, тип філософствування, позбавлений абстрактного, відірваного від життя теоретизування. Філософська освіченість, вишуканий гносеологізм, категоріальна системотворчість не стали характерними для філософствування в Україні. Суб'єкт пізнання мислить себе як факт всередині буття, переживає світ як власну долю і пізнає світ через пізнання власного сенсу життя. Звідси екзистенціально-антропологічний характер українського філософствування.

2. Найважливіші онтологічні і гносеологічні проблеми відображаються у творчості мислителів Київської Русі.

Уявлення про людину, його місце в світі, сенс її буття, життя і смерті, тема порятунку людини і людства, побудови досконалого світу - свободи і благодаті, які протиставляються світу закону, необхідності, поневолення, - ці основні проблеми звучать в творі "Слова про закон і благодать" київського митрополита Іларіона.

Одним з перших давньоруських мислителів Іларіон, викладає своє розуміння історії: по-перше, історія країни - результат дії князівської влади, яка йде від Бога; по-друге, історія кожного князівства включається в історію Землі Руської; по-третє, русичі представляють єдину спільність слов'ян, яку необхідно зміцнювати; по-четверте, історія слов'ян - частина загальної історії християнства. Патріот своєї землі Іларіон утверджує ідею рівноправності і політичної самостійності держави і народу серед цивілізованих народів. В "Повчаннях" Володимира Мономаха дітям осмислюється духовний світ людини. Володимир Мономах закликає молоде покоління творити добро, бо людина схильна до Добра, не забувати убогих, допомагати бідним. І головне - закликає князів руських помиритися в ім'я єдиної землі Руської.

В історії української філософської культури любомудріє, святе розуміння знання стає домінуючим, полісемантичним. Митрополит з русичів Климент Смоляний відзначає в Іпатіївському літописі, що філософ, здатний інших навчити праведного життя, власним щоденним буттям втілює в життя пізнану ним вищу філософську істину.

Проблема істини - головна проблема в книзі "Послання пресвітера Фоми" Климента Смолянича, який вважає, що істина вже сформульована і проголошена у Святому Письмі. Розглянувши морально-онтологічну проблему відносин Людина-Бог, Климентій Смолятич викладає свою гносеологію: весь світ - це книга, яка містить в собі мудрість Божу. І людина покликана прочитати її для отримання істини праведного життя.

У творі "Притча про людську душу і тіло" Кирило Туровський захищає ідею єдності Київської Русі і, як філософ, осмислює пізнання як тлумачення тексту, що містить божественну істину. Текстом стає весь світ. Людина і світ - це мікро і макрокосмос. Вустами Бога Кирило Туровський проголошує ідею Боголюдини: весь задум Божого творіння підпорядкований єдиній меті - служінню Людині. Сам акт олюднення Бога свідчить про Божу службу Людині, про Боже людинолюбство. Кирило Туровський - оригінальний мислитель, глибокий філософ-гуманіст, який поставив в центр філософського світогляду Людину, ідею єдності його душі і тіла.

Проблема Людини, особистості - найважливіша в судженнях великого мислителя Данила Заточника. Його "Моління" - видатний твір, натхненний гімн Мудрості. Вперше у філософській думці Данило Заточник утверджує цінність мислячої людини не за її належність до вищого стану, а за особисті якості. "Моління" - оригінальний твір, яке розриває типовий середньовічний горизонт знеособленості і демонструє високий рівень самосвідомості особистості. "Моління" - це сміх крізь сльози. Данило Заточник дозволяє сміятися над великим, але тільки не над Мудрістю - справжнім багатством людини. І все-таки вбачає головне надбання людини не в розумі, а в Серці. Серце - центр фізичного, і духовного життя людини. А опора серцю - Мудрість і Краса. "Моління" розкриває мудрість як життєвий досвід і практичний розум. "Моління" - одне з вищих досягнень філософської культури Київської Русі.

Особливе місце в історії філософської думки України належить "Слово о полку Ігоревім" (XII ст.), це зустріч-діалог двох світоглядів, двох взаємопроникних культур - язичницької і візантійсько-християнської. Філософське осмислення "Слова о полку Ігоревім" розкриває існування слов'янського (язичницького) світогляду і тюркської, скандинавської міфології, а також християнської (східно-візантійської) і північно-східної ідеології (з центром у Володимиро-Суздальській землі), яка почала тоді формуватися. Історія Київської Русі - це історія його князівств. Червоною ниткою в "Слові" проходить

думка про єднання Київської Русі. Порушення єдності згубне для Русі. "Слово" дорікає Великому князю Володимиро-Суздальському Всеволоду - за сепаратизм.

І все ж Київська Русь розпалася на дві гілки, де поступово сформувалося і ментальна відмінність: в центрі залишився поляно-російський (український) менталітет, а на периферійній Володимиро-Суздальській землі - інший, північно-східнослов'янський гілки сформувався російський, а потім - великоруський менталітет. Внутрішні чвари послабили державу Київська Русь і стали однією з причин її падіння під ударами татаро-монгольських завойовників.

7.6.3. Філософія Ренесансу та Просвітництва (XV-XVIII ст.)

1. Братські школи, Києво-Могилянська академія. Другий період в історії української філософії, пов'язаний з періодом становлення козацтва та боротьбою українського народу за національне визволення.

Татаро-монгольські руйнування на Руській Землі створили загрозливу ситуацію самому існуванню українського народу. До того ж в середині XV ст. на Півдні з'являється агресивний сусід - Кримське ханство. Все це сприяло виникненню епосу України - дум. Їх героями стали не билинні богатирі, а реальні типи (козак Голота). Філософський сенс дум полягає в утвердженні непереможності духу - дійсного буття українця. Можна зруйнувати його Землю, розтерзати його тіло (тлінне, несправжнє буття), але ніхто не здатний зламати волелюбний дух.

Цей період знаменується підйомом в культурі України. Розвиток культури українського Ренесансу відбувався під впливом ідей західноєвропейського Ренесансу, Реформації і культури бароко.

На основі великого досвіду слов'янської духовності творчо засвоювалася західноєвропейська, в тому числі грецька культура. Широко поширюється в Україні неоплатонізм, а також ідеї ісихазму (грец. "исихия" - "відчуження", "безмовність"), який виник у Візантії в XIV ст. Крім ідей Платона і неоплатонізму, в Україні відроджуються відомі ще з Київської Русі ідеї Арістотеля. Відбувається своєрідний синтез неоплатонізму і арістотелізму на основі української ментальності. Ці ідеї почали широко розповсюджуватися після того, як київські книжники перевели твори Арістотеля по метафізиці, логіці, астрономії і видали книгу "Арістотелівські врата".

Поширенню ідей гуманізму на Україні і філософської освіти сприяла Замойська академія, відкрита, за сприяння Шимона Шимоновича (згодом став відомим польським поетом), в західно-українському місті Замостя (1595). З академії вийшли відомі діячі культури та науки: Касіян Сакович, Ісайя Козловський, Сильвестр Косів, які потім викладали в Києво-Могилянській академії.

Значну роль у розвитку гуманістичних і реформаційних ідей в Україні епохи Ренесансу зіграли братські школи Львівська, Київська, Луцька, Острозька та ін.

Об'єднання Литви і Польщі під владою Речі Посполитої і прояв польського експансіонізму викликало загострення соціально-економічних, національних і міжконфесійних розбіжностей, посилило тенденції національно-визвольного руху на українських землях Заходу і Сходу. Проти польського натиску на Україну і православну віру виступили діячі Острозького культурно-просвітницького центру (1576-1636 рр.). Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Стефан Зизаній, а так само інші братські школи.

Братства протистояли польсько-уніатській політиці, боронили православну віру, українські традиції, культуру, мову, цивільні права українців. У братських школах, доступних для всіх верств населення, вивчалися грецька, церковно-слов'янська, латинська і українська мови, граматики, що сприяло розвитку національної самосвідомості українців. Крім того, викладалися і інші науки: риторика, поетика, богослов'я і діалектика, а також твори Псевдо-Діонісія Ареопігита, Іоанна Златоуста, "Діалектика" Іоанна Дамаскіна, Платона, Арістотеля. Все це сприяло зародженню

української академічної філософії. У 1632 р. Петро Могила заснував Київську школу, яка згодом стала Києво-Могилянською академією.

Діяльність Києво-Могилянської академії (1632-1817) - першого вищого навчального закладу в Україні - припадає на період українського Просвітництва. Вчений і ректор академії Феофан Прокопович (1681-1736) зробив важливий внесок в скарбницю української культури. Феофан Прокопович - авторитетний представник Просвітництва, сприяв розвитку філософії і в інших навчальних закладах, де викладалися курси діалектики, логіки, натурфілософії, психології, метафізики. З його ім'ям і діяльністю пов'язаний різкий поворот до вивчення людини і природи.

Феофан Прокопович проголошував: історія покликана виховувати любов до Вітчизни. Прихильник Галілео Галілея, Феофан Прокопович критерієм істини вважав факти і їх раціональне тлумачення. Багато уваги приділяв питанням гносеології, ввів в сферу теології та філософії критерій Розуму. У творі "Фізика" Феофан Прокопович, спираючись на Фалеса, Анаксимена, Геракліта, Демокріта, Аристотеля, вважає матерію речовиною, яка має ширину, довжину і висоту. Рух є загальним життям усього світу.

Феофан Прокопович багато уваги приділяє питанням мовознавства. В людині цінував розум, гідність, діловитість і освіченість. Сподівався, що освічений монарх здійснить в суспільстві позитивні зміни. Пропагував ідеї Просвітництва в Росії. Аналогічні ідеї в певній мірі були притаманні іншим професорам академії - Стефану Яворському (1658-1722), Інокентію Гизелю (1600-1683), Йосипу Кононовичу-Горбацькому та ін.

7.6.4. Філософія Григорія Сковороди

Києво-Могилянська академія виховала знамениту когорту українських мислителів, серед яких видатне місце належить Григорію Сковороді.

Вперше в історії української культури найбільш зріло розробляв філософію Григорій Савич Сковорода (1722-1794 рр.). У його філософії найбільш чітко проявилися найважливіші риси української ментальності: кордоцентризм, абсолютна свобода індивіда, антеїзм, екзистенціалізм, прагнення до самопізнання.

Головний предмет його роздумів - Людина, як емоційно-вольова істота. Його центром є серце, дух. Серце народжує прагнення і самопочуття, орієнтує думку. Основна ідея філософії - самопізнання Людини.

Григорій Сковорода стверджує необхідність і нерозривність любові та віри, усвідомлення неможливості існування людини в звичайному світі поза єдністю любові і віри. Але є ще й інший аспект проблеми філософії Григорія Сковороди: людина здатна вийти за межі свого тлінного звичайного, завдяки любові і вірі. "Крізь Любов і Віру людина пізнає себе" - стверджує Григорій Сковорода.

Принципово новим у Сковороди є те, що він не просто стверджує думку про необхідність пізнання природи людини, а звертає увагу на пізнання природи людської душі з урахуванням умов її формування - віри, надії, любові. Звертаючись до пояснення понять любов, віра і їх антиподів, Григорій Сковорода намагається сконструювати життєвий простір людини не тільки за допомогою раціонально визначених філософських понять, а й за допомогою того, з чим повсякденно має справу людина і має для нього вирішальне значення. Саме на основі єднання понять любові, віри, надії, сподівань в процесі пізнання людиною самого себе, формується поняття щастя. Щастя - в самому собі; осягаючи себе, знаходимо духовний світ, спокій, мир.

Філософія Григорія Сковороди - морально-практична. Ідеї неоплатонізму, німецьких містиків XVI-XVII ст., народна і християнська символіка - те, що лежить в основі його філософії.

Вище призначення філософствування полягає в пошуках щастя особистості. Григорій Сковорода знаходить щастя людини в спорідненості, ширості. Ідея спорідненості антеїстична: тільки та людина може сподіватися на щастя, яка знайшла себе в родинному світі, досягла душевного спокою.

У кожної людини своя природа (індивідуальність), її можна пізнати і обрати для себе заняття, споріднене з невидимою природою. Такий сенс людського буття. Філософію Григорія Сковороди називають філософією серця, етичного гуманізму. Її продовжили романтики - Микола Гоголь, кирило-мефодіївці та ін.

7.6.5. Філософія України в культурі Романтизму XIX століття

Зміцнення капіталізму в XIX ст. підсилює соціальне гноблення на Україні. Царизм ліквідував гетьманство (1764 р.), Запорізьку Січ (1775 р.), юридично оформив кріпацтво (1783 р.), ліквідував Магдебурзьке право (1831 р.). Це посилює ріст національної самосвідомості і національно-визвольного руху: в першій половині XIX ст. в Україні відбулося понад 2 тисяч повстань селян, міщан, помісних дворян та ін. Епоха Європейського Просвітництва також впливає на формування національної української самосвідомості.

На початку XIX ст. на Слобожанщині - в Харкові з ініціативи Василя Каразіна відкривається університет. На Україну, до Харкова стали приїжджати прогресивні мислителі-іноземці. Відомий європейський філософ Йоганн Шад (1758-1834), один з пропагандистів шеллінгіанства, читає курс філософії, створює гурток молодих філософів, об'єднує навколо гуртка філософів, студентську молодь, залучає її до поширення філософських знань, організовує щомісячні диспути з проблем суспільства і людини, знайомить громадськість з ідеями прогресивними філософами Західної Європи тощо.

Активна і плідна діяльність Йоганна Шада сприяла розвитку філософської думки України, формуванню категорій і понять філософії, підготовці філософських кадрів. Створюються сприятливі умови для розвитку філософської думки України, зростання самосвідомості. Але доля Йоганна Шада трагічна. Влада вважає його діяльність злочинною, позбавляють посади професора в університеті, наказують спалити крамольні роботи, висилають за межі Російської імперії.

Багато філософів України стають послідовниками німецької класичної філософії - Канта, Шеллінга, Фіхте, Гегеля та ін.

Філософ Яків Рубан - викладач штурманської школи в Миколаєві перевів на російській "Пролегомени" (грец. "Пролегомени" - попередні повідомлення, введення в науку) Іммануїла Канта.

Петро Лодій (1764-1829) - професор Львівського університету і С.-Петербурзького педагогічного інституту створив підручник "Логічні настанови, керуючі до пізнання і розрізнення істинного і помилкового", де, критикуючи філософські погляди Іммануїла Канта, розробляє власне дослідження логіки. Під впливом Канта розробляє питання філософії людини і суспільства. Гуманістичне спрямування філософських теорій Петра Лодія суперечило вимогам Міністерства духовних справ і народної освіти Росії "по впровадженню згоди між вірою, просвітою і владою". Його твори вилучаються і забороняються владними структурами, а самого Петра Лодія переслідують, встановлюють за ним негласний нагляд.

Одним з пропагандистів натурфілософії Фрідріха Шеллінга став вихованець Київської академії, родом з Чернігівщини Данило Велланський-Кавунник (1774-1847), професор Петербурзької Медико-хірургічної академії. Заслуга Данила Велланського-Кавунника перед філософією в тому, що, аналізуючи спеціальні знання, формував інтерес до філософських підвалин науки і знання взагалі і розвивав думку про необхідність філософської основи знань.

Шеллінгіанець Іван Кронеберг (1788-1838), професор латинської словесності - європейсько освічена людина, один з перших шекспірознавців, "гордість і окраса

словесного факультету" Харківського університету. У його роботах "Історичний погляд на естетику" та ін., виходячи з системи трансцендентального ідеалізму Шеллінга, зроблена спроба побудови системи культури.

Пов'язуючи естетичну теорію з практикою навчання студентів в гімназіях та університеті, Іван Кронеберг дорікає тим студентам, які хочуть обмежити науки корисним (спеціальними знаннями) і не розуміють, що мета перебування в університеті - досягнення розумової досконалості. Він зазначає, що методологічне призначення філософії в обґрунтуванні органічного зв'язку наук. "Філософія розкриває небо і сонячну систему ідей, світлом яких опромінюються, зігріваються, розвиваються всі науки, і запліднюється світ поезії".

Визначну роль в розвитку філософської та соціологічної думки зіграв перший ректор Харківського університету Іван Степанович Ризький (1762-1811.) - відомий професор словесності, який розробляв філософські питання мови і мислення, естетики, теорії літератури та історії, аналізував проблеми теорії пізнання і логіки.

Шеллінгівські ідеї становили основу наукових творів і викладацької діяльності професорів Рішельєвського ліцею в Одесі - Миколи Курляндцева (1802-1835) і Костянтина Зеленецького (1812-1858), першого ректора Київського університету Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873).

Натураліст і мовознавець, етнограф і фольклорист, історик і археолог Михайло Максимович в "Листі про філософію" писав, що філософія, як любов до мудрості, не може будуватися на основі одного розуму, а необхідно ще й серце, оскільки розум кричить, а любов створює. Справжня, жива мудрість розуму затверджується в любові. Філософія прагне проникнути у внутрішнє значення і єдність предметів, можлива в будь-якому творінні розуму, може втілюватися в поезії, може поширюватися на життя. Філософія - спосіб мислення, світогляд. Вся наука повинна бути філософською. У філософії Михайла Максимовича звучать ідеї української ментальності.

Таким чином, на Україні XIX ст. поширюється переважно близька до української ментальності шеллінгівська філософія. Пізніше, в 30-і роки цього століття на Україну приходять філософські ідеї Георга Гегеля.

Ідеї німецької класичної філософії панували в Київській духовній академії. Її випускники - Йосип Міхневич, Сільверст Гогоцький, Орест Новицький поступово перейшли від шеллінгівства до гегельянства. Але і у Гегеля їм, перш за все, імпонували містично-екзистенціальні мотиви.

Йосип Григорович Міхневич (1809-1905) професор Рішельєвського ліцею в Одесі підкреслював, що схиляється перед тією філософією, яка близька святої Русі своїм духом.

У першій половині XIX ст. завершується період успадкування досягнень філософії Заходу і починається етап філософської національної самосвідомості України.

Цьому сприяла Вітчизняна війна 1812 року, яка стала також однією з умов формування антифеодального і антимонархічного руху - декабризму.

Філософською основою декабристів стає непослідовний, просвітницький матеріалізм, який, врешті-решт, витісняється ідеалістичним світоглядом. Південне товариство декабристів в Україні, яким керували Павло Пестель (1793-1826), Сергій Муравйов-Апостол (1786-1826), Микита Рюмін (1803-1826), відстоювало ідеї Просвітництва.

Філософська позиція Південного товариства, втілена в програмному документі "Руська правда", - релігійно-ідеалістична. Товариство декабристів створювалося під впливом революцій XVIII ст., з одного боку, і революційно-містичного романтизму, - з іншого. На думку членів суспільства вплинули українські філософи (Петро Лодій, Данило Кавунник-Велланський та ін.) І письменники, а також ті українці, які самі входили в суспільство: поет і перекладач Микола Гнедич, поет Олександр Склабовський, Яків Драгоманов.

З ідеями декабристів громадськість знайомилася, читаючи "Український журнал", який видавався Харківським університетом, "Український вісник" та ін. Українська світоглядна ментальність посилює просвітницькі переконання декабристів в тому, що освіта - рушійна сила історії і що історія належить народам, а не царям.

7.6.6. Ідеї спорідненості слов'ян Кирило-Мефодіївського братства

Ідея об'єднання слов'ян відіграла важливу роль у формуванні самосвідомості слов'янських націй, особливо української.

У кінці 1845 - на початку 1846 років в Києві організувалося таємне Кирило-Мефодіївське товариство. Основна мета товариства: досягнення слов'янської взаємності, формування федерації слов'янських народів на основі їх повної свободи і автономії. Повалення самодержавства, ліквідація кріпосного права, скасування станів, національне визволення слов'янських народів, об'єднання їх в республіканську федерацію на принципах повної свободи і суверенності, поширення освіти серед народу - стало головним завданням суспільства. Будь-який з керівників Кирило-Мефодіївського товариства - яскрава особистість. Їх об'єднувала спільна національно-визвольна, спільнослов'янська ідея і українська світоглядна ментальність.

Відомий історик, етнограф Микола Іванович Костомаров (1817-1885) палко проповідував ірраціоналізм і релігійну філософію, примирюючи віру з розумом, стверджуючи, що Бог дав світові духовне начало, яке безпосередньо сприймається серцем. Ідея рівності між людьми, яке випливало з християнської віри, проголошувалася і в соціально-політичній програмі, спрямованій на скасування кріпацтва, "викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів". Микола Костомаров - один з перших звернув увагу на роль народу як рушійної сили історії.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897), як всі романтики, захоплювався фольклором, етнографією, історією України. Прихильник ідеї Жан-Жака Руссо про гармонію людини з природою, мріяв про повернення природно-патріархального побуту.

Пантелеймон Куліш захисник української незалежності, виступав за автономію України в складі Росії. Мислення Пантелеймона Куліша поліфонічне, спрямоване на внутрішній світ людини, на його серце, яке розкривається в народному слові, тому Пантелеймон Куліш так наполегливо захищає "мову серця". Любов до рідного слова зливається у нього з любов'ю до рідної землі, старого хутірського побуту, де тільки й можна почувати себе людиною. В єдності людини з природою виявляється антеїзм світогляду Пантелеймона Куліша.

Світогляд Тараса Григоровича Шевченка (1814-1861) оцінюється неоднозначно: від матеріаліста, войовничого атеїста, діалектика до ідеаліста, глибоко релігійного мислителя. Суперечливі оцінки світогляду Тараса Шевченка зумовлені складністю сенсу його творчості, яке є сплавом української ментальності з символічно-образним явищем його поезії. Головна риса світогляду Тараса Шевченка - активна патріотична позиція. За долю України Тарас Шевченко боровся художнім словом. Не маючи конкретної програми дій, поет бореться з деспотизмом морально, показуючи "правду" життя. Пошуки правди - світоглядний і творчий принцип, реалізований у творчості як норма особистісного переживання власного життя.

Філософія Тараса Шевченка належить до типу діалогічної "філософії шляху", центральними категоріями якої є пошуки Бога, шляхи пізнання Божественної істини, діалог з Богом, діалог безпосередній (містичний) або опосередкований діалогом з людьми, культурою, природою.

Закликаючи до слов'янського братерства, Тарас Шевченко виступав за розвиток демократичної української національної культури, так як "нація без своєї власної, їй лише належачої, характерної риси нагадує просто кисіль, і найбільш несмачний кисіль". Тарас Шевченко істинно український мислитель-романтик, вважав, що поезія покликана розтопити "людям серце", нести їм велику правду. Ці ідеї підхопив видатний представник філософії серця Памфіл Юркевич.

7.6.7. «Філософія серця» Памфіла Юркевича

Памфіл Данилович Юркевич (1827-1874) народився на Полтавщині, закінчив Київську духовну академію, працював викладачем, магістром, професором.

Пізніше, в 1861р. запрошений завідувати кафедрою філософії Московського університету. Читав курси філософії, історії філософії. Основні твори: "Ідея", "З наук про людський дух", "Серце і його значення в духовному житті людини", "Матеріалізм і завдання філософії" та ін.

Зміст "філософії серця" знайшов відображення в багатьох його творах. Виходячи з принципів філософії Платона, патристики і німецької містики, Памфіл Юркевич, у дусі Сковороди, стверджує плюралізм реальності, як єдність ідеального царства "вічної правди", реального царства розумних істот і феноменального тілесного (несправжнього) світу. В "потрійному" світі людина, як "маленький світ", істота безсмертна, «не зникає в роді, а володіє власним особистим існуванням часу і вічності». Досягнувши ідеї, людський розум безсилий її пізнати. На допомогу приходить усвідомлена душею ідея добра - основа дійсності. Добро - основа і мета філософії. За біблійним вченням символ серця - багатозначний: оберіг і носій усіх тілесних сил людини; осередок душевного і духовного життя людини; вмістилище всіх пізнавальних дій душі та ін.

На думку Памфіла Юркевича, значення серця для релігійної свідомості величезне. Але ще більше його значення в людській діяльності. По вчинках людини судять в залежності від того, визначаються зовнішніми обставинами або виникають з безпосередніх і вільних рухів серця.

Справи людини набувають високу моральну ціну лише тоді, якщо здійснені вільно, з готовністю, з любов'ю або від серця, з ретельністю. Це не означає, що розум зовсім не грає роль в поведінці людини, але це означає, що наміри розуму можуть отримати моральний зміст тільки після того, як вже діємо і живемо за своїм моральним призначенням. Розум (голова) є урядовою силою, а серце – силу породжує. Байдуже сприймаємо закиди за помилки, допущені в реалізації установок розуму. Але бентежить вчинок, здійснений проти совісті.

7.6.8. Екзистенціалізм у філософії України

Українська романтична філософія, в тому числі російськомовна (Гоголь, Юркевич), була продовжена в Київській російськомовній школі початку ХХ ст. Її представники - Лев Шестов, Микола Бердяєв, Михайло Коцюбинський та ін.

Широке визнання отримала філософія Льва Ісааковича Шестова (Шварцмана) (1866-1938) - засновника філософії екзистенціалізму на Україні. Закінчив Київський університет. Захоплювався марксизмом, брав участь у створенні перших марксистських гуртків. Згодом відійшов від марксизму. Опублікував ряд статей.

У книзі "Апофеоз безпідставності. Досвід адогматичного мислення" виклав основні положення екзистенціалізму. Книга викликала велику полеміку. У 1916-1918 роках виступав в Москві з філософськими доповідями, а потім в Київському народному університеті читав лекції з історії стародавньої філософії. З 1920 року в еміграції. П'ятнадцять років читав в Паризькому університеті, в Сорбонні, курс філософії. Знайомиться з видатними філософами Заходу - Едмундом Гуссерлем, Максом Шеллером, Мартіном Бубером, Мартіном Хайдеггером і ін. Опублікував книгу "К'еркегор і екзистенціальна філософія".

Лев Шестов розуміє філософію як виявлення першооснов людського життя. На рубежі ХІХ-ХХ ст. Лев Шестов заявляє про ті екзистенціальні проблеми, які стануть перед європейською філософією лише в 20-х роках.

Видатний мислитель, Микола Олександрович Бердяєв (1874-1948) присвятив життя філософії свободи людини, справив великий вплив на виникнення в Європі класичного типу екзистенціалізму. У молодості захоплювався марксизмом. Згодом

відмовився від марксизму. Як екзистенціаліст української ментальності, ставить в центр філософствування людини.

У книзі "Самосвідомість" пише: "Моя особистість не є готовою реальністю, я створюю свою особистість, створюю її і тоді, коли пізнаю себе, я є насамперед - акт ... Я сам, той, що пізнає, - екзистенціальний, і ця екзистенціальність є разом з тим не об'єктований предмет мого пізнання". Микола Бердяєв розуміє філософію як пізнання людського існування і розуміння світу через людське існування. Особистість більш таємнича, ніж світ, особистість є цілим світом. Філософія Миколи Бердяєва - оригінальний синтез світогляду попередників, професійних філософів.

Вплив екзистенціальної романтичної філософії, її мотивів простежується у творчості Лесі Українки (1871-1913) і Михайла Коцюбинського (1864-1913).

7.6.9. Натуралістично-позитивістські і соціалістичні ідеї у філософії України

В кінці XIX - на початку XX ст. реакцією на претензії, які не відбулися філософського раціоналізму епохи Просвітництва, втіленого в німецькій класичній філософії, стала ідея заміни філософії синтезом наукового знання, висловлена позитивістами Огюстом Контом і Гербертом Спенсером, а потім прихильниками емпіріокритицизму. Кризові явища тодішньої філософії зумовили формування на Україні філософських шкіл широкого спектра - від позитивізму до релігійного екзистенціалізму. Розробка проблем зосередилася в основному в університетах Харкова, Києва, Одеси, хоча філософська думка в Україні розвивалася і поза університетами.

Особливістю розвитку української філософії є її постійна російськомовна форма, оскільки українська мова залишалася фактично забороненою. Академічна філософія того періоду представлена творами відомих вчених Олександра Потебні, Олексія Козлова, Олексія Гілярова, Георгія Челпанова, Миколи Грота, Василя Зенковського, Густава Шпета та ряду релігійних філософів Петра Ліницького, Павла Кудрявцева, Романа Богдашевського. Надбанням громадськості стала творчість видатних прогресивних письменників України - Михайла Драгоманова, Івана Франка, Володимира Вернадського та багатьох інших.

Видатний український філософ, засновник Харківської психологічної школи в мовознавстві Олександр Опанасович Потебня (1835-1891), відкинувши теорію божественного походження мови, розробляє теорію, за якою мова є діяльністю. Народився Олександр Потебня на Полтавщині. Закінчив Харківський університет. Одним з перших ад'юнктів був відряджений на навчання за кордон. З 1875 року професор кафедри історії російської мови і літератури Харківського університету.

Підйом національної самосвідомості визначив його звернення до фольклору. Досліджуючи питання відносин між мисленням і мовою, походження мови, значення слова для мислення, ступінь зв'язку слова з душевним життям, Олександр Потебня доводить хибність теорій про усвідомлене створення мови, а також теорії божественного походження мови. Обґрунтувавши ідею, що мова є суспільне явище, Олександр Потебня приходять до висновку: мова - це засіб не стільки виражати готову істину, скільки відкривати досі невідому істину; що ж до того, хто пізнає, мова є чимось об'єктивним, а щодо, того, що пізнається, мова - суб'єктивна.

Велике значення має доказ того, що закони мови єдині для всіх країн і народів, що відмінність між мовами полягає в результаті дії законів. У процесах сучасної мови Олександр Потебня вбачає ключ до того, як здійснювалися ці процеси на початку життя людства.

Думка про порівняння всіх мов в мовознавстві - таке ж велике відкриття, якою стала ідея людського для історії. Обидві вони підтверджують ідею єдності людства.

Олександр Потебня зазначає, що національна специфіка - стимул, який виникає з появою людського суспільства, а народна єдність - двигун історії. Мова як засіб пізнавальної діяльності є спосіб створення естетичних і моральних ідеалів. А це

означає: нормальний розвиток мови є однією з передумов здорового розвитку нації, національного світосприйняття.

Міжнаціональне спілкування на принципах взаємоповаги та рівноправності сприяє самостійному розвитку нації. Кожна нація вносить вклад в розвиток духовної культури людства.

Видатний письменник і публіцист, етнограф та історик Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895) належить до прогресивної плеяди філософів і соціологів України.

Михайло Петрович Драгоманов народився в Гадячі. Після закінчення Київського університету працював на кафедрі античної історії. За активну політичну антиімперську діяльність був звільнений з університету і емігрував за кордон. У Женеві видає український політичний журнал "Громада". За допомогою Михайла Павлика та Сергія Подолинського створює першу українську соціалістичну організацію - "Женевський гурток". Вважав необхідним докорінно змінити економічний порядок, в процесі чого не виключено революційне перетворення суспільства.

У багатьох творах Михайло Драгоманов обґрунтовує ідею багатофакторного і певного історичного процесу: традиції, культури, національного характеру і т.д. Відкидав владу диктатури. Рішуче виступав за республіканський федеративний устрій суспільства, шляхом вільного об'єднання національно-історичних регіонів. Виступав за широке місцеве самоврядування і соціальні гарантії прав людини.

Михайло Драгоманов - конституціоналіст, який спирається на практику народовладдя України, про що свідчать його фольклорні та популярно-історичні твори.

Соціалізм в історії розвитку суспільства вважав закономірним явищем. Він обумовлений капіталізмом і боротьбою пролетаріату. Шлях України до соціалізму пролягає через політичні і культурні реформи і громадське самоврядування.

Джерело соціального прогресу - об'єктивний хід історії, потреба суспільства в соціальних змінах.

Мета прогресу - здійснення ідеалів лібералізму і соціалізму, а вищий ідеал людства добровільна асоціація гармонійно розвинених особистостей, безначальство. Філософською основою соціально-політичних суперечливих поглядів Михайла Драгоманова є матеріалізм і позитивізм.

Закликаючи українську інтелігенцію позбутися провінціалізму, вказував на необхідність освоєння сучасної західної філософії Конта, Оуена, Прудона, Фейєрбаха, Маркса, як передумови руху за політичну свободу і демократію. Тим самим Михайло Драгоманов долав общинний світогляд, культурно-просвітницького етапу формування філософії української ідеї, готував фундамент для покоління "Молодої України", яскравим представником якого став Іван Франко.

Іван Якович Франко (1856-1916) - один з видатних українських філософів і вчених, письменник і публіцист. Народився в Галичині. У студентські роки дуже захопився марксизмом. За соціалістичну пропаганду переслідувався владою: був заарештований, кинутий у в'язницю, відрахований з Львівського університету. Лише через десять років відновлено студентом Чернівецького університету, закінчив його в 1891 р, виїхав до Відня, де захистив докторську дисертацію.

Вплив марксизму на формування світогляду Івана Франка дуже сильний. Він поважав Маркса як видатного вченого-економіста, переклав українською мовою ряд творів марксизму, популярно роз'яснював теорію розвитку капіталістичного виробництва. Але не сприймав насильство як необхідність, не вважав за необхідне диктатуру пролетаріату і революційного насильства, відкинув недооцінку російськими марксистами ролі особистості в історії.

Філософський світогляд Івана Франка самобутній: вважав однобічними матеріалізм і ідеалізм. Йому імпонувала позитивна філософія, стверджував необхідність зв'язку теорії з практикою; прагнув довести наявність суспільного прогресу,

рушійною силою якого вважав матеріальні інтереси і суспільні ідеали; показував, що еволюція в суспільстві поєднує і прогрес, і регрес, але провідною тенденцією є прогрес.

Вивчаючи сучасне йому суспільство, суспільно-економічні та соціально-культурні процеси, Іван Франко зазначає факт розшарування суспільства на багатих і бідних, що веде до формування тих сил, які його зруйнують. Капіталізм - не ідеальне суспільство: приніс народам матеріальне і духовне виснаження, затвердив меркантильний інтерес. Тому на зміну капіталізму прийде соціалізм, заснований на принципах свободи, гуманізму і справедливості.

Філософська і художня творчість Івана Франка мали великий вплив на формування національної самосвідомості українського народу, істотно збагатили історію української духовної культури XIX - початку XX ст. В українській нації Іван Франко бачив суспільний організм, здатний до самостійного культурного і політичного життя. Творчість Івана Франка вплинула на представників тодішньої "академічної філософії" України.

Філософські погляди Володимира Вікторовича Лесевича (1837-1905) - соціаліста народного типу, позитивіста-емпіріокритика сформувалися на основі української ментальності. За участь в національно-визвольному русі, організацію на Полтавщині україномовної школи був висланий до Сибіру.

Вважаючи емпіріокритицизм вершиною наукової філософії, Володимир Лесевич відкинув поділ філософії на матеріалізм і ідеалізм: філософія - загальне знання, яке пронизує всі конкретні науки. Філософська еволюція Володимира Лесевича до позитивістських концепцій неокантіанства і від них до емпіріокритицизму, свідчить про філософські зв'язки української філософської культури із західноєвропейською, і є свідченням української ментальності.

Інтерес до різних філософських напрямів - характерний для професорів Київського університету: Олексія Олександровича Козлова (1831-1900), Олексія Микитовича Гілярова (1855-1938), Георгія Івановича Челпанова (1862-1936), Миколи Яковича Грота (1852-1899), Василя Васильовича Зеньковського (1881-1962), Богдана Олександровича Кістяківського (1868-1920), Володимира Івановича Вернадського (1863-1945) і ін.

Володимир Іванович Вернадський - видатний учений і громадський діяч, - професор Московського університету 1898 - 1911, академік Петербурзької АН з 1912, академік Російської АН з 1917, з 1918 року перший Президент Академії наук України. На початку 20-х років, на запрошення ректора університету Сорбонни, читає лекції про походження Землі і життя. Академік АН СРСР з 1925. З 1905 року Вернадський - один з лідерів земського ліберального руху і партії кадетів (конституціоналістів-демократів). У 1911 році, в знак протесту проти антидемократичних дій царського уряду, залишив Московський університет. Володимир Іванович Вернадський основоположник комплексу сучасних наук про Землю - геохімії, біогеохімії, радіогеології, гідрогеології та ін. Творець багатьох наукових шкіл. Ідеї Вернадського відіграли визначну роль у становленні сучасної наукової картини світу (див. Розділ 4.10.1.). Філософські погляди сформувалися під впливом української культури на Харківщині.

Концепція ноосфери в філософії Володимира Вернадського охоплює природознавчі, громадський, філософський і суспільно-моральний аспекти. Його погляди на найближче майбутнє суспільства містять ідею повного підпорядкування держави народу, заміну централізованого управління місцевою автономією.

Густав Густавович Шпет (1879-1940) один з послідовників феноменології Гуссерля. Людина енциклопедичних знань: історик і літератор, мистецтвознавець, математик, мовознавець, психолог і філософ. Народився в Києві. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, був залишений для підготовки до професорського звання. Але, у зв'язку з судимістю за захоплення марксизмом і причетність до соціал-демократичної партії, педагогічна діяльність в Київському університеті заборонена. У 1907 році Густав Шпет виїжджає в Москву, де в

Московському університеті читає лекції на вищих жіночих курсах в Народному університеті. У 1910-1913 роках працює в бібліотеках Геттінгена, Берліна, Парижа, Единбурга. Захищає дисертацію "Історія як проблема логіки". Обирається доцентом, а з 1918 року професором Московського університету. Діяльно допомагав Григорію Івановичу Челпанову в створенні Московського психологічного інституту. Засновує Інститут наукової філософії і стає директором. У 1932 році призначений проректором Академії вищої акторської майстерності.

Густав Шпет вперше в феноменології звернувся до проблеми історії, вперше у вітчизняній і європейській філософії сформулював критерії для суворого розмежування предметів вивчення лінгвістики, поетики і філософії мистецтва. Його ідеї з філософії мови, семіотики, герменевтики, права, етнічної та соціальної психології і т.д. не втратили значення і в сучасних умовах. Творчість Густава Шпета перервано репресіями 30-х років. Реабілітований посмертно в 1956 р.

7.6.10. Філософія України у ХХ столітті

Філософська думка України після 1917 року пережила суворі історичні випробування. Її основними творчими центрами виявились Київ та Харків. Суспільно-політичні та економічні зміни вимагали змін в філософській культурі. Громадянська війна розкидала українську інтелігенцію по різних політичних групах, розірвала її на корінну інтелігенцію та діаспору. За межами України опинилися багато представників філософської культури. Але на Україні формується потужна, спірна, революційно-романтична течія, яка об'єднала вчених, поетів, письменників, філософів, соціально-політичних діячів (М. Грушевський, П. Тичина, Остап Вишня, Микола Куліш, Іван Микитенко, Володимир Винниченко, Микола Хвильовий, Микола Скрипник та ін.).

Михайло Грушевський (1866-1934) - видатний вчений і політичний діяч, він прихильник історично-соціологічного методу, розробленого Емілем Дюркгеймом, Максом Вебером та іншими європейськими соціологами.

В основу методології дослідження історичного процесу поклав метод індукції на базі теорії факторів - біологічного, економічного, психічного. Суб'єктом історичного процесу вважав народ як національну індивідуальність і національну цілісність. Глибинні фактори людської життєдіяльності визначають зміст історії народу і видатної особи. Потреба в національному самовизначенні зумовлює характер міжнародних відносин: вони повинні будуватися на принципах свободи і суверенітету кожного народу. Кожен народ має свою історію. Виходячи з цієї концепції, Михайло Грушевський розробляє концепцію українського народу, об'єднаного в національну цілісність психофізичними та культурними факторами.

Однодумцем Михайла Грушевського був український письменник, публіцист, політичний і громадський діяч Володимир Кирилович Винниченко (1880-1951). Член Української соціал-демократичної партії, в червні 1917 р - Генеральний Секретар Центральної Ради. Незабаром емігрував до Австрії. Серед неопублікованих творів особливий інтерес становить трактат "Конкордизм", де викладена філософія щастя.

Володимир Винниченко вважає: щастя - тривала, стійка радість життя, стан, якщо людина досягає згоди і рівноваги між різними цінностями - багатством, славою, любов'ю, розумом і т.д. Щастя передбачає узгодженість (конкордизм) елементів буття. Для досягнення щастя необхідно встановити колективну власність і громадський порядок колекторатії шляхом морального вдосконалення особистості і суспільства. Тим самим буде подолана гіпертрофія егоїзму - основа нерівності, породжена біологічними, геофізичними передумовами, які супроводжують людину від його народження і розвитку і закріплюються релігією. Гіпертрофії егоїзму протиставляється етика конкордизму, що веде до рівності і узгодженості фізичних і психічних сил людського організму індивідуального, колективного.

У 20-х роках - 30-х ХХ ст. протиріччя суспільного життя Радянської країни відбилися в культурі України ідеями революційної романтики і розчарування.

Зростає мережа україномовних шкіл, створюється Національна Академія наук. Ідеологом українізації стає видатний вчений, громадсько-політичний діяч Микола Олександрович Скрипник. У цей період активізуються зусилля, спрямовані на розробку філософії української ідеї. У 1926 р. при Українському інституті марксизму-ленінізму (УІМЛ) відкривається кафедра з національних питань, яку очолив Микола Скрипник. З 1927 р. виходить журнал "Прапор марксизму". В межах українського інституту марксизму-ленінізму створюється філософсько-соціологічний відділ, який очолив Семен Юлійович Семковський (Бронштейн) (1882-1937) - один з видатних філософів на Україні, ерудована особистість, блискучий лектор. Семен Семковський досліджував актуальні проблеми історії філософії, філософські проблеми природознавства. Найвідоміші роботи "З історії університетської філософії", "Діалектичний матеріалізм і принцип відносності" та ін.

Тоді ж, в 20-30-ті роки, багато і плідно працює Володимир Олександрович Юринець (1891-1937). Закінчив Віденський університет. У Парижі захистив докторську дисертацію. У 1925 році очолив Інститут філософії. Творчо досліджував проблеми історії, філософії, соціології, естетики, філософії культури. Йому належать твори "Едмунд Гуссерль", "Фрейдизм і марксизм" і ін. Філософія цього періоду ознаменована новими творами видатних вчених України. Історик Дмитро Багалій видає ґрунтовну наукову розвідку про Григорія Сковороду, етнограф Михайло Сумцов публікує монографію з історії філософської думки на Україні. Проблеми соціальної філософії досліджують філософи Яків Білик, Василь Бойко, Євген Гірчак і ін. До історії вітчизняної філософії звертаються в своїх роботах Наум Білярчик, Семен Семковський, Володимир Беркович, Андрій Бервицький. Все це дозволяє говорити про творче піднесення філософської думки.

Проте, з середини 30-х років розгортаються репресії, які знищили значну частину філософських кадрів, загальмували розвиток філософії.

З відлигою, яка настала в другій половині 50-х років ХХ ст. після смерті Йосипа Сталіна, пов'язане відродження філософської думки на Україні, яке співпало з приїздом в 1958 році в Київ Павла Васильовича Копніна (1922-1971) талановитого вченого, видатного організатора науки. Павло Васильович Копнін очолив кафедру філософії Київського політехнічного інституту, потім Київського державного університету, і пізніше - інститут філософії Академії Наук України. Навколо Павла Васильовича Копніна гуртується творча інтелігенція Ігор Бичко, Сергій Кримський, Мирослав Попович та багато інших. Їх наукові колективні дослідження "Проблеми мислення в сучасній науці" (1964), "Логіка наукового дослідження" (1965) і ряд інших.

Київське десятиліття (1958-1968) в творчості П.В. Копніна, присвячене проблемам логіки, теорії пізнання, методології науки, вельми плідне. Публікуються монографії "Діалектика як логіка", "Гіпотеза і пізнання дійсності", "Ідея як форма мислення", "Вступ до марксистської гносеології", "Логічні основи науки", і ряд статей.

Павло Васильович Копнін орієнтував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи і суспільства, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі осмислення світу, прагне досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду.

Формується плідний філософський напрямок: світоглядна - гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 70-80-х років ХХ століття.

Тоді ж виділився і інший напрямок, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа Володимира Шинкарука досліджує проблеми діалектики, логіки і теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко та інші зосередили увагу на проблемах людського буття. Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України.

У 90-ті роки пріоритет віддається філософським дослідженням, присвяченим історії України та її культури, актуальним питанням становлення незалежної суверенної Української держави. Видаються журнали "Філософська і соціологічна думка", "Політична думка", "Віче", "Філософські студії" і т.д. Публікуються підручники і навчальні посібники з філософії. Над проблемами філософії працюють вчені в усіх регіонах України.

Увага філософів української діаспори зосереджена на проблемах політичної філософії, історії української філософії (Дмитро Чижевський, Тарас Закидальський), національної ідеї (Іван Мірчук, В'ячеслав Липинський).

Історія української філософії - фрагмент української культури, в якому відбивається різноманітність буття українського народу.

7.7. Західна філософія кінця XIX-XX ст.

7.7.1. Філософія життя

Класична філософія пояснює людину і суспільство на принципах універсальності розуму. На рубежі XIX і XX ст., як альтернатива раціоналістичних філософських теорій 18 і 19 століть, виникає філософія життя. В цьому філософському напрямку одним з центральних понять є поняття життя як абсолютного, унікального початку світу. Життя неможливо зрозуміти розумом або почуттями, воно на відміну від матерії і свідомості є активним і різноманітним, і досягається тільки переживаннями чи інтуїцією.

Філософію життя відносять до ірраціоналізму ("ір"-відповідає українській "не"). Ірраціоналізм - напрямок у філософії, наполягає на обмеження розуму і досліджує особливості підсвідомості. Основні ідеї цього напрямку прозвучали у творах німецьких філософів Артура Шопенгауера (1788-1860 рр.), Фрідріха Ніцше (1844-1900рр.) – французького філософа Анрі Бергсона (1859-1941рр.).

В міркуваннях Артура Шопенгауера життя людини сповнене страждань і закінчується смертю індивіда. Головний інстинкт життя - продовження роду, людським життям управляє не розум, а воля, інстинкти. Сам світ нерозумний і не має сенсу, ним також керує сліпа, зла воля.

Позбутися від страждань можна або займаючись мистецтвом, що дозволяє зрозуміти сутність волі і заспокоїти її лют, або погасивши у себе волю до життя аскетизмом за типом буддійської нірвани.

Шопенгауера називають волюнтаристом, тому що головне у його вченні - воля як космічний принцип. Напрямок волі на об'єкт, втілення волі породжує все існуюче.

У творах Фрідріха Ніцше життя проявляє себе у формі волі до влади. Волюнтаризм Ніцше — гімн волі до влади, яку сильна людина - "надлюдина" – здібна і зобов'язана максимально розвивати.

Мораль Ніцше називає зітханнями слабкого, якому немає місця в житті. Прекрасна лише сила, тому культура повинна ґрунтуватися не на моралі, а на силі. Інтелект - випадковий, він не потрібен, людям потрібні не лише наукові істини, а ілюзії, міфи, які допомагають їм пристосуватися до ірраціонального потоку життя.

Філософія Ніцше пропонує провести переоцінку цінностей і вміщує радикальну критику раціоналізму, гуманізму, християнської моралі.

Згідно з Анрі Бергсоном, справжнім початком реальності є життя, воно цілісне і цим відрізняється від матерії і духу. Основні сутнісні прояви життя – довжина, творча еволюція. Стержнем еволюції в органічному світі є життєвий порив, творча напруга. Інтелект, створюючи загальні поняття, не може відтворити життя у її цілісності і органічності, це під силу тільки інтуїції. Інтуїція є безпосереднє переживання предмету, впровадження в його сутність.

Людина знаходиться в центрі творчої еволюції, але не кожен може зрозуміти її, а тільки обрані. Тому культура, на думку Бергсона, є елітарною.

У філософії життя - була зроблена спроба нераціональні прояви людини волю, інтуїцію та ін. подати як її суть.

7.7.2. Філософія психоаналізу

Основи філософської концепції психоаналізу були закладені австрійським лікарем-психіатром Зигмундом Фрейдом (1856-1939 рр.), інші представники цього напрямку Карл Густав Юнг (1875-1961рр.), Альфред Адлер (1870-1937рр.). Неофрейдисти К. Хорні (1885 1953 рр.), Г. Салліван (1892-1949рр.), Е. Фромм (1900 1980рр.). Філософію психоаналізу, як і сам психоаналіз, часто називають фрейдизмом (див. розділи 5.12.-5.1.3.)

Фрейд вважав, що культ розуму і свідомості в попередній філософії приховав проблему несвідомого. Головним в психоаналізі було відкриття несвідомого та його філософське пояснення.

Юнг в психіці людини відрізняє за ступенем усвідомленості декілька шарів: свідомість, особисте несвідоме, групове, національне, расове несвідоме і, нарешті, несвідоме структури, загальні людині і тварині.

Головне серед них - особисте несвідоме і колективне несвідоме.

У середині 20-го століття складається оновлений фрейдизм - неофрейдизм. Представник неофрейдизму Еріх Фромм - німецько-американський філософ і соціолог, аналізує взаємодією психологічних та соціальних факторів і намагається об'єднати марксизм та фрейдизм.

З колективного несвідомого Фромм виводить соціальний характер. Це - комплекс ціннісних орієнтацій, який замінює людині інстинкти і який допомагає адаптуватися у суспільстві.

7.7.3. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм як філософське осмислення науки

В філософсько-методологічній думці XIX-XX ст. існував складний еволюційний процес - від заперечення ролі філософії в розвитку науки до його прийняття. Початок йому дав філософський напрямок - позитивізм (лат. позитивний), який заперечував цінність традиційної філософії, і який визнавав єдиним джерелом "позитивного" знання тільки спеціальні науки, які опираються на емпіричний досвід. Оформився позитивізм як філософський напрямок в середині 19-го століття в роботах Огюста Конта (1798-1857рр.), Джона Стюарта Мілля (1806-1879рр.), Герберта Спенсера (1820-1903рр.). Конт підкреслював, що позитивне знання, на відміну від відвернених міркувань попередньої філософії, повинно бути точним, корисним, надійним. Людська свідомість, а разом з нею і цивілізація проходить через три етапи розвитку: 1) Явища пояснюються надприродними силами - теологічний етап - йому відповідає богословсько-воєнна цивілізація. 2) Виявляються недоступні сприйняттю сутності й причини - метафізичний етап - відповідає правова цивілізація. 3) Знання зводяться до фактів - науковий етап - відповідає науково-промислова цивілізація.

Справжній дух науки, за Контом, не пошук кінцевих причин, не пояснювати явища, а описувати як вони відбуваються. Завдання науки - поступово накопичувати факти і поширити принципи емпіричного природознавства на всі науки.

В кінці 19-го століття стає зрозуміло, що програму позитивізму неможливо виконати, та інтерес до цієї проблеми зміщується в теорію пізнання. Позитивізм отримує назву емпіріокритицизм (критика досвіду), відомим представником якого був Ріхард Авенаріус (1843-1896рр.).

З 20-ті роки XX століття в Австрії виникає третє покоління позитивізму - неопозитивізм, або логічний позитивізм, біля витоків якого стояли Моріц Шлік (1882-1936рр.) і Рудольф Карнап (1891-1970рр.). Неопозитивізму швидко поширився в Європі та Сполучених Штатах.

Зберігаючи вихідні принципи позитивізму, неопозитивізм бачив завдання філософії в аналізі мовних засобів вираження знання. Усвідомленими оголошуються тільки ті твердження, які допускають досвідчену перевірку - "верифікацію". Наприклад, не має сенсу з точки зору неопозитивізму висловлюванням є - судження про приховану

сутність, оскільки його не можна верифікувати, тобто перевірити. Лікування мови науки слід здійснювати на основі самого розвитку науки - фізики. Виникає неопозитивістський принцип - фізикалізм. Але в цьому випадку безглуздим стає вся попередня філософія, втрачають сенс всі моральні та естетичні судження. Реальне пізнання обмежуються природознавством, та й то його мову треба уточнювати через неточності, двозначності.

У 50-ті роки, стає відомо, що і така програма нездійснена, тому почалося розм'якшення вихідних радикальних установок неопозитивізму, їх критика. Це призводить до виникнення позитивізму, початок якого пов'язують з роботами Карла Поппера (1902-1994рр.). Поппер - британський філософ, логік, соціолог, один з найбільших мислителів 20-го століття думав, що найбільш важливим завданням філософії є проблема демаркації, тобто відділення наукового від ненаукового знання. Методом демаркації Поппер вважає *фальсифікацію* –принципове спростування будь-якого твердження, віднесеного до науки. Фальсифікованість теорії –це її здібність до критичного випробування.

Поппер висунув ідею залежності зростання наукового знання від загальних світових еволюційних процесів, звідки виходило, що історія науки може бути об'єктом методологічного аналізу. Але при реалізації цього проекту виявлено нерозв'язні суперечності, пов'язаних з відривом об'єктивного знання від історично зростаючого пізнавального суб'єкта. Данну проблему розглядають і інші лідери постпозитивізму. Так, Томас Кун(нар.1922 р.), американський філософ, розробив оригінальну модель, яка змінюється в історії науки, згідно якої в науці чергуються періоди "нормальні" і революційні, обумовлені розробкою або зміною парадигми. Поняття парадигми відображає загальноприйняті у деякий історичний період зразки рішення наукових проблем. Імре Лакатос (1922-1974), англійський філософ науки, пояснив методологію науково-дослідних програм розробив метод оцінки конкуруючих концепцій в історії (див. розділ 6.4.2.).

Постпозитивісти, на відміну від позитивістів і неопозитивістів, не вважають науку самодостатньою, а відмічають її залежність від соціально-культурних факторів, у тому числі філософських ідей. Вони розглядають науку в її динаміці, в історії, відмовляються від жорсткої різниці теорії та емпірії, науки і філософії.

В руслі позитивістської традиції виник і набув широкої популярності в США в першій половині ХХ століття прагматизм. Основні його ідеї були сформульовані американським філософом Чарльзом Пірсом (1839-1814рр.) в 70-ті роки 19століття і розвинені Вільямом Джемсом (1842-1910рр.) і Джоном Дьюї (1859-1952рр.).

7.7.4. Прагматизм

Прагматизм (з грец. "прагма" - справа) - філософське вчення, розглядає всілякі теоретичні знання з точки зору його корисності, тобто можливості застосування його на практиці. Прагматизм звинуватив філософію в розриві від життя і запропонував перетворити її з вчення про спільні основи буття і пізнання в метод вирішення проблем, з якими стикається людина в конкретних ситуаціях повсякденного життя. Було оголошено, що основна мета цього напрямку не знаходження абстрактної істини, а вироблення арсеналу конкретних інструментів, які допоможуть людям вирішувати їх конкретні життєві завдання - вирішувати "проблематичні ситуації".

Особливий внесок у розробку, в становлення і розвиток сучасного прагматизму вніс Джон Дьюї (1859-1952 рр.). Він є автором понад 30 книг і 900 наукових статей з філософії, соціології, педагогіки та інших дисциплін. Його філософія не отримала широкого поширення в Радянському Союзі і Європі, однак користується великою популярністю у Сполучених Штатах та низці англійських країн. 80% американців, знайомих з філософією, вважають Дьюї кращим філософом Америки свого часу.

До заслуг Дьюї часто відносять те, що він знищив багато стереотипів традиційної філософії та інноваційно поглянув на найважливіші філософські проблеми.

Д. Дьюї в своїх дослідженнях особливу роль приділяв досвіду і, зокрема, особливу роль відводив людській свідомості як носію досвіду. Під досвідом він розумів,

все те, що мається в людській свідомості, як вроджене так і набуте в ході життя людини. Дьюї ділив досвід на чуттєвий, надчуттєвий (спіритичний, духовний), релігійний, моральний, а також художній, соціальний, культурний та інший, маючи на увазі, що в сукупності досвід охоплює всі сфери життя.

Мета філософії (за Дьюї, Джемсу та ін.) - допомогти людині в потоці досвіду рухатися за направленням до поставленої мети і досягати її.

Якщо ранішні американські прагматики (Джемс) вважали, що філософія є сполучною ланкою всередині ланцюгу досвіду, між досвідом і поставленою метою і допомагає проявити істину, то Дьюї по-новаторськи роз'яснив завдання філософії. Згідно Дьюї головне завдання філософії не в тому, щоб, правильно використовуючи досвід, досягати індивідуальних цілей, а в тому, щоб за допомогою філософії перетворити сам досвід, систематично поліпшувати досвід у всіх сферах життя людини, наприклад, в програмі соціальної реконструкції суспільства. Оскільки значна частина досвіду (за винятком вузько професійного досвіду) накопичується при взаємодії індивіда з суспільством і в середині суспільства, то обов'язковою умовою вдосконалення досвіду є вдосконалення самого суспільства.

Під соціальною реконструкцією розуміється наділення власністю якомога більшого числа людей, розщеплення власності між власниками, з одного боку і його максимальне об'єднання для виробничо-господарських цілей, а з іншої сторони (фактично мова йде про акціонування майна). Через акціонування та інше поліпшення відносин власності здійснювати наближення людини до результатів своєї праці, зменшення паразитарного прошарку, що привласнює частину продуктивності (великих одноосібних власників, роботодавців, монополістів тощо.). Більш справедливий розподіл вироблених матеріальних благ. Боротьбу з бідністю, постійний догляд держави про поліпшення добробуту громадян. Забезпечення прав людини та поліпшення демократичного державного устрою. Наведення порядку в суспільстві, удосконалення, професіоналізацію управління у всіх сферах людського життя та діяльності. Згладжування внутрішніх та міжнародних конфліктів. Іншим ключовим засобом удосконалення досвіду крім соціальної реконструкції Дьюї вважає застосування до досвіду глибоко розроблених наукових методів «високих технологій».

Дьюї звертає увагу, що людство досягло високих результатів у всіх сферах життя (скоїло науково - технічну революцію) дякуючи розробці та впровадженню у виробництво новітніх наукових методів, "високих технологій", в той час як ні наукові методи, ні високі технології абсолютно не застосовуються до управління товариством, моралі, досвіду. Таким чином, досвід можна перетворити, використовуючи досконалі наукові методи та високі технології, причому впроваджувати данні методи і технології необхідно, перш за все, в освіті (початковій, середній, вищій) і через освіту. Виникає третій важливий шлях реконструкції досвіду - поліпшення самого мислення у процесі досвіду.

Вчення про метод займає значне місце в філософії Дьюї. По Дьюї метод - порядок придбання знання і подальшого функціонування набутого знання, в ході людського досвіду.

Основне завдання науки і наукового методу є оптимальне досягнення людиною своїх цілей. Від того, наскільки сприяє науковий метод досягненню цілей, залежить його істинність.

Метод, при використанні якого мета досягнута, - істинний, а той метод, що не веде до мети або ускладнює її досягнення, - помилковий. Таким чином, науковий метод є інструментом для успішної діяльності людини, для досягнення цілей.

Підхід до методу як засобу досягнення мети став відомий як інструменталізм. На основі ідеї інструменталізму і діалектики, Дьюї підсумовує, що може бути "методу взагалі" (методи, не спрямовані на практичний результат, не заслуговує на увагу). Існують конкретні методи для досягнення конкретних цілей і тому необхідно виявити конкретний механізм дії методу.

Для пошуку конкретного механізму дії методу Д. Дьюї створює вчення про проблематичну ситуацію і способах вирішити її. Перш за все, потреба в методі (як у досвіді) виникає, при наявності актуальних сумнівів, що заважає подальшим діям. Даний актуальний сумнів породжує "проблематичну ситуацію" конкретну життєву ситуацію, яку необхідно вирішити з допомогою конкретних кроків. Вихід з проблематичної ситуації часто залежить від вибору альтернатив (в рішеннях і діях).

Науковим методом є конкретні кроки для вирішення проблематичної ситуації. Для цього, Джон Дьюї пропонує відчувати і виділити (усвідомити) труднощі, перешкоди (часто тривожні, не маючи чіткого пояснення - в даному випадку необхідно: визначити джерело подібного відчуття). Чітко сформулювати, в чому проблема. Після того як проблема чітко сформульована, невизначена ситуація, перетворюється на проблематичну, на цьому етапі необхідно також чітко поставити кінцеву мету і зрозуміти можливі труднощі її досягнення. Наступний крок - висування гіпотези, яка приведе до вирішення проблеми, усунення проблематичної ситуації. При цьому необхідно, шляхом теоретичного моделювання на кожному етапі рішення поставленої мети, здійснювати критичний аналіз гіпотези. Далі йде прийняття остаточного рішення, втілення змодельованої гіпотези в життя, експериментальна перевірка здійсненої гіпотези на істинність або хибність за кінцевим результатом.

Д. Дьюї вказує на ознаки, яким має відповідати науковий метод: це здібність до самовиправлення (залежно від знову набутого досвіду, як позитивного, так і негативного); здатність діяти в будь-якій ситуації; гарантія істинного результату. Заслугують застосування лише ті методи, які призвели до досягнення мети. Розглядаючи проблему пізнання, Джон Дьюї із загального масиву знань (результатів досвіду) виділяє різні типи знання: "епістемі" – достовірне знання, перевірене теорією і практикою; "докса" - недостовірне знання (здогадки, думки) людей, які не здібні піднятися до істинного знання.

Ці види знання є результатом двох типів пізнання: безпосереднього, чуттєвого - доступно для всіх, але недостовірно, дає поверхневе знання («докса»), внаслідок того, що навколишній світ змінюється і є нестійким; споглядання чистих ідей - мало доступно, однак, тому що "чисті ідеї" стабільні, послідовні і універсальні, вони забезпечують достовірне знання - "епістимі".

Слідуючи Платону, Дьюї вважає, що чуттєве знання своєрідне людям, зайнятим фізичною працею і, зазвичай неосвічені, - робітникам, християнам, торговцям, і т. д. Вища духовна діяльність (духовне пізнання через споглядання чистих ідей) своєрідна лише людям, спеціально підготовленим, високоосвіченим і не зайнятим фізичною працею.

У зв'язку з тим, що, історично, праця людей ділиться на низьку фізичну діяльність та вищу духовну, то відповідно виділилося два типи філософського світогляду матеріалістичне та ідеологічне. Суперечка між матеріалізмом і ідеалізмом був актуальним і існував тоді, коли мав місце розподіл праці на грубу фізичну діяльність та вищу духовну. У наш час, думає Дьюї, немає ніяких підстав для подібного протистояння. У сьогоденнішому досвіді визнається відсутність різкої відмінності між сумісними і несумісними "сутностями". І тому, будь-яке розмежування має лише відносне значення, діє принцип неперервності.

Прагматизм на зміну загальноприйнятому у філософії протиставленню знання і незнання ставить дилему впевненості і сумніву. Досягнення «прагматичної впевненості» визнається основним завданням філософії.

На місце проблеми істини, тобто відповідності знання дійсності, філософія прагматизму піднімає питання "духовного комфорту", в основі якого впевненість людини у своїй правоті. Прагнення до задоволення через впевненість у своїй правоті – це і є прагнення до істини, так як, згідно прагматизму, істина і задоволення - синоніми.

Прагматизм визначає значення теоретичного знання його практичними наслідками. Джемс зазначав, що ми вважаємо справжньою ту теорію, що краще працює

на нас, а Дьюї підкреслював, що кожна ідея є інструментом для практичної дії. Очевидно, що такі початкові позиції переміщують проблему знання зі сфери розуму в область волі, із теорії пізнання – в психологію.

Завдяки зближенню прагматизму з неопозитивізмом виник неопрогматизм, представлений американськими філософами Віллардом Куайном (нар. 1908р.) і Генрі Гудменом (нар. 1906р.).

Неопрогматизм, використовуючи методологію логічного аналізу мови, намагається побудувати таку мову науки, яку досліджував би тільки практично значні проблеми і вимикав з розгляду абстрактні сутності.

Гудмен замість поняття істини вводить поняття правильності як дотримання принципів тієї чи іншої системи опису, наполягаючи на плюралізм (множинність) таких систем.

Куайн свою позицію кваліфікує як "науковий реалізм", стверджуючи, що поняттєва схема мови визначає характеристики буття, відходячи тим самим від неопозитивізму.

Поступово прагматизм, домінуючий у духовному житті Сполучених Штатів Америки у першій половині ХХ століття до кінця століття, поступається своїми позиціями іншим концепціям.

7.7.5. Феноменологія як філософська археологія свідомості

Напочатку ХХ століття виник один з найвпливовіших філософських напрямів в філософії ХХ століття - феноменологія (з грец. "феномен" – що являється, "логос" - навчання). Основоположник - німецький філософ Едмунд Гуссерль (1859-1938рр.). У феноменології Е. Гуссерль прагнув знайти основу наукового пізнання і всієї людської культури.

Для цього феноменологія повинна бути незалежною від природознавства, яке вивчає світ, від психології, логіки, яка вивчає процеси свідомості, так як вона повинна досліджувати не зовнішній світ, не зміст свідомості, не процес мислення, а структуру свідомості, принципи її здійснення. Предмет феноменології – безпосередньо данні феномени свідомості, а її метод – тільки опис. При цьому слід уникати змістовних стверджень.

Феноменологія – додослідна (апріорна) наука. Вона вивчає не факти предмети, явища, а чисті сутності цих об'єктів, їх безпосередньо споглядаючи ідеї (ейдоси), і лише за умови, що в нашій свідомості сформувався образ, що представляє сутність або ідею індивідуального факту.

Споглядання спрямовується не на образ, а на його суть, яка належить не об'єкту та не суб'єкту, а глибинній структурі самої свідомості і виступає початком мислення і пізнання. Це і є феномен чистої свідомості, на основі якого виникають варіації сприйняття, фантазії мислення тощо.

Сфера феноменів чистої свідомості виявляється за допомогою спеціальних прийомів – феноменологічних редукцій, мета яких виключити з образів свідомості об'єктивні та суб'єктивні компоненти і зосередити споглядання на внутрішній структурі свідомості - його феноменах. Це не означає відмову світу чи духовних процесів, а лише тимчасове відволікання від них - "висновок в дужки", щоб крізь всі накладання стереотипів, суб'єктивізму, пристрасті знайти феномени чистої свідомості, що і стає предметом феноменологічного аналізу.

Ідеї феноменології вплинули на екзистенціалізм, неотомізм, герменевтику та інші філософські течії ХХ століття.

7.7.6. Герменевтика як філософська теорія розуміння

Як філософська течія герменевтика виникає в 19-му столітті, а в 20 столітті стає впливовим філософським напрямком. Герменевтика (від грецького - пояснення, тлумачення) здавна являла собою практику і теорію тлумачення, інтерпритацію, пояснення - розуміння текстів. Назви пов'язують з ім'ям міфічного Бога Гермеса, який

служив вісником богів і був змушений пояснювати їх укази і доносити богам побажання людей. До перших герменевтів можна віднести середньовічних теологів-схоластів (Фому Аквінського та інших), які займалися "розшифровкою" сенсу божественних ідей, закладених в тексти Біблії.

Основи герменевтики як загальної теорії інтерпретації закладені Фрідріхом Шлейермахером (1768 – 1834рр.). Згідно Шлейермахеру при тлумаченні тексту можливі два методи - граматичний і психологічний. За допомогою першого виявляється "дух мови", з допомогою другого - "дух автора". Герменевтика (тлумачення тексту) має сенс при спорідненості душ автора і читача. Якщо автор надто далекий від читача, текст ніколи не буде зрозумілим при всіх зусиллях герменевтики, однак при повній схожості автора і читача в тексті не залишиться прихованого змісту, і він не буде потребувати тлумачення.

Розуміння здійснюється двома способами (їх сукупністю): дивінації – штучного «відчування», «вживання» в душу автора витвору; порівняння – складання фактів та інших даних.

Дивінація повинна чергуватися з порівнянням і навпаки. Коли читач нарешті зрозуміє і логіку мови і душу автора, текст буде повністю зрозумілим.

Вільгельм Дільтей (1833-1911 рр.) розвивав герменевтику як методологічну основу гуманітарного знання, яка забезпечує розуміння минулих культурних епох та подій, виходячи з суб'єктивних намірів діячів цих епох. При цьому розуміння, досягне в гуманітарному знанні, протиставляється поясненню, яке дається природознавством.

Однією з актуальних проблеми філософії герменевтики є проблема – можливості розуміння. Розуміння, досягне у гуманітарних науках, протиставляється поясненню, яке дається природознавством. Як влаштоване буття, якщо уявлення про існування буття в його розумінні?

Головна ідея герменевтики: існувати означає бути зрозумілим. Предметом дослідження є текст. Герменевтика виникла разом з появою герменевтичних ситуацій – випадках, коли необхідно правильне тлумачення і розуміння тексту.

До основних понять герменевтики відносяться: «герменевтичний трикутник» - взаємовідносини між автором тексту, самим текстом і читачем; "герменевтичне коло" - циклічний характер процесу розуміння.

У герменевтиці розрізняють: філологічну герменевтику як мистецтво пояснення літературних текстів; теологічну герменевтику як пояснення священного письма; юридичну герменевтику як роз'яснення правових законів; герменевтику як методологічну процедуру, яка активно використовується в багатьох філософських напрямках: екзистенціалізмі, неотомізмі, постпозитивізмі тощо.

В рамках філософської герменевтики розрізняють:

1. *Онтологічна герменевтика*, досліджує розуміння як умову людського буття: людське буття спочатку герменевтичне, світ з самого початку, "розтлумачений" людиною. Онтологічна герменевтика розроблялася Мартіном Хайдеггером (1889 — 1976 рр.) .

Погляди раннього Хайдеггера об'єднують в собі герменевтику та екзистенціалізм і присвячені буттєвій (онтологічній), а не пізнавальній (гносеологічній) стороні герменевтики.

Хайдеггер виводить *вчення про екзистенціалістах* - умовах існування людини. Їх два – *поміщеність і розуміння*.

Поміщеність – людське буття визначене не мисленням, а фактом свого перебування в світі (людина спочатку "поміщена", тобто, він є, а уже потім мислить).

Розуміння - людина виявляє, що вона є, стає розуміючою, а розуміння – це тлумачення та інтерпретація (людина розтлумачує своє буття у світі певним чином, і це тлумачення є розуміння людиною сенсу свого життя, свого місця у світі).

Людське буття, за Хайдеггером, спочатку герменевтично ґрунтується на розумінні.

Ганс-Георг Гадамер (нар. 1900р.) закликав, щоб філософія з позиції знання (гносеології) перейшла на позиції розуміння (герменевтики). Людське існування неможливе без сприйняття власного буття.

Протягом життя людина, по-перше, накопичує досвід (при чому більшу його частину складає досвід, набутий іншими поколіннями "досвід світу"), по-друге, вносить свою частку в "досвід світу". Передача "досвіду світу" від минулих поколінь до нинішніх та майбутніх поколінь здійснюється, головним чином через книги – тексти, "мова". Таким чином, тлумачення мови текстів, його розуміння повинно стати одним із провідних напрямків філософії.

2. *Методологічна герменевтика*, яка розробляє методи інтерпретації текстів вимагає розуміти текст з нього самого, без культурноісторичних впливів. Представник - Еміліо Бетті (1890-1970 рр.), полемізуючи з Гадамером, протестував проти перетворення герменевтики в філософію.

3. Гносеологічна герменевтика, досліджуюча взаємозв'язок пояснення та розуміння, сфери застосування різних герменевтичних систем - методів інтерпретації. Представник Поль Рікер (нар.1913р.). Центральне поняття філософії Поля Рікера - особистість. Особистість творець всієї людської культури. Мета філософії - розробити метод розуміння людської суб'єктивності. Рікер пропонує "регресивно-прогресивний" метод, суть якого полягає в тому, щоб розуміти людину через його три виміри - минуле, сьогодення і майбутнє. За Рікером, людська особистість телеологічна, її спрямованість - майбутнє.

Ідеї і методи герменевтики особливо важливі в гуманітарних науках, де суб'єкт та об'єкт пізнання взаємно корелюють один одного, здійснюється постійний діалог особистостей, текстів, культур.

7.7.7. Філософія структуралізму як пошук глибинних основ культури

Структуралізм – загальна назва ряду напрямлень гуманітарних знань з 20-го століття, пов'язаних з виявленням зберігання стійкості при різних перетвореннях та змінах структур, тобто сукупності відносин між елементами цілого. Ці структури не лежать на поверхні, хоча об'єктивно існують, складаючи основу свідомої і несвідомої творчості людей.

Пошук структур здійснюється в різних сферах культури, мови, історії ідей, мистецтва і масової культури. Методи структурного аналізу формувалися в 20-50-х роках 20-го століття в психології, літературі, лінгвістиці, а в 50-60-ті роки відбувається поширення методів структурної лінгвістики на інші області культури, особливо у Франції. Ідея такого поширення пов'язане з ім'ям французького етнологіста Клода Леві Строса (нар. 1908р.).

Леві-Строс досліджував соціальні зв'язки, культуру, мислення людей не маючи писемності, класового поділу і проживаючих, у відносно ізольованих від цивілізації в першій половині ХХ століття, так званих, традиційних суспільств. Він проаналізував понад 800 міфів американських індіанців і знайшов в них виразні зв'язки, які опиралися на протиставлення (опозиції): сире - зварене, рослинне - тваринне тощо. Він виявив такі зв'язки в сукупності масок американських індіанців. Леві-Строс показав, що в масках, міфах, ритуалах, правилах шлюбу, термінології спорідненості присутні особливі типи мови, і з допомогою яких в кожному з цих явищ існує дещо наче обміну повідомленнями, інформацією (бінарні дробі змістів, їх перестановки і взаємовідносини тощо.). В результаті Леві-Строс спростував популярну перед усім теорію Леві-Брюля про те, що первісне мислення нелогічне і в первісній свідомості відсутні інтелектуальні зв'язки, а домінують містичні переживання.

За Леві-Стросом, людське мислення на всіх етапах еволюції єдине і не залежить від типу культури, раси, і т. д.

Структурний метод, застосований Леві-Стросом, не відстежує еволюції у часі вивчаючою культури, але вирішує іншу, не менш важливу задачу, встановлює єдність різноякісних та розрізнених форм духовного життя. Леві-Строс, відволікаючись від технологічного та економічного розвитку, шукає загальне для всіх культур і людей у надраціоналізмі. Надраціоналізм - це гармонія чуттєвого і раціонального, втраченого сучасною цивілізацією, але який зберігся на рівні первісного міфологічного мислення.

Жан Лікін (1901-1981рр.) зближує структуралізм із психоаналізом, знаходячи аналогію між структурою мови та механізмами несвідомого. Мішель Фуко використовує структурний підхід до історії ідей.

Луї Альтюсер (нар.1916 р.) звернув увагу, що в структуралізмі людина виглядає як пасивний наслідок функціонуючих структур в культурі, назвавши це теоретичним антигуманізмом, а критики структуралізму назвали його концепцією смерті людини, маючи на увазі, що свобода людини-суб'єкта в структуралізмі відсутня.

Однак, незважаючи на протиріччя гуманістичних наслідків структуралізму, він проявив плідний вплив на європейську філософію: герменевтику, феноменологію, франкфуртську школу та ін.

7.7.8. Філософська антропологія як вчення про сутність людини

Філософська антропологія (грец. "антропос" людина) - вчення про природу і сутність людини. Термін ввів І.Кант, позначивши ним розділ філософії. Як філософський напрямок філософська антропологія виникає на рубежі XIX-XX ст., узагальнюючи дані, накопичені в різних науках про людину.

Філософська антропологія виходить з того, що "тиск життя" спонукав людину створити культуру для захисту від стихії природи, і створене нею штучне середовище стало середовищем її проживання.

Серед ідеологічних джерел філософської антропології виділяється *філософія життя*. Положення Ніцше про людину як досі не встановлену тварину, біологічно неповноцінну, відкриту для будь-яких можливостей навіть ввійшло в деякі сучасні концепції, як і дильтійвська ідея життя як історії з її культурними формами і людину як творця і продукту цієї історії.

Суть сучасного антропологічного підходу: визначити основи і форми власне людського буття, творчих можливостей людини і пояснити через людину її природу і сенс навколишнього світу.

В рамках філософської антропології існують антропологічні концепції: біологічна, культурна, релігійна, навчальна та ін.

Визнаний засновник філософської антропології - німецький філософ Макс Шелер (1874-1928рр.) вважав, що всі головні проблеми філософії зводяться до питання, що таке людина. Ось чому філософська антропологія має з'єднати конкретно-наукове дослідження людини і його цілісне філософське пізнання. Шелер підкреслив, що на відміну від тварин людина не прив'язана до середовища проживання, тому вільна і відкрита для оновлення.

Ернст Касирер (1874-1945рр.), який розробив філософію культури в межах філософської антропології, стверджував, що людина – тварина, яка створила символи і живе у світі цих символів.

Російський релігійний мислитель Микола Бердяєв (1874-1948рр.), працював над розробкою проблеми сенсу життя та історії, свободи і творчості. Він вважав, що людина є таємничим зв'язком макро- і мікрокосмосу, істота не тільки раціонально мисляча, раціонально діюча, але медиумічна істота.

Німецький філософ, Гельмут Плеснер (1892-1985рр.) намагався пом'якшити крайні підходи до розуміння людини, він виступав проти дуалізму душі і тіла, проти розуміння людини як біологічно неповноцінну, проти теологічної картини світу, розміщуючи у центр Всесвіту людину.

7.7.9. Екзистенціалізм як філософія людського існування

Значний вплив на виникнення і формування екзистенціалізму посприяли релігійний данський філософ Серен К'єркегор (1813-1855 рр.), російський письменник Федір Достоєвський (1821-1881), німецький філософ Фрідріх Ніцше та інші.

Як самостійна течія екзистенціалізм була утворена на початку ХХ століття в Німеччині, в працях видатних мислителів, Мартіна Хайдеггера (1889-1976) і Карла Ясперса (1883-1969). В Росії, де його ідеї представляли Лев Шестов (1866-1938) та Микола Бердяєв (1874-1948) і особливо у Франції, де популярними були Жан-Поль Сартр (1905-1980), Альбер Камю (1913-1960) та інші.

Екзистенціалізм (лат. "екзистенція" - існування) - філософський напрям, основу якого складає ідея відсутності попередньо визначеної сутності. Якщо класичні філософські вчення шукали фундаментальні принципи буття, закони світобудови або пізнання, то екзистенціалізм досліджує екзистенцію людини — безпосереднє переживання реальності власного життя.

Предметом вивчення філософії екзистенціалізму стала людина, труднощі і проблеми його існування у світі. На відміну від будь-якої речі, яка має сутність, призначення, людині ніхто не задав ні мети, ні сенсу буття, людина буде тим, чим зробить себе сама.

Актуалізації і розквіту екзистенціалізму в 20-ті-70-ті роки 20-го століття сприяли: моральні, економічні і політичні кризи цього періоду. Стрімке зростання науки і техніки і використання досягнень в області техніки, як на користь, так і на шкоду людству (винахід і застосування ядерної зброї, наближення екологічної катастрофи). Збільшення жорстокості, поширення фашистських та інших тоталітарних режимів, повністю пригнічуючих людську особистість. Безпорадність людини перед природою і перед техногенним суспільством.

Згідно екзистенціалізму, людина живе в світі абсурду і постійно відчуває загрозу своєму буттю зі сторони сил, незалежних від людини. Таким чином, життя сповнене тривоги і страху, в тому числі перед самим буттям. Звідси, виникає занепокоєння, зокрема, про шляхи спасіння. Страх, тривога, занепокоєння - основні категорії екзистенціалізму.

Ключовими поняттями в екзистенціалізмі є "прикордонна ситуація". Це особлива, критична ситуація, наприклад, на межі життя і смерті, коли раптом приходять розуміння, прозріння, зникають побутові проблеми, які здавалися важливими, залишається тільки ризик рішення, який не гарантує успіху. В прикордонній ситуації відкривається справжнє буття, пережити яке набагато складніше, ніж повсякденність.

У людини, окрім турботи, страху, небезпеки і смерті як закінчення життя немає нічого, хоча він сподівається знайти підтримку в абсолютному, в Богу, в ідеї, але це - фантазії. За межами екзистенції нічого немає, таким чином, людина самотня, а значить вільна. Свобода – це тягар, який змушена нести людина. Звичайно, людина може відмовитися від свободи, а значить від відповідальності, від самостійності, але потім вона стає рабом зовнішньої необхідності, перестає бути особистістю.

Людина завжди знаходиться в ситуації вибору, підкоритися реальності, або чинити опір їй, вийти за межі самого себе, стати більше, краще, даючи цінність і сенс своєму життю і відчуваючи відповідальність за все, що відбувається навколо нього.

Серен К'єркегор підняв питання, чому філософія займається такою великою кількістю всіх можливих проблем - сутністю буття, матерією, Богом, духом, межами і механізмами пізнання - і практично не приділяю увагу людині?

Більше того, чому філософія розчиняє конкретну особистість з його внутрішнім світом, переживаннями в загальних, абстрактних, як правило, питань, які не цікавлять його і не стосуються його нагального життя?

К'єркегор вважав, що філософія повинна повернутися до людини, його маленьких проблем. Допомогти людині знайти істину, зрозумілу йому, заради якої він міг би жити, робити внутрішній вибір і усвідомити своє "Я".

У філософських міркуваннях К'єркегора позначають поняття: Несправжнє існування - повне підпорядкування людини суспільству, "життя з усіма", "життя як у всіх", "пливучи за течією", без усвідомлення власного «Я», унікальності своєї особистості, без знаходження покликання. Справжнє існування - вихід із стану пригніченості суспільством, свідомий вибір, знаходження себе, перевтілення в господаря власної долі.

Справжнє існування і є екзистенція. У своєму сходженні до справжнього існування людина проходить через три стадії: естетична, етична та релігійна.

На естетичній стадії життя людини визначається зовнішнім світом. Людина «пливе за течією» і прагне лише задоволення. На етичній стадії людина робить свідомий вибір, свідомо вибирає себе, тепер ним рухає борг. На релігійній стадії людина глибоко усвідомлює своє покликання, повністю досягає до такої міри, що зовнішній світ не має для нього особливого значення, не може стати перешкодою на шляху людини. З цього моменту і до кінця своїх днів людина "несе свій хрест, долаючи всі страждання і зовнішні обставини.

Мартін Хайдеггер займався розробкою самих основ екзистенціалістського розуміння предмета і задач філософії. Екзистенція, по Хайдеггеру, - буття, до якого людина сама себе відносить, наповненість буття людини конкретикою, його життя в тому, що йому належить і що є для нього існуюче. Буття людини відбувається в навколишньому світі (називається філософом «буття в світі»). У свою чергу, "буття в світі" складається з: "буття з іншими" і "буття самого себе".

"Буття з іншими" засмоктує людину, спрямовано на її повну асиміляцію, знеособлення, перевтілення в «такого як усі». «Буття самого себе» одночасно з «буттям з іншими» можливо тільки при відмінності "Я" від інших. Таким чином, людина, бажаючи залишитися самим собою, повинна протистояти "іншим", відстоювати свою самотність. Тільки в цьому випадку він буде вільним.

Карл Ясперс - німецький філософ - був одним з перших, хто підняв екзистенціалістські проблеми в 20 столітті (в книзі "Психологія світоглядів", що вийшла у 1919 році - після закінчення першої світової війни).

Згідно Ясперсу людина зазвичай живе «покинутою», не маючи великого сенсу життя - "як всі". При цьому він навіть не підозрює про те, хто він є в дійсності, не знає своїх прихованих здібностей, можливостей, справжнього «Я». Однак, в особливих випадках справжня натура, дані приховані якості виходять назовні. По Ясперсу, це прикордонні ситуації між життям і смертю, особливо важливі для особи, її подальшої долі. З цього моменту, людина усвідомлює себе і стає сама собою, вона стикається з трансцендентальністю – вищим буттям.

Все життя людини свідомо чи несвідомо спрямоване до трансцендентності - до повного звільнення енергії і розуміння деякого вищого абсолюту.

Людина наближається до трансцендентності (лат. "transcendere" - «переступати»), абсолюту, вивільнює енергію, усвідомлює себе через так звані "шифри" трансцендентального: еротика, секс, єдність себе із власним внутрішнім світом (згода з собою), свободу; смерть – закінченість буття.

Основна проблема екзистенціальної філософії Жана-Поля Сартра - проблема вибору.

Центральним поняттям філософії Сартра є "для – себе - буття". "Для – себе - буття" - вища реальність для людини, пріоритетність для нього, перш за все його власного внутрішнього світу. Однак, повністю зрозуміти себе людина може тільки через "для – іншого - буття" різні взаємовідносини з іншими людьми. Людина бачить і сприймає себе через ставлення до неї "іншого". Найбільш важливою умовою життя людини основа її активності, «стержень», - свобода.

Людина знаходить свою свободу і виявляє її у виборі, але не простому, другорядному (наприклад, який одяг надягти сьогодні), а в життєво важливому, доленосному, коли рішення не можна уникнути (питання життя і смерті, екстремальні

ситуації, життєво важливі для людини проблеми). Такий вид рішення Сартр іменує екзистенційним вибором. Зробивши екзистенційний вибір, людина визначає свою долю, на багато років вперед, переходить від одного буття до іншого. Все життя — ланцюг різних "маленьких життів", відрізків різного буття, пов'язане особливими "вузлами" — екзистенційними рішеннями. Людина вільна настільки, наскільки вона здатна бажати. Наприклад, в'язень в тюрмі є вільним, поки він хоче чогось: втекти з в'язниці, сидіти далі, покінчити життя самогубством. Людина засуджена до свободи (за будь-яких обставин, окрім випадку повного підпорядкування зовнішній реальності, але це також вибір). Разом з проблемою свободи виникає проблема відповідальності. Людина несе відповідальність за все, що вона робить, за самого себе ("Все, що зі мною відбувається - моє"). Єдине, за що людина не може відповідати, - це за своє власне народження. Однак у всьому іншому вона повністю вільна і повинна відповідально розпоряджатися свободою, особливо при екзистенційному (фатальному) виборі.

Альбер Камю зробив головною проблемою своєї екзистенційної філософії проблему сенсу життя. Основна теза філософа — життя людини за своєю суттю не має сенсу. Більшість людей живуть невеликими занепокоєннями, радостями з понеділка по неділю, з року в рік і не надають своєму життю цілеспрямованого сенсу. Ті ж, хто наповнюють своє життя сенсом, витрачають енергію, поспішають вперед, рано чи пізно усвідомлюють, що попереду (куди вони з усіх сил ідуть) - смерть, Ніщо. Смертні всі - і ті, що наповнюють життя сенсом і ті, що не наповнюють. Людське життя — абсурд (у перекладі - не маюча причин). Як наслідок, сенс життя, за Камю, знаходиться не в зовнішньому світі (успіхах, невдачах, взаємовідносинах), а в самому людському існуванні. Екзистенціалізм справив неабиякий вплив на філософію 20-го століття, літературу і мистецтво. Багато видатних екзистенціалістів були відомими діячами культури.

В теперішній час продовжується зсування центру тяжіння філософських досліджень на проблеми людини, її життя в зовнішньому світі. Ця проблематика може стати основним питанням філософії в майбутньому, відсунувши на другий план проблему первинності та відносин матерії і свідомості.

7.7.10. Основні концепції Франкфуртської школи (варіанти неомарксизма)

Франкфуртська школа — направлення соціально-філософської думки, яке виникло в 30-х рр. 20 століття на основі Франкфуртського інституту соціальних досліджень. Школу склала група ліворадикальних інтелектуалів. Основні представники: Марк Хоркхаймер (1895-1993), Теодор Адорно (1903-1969), Еріх Фромм (1900-1980), Герберт Маркузе (1898-1979), пізніше - Юрген Хабермас (нар. 1929р.) в 70-х рр. школа розформувалася, але її ідеї продовжують впливати антивоєнні, феміністські, екологічні та ін. демократичні рухи протесту. Франкфуртців зазвичай зараховують до неомарксистів, оскільки ряд діалектичних ідей Маркса та його соціально-економічні погляди вплинули на лідерів цього направлення, хоча вплинув і вплив Гегеля, Шопенгауера, Ніцше та ін.

Значною мірою під впливом марксистських політекономічних ідей склалася концепція "критичної теорії суспільства" франкфуртської школи, визначну роль в розробці якої зіграв М. Хоркхаймер. Критична теорія протиставляється всім колишнім теоріям суспільства. Колишні теорії хочуть відтворення світу в своїх логічних конструкціях, раціонального освоєння природою, як заповідала епоха Просвітництва, зосереджуються на природничі науки як на зразок і т.д.

Критична теорія, за задумкою франкфуртців, навпаки, не приймає даного світу, особливо соціального, має іншу логічну структуру, так як спирається на категорію протиріччя, аналізує соціальність і її типи, а не природу, критикує капіталізм, товарний фетишизм, відчуження.

Пізніше переважаючим стає аналіз і критика типу культури, західної цивілізації, раціональності, в рамках якої залишається і капіталізм, і соціалізм. Технологічність і

позаекономічне панування над природою, в рамках цих формацій трансформується в панування людини над людиною і в цілому культурної індустрії над особистістю. Всі положення теорії критичного суспільства висвітлюються з позиції майбутнього примирення в деякому праведному суспільстві.

Незадоволені традиційною раціональністю, де переважає наука, логіка, технологічність, франкфуртці розробляють нові моделі раціональності. Адорно розробляє художнє мислення, Маркузе - раціональність звільненої сексуальності, Хабермас - комунікативну раціональність.

Створюється концепція негативної діалектики (Адорно). Її основа на запереченні існуючих соціально-культурних структур, пригноблюючих людину. Головна ідея "виявити простір, вільний від панування". На відміну від попередньої філософії, де благом було тотожне, вирішене, Адорно оголошує благом нетотожне, невирішене, негативне. Мета нетотожного мислення – вивільнити пригнічене безпосереднє, наприклад, людські страждання і біль. Філософія повинна виразити страждання мовою понять і взагалі виразити невиражене, зрозуміти незрозуміле.

Негативна діалектика відхиляє систематичність, але залишається теорією, будучи неметодичним методом, непонятним поняттям, певною невизначеністю, і в цілому орієнтуючись на естетику.

Інший варіант раціональності висуває Маркузе в концепції "одновимірної" людини. Маркузе аналізує особливий тип особистості сучасного йому суспільства - пізнього капіталізму. Влада спільного проникає на несвідомому рівні, виявляючи всі потреби особистості, тому людина не відчуває власної ущербності, розчарування, відчуження, задовольняючи одномірністю, тобто задоволенням нав'язаних йому потреб. Вихід Маркузе бачить у революційному протесті проти репресивного суспільства, який має початися зі звільнення потреб – вивільнення початкових сексуальних прагнень. Звідси витікає концепція сексуальної революції, повстання авангардного мистецтва, революційності студентства та представників інтелігенції.

Критика сучасного суспільства лідерами франкфуртської школи, натхненна деякими марксистськими ідеями, мала неабиякий вплив і продовжує впливати на духовне і політичне життя.

7.7.11. Сучасна релігійна філософська думка

Релігійну теологічну філософію слід відрізнити від філософії релігії. Філософія релігії філософськими категоріями вивчає суть релігії, причини її виникнення, прогнозує майбутнє релігії, досліджує її основи і зміст (див. також розділ 8).

Філософія релігії можна релігійних і атеїстичні, ідеалістичним і матеріалістичним, так що є багато модифікацій Філософія релігії.

Релігійна філософія, на відміну від філософії релігії не тільки пояснює релігію, але й раціонально обґрунтовує й захищає основні релігійні положення, його догми. На відміну від богослов'я релігійна філософія аргументує, а не проголошує свої положення.

Релігійна філософія завжди має визначену віросповідне забарвлення, тому відрізняють буддистську, ісламську, християнську та інші філософії. Релігійна філософія в кінці 20-го століття почала активно освоювати людські проблеми, асимілюючи досягнення інших філософських напрямлень, здійснюючи тим самим "антропологічний поворот" свого світогляду.

Головними питаннями, які знаходяться в центрі уваги теологічної філософії є: існування Бога, як творця всіх речей і буття людини як його вищого творіння, людське життя. Говорячи про сучасну теологічну філософію в цілому, слід зазначити, що вона стала ближче до людини, звільнилася від ряду догм і приділяє велику увагу соціальній гармонії, моралі, норову, миру між народами.

Найбільш авторитетна течія сучасної теологічної філософії – неотомізм. Неотомізм – оновлений томізм.

Томізм вчення Томи Аквінського, яке виникло в XIII ст. і назване по латинському написанню імені Фоми. У 20-му столітті неотомізм є одним з найбільш поширених філософських вчень, що мають широку систему філософських центрів та навчальних закладів. Вищий інститут філософії при Лувенському університеті в Бельгії, Академія Святого Фоми в Ватикані, Паризький католицький університет та інші. Видатними представниками неотомізму є Е. Жильсон (1884-1978), Ж. Марітен (1882-1973), Ю. Бохельський (нар. 1902), Є. Корет (нар. 1919), К. Ранет (1904-1984), Ф. ван Стенберген (нар. 1904), К. Войтила (теперішній Папа Римський Іоанн Павло II, нар. 1920р.).

Неотомізм є офіційною католицькою філософією. У православній та протестантській філософіях є цілий ряд напрямлень, але вони не мають офіційного статусу. Мета неотомістів: довести правильність, істинність католицизму і католицької філософії; адаптувати католицизм до сучасних умов; приблизити католицизм до простих людей. Головний принцип томізму - гармонія віри і розуму. Основні елементи вчення неотомізму: метафізика (загальна та прикладна), гносеологія, натурфілософія.

Метафізика – базовий розділ – складається з загальної метафізики, у складі, в свою чергу, онтології (вчення про буття) і природної теології (філософського вчення про Бога), а також розділ прикладної метафізики - вчення про навколишній світ і людину.

Сучасні неотомісти прагнуть піднятися над суперечками між матерією і ідеєю, гностицизмом і агностицизмом, емпіричної та раціональної форми пізнання. Неотомізм вищою реальністю розпізнає божественний першопочаток і в цьому дусі інтерпретує дані сучасної науки. Частина неотомістів, як їх попередники, будують докази буття Бога, але більшість висуває на перший план проблему людини - його поведінка, мораль, повсякденне життя, пошуки людиною свого "Я", унікальної духовності.

Сучасний неотомізм відходить від нетерпимості, стверджує загальнолюдські цінності. Наприклад, Папа Римський Іоанн Павло II (К. Войтила) висунув ідею, щоб католицька церква визнала помилки минулого і попросила вибачення за них, включаючи за роздачу індульгенції, пожежі інквізиції, переслідування науки.

П'єр Тейяр де Шарден (1881-1955) стояв біля витоків другого напрямлення сучасної теологічної філософії, - тейярдизму. Мета Тейяра де Шардена: створити комплексну науку, яка б об'єднувала досягнення наук і теологічну філософію і пояснювала б основи Всесвіту (див. феноменологія). Найбільш важливий принцип філософії Тейяра де Шардена - еволюціонізм, відповідно до якого всьому в світі (живій, неживій природі) притаманна еволюція. Тейяр де Шарден дав релігійне тлумачення еволюції Всесвіту. Він значною мірою покладався на досягнення природничих наук, критикував багато догм католицизму. По своєму напрямленню тейярдизм реформаторська течія в теологічній філософії, протиставлення неотомізму.

До релігійної філософії католицького напрямлення належить "теологія визволення", розповсюджена в Латинській Америці. Її основною ідеєю є максимальна розкритість людини.

У протестантських філософсько-теологічних напрямках на передній план також йде людська проблематика.

Карл Барт (1886-1968) доводить, що людина знаходиться у владі хаосу і абсурду і свою людяність набуває лише при зустрічі з Богом.

Пауль Тілліх (1886-1965) піднімає проблему людської мужності, що необхідна людині для подолання небезпеки, визнання своїх власних кордонів, і, йдучи від безсенсності життя, побудувати його по-людськи.

Популярний релігійний напрямок у філософії – персоналізм, визначаюче особистість (персону) первинною духовною реальністю і вищою цінністю, а весь світ - проявом творчої активності верховної особистості - Бога. Сформувався в Росії (Н.Бердяєв, С.Булгаков) і в Сполучених Штатах Америки в кінці 19 століття, а в Західній Європі в 30-х роках 20-го століття.

Персоналізм розглядає історію як процес розвитку особистісного начала в людині, котра досягає вищого блаженства в злитті з Богом. У цьому процесі людина досягає вищих цінностей божественної істини, краси, блага.

Великий інтерес зараз виявляється до російської та української християнсько-православної філософії 19 та 20 століть. (В. Соловйов, С.Булгаков, П.Флоренський). На відміну від неотомізму вона фокусується не на самостійну, незалежну особистість, а на "соборність", тобто єдність індивідів в духовній надособистісній спільності і стверджує, що істина переживається не стільки розумом, скільки «серцем». Останнім часом планується зближення релігійної філософії з іншими течіями екзистенціалізмом, фрейдизмом, філософською антропологією тощо. Особливістю кінця 20-го століття також є злиття християнських філософських ідей зі Східними релігіями. Створюються гібридні філософські вчення, культу, секти, організації.

РОЗДІЛ 8. Основи Релігієзнавства

8.1. Релігієзнавство як наука

Знання про релігію накопичувалися протягом століть. Уже в стародавньому світі існували певні уявлення про релігійні вірування, їх сутності, еволюції. Можна відзначити таких філософів, істориків, як Фулідід, Лукрецій Кар, Марк Туллій Цицерон, Платон, Арістотель та ін., у творах, яких обговорювалися проблеми віри, релігії (див. розд. 4).

Релігієзнавство як комплексна самостійна галузь знання складалася, починаючи з XIX століття. До цього часу був накопичений матеріал, котрий значно збагатив знання про релігії, зокрема, Сходу - іслам, індуїзм, буддизм. З'явилися уявлення про первісні вірування, почалася їх систематизація, спроби пояснення. Були відкриті стародавні тексти, спочатку - єгипетські та індійські. Так, в 1830 р Ж. Ф.Шампольон видав книгу, у якій використав розшифровані їм давньоєгипетські тексти для опису єгипетської релігії. Переклади з санскриту показали зв'язок між індійськими міфами, з одного боку, і грецьким, латинським і біблійними - з іншого. Так почала розвиватися одна з галузей релігієзнавства - порівняльна. Виявилось, що боги розвинених міфологій виникли з народних вірувань. Усе це сприяло усвідомленню релігії як історичного явища.

У становленні релігієзнавства як самостійної наукової дисципліни зіграв вирішальну роль Ф.М. Мюллер (1823-1900). Він вважається засновником наукового релігієзнавства. Великий внесок у розвиток релігієзнавства, особливо на проблемі походження релігії, внесли антропологія та етнологія. Значний вплив тут справила еволюційна теорія Ч. Дарвіна («Походження видів», 1859). Велике значення мали й мають роботи Е.Б. Тайлора (1832-1917), зокрема, його головна робота "Первісна культура", де він простежує еволюцію цивілізації від первісної людини до сучасної європейської людини. Для релігієзнавства особливо важлива розроблена Е. Тайлором теорія анімізму (від лат. "Аніма" - душа): "віра в існування душі" - та вихідна форма релігії, яка розвинулася в більш складні релігійні уявлення та дії.

У міру еволюції релігієзнавства з'являються все більш і більш розроблені вчення про первісні вірування, національні та світові релігії. Виявляється не тільки місце релігії в суспільстві, вона розглядається також і як психологічний феномен. Психологічний аналіз релігійних уявлень і вірувань стає самостійним. Велике значення тут мали дослідження У. Джемса, В. Вундта, З. Фрейда, К.Г. Юнга й т.д.

Наука релігієзнавства, таким чином, розвивається на стику соціальної філософії, історії філософії, історії, психології, ентографії, етнології, лінгвістики, археології та інших наук.

Релігієзнавство вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігії, її будову та елементи, взаємозв'язок і взаємодія релігії та інших областей культури.

У структурі релігієзнавства є наступні розділи:

Філософія релігії - сукупність філософських понять, принципів, концепцій, що дають уявлення про релігію. Філософія релігії є базовим напрямком релігієзнавства. Осмислення релігії завжди було складовою частиною історико-філософського процесу. Філософія релігії досліджувалася та розроблялася в працях англійського філософа Д. Юма, французького філософа П.А. Гольбаха, німецького філософа І. Канта, німецького протестантського філософа й теолога Ф. Шлейрмахера, німецьких філософів І. Г. Фіхте, Ф. Гегеля, Л.А. Фейєрбаха, К. Маркса, Ф. Енгельса, голландського теолога та історика релігії К.П.Тіпе та ін. У ХХ столітті проблеми філософії релігії так само отримують розробку в творах ряду видатних мислителів. Різні концепції релігії представлені тут під кутом зору певних філософських і богословських напрямків - матеріалізму, феноменології, психоаналізу, екзистенціалізму, позитивізму й т.д.

Найбільш важливими проблемами філософії релігії є:

- аналіз особливостей релігійного світогляду;
- вивчення сутності, розробка філософського поняття релігії, розкриття принципів підходу до її визначення;
- дослідження соціальних, гносеологічних основ і передумов релігії;
- виявлення специфіки та змісту релігійної філософії.
- зміст вільнодумства, закономірності його розвитку, функції в суспільстві та в житті особистості.

Соціологія релігії як наукова дисципліна релігієзнавства починає формуватися з середини ХІХ століття. Початок поклали ідеї англійського філософа Т. Гоббса, французьких філософів і представників громадсько-політичної думки ХVІІІ ст. Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо, особливо філософів, істориків, соціологів ХІХ ст. - французького соціолога та філософа О. Конта, англійського філософа й соціолога Г. Спенсера. Засновниками соціології релігії є німецький соціолог і філософ М. Вебер, французький соціолог Е.Дюркгейм, німецький соціолог Г. Зіммель, німецький теолог і філософ Е.Трельч.

Соціологія релігії вивчає громадські основи релігії, закономірності її виникнення, розвитку, еволюцію та структуру, місце, функції та роль у суспільному житті, вплив релігії на соціальне життя.

До складу соціологічної теорії релігії входять знання про релігійні свідомості, культу, відносини, організації, методики конкретно-соціологічних досліджень.

Психологія релігії як наукового напрямку формується в кінці ХІХ - початку ХХ ст. Істотний внесок у її становлення та розвиток внесли психолог, фізіолог, філософ В. Вундт, американський психолог і філософ У. Джеймс, французький філософ, психолог Л. Леві-Брюль, вітчизняні психологи, філософи Л.С. Виготський, А.Н. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Д.М.Угріновіч та ін.

Психологія релігії досліджує психологічні закономірності виникнення, розвиток та функціонування релігійних явищ суспільної, групової та індивідуальної психології, їх зміст, структуру, місце та роль у релігійному комплексі.

Для розуміння й пояснення релігійних явищ залучаються різні психологічні теорії: біхевіоризм, гештальтпсихології, психоаналіз (фрейдизм і неофрейдизм), "гуманістична психологія".

Історія релігії як напрямок релігієзнавства почала формуватися вже в давнину. У ХVІІІ столітті ряд проблем історії релігії висвітлювався в творах французького вченого, історика Ш. де Бросса, французького вченого та філософа Е.Ф.Дюпюї. Величезний внесок у розвиток цього розділу релігієзнавства внесли французький філософ Ж.Е.Ренан, англійський сходознавець У.Робертсон Сміт, Дж. Фрезер, вітчизняні історики Ф.І. Шербатской, В. В. Бартольдї та ін.

Історія релігії розглядає кожну релігію окремо, відтворює минуле, сьогодення та майбутнє, накопичує й зберігає інформацію про численні існувавші та існуючі релігії.

Будучи комплексною дисципліною, релігієзнавство використовує велику кількість різноманітних методів дослідження. Як і в будь-якій науці, у ній застосовуються філософський, соціальний, спеціальні теоретичні та емпіричні методи.

У релігієзнавстві використовуються також інтегровані на основі приватних та інші методологічні прийоми. Наприклад: генетичний підхід - виводить наступні етапи розвитку релігії з її початкової форми. У ході цього підходу важливо відшукати проміжні ланки в ланцюзі еволюції релігії. Порівняльно-історичний підхід - виходить із зіставлення етапів розвитку однієї й тієї ж релігії в різні моменти часу, різні релігії, що існували одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку. Велике значення має порівняння біографій засновників релігій (наприклад, Будди й Христа) та ін.

8.1.1. Поняття та сутність релігії

Перш за все, слід зазначити, що як елемент духовного життя релігія являє собою складне та різноманітне явище. Протягом тисячоліть вона відігравала значну роль у житті людей. Тому багато мислителів минулого часу намагалися визначити це явище, висловити його сутність. Унаслідок різних цілей, які ставили перед собою автори робіт із релігії, і розбіжності їх позицій відносно до релігії, з'явилася велика кількість визначень релігії. У різних визначеннях релігії можна виявити спільні риси. А саме - це відображення різних форм зв'язків людини з природою, суспільством, віра в надприродне. У генезі слово релігія має свою основу від латинського religio - зв'язок. Уперше слово релігія було вжито в християнстві. Церква тлумачила його як зв'язок людини з Богом.

З питання про появу релігії точно так же, як і у визначеннях, існують різні думки. Перш за все, потрібно відзначити церковне твердження про іманентність релігії внутрішнього світу людини, тобто людина народжується з релігією, даної йому Богом, і це розуміння слід приймати на віру без будь-яких доказів.

Частина філософів коріння релігії бачать у обмані одних людей іншими. Таким чином, придбала життя теорія обману. Вона виходить із того, що в давнину знайшлися розумні обманщики, які в корисливих цілях ввели в оману народні маси.

Існує в релігієзнавстві суб'єктивістська концепція, створена американським прагматистом У. Джемс. Він розглядав релігію як породження індивідуальної свідомості, як спонтанно виникають суб'єктивні переживання. Багато західних релігієзнавців розвивають цю теорію. Так, американський психолог Г. Олпорт абсолютизує суб'єктивні особливості релігійних переживань і уявлень, властивих окремій людині. Виходить, що кожен віруючий має свою власну релігію. Суб'єктивістська концепція неприйнятна для теологів, так як вона, по-перше, виходить із того, що релігія є породженням індивідуальної людської свідомості, а не продуктом божественного одкровення, і, по-друге, підриває концепцію істинної релігії та церкви як її єдиного носія.

Поширене серед філософів антропологічне трактування релігії. Відповідно до нього, релігію можна пояснити, виходячи з людської природи. Видатним представником антропологічної концепції в минулому був Л. Фейєрбах. Він намагався розглядати будь-яку релігію як відображення людського буття. Антропологічне трактування - це крок вперед у розумінні релігії. Релігія тут, на противагу теологічним теоріям, розглядалася як продукт людської фантазії, уяви. Однак цей підхід розумів людину поза історією її розвитку, поза реальними суспільними відносинами. Звідси й релігія розумілася поза певних соціальних відносин.

У сучасному релігієзнавстві поширені й біологізаторські концепції. Релігія трактується як породження людських інстинктів, як особлива форма реагування людини на навколишнє середовище. Оскільки релігія розглядається як наслідок біологічних властивостей людини, а останні зберігаються в будь-якому суспільстві, то робиться висновок про вічність релігії. Одним із варіантів біологізаторської концепції релігії слід вважати її трактування фрейдизмом і неофрейдизмом. Австрійський психіатр і психолог З. Фрейд намагався визначити релігію, вирушаючи від окремого індивіда з його вродженими імпульсами та потягами. Невроз як стан людського організму він переносив на все суспільство та використовував для пояснення релігії.

У сучасному релігієзнавстві існує соціологічна концепція релігії, основоположником якої є французький соціолог Е. Дюркгейм. Його розуміння релігії тісно пов'язане з розумінням суспільства в цілому. Е. Дюркгейм підкреслював соціальну природу релігії, розглядав божество як персоніфікацію соціального цілого. Він виходив із того, що основою, що забезпечує цілісність будь-якого суспільства, є суспільна свідомість: загальні норми, цінності, вірування, почуття. Тому він прийшов до розширювального трактування релігії, ототожнити її з суспільною свідомістю в цілому. Для нього релігійними є будь-які уявлення та вірування, якщо вони носять обов'язковий для всіх членів суспільства характер і тим самим пов'язують індивіда з суспільством, підпорядковують його останньому. Висновком із концепції Е. Дюркгейма була теза про вічність релігії, про необхідність її в будь-якому суспільстві.

Марксистська концепція релігії виходить з того, що релігія є формою суспільної свідомості, соціально-психологічного явища й зрозуміти її можна лише на основі вивчення тих суспільних відносин, які її породжують, а також виходячи з психології самої людини.

Класичне визначення релігії дав Ф. Енгельс у роботі "Анти-Дюрінг": "... будь-яка релігія є не чим іншим як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, - відображенням, в якому земні сили приймають форму неземних "(Маркс К., Енгельс Ф. Соч. т.20 - С. 328). Як і будь-яка форма суспільної свідомості, релігія по-своєму відображає об'єктивні умови життя людей, їх суспільне буття. Хибне відображення цих сил у релігійній свідомості є результат практичного безсилля людей, їх пригніченості, нездатності підпорядкувати собі навколишню природу та власні відносини.

8.1.2. Умови та причини виникнення релігійних вірувань

Об'єктивний аналіз будь-якого явища передбачає з'ясування тих причин, у силу яких воно виникло та існує. У релігієзнавчій літературі такі причини називаються корінням релігії. Їх кілька: соціальні, гносеологічні, психологічні.

Соціальні корені релігії - це об'єктивні умови соціального життя та діяльності людей, що сприяють породженню, а також відтворення релігійного світогляду.

У суспільстві, людина стикається з необхідністю вступати в різноманітні стосунки як один із одним, так і з природою. Перш за все, це відносини його до природи, залежність від останньої в силу нерозвиненості практичному житті, а головне праці. Далі слід виділити різноманітні суспільні відносини, у ході яких люди вступають у контакти один із одним, потрапляють у стихійну залежність від громадських сил.

Так, наприклад, низький рівень розвитку виробництва та вкрай примітивні знаряддя праці первісного суспільства обумовлюють брак сил у боротьбі з природою. Життєві можливості людини в таких умовах обмежені, всі зусилля її спрямовані на

відвоювання в природи найелементарніших засобів до життя, до того ж явно недостатніх для задоволення потреб. І людина шукає поповнення відсутнього їй в житті допомоги надприродних сил. Не випадково в первісному суспільстві виробництво матеріальних благ виявляється обплутаним різноманітними містичними (таємничими) уявленнями, наприклад, магічними віруваннями та обрядами. Міжусобні війни також впливають на породження релігійної свідомості. Природа цих відносин чужа й ворожа первісній людині. Тому, намагаючись захистити, себе від небажаного їх впливу, вона також звертається за допомогою до надприродних сил. У всіх випадках стихійність протікання соціальних процесів є обов'язковою умовою виникнення релігії.

Відносини людей до природи завжди залежали від рівня продуктивних сил суспільства. Не випадково об'єктом релігійного відображення, були та продовжують залишатися, неосвоєні сили природи, включені безпосередньо в трудову діяльність. І сьогодні не виключено вплив на життя людей таких стихійних природних процесів, як руйнівні сили смерчів, тайфунів, землетрусів, повеней, посух, епідемій і т.д. Навіть найдосконаліші технологічні системи не рятують від несподіваних і катастрофічних наслідків. Наслідки найбільш небезпечні в таких галузях, як ядерна енергетика, освоєння космосу, хімічна промисловість, видобуток вугілля, нафти та газу й т.д. Саме ці сторони й властивості природи породжують хвороби, смерть, тривогу й страх у людей.

Гносеологічні корені релігії це можливість формування релігійних вірувань у процесі пізнавальної діяльності людини.

Тут важливо усвідомити, що пізнавальний процес має суперечливий характер і, у силу цього формуються різні уявлення про світ, суспільство та людину: матеріалістичні, ідеалістичні та релігійні.

Якщо питання про соціальні корені релігії розглядають громадські умови, що породили її, то питання про гносеологічне коріння релігії показує нам, як, яким чином у людській свідомості формується фантастичне неадекватне відображення дійсності.

Людина, змінюючи зовнішній світ, формує самого себе. Особиста біосоціальна структура людини так само є об'єктом її пізнання (самопізнання). Людина не завжди могла адекватно пояснити народження та смерть, здоров'я й хворобу, сон і сновидіння, почуття та волю, зачатки розвитку інтелекту й т.д. Ці явища їй були незрозумілі, лякаючи, і їх причини вона шукала в містиці.

Чому процес пізнання, у ході якого людина відкриває в речах реальні властивості й тим самим оволодіває оточуючим світом, збільшуючи свою владу над ним, у той же час є ґрунтом, на якому виростає релігія?

Це пояснюється складністю та суперечливістю самого процесу пізнання. Відображаючи світ, люди не тільки сприймають "сигнали" дійсності, але перетворюють їх у своїй голові. Суб'єктивна форма пізнання народжує можливість "відльоту" думки від дійсності. Перетворююча діяльність людського пізнання, переробка їм даних чуттєвих відчуттів і сприйняття підсилює здатність породжувати в кожному новому понятті "шматочок фантазії".

Необхідно також вказати на психологічне коріння (від грец. *psyche* - душа, життя) виникнення релігії.

Проблема впливу почуттів, емоцій на походження релігії була поставлена ще античними мислителями. "Страх створив богів", - говорив давньоримський поет Стацій.

Мислителі нового часу продовжили та розвинули цю ідею. Особливо великий внесок у дослідження психологічних коренів релігії вніс Л. Фейєрбах. Німецький мислитель у розуміння психологічних причин включив не тільки негативні почуття (страх, незадоволеність, страждання), але й позитивні (радість, вдячність, любов, шанування й т.д.); не тільки почуття, але й бажання, прагнення, потреби в подоланні негативних емоцій, розради.

Відзначаючи, що деякі емоції створюють сприятливий ґрунт для релігії, не слід вважати, що людина, що зазнає подібні емоції, обов'язково стане релігійною. Вирішальну роль у формуванні її переконань грають умови її життя, виховання, безпосереднє оточення.

8.1.3. Структура релігійної свідомості. Соціальні функції релігії

1. Усі головні елементи релігії змістовно об'єднані поняттям про надприродне. По-перше, із вірою в надприродне пов'язані релігійні ідеї, догмати, міфи. По-друге, у будь-якої релігії міститься віронавчальний, догматичний або міфологічний елемент, тобто релігійна свідомість. І, по-третє, необхідно присутня релігійна організація.

При цьому релігійна форма суспільної свідомості складається ніби з двох основних шарів. Перший із них становить релігійна ідеологія, що представляє сукупність ідей, поглядів і уявлень про світ і людину, викладених у систематизованому й узагальненому вигляді професійними служителями релігійного культу.

Центральне ядро релігійної ідеології становить теологія, тобто богослов'я. Сутність теології полягає в тому, що вона обґрунтовує й захищає релігійні догмати про Бога як творця й вершителів долі світу, шукає докази істинності релігійної догматики, моральності, а також розробляє релігійно обґрунтовані правила та норми життя духовенства та вірян. Теологія претендує на роль "науки", яка прагне довести надприродне походження релігії, її стрункості, логічності, несуперечливу систему догматів. Насправді релігія еkleктична, у ній мало логічної послідовності й стрункості, наявні безлічі протиріч.

Завданням теології, крім того, є релігійне обґрунтування "священних писань", "священних переказів", божественного характеру самої церкви.

Другим шаром у релігійній свідомості є релігійна психологія. У свою структуру релігійна психологія включає релігійні вірування, почуття, настрої, які, як правило, виникають у головах людей стихійно, під впливом об'єктивних зовнішніх природних і соціальних сил. Це буденна свідомість віруючих.

На відміну від теології як системи догматів, релігійна психологія відрізняється несистематизованим, неузгодженим, непослідовним характером уявлень. Свідомість пересічних віруючих - це своєрідна мозаїка з окремих релігійних образів, догматів, міфів, які існують у розрізненому вигляді, не пов'язаних системою.

Релігійну ідеологію та психологію не можна розглядати як розкладені по полицках елементи релігійної свідомості. Реально їх треба розглядати в тісному переплетенні та взаємному проникненні.

Релігійна ідеологія у формі "священних книг", друкованих видань або усних проповідей об'єднує та впорядковує розрізнені думки, догмати в певну систему, тобто релігійну свідомість слід розглядати як міцне поєднання ідеологічної та психологічної сторін.

2. Релігійні уявлення, настрої та дії, а на більш пізніх етапах розвиток релігійної організації становить єдиний релігійний комплекс (систему), який утворює таке специфічне соціальне явище, як релігія. Розглянемо чотири основні елементи цього комплексу:

Перший - релігійні уявлення про надприродне, потойбічне. Це - міфологічний елемент. У релігії люди намагалися й намагаються скласти для себе картину світу. І у

зв'язку з цим релігія зі своїх позицій показує, що таке світ, суспільство, людина, перспективи їх буття, тобто формує світогляд віруючих. На вірі в надприродне засновані певні релігійні дії, і в першу чергу обряди, свята, богослужіння, молитви, пости, паломництва й інші прояви релігійної практичної діяльності;

Другий - релігійні відчуття (емоційний елемент). У релігійній сфері велике місце займають настрої, емоції, почуття, переживання, тобто емоційно-психологічний елемент свідомості людини. Релігійні емоції беруть сильний, активний характер, особливо тоді, коли вони пов'язані з релігійною культовою практикою. У процесі культової практики церква прагне впливати на людей яскравими словами, химерними діями для посилення впливу на віруючих;

Третій культовий елемент - обрядовість. Релігійний культ, особливо у взаємозв'язку з емоційним впливом, є істотним елементом релігії. За допомогою релігійних молитов, заклинань, обрядів, свят та інших магічних засобів, прийомів і методів віруючі люди прагнуть вступити в контакт і надприродними силами й істотами для досягнення бажаних результатів;

Четвертий культовий елемент - релігійні організації. Це організації професійних служителів культу (церква, імамат, раввинат і т.п.), які є організаторами роботи з віруючими, які здійснюють культ, зборів і т.п. Конкретно-соціологічні дослідження показують, що абсолютна більшість віруючих не знає основ релігійного вчення, хоча пов'язані повсякденно з церквою або мечеттю. Що ж пов'язує віруючих при незнанні догматики та релігійного життя? Цією сполучною ланкою, безсумнівно, є релігійний культ.

3. Розглянуті вище особливості релігії дозволяють зробити висновок про її соціальні функції.

1. Найважливішою функцією релігії є світоглядна. Ця функція релігії, відображаючи дійсність, створює свою картину світу, формує погляди віруючого на природу, суспільство, самого себе.

2. Ілюзорно-компенсаторна функція релігії проявляється як здатність ілюзорно заповнювати ті системи соціальних відносин, в яких людина не в змозі опанувати природними та соціальними силами. Вона заповнює в потойбічному світі те, що людина не має в реальному житті.

3. Комунікативна функція - релігія сприяє взаємозв'язку людей у рамках певних релігійних спільнот і окремих громад.

4. Інтегруюча функція. У певних історичних умовах релігія зміцнює існуючу соціально-економічну систему, але одночасно є силою, що дезінтегрує суспільство.

5. Регулююча функція - створює систему норм і цінностей, моральні норми, закони, рішення церкви й т.д., через які регулює поведінку людей у сім'ї та суспільстві.

Аналізуючи основні функції релігії необхідно виокремити дві специфічні функції церковного інституту, які визначаються характером релігії як форми суспільної свідомості та як соціального явища. Однією з них є ідеологічна, проявляється як пропаганда та зміцнення певного віровчення серед одновірців. Інша - місіонерська: пропаганда та поширення церквою й активними віруючими даного віровчення серед інакодумців, невіруючих із метою залучення їх до числа своїх прихильників.

Говорячи про роль релігії в суспільстві, слід зазначити, що її роль визначалася умовами та факторами в житті того чи іншого суспільства. До оцінки ролі релігії слід підходити конкретно історично.

Розрізняти релігію як ідеологію та церкву як організацію. Ідеологія спрямована на формування смирення, придушення соціальної активності, терпіння, очікування кінця світу й т.д. Хоча релігійна мораль видається за єдино істинні цінності людини, вона в більшості своїй до релігії не має ніякого відношення, а є загальнолюдськими нормами поведінки (люби ближнього, не вбивай і т.п.). Інша справа церква. Як і в будь-якій організації, у церкві є прогресивно мислячі люди, розумні, грамотні. І все те, що зробила церква для своїх народів, слід віднести за рахунок діяльності саме таких

служителів культу. Наприклад, виконуючи нерелігійні функції, релігійні організації можуть стояти й на прогресивних позиціях по ряду соціальних і політичних питань зокрема, сприяти консолідації нації та її боротьбі проти іноземних загарбників, як це було, скажімо, в історії Сербії та Болгарії. Церква та монастирі в Європі, Україні та Росії протягом тривалого періоду були майже єдиними культурними центрами, хранителями древніх рукописів і творів мистецтва. Деякі релігійні організації в СНД і за кордоном в даний час активно беруть участь у русі прихильників миру, виступають за роззброєння, проти колоніалізму, расизму та ін.

Таким чином, процес функціонування релігії в суспільстві є процесом прояви її соціальної сутності. Процес цей історичний: зміна системи суспільних відносин, поява нових соціальних потреб і нових способів їх задоволення призводить до зміни сфери функціонування релігії, до еволюції її функції та ролі.

8.2. Історичні форми релігії

8.2.1. Концепції походження релігії. Форми первісних вірувань

1. Одна з концепцій походження релігії була висунута в теології й увійшла в історію вивчення релігії під назвою концепції "прамонотеїзму". Уперше в стислому вигляді вона була сформульована шотландським літератором і вченим Е. Ленгом (1844-1912) у його книзі "Становлення релігії". Пізніше вона була викладена католицьким пастором В. Шмідтом (1868-1954) у його роботі "Походження ідеї Бога". Суть концепції "прамонотеїзму" полягає в тому, що у віруваннях відсталих народів можна виявити залишки найдавнішої віри в єдиного Бога-творця. Саме вона передувала всім формам релігії. Лише згодом з нею з'єдналися елементи древніх релігій. Але наукові дослідження показали, що монотеїзм - віра в єдиного Бога - з'явився на набагато більш пізньому щаблі розвитку людства.

Була висунута гіпотеза про існування дорелігійного періоду в історії людства. Прихильники цієї гіпотези стверджували, що в людей, які жили на ранніх етапах розвитку суспільства, не було релігійних вірувань, бо їх свідомість не була підготовленою для створення абстракцій, у тому числі релігійних.

Складність вирішення цього питання пов'язана з тим, що процес антропогенезу розтягнувся на 2-3 млн. років і велика частина людської історії до сих пір недостатньо вивчена. На цей час можна з упевненістю стверджувати лише те, що найпростіші форми релігійних вірувань існували вже 40 тис. років тому. Саме до цього періоду відноситься поява людини розумної, яка відрізнялася від своїх попередників фізичною будовою, психологічними якостями, була здатна до створення понять. Про існування релігійних вірувань у той період свідчить практика поховання первісних людей. У могили клали посуд, прикраси, зброю. А ці факти можуть говорити лише про те, що первісні люди поряд з іреальним світом вважали, що існує потойбічний світ. Говорять про це й наскальні малюнки.

2. Однією з найбільш ранніх форм релігії був фетишизм (від португальського "fetico" - магічна річ). Термін введений французьким вченим Шарлем де Броссо в його праці "Про культ богів-фетишів, або Порівняння давньої релігії Єгипту із сучасною релігією Нігритії". Фетишизм - шанування різних об'єктів дійсності, яким люди приписували надприродні властивості, здатність допомагати, оберігати від злих сил, ворогів. Фетишем міг стати будь-який об'єкт: камінь, дерево й т.д. Пізніше людина стала виготовляти фетиші у вигляді дерев'яних фігурок або статуй (ідолів). Елементи фетишизму збереглися до цих пір.

Найдавнішою формою релігії є тотемізм (від мови північноамериканських індіанців, що означає "його рід"). Тотемізм - віра в існування надприродної зв'язку, спорідненості між певною групою людей і видом тварин, рослин. Тотемізм тісно пов'язаний із господарською діяльністю людини: збиранням, полюванням. Тварини та рослини, що давали людям існувати, ставали об'єктом поклоніння. У тотемізмі відбилися особливості кровноспоріднених відносин первісного суспільства. Усвідомлюючи це споріднення, люди переносили його на навколишню природу. Тотем

вважався предком роду. Існувало табу на поїдання тотема в одних народів, і, навпаки, на необхідність, наприклад, перед полюванням з'їсти шматок м'яса тотемного тварини. Уважалось, що сила тотема перейде на мисливця. Пізніше на основі тотемізму з'являється зоолатрія - поклоніння тваринам і геротеїзм - обожнювання тварин.

До ранніх форм релігії відноситься магія (від грец. - чаклунство, чародійство) - сукупність вірувань і обрядів, в основі яких лежить віра в можливість впливати на людей, предмети та явища навколишнього світу надприродним шляхом. Магічні прийоми різноманітні. За цільовим спрямуванням прийнято розрізняти: виробничу, лікувальну, шкідливу, любовну й т.д.

На стадії первіснообщинного ладу виникла й така форма ранніх вірувань, як анімізм (від лат. - душа) Це - віра в духовні сутності, укладені в предметах або існуючих від них. Анімістичні уявлення виникали з властивого первісним людям прагнення до уособлення, до одухотворення навколишньої дійсності. У виникненні анімізму значну роль зіграло також нерозуміння людьми власної психіки: сну, непритомності, галюцинацій, сприймалися як діяльність незалежної від тіла душі. Із виникненням уявлень про душу пов'язана віра в можливість її існування після смерті.

Необхідно розуміти, що, виникнувши на зорі людської історії, первісні форми вірувань зі зміною суспільних умов життя повністю не зникли. Одні з них були поглинені змінили їх релігіями, інші відтіснені у сферу забобонів. Так, віра в амулети, талісмани є не чим іншим, як первісним фетишизмом. Магічні вірування й ритуали лягли в основу культової практики багатьох релігій.

8.2.2. Релігії стародавніх цивілізацій

1. Релігійні вірування періоду родового ладу - племінні релігії відрізнялися великою строкатістю. На ранніх стадіях родового ладу, ще не знали соціального розшарування, основним об'єктом поклоніння була природа. Залежно від географічного середовища та господарської діяльності надприродними властивостями наділялися різні сторони дійсності. Так, племена, що займалися збиранням і землеробством, поклонялися рослинам і небесним світилам, мисливські племена - диким тваринам.

У племінних релігіях відбивалася не тільки виробнича діяльність, а й соціальна організація людей. Зміна матриархату патріархатом специфічно переломилася в релігійній свідомості. Жіночі духи поступово відтісняються чоловічими. Відправлення культу також стає заняттям чоловіків.

У міру розвитку кровноспоріднених зв'язків у релігійній міфології на перший план висувається образ прабатька, захисника та покровителя племені. На основі цього з'являється культ предків. Він був дуже поширений у релігіях родового ладу. Виниклі до цього часу уявлення про посмертне існування душі породили віру в те, що померлі родичі продовжують впливати на життя племені й після смерті. В епоху ранньородового ладу релігійні вірування та культ відбивали реальну рівність одноплемінників. У культовій діяльності брали участь усі члени племені.

2. Розкладання родоплемінних відносин призвело до суттєвих змін у характері релігійних вірувань. Поглиблюється соціальна диференціація. У руках окремих общинників накопичуються матеріальні багатства, у їх підпорядкування потрапляють рядові одноплемінники. Люди починають дедалі гостріше відчувати свою залежність не тільки від сил природи, а й від створених суспільних відносин. Виділення вождів призводить до того, що їх починають почитати. Їм приписується не тільки реальна, але й надприродна могутність.

Триваюче соціальне розшарування всередині племінної громади знаходило відображення в релігійних уявленнях. Раніше аморфні, безособові духи наділялися іменами, за ними закріплювались специфічні функції та певні форми господарської діяльності. Виникає ієрархія духів. З'являється полідемонізм - шанування безлічі духів.

Із появою ранньокласового державного ладу формується ідея племінного бога-воїна. Надалі, у міру об'єднання племен, складається політеїзм (багатобожжя). На чолі політеїстичного пантеону зазвичай опинявся бог племені - гегемона.

Майнова нерівність наклала відбиток і на уявлення людей про загробний світ. Посмертне існування стало розглядатися як продовження земного життя. Звідси пишні поховання з жертвопринесеннями. Змінилося й становище служителів культу. Жрецтво все більш і більш стає привілейованим станом. Нерідко вони успадковують свою професію. Виникає заступницький культ, у якому величезну роль набувають жертвопринесення. З'являються постійні святилища та храм, жерці разом із родичами утворюють родоплемінну верхівку.

3. Виникнення держав, які прийшли на зміну родоплемінної роздробленості, зумовило появу нового типу релігії. Ці релігії відбивали й освячували соціально-політичні порядки, що склалися в рабовласницьких державах стародавнього світу. У них виникає пантеон богів, що уособлювали різні явища природи та види людської діяльності, різні сторони суспільного й приватного життя людей.

Оформлення класових відносин, установлення жорсткої соціальної диференціації всередині рабовласницького суспільства знайшли відображення у виникненні небесної ієрархії богів, побудованої, як і земні відносини, за принципом держави - підпорядкування.

Особливу роль у них відігравала обрядовість. Містерії, жертвопринесення, яких припустилися під керівництвом жерців, набували все більш складний і регламентований характер. З'являється такий важливий елемент умілоствітельності культу, як молитва, причому у всіх народів точне проголошення молитовної формули вважалося необхідною умовою для виконання богами зверненої до них прохання. Бог - творець і Вседержитель світу - був по суті небесна проекція земного монарха, що мав необмежену владу над своїми підданими.

Давньогерманська релігія. У цій релігії переважає культ племінних богів-покровителів і святинь. У зв'язку з формуванням союзів племен склався загальногерманський пантеон. Міфи відображають міжплемінні чвари та війни з іншими народами й оповідають про боротьбу дружніх людей йогів (асів) із втіленням зла стихійними силами велетнями та чудовиськами, а також богами чужинців (валами). У якості верховного бога виділяється Один - владика неба й землі, бог бурі, битв, хранитель святох писемності (рун). Багато богів пов'язані із землеробським культом і уособлюють сили природи: Донара - бог грому та блискавки. Тир - бог сяючого неба й т.д. Стародавні германці населяли природу безліччю злих і добрих фантастичних істот: ельфи, тролі, гноми. Із розкладанням общинно-родового ладу зростала могутність жерців. У епоху християнства давньогерманська релігія була витіснена християнством, хоча багато пережитків збереглися в народних віруваннях.

Давньогрецька релігія. У ній представлена система вірувань і культів народів Стародавньої Греції. Ця релігія та її міфологія мали тривалу історію розвитку. У найдавнішу епоху особливим шануванням греків користувалася мати-земля, що відображала вплив матріархату та значення землеробства. Богиня землі Гея вважалася матір'ю всього живого. У давньогрецькій релігії простежуються елементи фетишизму, тотемізму, анімізму. Велике значення грав культ предків і культ героїв - напівлюдей-напівбогів. У більш пізню епоху в культурі предків простежується уявлення про життя душ праведників на Єлїсейських полях - Елїзіум. Найвищий розквіт давньогрецької релігії відноситься до 2 тис. до н.е., коли був остаточно сформований пантеон богів, місцеперебуванням якого вважалася гора Олімп. Боги - Посейдон, Аїд, Гера, Деметра, Афіна, Афродіта, Аполлон, Артеміда, Гефест, Гермес та ін. - розглядалися як сім'я богів, на чолі якої - Зевс - "батько" людей і богів, який втілював у релігійній формі риси патріархального владика. Ієрархія богів відображала ієрархію зароджування класового суспільства. Із появою в Греції міст-держав (полісів) і розвитком рабовласницького суспільства змінився характер давньогрецької релігії. Набули поширення культу богів - покровителів ремесла й торгівлі. У 8-7-му ст. до н.е. на честь богів стали споруджуватися перші храми. У Стародавній Греції існували також таємні релігійні товариства та культу. Містичні культу орфіків, елевсінські містерії,

культи Діонісія, Ізиди, Мітри мали важливі наслідки й для філософії, тому що багато філософів приєднувалися до навчань про таїнства. До містичних вчень ставилися також гностики й маніхейство.

Давньогрецька релігія й міфологія мали великий вплив на розвиток світової культури.

Давньоримська релігія - система політеїстичних вірувань давньоримського рабовласницького суспільства. Для неї характерна віра в духів - покровителів природи, сільської праці. До них відносяться Оїльван, Фавн, Сатурн (спочатку бог посівів), Марс (спочатку бог полів) і т.д. У патріархальній громаді почитали богів і демонів домівки (Дари, Пенати, Вести, Пан). У давньоримській релігії видно елементи фетишизму (культ дерев, гаїв, землі), тотемізму (культ тварин, особливо вовка). Ця релігія розвивалася під великим впливом релігій інших народів, особливо Греції.

Поступово з утворенням класів і держави формування пантеону богів було в цілому завершено. Боги Риму стали загальнодержавними. На перший план висувається шанування Юпітера, Юнони та Мінерви, яким був присвячений храм на Капітолії (звідси назва капітолійська тріада). Вищим серед богів, "батьком богів", уособленням Риму, став Юпітер.

Із перетворенням Римської держави в середземноморську державу в Римі з'явилися східні божества. Із Малої Азії проник культ матері богів - Кібели. У 2-3-му ст. набув популярності культ іранського бога сонця Мітри. Для давньоримської релігії пізнього періоду характерний синкретизм (від грец. *synkretismos* - з'єднання) - поєднання різнорідних поглядів, поглядів, при яких ігнорується необхідність їх внутрішньої єдності та несуперечливості один одному.

Криза рабовласницького суспільства стала однією з причин переходу широких народних мас від цієї релігії до християнства.

Давньоєгипетська релігія. Ця релігія є системою політеїстичних вірувань племен і народів долини Нілу в епоху первіснообщинного ладу та рабовласницького суспільства. Єгиптяни поклонялися природі. Тотемізм, характерний для цієї релігії, пояснювався значною роллю скотарства та полювання. Ніл, від розливів якого залежало благополуччя країни, олицетворювався в образі бога Хапі. Сонце - у образі бога Ра. Богиня Сохмет зображувалася у вигляді корови, бог бальзамування Анубіс - із головою шакала. Тварини були об'єктами культу.

Сильний вплив справив на давньоєгипетську релігію культ мертвих. Уважалось, що розкошувати в потойбічному світі буде лише той, чиє тіло добре збереглося. Стародавні єгиптяни вірили в існування в кожній людині душі (ба) та духу-двійника (ка). У процесі утворення рабовласницького держави з'являються релігійні центри - Мемфіс, Гермополь, Гелиополь, Фіви та ін. Зі своїми пантеонами богів. Фараони вважалися синами бога, та їх обожнювали. Посилюється роль жрецтва. Давньоєгипетська релігія справила великий вплив на формування християнства. Єгипетський міф про "вмираючому й воскресає" Осіріса зробив істотний вплив на створення образу Ісуса Христа. Збереглися пам'ятники цієї релігії, зокрема, "Єгипетська Книга Мертвих".

Релігія Стародавньої Месопотамії. Збірне найменування політеїстичних вірувань у рабовласницьких суспільствах Месопотамії - у Шумері, Аккаде, Вавилоні, Ассирії (4-1 тис. до н.е.). Згідно давньовавилонської релігії, люди нікчемні перед богами, закони та порядки носять божественний характер. У Шумері в 4-3 тис. до н.е. на основі злиття племінних культів сформувалося уявлення про велику тріаду богів (Ану, Енліль, Енкі), поряд із якими визнавалися й інші боги, що втілювали сили природи й окремі сторони практичної діяльності людей. Із найдавніших часів у Месопотамії були розвинені землеробські культури, особливо культ богині Іштар і бога землеробства Таммуза. Із початку 2 тис. до н.е. на чолі пантеону богів став покровитель Вавилону бог Мардук. У цьому позначився процес централізації влади в руках вавилонських царів. В епоху ассирійського панування (8-7 ст. до н.е.) у вавилонській релігії з'явилися уявлення про

племінних ассірійських богів, перш за все про бога Ашшуре. Після краху ассірійської імперії ці уявлення зникли.

У вавилонській релігії були розвинені магія, мантика (система ворожінь), важлива роль відводилася астральним культам. Збереглися пам'ятники вавилонської релігії - "Енума Еліша", епос про Гільгамеша та ін. Релігія Стародавньої Месопотамії характеризується розвиненим інститутом жрецтва, яке суворо регламентувало складний ритуал. Із поширенням у Месопотамії зороастризму, ісламу, християнства ця релігія поступово розмивали, припинивши існування в XIII ст. н.е.

Давньоіндійська релігія. Ця релігія є релігійними поглядами стародавніх індусів, що розвивалися від примітивних вірувань до арійської епохи до шанування численних божеств, що уособлюють сили природи в період Вед (кін. II-го - поч. I тис. до н.е. (див. розділ 7.7.1). Шанувалася богиня-матір, пов'язана з родючістю, землеробством, рослинністю. Вторгнення аріїв у Індію привело до зміни й ускладнення релігійних уявлень. З'являється культ предків, обрядова магія, жертвопринесення.

Ведична релігія налічує бл. 3 тис. Богів, особливо шанувалися Варуна, Притхиви, Індра й т.д. Однак єдиний пантеон богів у цей період не складається. Боги антропоморфні (від грец. Anthropos - людина і morphē - форма, вид - перенесення людських властивостей на неживі предмети, на природу або на поняття Бога), ворогують із демонами, ватажком яких є Вритра - уособлення посухи.

До кінця ведичного періоду в результаті переходу до осілого скотарства та землеробства релігія також зазнає серйозних змін, робляться спроби створення єдиного пантеону богів.

Боги з уособлених сил природи стають відображенням протиборчих соціальних сил. Так, Індра, бог грози та бурі, починає шануватися як бог війни. На рубежі I тис. до н.е. з виникненням у Індії ранньокласових відносин давньоіндійська релігія трансформується в брахманізм. Її боги входять у пантеон нової релігії.

Зороастризм виникає на території Стародавнього Ірану (Персії) між 10-6 ст. до н.е. Засновником вважається Заратуштра - пророк і реформатор староіранської релігії, яка одержала назву зороастризм (давньогрецьке - Зороастр, середньоіранське - Зардушт).

У своїй основі вчення Заратустри близько моністичному релігійному віруванню з єдиним верховним божеством Ахурамаздой (Ормузд) - добрим духом, якому згодом як злого духа протиставляється Анхра-Майню (Аріман). На стороні першого знаходяться шість добрих духів (геніїв) - правдивість, добромисність, мудрість, влада, здоров'я та довговічність, на стороні ж Арімана гнів і брехня. Завдання людини, на думку Заратустри, полягає в тому, щоб сприяти Ахурамазді в боротьбі з Анхра-Майню. Пророк виклав своє вчення у священному писанні, "Авести", або Зенд-Авеста (букв. - текст з коментарями).

Людина в цій боротьбі має свободу вибору, вона може вплинути на торжество світового порядку. Зороастризм обіцяє посмертне блаженство прихильникам Ахурамазди. Його противники будуть засуджені на муки. Зороастризм шанує 4 елементи Всесвіту - вода, вогонь, земля, повітря.

Специфічно зберігся до наших днів похоронний обряд: трупи розміщуються на кількох ярусах "вежі мовчання" - дакми, де їх поїдають птахи. У храмах зороастризму горить вічний вогонь.

На цей момент зороастризм існує у вигляді парсизму. В основному послідовники парсизму живуть у Індії.

Давньокитайська релігія являє собою сукупність релігійних вірувань і культів народностей басейну річок Хуанхе та Янцзи 2-1 тис. до н.е.

Для цієї релігії були характерні культ духів природи та предків. Духи природи заселяли всю природу й управляли небесними світилами, природними явищами, тваринами. Із виникненням класового суспільства формуються уявлення про ієрархію духів на чолі з духом неба Нан-ді, який стає батьком людей. Поклонялися стародавні

китайці також "земним духам", із яких шанувалися духи гір і річок. Господарем всієї країни визнавався найбільш могутній дух Хоутен. Особливо був розвинений культ предків. Предки впливали на долі живих.

У старокитайської релігії не було жерців, а також особливих храмів. Релігійні церемонії відбувалися під відкритим небом. Предкам і духам природи приносили жертви, що супроводжувалися молитвами. У Стародавньому Китаї були широко поширені різні види магії, чаклунства, були віщуни та заклинателі.

Давньослов'янська релігія - складне синкретичне явище з розвиненим родинно родовим культом предків, культурами природи та землеробськими культурами. Перші релігійні уявлення слов'ян формуються в межах міфології. І в цьому слов'яни не відрізняються від будь-якого іншого народу. У міру розселення слов'ян із праслов'янської території (між Віслою та Дніпром, передусім із області Карпат) по Центральній і Східній Європі від Ельби (Лаби) до Дніпра й від південних берегів Балтійського моря до півночі Балканського півострова, відбувалася диференціація та відокремлення локальних варіантів первісних релігій, довго зберігали основні характеристики загальнослов'янських релігійно-міфологічних уявлень.

Релігійно-міфологічна цілісність "язичництва" була зруйнована в період християнізації слов'ян. Власне слов'янські релігійно-міфологічні тексти не збереглися. Можлива лише реконструкція основних елементів слов'янської первісної релігії на базі вторинних письмових, фольклорних і речових джерел. Головне джерело відомостей за ранньослов'янськими релігійними уявленнями - середньовічні хроніки, аннали, написані сторонніми спостерігачами на німецькій або латинській мовах (міфологія балтійських слов'ян) і слов'янськими авторами (міфологія східних слов'ян). Цінні відомості містяться в роботах письменників (починаючи з Прокопія, VI ст.) і в географічних описах середньовічних арабських та європейських авторів.

Великий матеріал про давньослов'янські релігійні уявлення дадуть пізніші фольклорні й етнографічні зібрання.

Давньослов'янська релігія політеїстична. Усередині давньослов'янської релігії розрізняються рівні релігійних поклонінь. Рівень, до якого належали два праслов'янських божества, чиї імена вірогідно реконструюються як Перун і Велес, втілюють військову та господарсько-природну функції. Вони взаємопов'язані як учасники єдиного міфу. Знання про повний склад праслов'янських богів вищого рівня надто обмежені, хоча є підстави вважати, що вони вже утворили пантеон. Крім названих богів, у нього могли входити ті божества, чиї імена відомі хоча б в двох різних слов'янських традиціях. Це, наприклад, давньоруський Сварог. Інший приклад - Дажбог і південнослов'янський Дабог (у сербському фольклорі). Дещо складніше йде справа з назвами Ярила та Яровит у балтійських слов'ян.

Більш низькі рівні, до яких належали божества, пов'язані з господарськими циклами та сезонними обрядами, а також боги, що втілювали цілісність замкнутих невеликих колективів: Рід, Чур у східних слов'ян та ін. Сюди ж можна віднести різні класи духів, нечисті, тварин, пов'язаних із всім міфологічним простором від дому до лісу, болота і т. п.: домові, лісовики, водяні, русалки, потвори та ін.

Згідно "Повісті минулих літ" князь Володимир Святославич здійснив спробу створити в 980 р. загальнодержавний пантеон. У Києві на пагорбі поза княжому дворі були поставлені ідоли богів Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла (Семаргла) і Мокоші. Головними багатствами пантеону були громовержець Перун і "скотий бог" Велес (Волос), що протистоять один одному топографічно (ідол Перуна - на пагорбі, ідол Велеса - внизу), імовірно, із соціальної функції. Єдиний жіночий персонаж київського пантеону - Мокоша - пов'язаний з характерними жіночими заняттями (особливо прядінням).

Інші боги цього пантеону відомі менше, але всі вони мають відношення до найбільш загальних природних функцій: Стрибог, мабуть, був пов'язаний із вітрами, Дажбог і Хорс - із сонцем, Сварог - із вогнем. Західними слов'янами шанувався бог

удачі та щастя Белбог. Крім того, із землеробством, із зимовим і літнім сонцеворотом пов'язані такі боги, як Семик, Ярило, Купала.

Прийняття Владимиром християнства в 988 р. спричинило за собою знищення ідолів і заборону язичницької релігії та її обрядів.

8.2.3. Національні релігії

Індуїзм - релігія, поширена в Індії. Віровчення індуїзму склалося в результаті еволюції ідей ведизму та брахманізму. Виникає в I тис. до н.е. Індуїзм зберіг багато елементів первісних вірувань: поклоніння священним тваринам, явищам природи, культ предків і т.д. Обрядовості відводиться важливе місце. Найголовнішими богами є: Брахма, Шива та Вішну (див. також розд. 7.1.1.).

Індуїзм розпадається на дві основні течії: шиваїзм і вишнуїзм. Із шиваїзмом пов'язано вчення про шакті, творчу силу богів, що втілюється в жіночому образі (Парваті, Дурга, Калі та ін.). У вишнуїзм переважає месіаністичне вчення про періодичну появу Вішну на землі в різних перевтіленнях (аватарах). У пантеон індуїзму включений і Будда як десята аватара Вішну. Для всіх напрямків індуїзму характерна віра у вічність і віру священних Вед.

На сьогодні індуїзм сповідує 83% населення Індії, він поширений також у Непалі, Шрі Ланці, Бангладеші та ін. країнах, де проживають вихідці з Індії.

Джайнізм - одна з національних релігій Індії, що виникла в VI ст. до н.е. За переказами, вчення було передано з глибин віків 24 пророками-учителями, останній із яких - Вардхамана Маха-вару (прозваний Джина). Джина означає переможець, той, хто переміг карму та знайшов шляхи порятунку. Джайни поклоняються своїм пророкам як божествам.

Центральним у вченні джайнізму є уявлення про вічну душу, яка може послідовно вселятися в різні матеріальні тіла. Порятунку та вічного блаженства може досягти той, хто веде найбільш праведне життя. Головний принцип у джайністській етиці - ахімса - не нанесення шкоди живим істотам.

Існують два основних напрямки: дігамбари, що відмовляються від усіх спокус життя, і шветамбари, що проповідують менш аскетичний спосіб життя.

Джайни складають близько 1% індійського населення, займаються підприємницькою діяльністю, відіграють значну роль в економічному житті Індії.

Сикхизм - релігія виникла в XVI столітті в Північно-Західній Індії та відбила протест дрібних торговців і ремісників проти кастового ладу. Термін сикхізм у перекладі з санскриту означає: - сикх - учень. Засновник гуру (вчитель) Нанак (1469-1539). Сіхізм став прапором у боротьбі проти імперії Великих Моголів, яка завершилася створенням держави сикхів. Проіснувао до 1849 р. до колонізації англійцями.

Сикхи визнають єдиного неперсоніфікованого бога. Усі явища навколишнього світу - лише прояв вищої волі творця. Визнаючи всіх людей рівними перед богом, сикхи відреклися від ортодоксального індуїзму. Віровчення сикхизму викладено в книзі "Грантх Сахіб" (буквально "Пан книга"), яка містить настанови та життєпис гуру, є джерелом вчення та об'єктом богослужіння. Зараз у Індії близько 14 млн. послідовників цієї релігії.

Конфуціанство - національна релігія Китаю (див. також розд. 7.1.2.), Засновником якої вважається філософ Кун-цзи, або Конфуцій (551-479 рр. до н. е.). Має послідовників у Кореї, Японії та деяких інших країнах. Джерело конфуціанства - "Лунь-юй" ("Бесіди і судження"), написані послідовниками Конфуція (VI ст. до н.е.). Конфуціанство відобразило погляди й інтереси феодального чиновництва, яке прагнуло захистити суспільство від соціальних потрясінь. Метою конфуціанства було виховання народу в дусі поваги існуючих порядків (див. також розд. 4). У міру перетворення конфуціанства з етико-філософської системи в релігію Конфуцій був обожнений.

Дана релігія відрізняється від багатьох інших відсутністю жрецтва, зводиться до суворого дотримання обрядів. Відповідно до цієї релігії, у суспільстві діє закон "жень",

посланий Небом. Небо є якась вища сила, вищий закон. Для засвоєння цього закону людина повинна дотримуватися "чи" - норми громадської поведінки, традиції, обряди, ритуали. Конфуціанство виправдовує владу "благородних", багатих над простим народом.

Дуже сильний культ предків. Кожна сім'я має свій храм, де розміщені символізують предків таблички "чжу", перед якими розставляються жертвоприношення та здійснюються обряди.

На сьогодні традиційні норми й інститути конфуціанства широко поширені в Китаї, Тайвані та серед етнічних китайців.

Даосизм виник у Стародавньому Китаї в IV-III ст. до н.е. Створення цієї релігії приписується філософу Лао-цзи (див. також розділ 4). Принципи даосизму викладені в книзі "Дао дцзін" ("Канон про шляхи та чесноти").

Релігійна організація даосизму будується за ієрархічним принципом. Існує божественна трійця Шан-ді, Лао-цзи й творець світу Пань-гу. Для даосизму характерно еклектичне поєднання буддизму, конфуціанства, побутових релігійних уявлень. Даоські жерці, проповідуючи ідеї самовдосконалення особистості, пропонують віруючим певну методику досягнення довголіття, що включає фізичні вправи.

Перші даоські громади зареєстровані на території СНД у 1989 р. Вищий керівний орган - Вище Духовне Управління Церкви Відновленої Коштовності.

Синтоїзм (сінто, тобто шлях богів) - національна релігія японців. Склалася в ранньофеодальну епоху (6 - 7 ст.) На базі родоплеменних культів. Процес збігся з укоріненням на японській базі буддизму. Ці релігії довго змагалися один із одним, поки їх духовенство не виробило ребосінто (двоєдиний синтоїзм), за яким боги синтоїзму визнаються аватарами (переродженнями) різних персонажів буддизму. На сьогодні більше половини населення Японії формально сповідує обидві релігії. Існує цікава практика, коли обряди життєвого циклу (благословення новонароджених, шлюби тощо) відзначають у синтоїстських храмах, а похоронно-поминальні - у буддистських.

У XIX-XX ст. виник ряд неосинтоїстських храмів, які заперечують буддизм і зосереджують всі сторони культу тільки в межах своєї релігії.

Після революції 1868 і до поразки Японії в Другій світовій війні в 1945 р синтоїзм був державною релігією. Культ синтоїзму складався з наступних шарів: династичний культ, що відправляється в рамках імператорської сім'ї, нібито походить від сонячної богині Амаатерасу, храмовий культ із культом локальних богів і домашній культ. Із 1946 р синтоїзм відділений від держави.

Державної релігії в Японії немає. Однак обряди та культ синтоїзму збереглися.

Іудаїзм - національна релігія євреїв. Виникає в 2-му тис. до н.е. на основі політеїстичних вірувань обрядів кочових єврейських племен Північної Аравії. Культ бога Яхве, бога племені Іуди (звідки назва іудаїзм), перетворився в загальнодержавний культ, а згодом - у культ єдиного бога, що керує світом. В іудаїзмі визнається найсуворіший монотеїзм.

У цій релігії дуже рано складається уявлення про богообраність народу Ізраїлю. Іудаїзм має Святе Письмо (Сфара), яке відоме в давньоєврейській абрєвіатурі як Танах. У нього входять Тора (Учення), або П'ятикнижжя, авторство якого приписується традицією пророку Мойсею; Невіім (Пророки) - 21 книга релігійно-політичного та історико-хронологічного характеру; Кетувім (писання) - 13 книг різного релігійного змісту. Найдавніша частина Танаха датується X ст. до н.е. Робота зі складання канонізованого варіанту Танаха була завершена в III-II ст. до н.е.

Наступний період в історії іудаїзму тривав до поч. XIX ст. і може бути названий як раввінісько-талмудичний. У цей період равинами ("вчителями Закону") було завершено складання другого за значенням після Біблії джерела іудейського віровчення - Талмуда. У цій книзі містяться не тільки такі релігійні уявлення, як: віра в загробний світ, посмертна відплата й т.д., але і юридичні приписи, за якими повинні жити віряни. Із

поч. XIX ст. з'являється реформований іудаїзм. Представники цього напрямку відкинули безліч заборон, культові дії.

Із огляду на те, що Бог, за іудаїським віровченням, не має подібної форми, іконографія в іудаїзмі відсутня. В іудаїзмі існують свята. Щотижневим святковим днем є Суббота (Шаббат), дотримання якої - найважливіша заповідь іудаїзму. Одним з головних свят вважається Великдень.

Крім свят, в іудаїзмі прийняті також пости, що передбачають повне утримання від їжі та пиття до заходу сонця. Існують у цій релігії напрямки: хасидизм, караїмство та ін.

8.3. Світові релігії

Поворотним пунктом в історії релігій стало виникнення світових релігій: буддизму, християнства та ісламу. Це пов'язано зі змінами в житті народів. Буддизм виник у VI-V ст. до н.е. як ідеологія великих рабовласницьких держав, у надрах яких уже почалося зародження феодальних відносин. Християнство виникло в I ст. н.е. в епоху економічної та політичної кризи багатонаціональної рабовласницької Римської імперії. Іслам склався в VII ст., коли серед арабських племен почався перехід до феодалізму.

Головною особливістю світових релігій, у порівнянні з національними, є їх космополітизм. Вони звернені до всіх народів, незалежно від національної приналежності, спростили культ, відмовилися від специфічно національної обрядовості, що ускладнювала новонавернених у колишніх релігіях. Світові релігії обіцяють рівність усім, незалежно від соціального статусу.

8.3.1. Походження, віровчення та культ буддизму

1. Буддизм - найдавніша світова релігія. Виникає в середині 1-го тис. до н.е. в Індії і, згодом значно видозмінюючись, поширилась за її межами, у країнах Центральної і Південно-Східної Азії, Далекого Сходу. Існує й в країнах СНД у вигляді ламаїзму.

Основною причиною виникнення буддизму стало посилення класового гніту, розшарування суспільства, зародження рабовласницьких держав. Існуюча в суспільстві кастова нерівність вважалася спадковою.

Буддизм виникає на основі ведичної релігії та брахманізму (див. також розд. 7.1.1). Але на противагу їм проголошує рівність, але не соціальну, а рівність у порятунку. Одночасно проповідує смиренність, покірність, примирення з дійсністю.

Основні положення віровчення викладені в канонічному збірнику Типітака (санскрт. "Трипітака" - три кошики). За буддійським уявленням, Будда не є творцем і правителем світу. Він лише прояснює людину, відкриває їй шлях істинного пізнання. Буддійський пантеон налічує тисячі будд, бодхисатв (істот, які досягли порятунку, але продовжують брати участь у порятунку людей), богів місцевих релігій і т.д. Усі боги діляться на добрих і злих.

З точки зору буддизму, усі у світі є наслідком нескінченного руху дхарм, які представляються у вигляді духовних нематеріальних частинок. Різні комбінації рухомих дхарм створюють предмети, тварин, людини. Розпад цієї комбінації дхарм веде до смерті. Однак дхарми не зникають, а об'єднуються в нові комплекси, у результаті чого відбувається переродження. Від позитивних або негативних діянь людини залежить краще або гірше переродження. Форма нового переродження залежить від карми, або закону, згідно з яким усі вчинки людини мають наслідки для його майбутнього життя після смерті. Якщо людина нещаслива, значить, у колишніх переродженнях вона вела несправедливий спосіб життя. Нескінченний процес переродження називається "колесом життя", або сансарой. Кінцевою метою добродесного життя, відповідно до буддизму, є злиття з Буддою, тобто занурення в нирвану (надіснування).

Один з головних догматів буддизму - догмат про страждання. Він сформульований у чотирьох "великих істинах", відкрилися Гаутаме. Перша істина: життя є страждання. Друга істина: існують причини страждання. Такими є задоволення, бажання щастя. Третя істина пропонує шляхи позбавлення від страждань. Для цього

необхідно придушити всі бажання. Четверта істина рекомендує дотримання основних умов для позбавлення від страждань: правильна віра, правильне поведіння й т.д.

Важливим вченням у буддизмі є догмат про нірвану. У буддійській літературі нірвана розглядається як стан вічного спокою, нескінченного блаженства. Нірвани можуть досягти тільки ті, хто суворо виконує релігійні та моральні приписи.

У буддизмі немає складної обрядовості, як у брахманізмі. Культ спрощений, немає жертвоприношень. Культ відправляється мирянами та ченцями.

Найбільш давньою формою в буддизмі вважається тхеравада (європейська назва хінаяна) - "вузька колісниця", "вузький шлях порятунку". Принцип хінаяни - відхід від мирського життя в чернечу громаду (сангха). Іншим напрямком індійського буддизму став тантризм, або ваджраяна. Це загальна назва різних шкіл і напрямків. В основі лежить поклоніння якомусь статевому енергетичного началу, чоловічому чи жіночому. Релігійні обряди засновані на практиці йогів.

2. За межами Індії широке поширення отримав буддизм у вигляді махаяни ("велика колісниця", "широкий шлях порятунку"). Махаяна пропонує спасіння всім віруючим, а не тільки монахам. Саме тому махаяна досить поширена. У махаяні поширений культ бодхисаттва, майбутніх будд. До них можна звертатися з молитвами.

Різновидом махаяни є ламаїзм. Виник у Тибеті, він поширився й на територію СНД. Існує в Калмикії, Туві, Бурятії. Центр знаходиться близько Улан-Уде в Іволгинському дацані. Специфіка ламаїзму в тому, що він поєднав культ буддизму з місцевими культурами. Характерна риса ламаїзму - культ хубілганів (живих богів) і широке поширення інституту лам (чернецтво).

За кордоном буддизм також широко поширений, наприклад, у вигляді дзен-буддизму.

8.3.2. ХРИСТІАНСТВО

8.3.2.1. Виникнення християнства

Найбільша світова релігія, яка налічує до 1 млрд. 400 млн. послідовників, - християнство, зародилося на території східної частини Римської імперії в першому столітті нашої ери.

Християнська церква вчить, що християнство має божественне походження. Воно було проголошено сином Божим Ісусом Христом від імені Бога-Отця в цілях порятунку людства від гріха. Поклавши гріхи людей на себе, Христос прийняв мученицьку смерть в ім'я їх спокутування. Христос проповідував християнські норми поведінки, у цілому християнський спосіб життя. У християнстві за століття його існування склалося віровчення, культ і організація (церкви) із професійними служителями культу.

Наука встановила, що поява християнства було зумовлено низкою соціальних та ідеологічних причин. Настрої пригніченості, відчаю та безвиході, викликані умовами життя римських народів і класів, сприяли поширенню месіанських ідей, які отримали широку популярність у середовищі "страждених і обтяжених". Існуючий у той час у Римі політеїзм не міг захопити безправне та знедолене різноплемінне населення імперії. Політеїзм був ідеологією рабовласництва та не викликав симпатії та підтримки мас. Саме тому нова релігія, яка проголошувала рівність усіх людей, пропагувала можливість загального порятунку простим і доступним способом, отримала швидке поширення та досить скоро проникла в усі верстви римського суспільства.

Ідейною основою християнства з'явилися різного роду релігійні та філософські доктрини. У їх числі слід назвати іудаїзм і мітраїзм. Із них християнство запозичило уявлення про месію, який страждає, вмираючому та воскрешає Бога, таїнства й обряди. Найбільш важливою філософською основою є іудейський платонізм і римський стоїцизм. Перший став джерелом християнського віровчення, а другий - основою християнської моральності..

Християнство як ідеологія протесту проти соціальної несправедливості, висунуло в якості основи для змін умов життя людей ілюзорні кошти, задовольнили духовні потреби різних верств римського суспільства.

Якщо первісне християнство складалося з нижчих верств суспільства, то в другому та в третьому століттях до лав християн влилися представники заможних класів. Настрої песимізму та приреченості в умовах кризи економічного та політичного життя Риму цілком відповідали й деякій частині римської еліти. Разом із вступом знаті в християнські громади змінюється їх соціальний склад. Це призвело до еволюції християнської ідеології, до відмови від бунтарських настроїв. До того ж, із появою майна в громадах стали обирати з числа найбільш заможних християн служителів - єпископів, дияконів. Так з'явилася церковна ієрархія - вище та нижче духовенство. Збільшений клір відійшов від демократичних принципів раннього християнства та зміцнив союз із імператорською владою. У 313 році римський імператор Костянтин своїм указом зробив християнство допустимою релігією, а з 324 року воно стало державною релігією. Через рік, у 325 році, під його головуванням було проведено перший Вселенський Собор християнських церков у м.Нікеє, який отримав назву першого Вселенського Нікейського собору, на якому був прийнятий символ віри та канонізована Біблія.

Починаючи з 2-го століття християнство встановлює та затверджує своє віровчення та культ. Із цією метою збиралися Вселенські собори. Таких Вселенських соборів, визнаних православ'ям і католицизмом, було сім.

Християнство як будь-яка релігія базується на вірі: раціоналістичному осмисленню світ не підлягає. Як би людина не намагалася пізнати світ, це недоступно його розуму. Пізнання навколишньої природи, її зв'язків і відносин можливо лише через чудеса та божественне осяяння. Істини шукати не потрібно, вони сформульовані в священних писаннях.

8.3.2.2. Віровчення та культ християнства

1. Віровчення та культ християнства склалися протягом тривалого часу й уібрали в себе віровчення з різних релігійних і філософських систем. Але християнство по-своєму інтерпретує догми раніше існуючих релігій.

Раннє християнство Біблії не мало. Існувала усна традиція поширення християнства шляхом проповідей, оповідань, "Євангелії". Їх зміст - одкровення (записи видіння, які віщували кінець світу), послання (листи, призначені підтримувати зв'язки між громадами християн), записи повчань перших проповідників, переказів про Ісуса й апостолів. Кількість таких писань весь час збільшувалася.

У перші століття н.е. в різних громадах з'являлися описи діянь окремих осіб - євангеліє (з грец. "euaggelion" - добра звістка). Були євангелія від окремих груп, у яких вони шанувалися. Історія створення старозавітної частини Біблії охоплює період у декілька століть (з IX ст. до н.е. - по 60-ті роки II ст. до н.е.). Перед кліром постала необхідність зробити відбір достовірних, справді священних книг. Такий відбір тривав тривалий час. І лише на Лаодікейському соборі 363 року було встановлено перелік канонічних творів для всіх громад. Канонізація Нового Заповіту відбувалася складно, тому остаточний список книг Нового Завіту був затверджений тільки в 419 році на Карфагенському соборі.

2. Біблія (від грецьк. Biblia, літ. Книги) збори стародавніх текстів, канонізовані іудаїзмом і християнством як "священне писання", складається з двох основних частин - Старого та Нового заповітів. Перша за часом створення й велика за обсягом частина Біблії, що визнається обома релігіями, називається Старим заповітом. За християнським уявленням, "заповіт", укладений у стародавні часи Богом із одним народом (євреями), замінений завдяки явищу Ісуса Христа Новим завітом, укладеним уже з усіма народами на умовах духовного служіння.

Старозавітна частина Біблії займає 4/5 усього тексту Біблії та відома у двох варіантах.

Масоретський текст (Танах), прийнятий у іудаїзмі. Він складається з трьох книг: 1) П'ятикнижжя; 2) Пророки і 3) Писання.

Головним текстом вважається П'ятикнижжя (Буття, Вихід, Левіт, Числа та Повторення Закону). Тут мова йде про створення Богом світу та людини, про гріхопадіння Адама та Єви, про всесвітній потоп, про заповіт, який заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, викладену у відомих десяти заповідях. Старий заповіт, перекладений із давньоєврейської мови на грецьку мову, складається з 50 книг.

Ставлення християн до цих книг різне: протестанти визнають 39 книг, православні - 11 книг вважають неканонічними, а католики - визнають їх вторинноканонічними.

Узагалі історія створення старозавітної частини Біблії охоплює період у декілька століть (із IX ст. до н.е. - по 60-ті роки II ст. до н.е.).

У Новий завіт, сформований протягом I - II ст. н.е. богослови відібрали 27 книг, текст яких загальний для всіх християн. Він складається з чотирьох Євангелій - від Матвія, Марка, Луки та Іоанна, у яких розповідається про прихід Спасителя (Месії) Ісуса Христа, про його життя, смерть і воскресіння. У інших книгах (Діяннях і Посланнях апостолів, у Одкровенні Іоанна Богослова (Апокаліпсис)) описується життя Христа, поширення християнства, пояснення віровчення, даються пророцтва про страшний суд і кінець світу.

Канонізація Нового заповіту відбувалася в складній боротьбі.

Аналіз знайдених рукописів Старого та Нового заповітів свідчить, що 77 книг (глав), із яких складається Біблія, що не були розділені на розділи, вірші, не було паралельних посилань. Читання, розуміння та перепис тексту були складними. Цілі групи професійних священиків присвячували себе цій роботі.

Написання книг Біблії завершилося у II ст. н.е., твердження канону - наприкінці IV ст. н.е. а той вид, який мають тепер біблійні книги, було надано їм лише в 13 ст. кардиналом Стефаном Ленггоном.

Розподіл Біблії на вірші відбувся лише в XV ст. н.е. Спочатку рабин Натан у 1448 р поділив на вірші єврейський Старий Заповіт, а згодом - французький друкар Робер Етьєн (Стефаніус), у 1551 р. у власній друкарні в Парижі видав грецький Новий Заповіт із поділом на вірші. Біблія поділена на 31 173 вірші.

Таким чином, лише в другій половині XVI ст. Біблія набуває сучасного вигляду. Усі книги Біблії поділяються на канонічні, неканонічні та апокрифи.

Із Нового Завіту: 4 Євангелія (від Матвія, від Марка, від Луки та від Іоанна), Діяння апостолів, 21 послання апостолів (автором 14 послань вважається Павло, інші 7 послань, згідно з традицією, написані: Яковом - 1 послання, Петром - 2 послання, Іоанном - 3 послання й Іудою - 1 послання) і Апокаліпсис (Одкровення) Іоанна - шануються християнами як богонатхненні та священні.

Неканонічні книги вважаються літературою так званого біблійного кола, корисною для навчання.

Апокрифи розглядаються, як твори, що не мають віроповчального авторитету.

При посиланні на Біблію не даються сторінки, а вказуються книга, розділ і вірш, наприклад: Мт. 6.11 - Євангеліє від Матвія, розділ 6, вірш 11. (див. Калінін Ю. А. Релігієзнавство. К.: 1996).

3. Християнське віровчення стверджувалося на різних соборах протягом сотень років. Основні догмати християнства: Троїчність бога: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий. (Така троїчність формулювалася під впливом інших релігій. Зокрема, давньоєгипетської, де поклонялися богам: Осирису, Ісіді, Гору, та індійська, почитає Брахму, Вишній, Шиву). Віра в непорочне зачаття, віра в пришествя Христа, душу, потойбічну розплату, пекло, рай, воскресіння з мертвих, хрещення й т.д.

Із культу християнства можна назвати хрещення, вінчання, освячення, елеосвячення, священство, сповідь, причастя, молитви, поклоніння хресту, іконам, реліквіям і т.д.

Важливе місце в християнстві займають свята. Християнство запозичило з інших релігій не тільки елементи віровчень, а й багато обрядів і свят. За тисячоліття свого існування воно сформувало і затвердило безліч свят. За важливістю подій, яким присвячені свята, вони поділяються на великі, дванадесяті, малі. Це Різдво Христа, Стрітєння, Благовіщення, Вхід Господній у Єрусалим, Великдень, Вознесіння Христа, Трійця. Богородичні свята, свята різних святих і т.д.

Церква завжди приділяла особливу увагу святам, бо з їх допомогою формувалося й зміцнювався релігійний світогляд. У цілому свята виконують велику соціальну функцію, вони задовольняють певні потреби людей. Більшість культів, свят мають велику земну основу, містичний характер їм надала церква. Наприклад, хрещення пов'язано з шануванням води, сповідь - знімає психічне напруження людей і т.д. Багато учасників церковних служб керуються мотивами нерелігійного характеру, а саме, потребою в спілкуванні з іншими людьми, які потребують співчуття, співпереживання, у емоційно-психологічній розрядці й ін. Це один із способів розради, заспокоєння, відволікання від конфліктних ситуацій. Не випадково в святкуваннях досить багато елементів урочистості, містики, що знімають психічний стрес, фізичну втому. Тобто святкування - явища об'єктивного порядку й відіграють позитивну роль. Крім того, релігійні свята продовжують існувати в якості традицій, укладу життя. У давнину вони були пов'язані з певними природними й соціальними явищами: приходом весни, початком і кінцем сільгоспробіт, народженням людини й т.д.

8.3.2.3. Основні напрямки християнства

1. Особливості розвитку суспільних відносин у різних провінціях і частинах Римської імперії наклали свій відбиток на взаємини між громадами різних областей імперії. Це призвело до формування незалежних християнських церков. Протиріччя між ними нерідко закінчувалися розривом відносин.

Першим великим розколом у християнстві, що стався у зв'язку з розпадом Римської імперії, був поділ християнської церкви на католицьку та православну в 1054 році.

У XVI столітті розкололася католицька церква, і з її складу виділилося новий напрямок - протестантизм.

1. *Католицизм* (від грец. "Katholikos" - загальний, вселенський) поширений переважно в Західній Європі (Франція, Бельгія, Італія, Португалія) та Східній (Польща, Чехія, Угорщина) і в переважній більшості країн Південної Америки. Його сповідують майже половина вірян Північної Америки. У Азії та Африці також є католики, однак вплив католицизму тут невеликий.

Католицизм має єдиний міжнародний центр - Ватикан - на чолі з папою римським, що обирається довічно. Офіційно Ватикан - це самостійна держава на території Італії. Як держава вона поєднує в собі релігійну та світську владу, має герб, прапор, банк, радіостанцію, пошту, телеграф, армію, поліцію.

Значного впливу католицька церква надає не тільки на віруючих, а й на політичні, соціальні, філософські та інші теорії всього сучасного капіталістичного світу. У цьому впливі величезна роль належить розгалуженій мережі масових католицьких організацій. У підпорядкуванні Ватикану знаходиться кілька сотень тисяч священнослужителів, а також різні чернечі ордени - єзуїтів, францисканців (капуцинів, бенедиктинців, домініканців та ін.).

Католицизм має багато спільного з православ'ям і в той же час відрізняється від інших напрямів у християнстві системою віровчень, культу, своїми особливими прийомами пристосування до мінливих умов дійсності та новій релігійній свідомості.

Католицизм доповнив "символ віри" новими догматами про чистилище, "Філіокве", непогрішності Папи Римського в справах віри та моралі, непорочне зачаття й

тілесне вознесіння Богородиці на небо. Багато своєрідного й в католицькому культі. Тут широко використовуються засоби емоційного впливу на почуття вірян.

Філософською доктриною католицизму є неотомізм, який у 1879 році папою Львом XIII оголошений офіційною філософією католицької церкви (див. також розділи 7.2.3; 7.7.10).

Визнаючи, що істини віри як такі містяться в Біблії, католицька теологія вважає, що для їх пізнання необхідні ще логічні аргументи. Так, буття Бога має доводитися і "одкровенням", і раціоналістичними прийомами.

Католицька теологія надзвичайно рухлива. Це проявляється в рішеннях Ватиканських соборів. Зокрема, сьогодні католицизм переглянув чимало уявлень, які перестали відповідати збереженню релігії. Наприклад, Соборній конституції про літургії дозволяється спрощення багатьох обрядів і пристосування їх до особливостей місцевих умов. Зокрема, зараз дозволено частину меси проводити не латинською, а на рідній мові з використанням місцевої національної музики. Конституція рекомендує велике місце відводити проповідям, а також проводити богослужіння не один раз на день, а кілька, із тим, щоб зайняті люди могли відвідати його в інший, зручний час.

Прийнято рекомендації щодо включення до католицького культ елементів місцевих релігій, зі зближенню з іншими християнськими церквами, за визнанням дійсними таїнств і обрядів, здійснених над католиками в інших християнських конфесіях. Так, визнано дійсним хрещення католиків у православних храмах, а православних - у католицьких. Більш того, католикам Китаю дозволено поклонятися Конфуцію, почитати за китайським звичаєм своїх предків і т.п. У цілому філософські, соціальні, економічні, етичні, правові та інші погляди католицизму націлені на виправдання та збереження існуючих громадських порядків і висловлюють інтереси певних класів.

Однак сучасна католицька церква внесла нові моменти в свою соціальну доктрину. У нових енцикліках "Прогрес народів", "Мир на землі" зі співчуттям говориться про інтереси та сподівання народних мас, про необхідність вдосконалення умов життя трудящих. Кредо соціального католицизму зводиться до збереження ладу на основі його удосконалення та звільнення від виразок і вад.

Ватиканський собор зробив спробу "переоцінки цінностей" у області політичної доктрини. Основні положення "нового курсу" у цьому питанні зводяться до офіційного визнання політики мирного співіснування держав, політики запобігання воєн, заборони зброї масового знищення, розрядки міжнародної напруженості.

Таким чином, католицька церква робить цілий ряд акцій із порятунку свого авторитету, щодо посилення впливу на вірян. Нові віяння в католицизмі настільки очевидні, що частина традиціоналістів і політичні діячі правого спрямування новий курс називають "хворобою церкви".

2. Православ'я (що означає - правильно славити Бога) остаточно виділилося з єдиної християнської церкви в середині XI століття в результаті розколу церков. На сьогодні налічується близько двох десятків автокефальних (самостійних) православних церков: Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Грузинська, Сербська, Болгарська, Кіпрська, Елладська, Албанська, Польська, Чехословацька, Американська й ін.

Автокефальні церкви мають у різних країнах свої структурні підрозділи: благочиння, екзархати, єпархії, болагочінія, подвір'я, місії. Усі православні церкви об'єднані спільністю віровчення, канонічних правил і культу. У той же час багато з них істотно відрізняються один від одного, особливо своїми соціальними доктринами, політичними симпатіями, відносинами до різних проблем сучасності.

Основу православного віровчення складає Нікео-Царгородський символ віри, затверджений на перших двох Вселенських соборах у 325 і 381 роках. У дванадцяти членів цього символу сформульовані всі головні уявлення: про Бога, про його якості та властивості, про його ставлення до світу та людини. Сюди відносяться уявлення про

триєдність Бога, боговтілення, спокуту, воскресіння з мертвих, хрещення, загробне життя й т.д.

Основні положення символу віри (догмати) православні церкви оголошують істинними, незаперечними, вічними, незмінними, абсолютними, повідомленими людині самим Богом. Вони до того ж не можуть бути до кінця осягнути розумом. Основою пізнання оголошується віра.

Що ж стосується католицьких догматів, встановлених пізніше, а також відмови протестантських церков від більшості таїнств, то православні церкви вважають це помилкою, таким, що суперечить "святому писанню" і "святим переказам".

Разом із тим суворе дотримання традиції в православ'ї нині поєднується з переглядом тих сторін віровчення та культу, ставлення до суспільного життя, моральності, науки й т.д., які безнадійно застаріли.

Перегляд традиційних положень у області віровчення та культу проводиться православними церквами з великою обережністю: традиційні уявлення поєднуються з "сучасним" ідейним арсеналом. Говорячи, наприклад, про соціальні перетворення, про зростання культури, добробуту, успіхи техніки, церква вважає основою соціального прогресу моральну досконалість особистості.

У православних церков немає єдиного центру управління, подібного Ватикану. Константинопольський патріарх вважається "першим серед рівних". За своєю будовою та системою управління православні церкви керуються "Правилами апостольськими, канонічними", постановами Вселенських і помісних соборів.

На чолі православної церкви стоїть Патріарх. Він обирається помісним собором, якому належить вища влада в усіх питаннях віровчення, церковного управління та церковного суду. Патріарх здійснює зв'язку з іншими автокефальними церквами, контролює діяльність єпархіальному архієрею, нагороджує церковними відзнаками, здійснює нагляд за всіма установами центрального церковного управління.

При Патріархові засновується Священний Синод, що складається з постійних і тимчасових членів. При Синоді є відділи: управління справами, зовнішніх церковних відносин, навчальний комітет, господарське управління, пенсійний комітет, видавництво.

У адміністративному відношенні православна церква поділяється на єпархії. Єпархії поділяються на благочинні округи, очолювані благочинними. Низовою організацією православної церкви є приход, очолюваний обраним на загальних зборах віруючих церковною радою.

Для підготовки священнослужителів і богословів православна церква має навчальні заклади. На сьогодні функціонують духовні академії й університети, Московська, Петербурзька, Одеська та інші семінарії. Московська патріархія веде видавничу роботу. Вона видає щомісячний "Журнал Московської патріархії", настільні та настінні календарі "молитовники, богослужбові вказівки й т.д.

3.Протестантизм (від лат. "Protestans" - заперечує, не погоджується) третій напрямок у християнстві. За даними ООН, на сьогодні налічується 332 млн. протестантів, у тому числі лютерани, просвітеріани, методисти, англікани, баптисти та ін. Ці дані відносні.

Протестантизм поширений у Північній Європі (Фінляндія, Норвегія, Швеція, Ісландія, Данія) і таких країнах, як Голландія, Швейцарія, ФРН, Англія, Північна Ірландія, США, Канада, Австрія. Протестантизм склався в боротьбі з католицизмом на основі заперечення ряду його найважливіших уявлень понять. У так званих "релігійних війнах" XV століття йшлося перш за все про матеріальні класові інтереси. Боротьба буржуазії проти феодалізму проявилася йув боротьбі з католицькою церквою - духовною опорою феодалізму.

Найважливішим протестантським догматом став догмат виправдання вірою, набуття спасіння та вічного життя на основі особистої віри, яка не потребує ні яких посередників.

Формування цього догмату визначалося новими потребами розвитку буржуазії, висуває на передній план особисту ініціативу, підприємливість, особистісну винятковість, і було спрямоване проти родового аристократизму, аскетизму, за все те, що нівелювало індивідуальність.

Твердження догмату виправдання вірою відкинуло уявлення про богодуховність "священного переказу", про необхідність існування духовенства як посередника між людиною Богом.

Тим самим протестантизм скасував поділ усіх вірян на священнослужителів і мирян, догмат про виправдання вірою вів до скасування догмату про чистилище, оскільки він будувався на уявленні про "поверховинних справах", про різного роду подвижників і духовенство, шанування "святих", "угодників", "батьків вчителів", мощей тощо. Багато протестантських церков відмовилися від шанування ікон, хреста, від більшості таїнств, зберігши лише хрещення й Євхаристію. На самому початку виникнення в протестантизмі запанували три напрямки: лютеранство, кальвінізм і англіканство.

Лютеранство. Засновником лютеранства був викладач теології Мартін Лютер (1483-1546), у 1517 р. кинув виклик католицизму, вивісив на дверях церкви міста Віттенберга 95 тез, спрямованих проти зловживань римської церкви, особливо проти індульгенцій, які були платним відпущенням гріхів. За Лютером, церква в її існуючій формі не потрібна. Людина сама, своєю власною вірою може спокутувати гріхи.

Лютеранські церкви самостійні та підпорядковані світській владі. Із 1947 р. існує всесвітнє об'єднання лютеранських церков. Організаційною основою церкви є громада, керована церковною радою та пастором. У лютеранських церквах збережені одягання, вівтар, хрест, свічки, хоча ікон немає. Головне місце відводиться проповіді, а не обрядам. У богослужіннях використовується органна музика та хоровий спів. У питаннях віровчення лютеранська церква дотримується всіх основних догматів протестантизму.

Кальвінізм. Євангельсько-реформатська, або кальвіністська, церква виникла як найбільш послідовне заперечення католицизму. Засновником цього напрямку є Жан Кальвін (1509-1564). У своїй праці "Настанови до християнської віри" Кальвін сформулював основні положення своєї теологічної системи. Церква, створена Кальвіном, називається реформатською та пресвітеріанською. Як і лютеранство, кальвінізм вважає єдиним джерелом віри Біблію. Він відкидає ікони, мощі, культ діви Марії, пишні обряди, таїнства священства, елеосвятіння тощо. Кальвінізм особливо підкреслює догмат про абсолютне приречення. Бог назавжди одних визначив до порятунку, інших - до мук пекла. Людина сама змінити свою долю не може. Незважаючи на абсолютний фаталізм, це подання було підтримано багатьма послідовниками. Справа в тому, що, за Кальвіном, ніхто не знає, обраний він Богом чи ні. Тільки ревна віра може служити ознакою обраності і, отже, дає можливість отримати потойбічну розплату. Звідси витікала виняткова нетерпимість кальвінізму до всякого інакомислення.

Одним з напрямків кальвінізму на сьогодні є конгрегаціоналізм (конгрегація - лат. об'єднання, союз). У Європі та Америці зараз налічується близько двох тисяч конгрегацій. Конгрегаціоналізм, який вважає себе незалежною громадою, не єдина форма для кальвінізму. Є також реформатські та пресвітеріанські громади кальвіністів.

Третім великим різновидом протестантизму є *англіканство*. Англіканська церква найближче стоїть до католицизму та православ'я. Із 1534 року англіканська церква повністю порвала стосунки з Римом і визнала своїм главою англійського короля.

Англіканський символ віри включає загальнохристиянські догмати (триєдність Бога, боговтілення, спокуту, воскресіння, вознесіння, друге пришестя й т.п.), загальнопротестантські (заперечення чистилища та верховенства папи, відмова від індульгенцій, безшлюбність духовенства, ікони та мощі) і суто англіканські. До їх числа відносяться такі, як визнання короля чи королеви главою церкви, збереження церковної

ієрархії. Тут визнається відміна духовенства від мирян і за духовенством визнається наявність благодатним дарчим.

Лютеранство, кальвінізм, англіканство є різновидами раннього протестантизму. Але, крім цих основних напрямків, у протестантизмі існує величезна кількість різних сект і об'єднань, які отримали назву пізнього протестантизму. До пізнього протестантизму відносяться баптисти, квакери, методисти, адвентисти, свідки Єгови та інші.

Розглянемо деякі з громад пізнього протестантизму.

Баптизм (від грец. *Baptizo* - занурюю у воду). Перша громада баптистів була утворена в Англії в 1612 році та складалася з "помірних" протестантів. Надалі баптизм набув поширення в Північній Америці, Німеччині та багатьох інших країнах. До Росії в 60-х роках минулого століття баптизм був занесений німецькими колоністами. У 1905 р. була створена Всесвітня рада баптистів на сьогодні є найбільшою в світі сектантською організацією.

Основою організації баптистів є громада вірян. Громада обирає пресвітера та раду громади.

Пресвітер є духовним керівником громади. Рада - виконавчий орган, що займається поточними справами. Баптизм відноситься до числа євангелічних сект. Основу його віровчення складають "священні писання" - книги Старого та Нового завіту в канонічному складі. Лише ці книги вважаються "богонатхненними". Баптисти поділяють усі основні християнські догмати: про Бога, про святу трійці, про створення світу та людини, про подвійну природу світу, про безсмертя душі, про первородний гріх, про божественності Христа та його друге пришествя й т.д. Основну увагу баптизм зосереджує на христології (вчення про Христа), баптизм прагне зробити релігійність внутрішнім світом людини, вимагає глибокої особистої віри.

Відмітною ознакою баптистської догматики є вчення про "духовне відродження" людини, про "народження згори", яке відбувається під впливом вхідного в людину "святого духа". Баптисти вважають, що можливо безпосереднє спілкування кожного віряна з Богом через молитву, і не визнають ніяких посередників між Богом і людиною. Також значно спрощує культ: заперечення вшанування святих мощей, ікон, хресне знамення, пости, чернецтво, хрещення дітей, православні та католицькі молитви.

Найважливішими обрядами в них вважається хрещення, хліболамання та свячення. Обряд хрещення відбувається тільки над дорослими, які прийшли до віри свідомо, "народженими згори", і мають певний стаж "наближеного". Це - хрещення по вірі. Хліболамання відбувається в спогад жертви Христа та служить засобом духовного "прилучення", "зіткнення" з ним, тобто засобом зміцнення релігійної віри.

Обряд рукоположення відноситься до обраних громадою пресвітерів і відбувається старшим пресвітером. Пресвітер не є штатним священнослужителем, це авторитет вірян. Баптизм відмовився від ряду релігійних християнських свят, "богородичних", святоугодних, престольних. Він зазначає лише великі християнські свята, пов'язані з особистістю Христа: Різдво Христове, день нового року. Хрещення Господнє, Стрітення, Благовіщення, Великдень, Вознесіння, День Святої Трійці, Преображення.

Адвентизм (від лат. "*Adventus*" - пришествя) виник у 30-х роках XIX століття в США. Із США в 60-х роках адвентизм перенесений у Європу, а в 80-х він з'явився в Росії. У адвентизма є ряд течій: церква адвентистских християн, євангельські християни, церква Божа, суспільство життя та другого пришествя, адвентисти майбутнього століття та ін. Найбільшого поширення набула секта адвентистів сьомого дня. За даними зарубіжної преси, у світі є близько 1,1 млн. чоловік цієї організації. У 1932 році на Генеральній конференції адвентистів сьомого дня було прийнято "Керівництво для громад", що є своєрідним статутом секти. Світовим центром є Виконавчий комітет Генеральної конференції адвентистів сьомого дня, що знаходиться в Батль-Крік (США). Основою організації є громада. Кілька громад складають

"з'єднання", з'єднання входять в "уніони", а вони складають "дивізіон".

Адвентистська догматика та культ багато в чому схожі з баптистськими. Віровчення адвентистів сьомого дня ґрунтується на Біблії. Особливу увагу зосереджено на "пророчих" книгах, головним чином на книзі пророка й Одкровенні Іоанна Богослова. Адвентисти вірять у здійснення пророцтва, а уявне "здійснення" останніх служить для них свідченням богодуховенності Біблії. Центральним пунктом адвентистського віровчення є есхатологія та хилиазм, тобто віра в близьке друге пришестя Христа, кінець світу та встановлення тисячолітнього царства Христового на небі. Пришестя Христа повинно ознаменуватися тим, що воскреснуть померлі праведники та разом із живими "перетвореними" адвентистами піднесуться на небо, де будуть царювати з Христом 1000 років. Усі грішники будуть знищені, а земля спустошена. Особливістю віровчення адвентистів є заперечення традиційного християнського уявлення про пекло й рай. Душа, на думку адвентистів, не є безсмертною. Вона так само смертна, як і тіло. Після смерті вона не відділяється від тіла, а перебуває в ньому до воскресіння померлого Христом. Однак, вважаючи душу смертною, адвентисти вірять у чудесне воскресіння мертвих і в безсмертя праведників. Тим самим істота християнського догмату про наявність загробного життя зберігається. Визнаючи "святую трійцю", адвентисти вносять у її тлумачення деякі свої відтінки. Ісуса Христа вони розглядають як посередника "між Богом-Отцем і творінням". Дух святий - це заступник Христа на Землі, якого він залишив, "пішовши до батька"

У області культу адвентисти багато в чому схожі з баптистами. Як і баптисти, вони заперечують церковні таїнства та обряди, які не шанують ікон, хреста, святих і т.д. Однак у адвентистів є свої особливості. Надаючи особливого значення четвертій заповіді десятислів'я, адвентизм наказує святкування суботнього, а не недільного дня. У цей день сектанти не повинні працювати та зобов'язані приходити на молитовні зібрання. До члену секти ставиться вимога сплати в касу громади десятини, тобто десятої частини доходу як в його грошовій, так і натуральній формі.

Головними обрядами адвентистів є водне хрещення дорослих, смиренність (хліболамання) та висвячення. Своєрідний у них обряд хліболамання. Він проводиться чотири рази на рік - у першу суботу кожного кварталу. Перед хліболаманням адвентисти здійснюють обряд обмивання ніг у пам'ять про те, що Христос, згідно з біблійним оповіданням, на "Таємній вечері" омив ноги своїм учням.

Свідки Єгови - виникла в 70-х роках ХІХ століття в США. У 1872 році колишній активний адвентист Шарль Руссель організував гурток "дослідників Біблії", який і поклав початок іеговізму русселівського спрямування.

Свідки Єгови мають централізовану організацію, яку вони називають "теократичною", підкоряються суворій дисципліні. Центр цієї організації знаходиться в Брукліні (район Нью-Йорка). Країни, у яких є іеговісти, розділені на десять зон. Низовим осередком є "гуртки", або "ілки", об'єднані в "групи". У масштабі району та ряду районів є "стрєфи", "стрєфи" входять у "відділи", а "відділи" підкоряються уже "крайовій комітеті"..

Іеговістських лідерів від малого до великого називаються "слугами". На молитовних зборах іеговісти читають і вивчають літературу, яка виходила Бруклінським центром. Бруклін видає ряд журналів ("Сторожова Вежа", "Інформатор" і т.д.), які друкуються на багатьох мовах, віщає по радіо в багатьох країнах, випускає листівки, брошури та книги й т.д.

Характерним для іеговістського віровчення є особливе тлумачення Біблії. Не заперечуючи можливості буквального розуміння її текстів, іеговістські "слуги" чаші вдаються до духовного, тобто безпідставного, тлумачення, а деякі з них взагалі не вважають "святе письмо" за істину. Єгови заперечують догмат про триєдність Бога. Вони визнають єдиного Бога Єгову. Христос - це не Бог і не дорівнює Богу, а син і посланник Бога. Христос вважається духовною істотою, у якого немає видимих якостей.

Христос - головний "свідок", тобто представник Бога на землі. "Дух святий" оголошується силою, що виходить від Єгови.

Єговісти заперечують віру в нематеріальну душу, яка може існувати окремо від тіла та полетіти на небо після смерті людини. Душа не є безсмертною та вмирає разом із тілом. Померлі не несуться на небо, а залишаються в могилах. Згідно іеговістських уявлень, не існує "царства небесного", загробного життя, чистилища, раю, пекла з його вічними муками й т.д. Однак іеговісти розвивають свою ідею воскресіння. Вмирають назавжди лише вороги бога Єгови. Що ж стосується вірних його послідовників, то вони будуть знаходитися в своїх могилах лише до тих пір, поки Єгова не введе їх зі стану смерті, після чого вони воскреснуть тілесно та будуть жити в тисячолітньому царстві Єгови, яке він встановить на землі.

8.3.3. ІСЛАМ

8.3.3.1. Економічні та ідейні передумови виникнення ісламу

Термін "іслам" у перекладі з арабської означає "покірність", а прийнявши цю релігію називається відданим (арабською - мусульманин), звідси друга назва цієї релігії мусульманство. Іслам - одна з трьох світових релігій. Його послідовники-мусульмани живуть у багатьох країнах світу, і їх чисельність сягає 860 млн. чоловік. Загалом вони проживають у країнах Близького і Середнього Сходу, Азії, Африки. У ряді країн іслам - державна релігія.

Ісламська традиція стверджує, що іслам даний людям Аллахом через пророка Мухаммеда, тобто він має божественне походження. Наука ж досліджує об'єктивні історичні умови появи ісламу. Іслам виник у Азії на Аравійському півострові на початку VII ст. н.е. у результаті дії внутрішніх і зовнішніх причин. Перша вела до відмирання родового ладу та встановлення класових відносин. Процес зміни суспільно-економічної формації супроводжувався політичним об'єднанням розрізнених племен і створенням арабської державності. Необхідність централізації влади обумовлювалася: роздробленістю племен; загостренням класової боротьби; розвитком продуктивних сил; вимогою захисту від набігів сусідніх держав (абиссинців, персів і т.д.). Об'єднавчі тенденції в економіці та політиці викликали зміни й у ідеології. Які ж ідеологічні витoki ісламу? По-перше, багато релігійні уявлення іслам запозичив із більш ранніх монотеїстичних релігій - іудаїзму в його монофізичній і несторіанській формах. По-друге, велике значення й формуванні ісламу мали стародавні арабські вірування. По-третє, відчувався вплив зороастризму. Засновником ісламу вважається Мухаммед, якого, за переказами, бог-Аллах обрав своїм "посланником", пророком.

У результаті діяльності Мухаммеда, його помічників і послідовників після смерті Мухаммеда виникла військово-теократична держава - халіфат. У ході завойовницьких воєн, які вів халіфат, іслам поширився на захоплених арабами територіях, у тому числі й на частині території, що входить нині до складу СНД. Його поширення було пов'язано не тільки з військовими успіхами арабів, але і з діяльністю ісламських місіонерів.

8.3.3.2. Віровчення і культ ісламу

Джерелами віровчення ісламу є: Коран (від араб. "Куран" - читання), Сунна (від арабського "звичай" - приклад) і мусульманське законодавство "шаріат" (із араб. - належний шлях). Коран є найвищим і найбільш повним з священних писань. Мусульмани вважають, що Коран вічно існуючий під престолом Аллаха, зміст якого він передав пророку Мухаммеду через архангела Джебраїла. Насправді ж Коран був остаточно відредагований при халіфі Османі в 644-656 рр. Зміст Корану багато в чому визначався проповідями та висловами самого Мухаммеда, які, за переказами, записували за ним учні. Подібно Біблії, Коран являє собою зібрання релігійно-побутових правил, законів, легенд і переказів, як раніше поширених серед арабів, так і запозичених у інших народів.

Складається Коран із 114 глав (сур). Глави розбиваються на вірші (аяти). Сури діляться на "мекканские" (610-622 рр.) - 90 сур і "мединские" (622-632 рр.) - 24 сури. У мекканських сурах переважає проповідь єднання, викриття ідолопоклонників,

есхатологія (від грец. Eschatos останній, кінцевий і logos - вчення - у христ. Догматики вчення про останні явища: про кінець світу, про воскресіння мертвих, про Страшний суд, про царство Боже на землі). У мединських сурах головна увага приділена правовим питанням, полеміці з іудеями та християнами, закріпленню обов'язків віряна. (див. Климович Л.И. - Книга про Коран, його походження та міфології.- М., 1988).

Поряд із Кораном важливим джерелом ісламського віровчення й права є Сунна. Сунна - мусульманський священний переказ, що являє собою сукупність хадисів - розповідей про висловлювання й дії пророка Мухаммеда. Сунна стала основним джерелом, що доповнює та пояснює Коран. Головними укладачами Сунни були Аль-Бухарі (817-870 рр.), Муслім (817-875 рр.) та інші автори. Після смерті Мухаммеда Сунна дозволяла вирішувати багато практичних питань життя громади, халіфату, тому її значення відразу ж стало дуже великим.

Положення Корану та Сунни лягли в основу феодально-мусульманського права - шаріату. Шаріат визначає як правові, так і моральні відносини. Усе це в сукупності призводить до того, що іслам виступає як спосіб життя, цілком визначає світогляд і поведінку людей.

Необхідно звернути увагу на те, що суть віровчення ісламу полягає в наступному: віра в єдиного бога Аллаха, ангелів і демонів; святість Корану, пророків і в послання Мухаммеда; віра в рай і пекло; у божественне приречення; віра в безсмертя душі.

Основні культові приписи ісламу сформульовані у формі п'яти "стовпах віри" - тобто обов'язків мусульманина:

1) віра в єдиного бога Аллаха - "Немає бога, окрім Аллаха, і Мухаммед посланник його";

2) щоденна п'ятиразова молитва - намаз;

3) дотримання посту - Ураза (у місяць рамазан);

4) податок - узаконена милостиня - закят, роздача милостині бідним;

5) паломництво в Мекку - хадж.

Основним змістом віри іслам є вимога покірності Аллаху. Крім цих обов'язків, у мусульманській культовій системі є такі важливі обряди, як культ Кааби, читання Корану, культ Мазар, обрізання (суне), намаз, хадж, шлюб (ніку), похорони й т.д. а також безліч свят. Ід аль-Адха (ід аль-кябір, курбан-байрам, курмандик) - свято жертвопринесення - головний мусульманське свято. Хоча його існування відноситься до доісламських часів, ід аль-Адха - пряме продовження домусульманських язичницьких культів стародавньої Аравії. Це свято нерідко сприймається як національне.

Свято розговіння (ід аль-фітр, Ураза-байрам) - завершує пост у місяць рамадан і триває три дні. Це - друге за значенням мусульманське свято після ід аль-Адха.

День поминання імама Хусейна (ашура, шахсей-вахсей) - головне свято мусульман-шиїтів, а також послідовників деяких суфійських братств.

День народження пророка Мухаммеда (мавлуд, Маві люд-ан-Набі). Дата народження Мухаммеда точно не відома. Зазвичай її визначають 570 р.

Ніч приречення (Лейла Аль-кадр) - ніч на 27 число місяця рамадана, у яку, відповідно до мусульманської традиції, почалося послання пророку Мухаммеду Корану.

Мірадж (ісра ва-ль-Мірадж, раджаб-байрам) - свято, присвячене пам'яті фантастичного подорожі пророка Мухаммеда на міфічному крилатому тваринному Бурак в Єрусалим (ісра) і піднесенню звідти до небесного престолу Аллаха.

Мусульманський новий рік, як і інші свята, відзначається за місячним календарем. Відлік дат мусульманського літочислення ведеться від моменту переселення (Хіджра) пророка Мухаммеда з Мекки до Медіни в 622 р. 15 липня.

Вельми складний, досить розроблений ісламський культ не може не робити на вірян великого емоційного впливу. Сьогодні багато свят та обрядів тісно переплелися з національними, тому значна частина людей виконує релігійні вимоги, вважаючи їх своїми національними традиціями. Важливо зрозуміти, що національна приналежність

визначається аж ніяк не ставленням до релігії. Навпаки, сама релігія історично прищеплювалася того чи іншого народу.

8.3.3.3. Основні напрямки ісламу

Сучасні мусульманські богослови намагаються представити іслам релігією, придатної для всіх часів і народів, "що об'єднує" їх у єдину спільність, протиставлену іншим релігіям. Однак історія ісламу показує, що такої єдності мусульманської громади не було навіть у перше десятиліття його виникнення. Вона відсутня й у сучасному світі. Про це свідчить безліч назв і течій ісламу. Між основними напрямками в ісламі існують значні розбіжності. Далі наводяться короткі відомості по основних сучасних напрямків і течій, сект ісламу.

Суннізм (із араб. "Сунна" - образ дії) - у ісламі "сунна" - "священні" переказ, сукупність розповідей про Мухаммеда та його вислови. Саме від цього слова походить цей напрямок. Його послідовники складають близько 90% мусульман. Суннізм виділився як самостійний напрям у ісламі в перші десятиліття виникнення ісламу в ході боротьби за владу в арабо-мусульманській державі (халіфаті).

Шиїзм (від араб. - угруповання, партія) - виник на початку другої половини VII ст. Розвивався як опозиція ортодоксальному напрямку, як релігія проти зловживань влади. Виникнувши як однорідний рух, шиїзм згодом розколовся на численні течії та секти. Серед найбільш численних і впливових шиїтських течій виділяється ісмаїлізм. Ця секта виникла в VIII ст. і названа іменем Ісмаїла, якого, на відміну від інших шиїтів, вважають законним сьомим імамом. Ісмаїліти проживають у багатьох країнах світу: Індії, Іраку, Афганістані, Східній Африці, Сирії та ін.

Імамїти - виникли в IX ст. Вони шанують усіх дванадцять імамів, включаючи прихованого. Він обов'язково повернеться, і тоді настане епоха справедливості та благоденства. Більшість їх живе в Іраку, Ірані, Пакистані, Афганістані.

У середині IX ст. виникла ще шиїтська секта алавітів, або нусайритів, у яких вчення близько до ісмаїлітів але включає елементи християнства а домусульманських вірувань. Вони проживають у північно-західній частині Сирії, а також у Туреччині.

Між шиїтськими сектами існують серйозні догматичні та обрядові розбіжності, пов'язані переважно з питанням про передачу права на верховну владу в громаді того чи іншого імама - нащадка Алі: імамїти визнають таке право за "зниклим" дванадцятим імамом, ісмаїліти - за сьомим імамом, алавіти - за одинадцятим імамом. Загальна чисельність шиїтів приблизно 75-80 млн. чоловік. Різні соціально-політичні рухи, які брали релігійну форму, виникали в шиїзмі не тільки в середні століття, а й в новий час.

Перша спроба буржуазної реформації надавала релігійне забарвлення широким народним повстанням, направленим проти феодалів шахського режиму. Одним з таких рухів у шиїзмі є бабізм - виник у Ірані в середині XIX ст. Назва походить від засновника Алі Мухаммада Баб.

У другій половині XIX ст. у Іраку, у середовищі бабістів виникли секти "бехаїтів". Її засновник, який оголосив себе Бехаулой (блиск Аллаха), пророком, закликав до рівності, єдності всіх людей, створенню єдиної мови та єдиної релігії людства. Бехаїтів вважають, що їх вчення, до якої входили деякі з принципів християнської моралі, прийшло на зміну всіх релігій світу, що з його поширенням нібито впадуть національні, державні та соціальні кордони. Бехаїзм є по суті новою сучасною релігією. Бехаїти збереглися в Ірані, де піддаються переслідуванням, а також у деяких інших країнах Азії. Однак більшість бехаїтів живе в Європі, Америці. Головні центри бехаїтів знаходяться в Німеччині, США, Панамі, штаб-квартира в місті Хайфа (Ізраїль).

Ваххабізм - одна з течій сунітського напрямку, що виник у кінці XVIII ст. у Аравії. Його засновник Мухаммад Ібн Абдаль Ваххаб виступив із проповіддю відродження "чистоти ісламу" та справжнього єдинобожжя. Ваххабізм відкидає анімізм, культ святих, паломництво до Мазарі, засуджує розкіш, куріння, вживання спиртного т.д.

Виникнення цієї течії було пов'язано з об'єднавчим рухом арабів, спрямованим проти панування турецьких султанів. Релігійна доктрина ваххабітів була використана

правителями неджійського князівства - еміром Муххаммедом ібн Саудом - як ідеологічного прапора потужного руху, що призвело до об'єднання арабів Аравійського півострова та утворення держави на чолі з династією Саудидів. Ваххабізм і нині є офіційною ідеологією Саудівської Аравії. Сьогодні ця країна відрізняється своєю активністю, претендує на роль духовного лідера в мусульманському світі. Саудівська Аравія вважає, що вона є батьківщиною ісламу та на цій підставі повинна стати лідером мусульманського світу. Тому вона витрачає колосальні суми на зміцнення та поширення ваххабізму в сучасному світі. Для цієї мети використовує всілякі канали: дипломатичні, економічні, політичні, релігійні.

Таким чином, іслам, як і будь-яка релігія, явище історичне, викликане до життя певними соціальними, економічними, історичними умовами. Виникнувши як монотеїстична релігія, він запозичив ряд істотних положень свого віровчення з іудаїзму, християнства та інших релігій. Іслам проголосив єдність Бога, але вплив племінних культів арабів позначилося на обрядовості та мусульманських святах.

8.4. Історія і сучасний стан релігій в Україні

1. Історія Православної церкви в Україні починається з формування власної церковної організації - Київської митрополії на чолі з митрополитом і підрозділяється на ряд етапів.

Перший етап - існування єдиної Київської митрополії - охоплює період із середини XI-XIII ст.

Основи православної церковної організації на Русі були закладені ще в X ст. князями Володимиром Великим і Ярославом Мудрим.

До монголо-татарської навали православна церква в Стародавній Русі в канонічному відношенні перебувала в залежності від Константинопольської патріархії, київські митрополити призначалися з Константинополя. Відомі дві спроби обрати митрополита з русичів: перша в 1051 р. - митрополита Іларіона, друга в 1147 р. - митрополита Кліма Смолятича, - але обидві закінчилися невдало.

Другий етап у історії Православної церкви в Україні (XIV - середина XV ст.) - період розпаду єдиної Київської митрополії. Він пов'язаний із роздробленістю колишньої єдиної держави - Київської Русі - на окремі самостійні князівства. Ці князівства окремо виявилися не в змозі протистояти монголо-татарському нашествю (середина XIII ст.) Із XIV ст. на території колишньої Київської Русі новим центром, стрімко зміцнюватися свою могутність і об'єднував під своєю владою численні російські князівства, стало Московське князівство. Українські ж землі увійшли до складу сусідів - Польського королівства та Великого князівства Литовського.

У цей період у межах колишньої митрополії фактично діяли одразу три митрополити - у Москві, Галичі та Києві. Кілька разів з'являвся й окремий литовський митрополит, також титулований себе Київським. Поділ єдиної митрополії пояснювалося виключно політичними мотивами - кожна з держав, не завжди знаходилася один з одною в добросусідських відносинах, прагнула зосередити в своїх руках духовну владу над місцевим населенням. Вони чинили тиск на константинопольського патріарха з вимогою створити окрему митрополію або поставити на чолі вже існуючого власного кандидата.

У 1589 р. Московська церква оголосила про своє патріарший устрій, обравши власного патріарха, примусивши прибулого з візитом константинопольського патріарха Єремію II дати на це свою формальну згоду.

На противагу автокефалії московської митрополії з 1458 р. відновлюється й значення митрополичої кафедри в Києві, де з'являється митрополит Григорій Болгарин (1458-1473 рр.), Визнаний і константинопольським патріархом, і Римським Папою, і сеймом Великого князівства Литовського. Під його юрисдикцію підпадали православні єпархії на землях, що входили на той час до складу Великого князівства Литовського та Польщі - Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Пінська і Туровська, Владимирско-Брестська, Луцько-Острозька, Холмська, Галицька, Перемишльська.

Так відбувся поділ стародавньої Православної Київської церкви та утворення двох незалежних одна від одної церков: Московської (Російської) і Київської (Української).

Третій етап у історії Православної церкви в Україні (1458-1569 рр.) - період формування самобутньої Української Православної Церкви.

Київська митрополія в цей період перебувала в юрисдикції Константинопольського Патріарха. Залежність ця була номінальною: патріарх присилав своє благословення обраному митрополиту. Місцем перебування київського митрополита були Новоградок і тодішня столиця Великого князівства Литовського - місто Вільно (Вільнюс). Для богослужіння Українська Православна Церква використовувала церковнослов'янську мову до української вимови. Сила і вплив Православної церкви в литовсько-російській державі були вагомими, оскільки переважна більшість її населення сповідувало православ'я з моменту хрещення Русі, а решта прийняли християнську віру на кілька століть пізніше. Правлячі кола Великого князівства Литовського проводили політику релігійної терпимості до різних вір. Вищі керівники православної церкви запрошувалися у великокнязівські поради та сейми.

Четвертий період (1596-1620 рр.) можна назвати періодом глибокої кризи та розколу Православної церкви в Україні.

Занепад Православної церкви був обумовлений остаточною злиттям Великого князівства Литовського та Польщі за Люблінською унією 1569 р. у єдину державу - Річ Посполиту, де панівні позиції належали Римсько-Католицькій Церкві.

Попри те, що законодавчо декларувалася свобода і рівність віросповідань, під натиском католицизму, зокрема, впливового чернечого ордену єзуїтів, активно підтримується державною владою, Православна церква почала швидко здавати свої позиції.

Криза української Православної Церкви збільшувався двома причинами. Із одного боку, Українська церква не мала підтримки ззовні: влада Константинополя була формальною, крім того, у той час Константинополь був столицею ісламської держави - Османської імперії, у якій патріарх як духовний наставник усіх православних християн жив досить жалюгідне існування. Із іншого боку, у Речі Посполитій у доступі на державні посади безперечно перевагу мали тільки католики. Це призвело до масового переходу української шляхти в католицизм і її ополяченню.

У ситуації, що склалася керівництво української Православної Церкви - митрополит Михайло Рогоза, єпископи Кирило Терлецький та Іпатій Потій виступили за створення церковної унії з Римом за умови збереження східного (православного) обряду та зрівнювання православного духовенства в правах із католицьким. Римський Папа дав свою згоду на об'єднання християнських церков в Україні. Противників унії очолив князь Костянтин Острозький, який назвав уніатів зрадниками та закликав до боротьби з ними.

Для укладення унії в жовтні 1596 року в Бресті зібралися представники католицької церкви, уніати та православні. 6 жовтня 1596 р. виникла Українська Греко-Католицька Церква, що діяла на українських землях у складі Польщі (а пізніше - Австрії). Сам по собі собор у Бресті було проведено як насильницьку акцію, яка змусила більшість православних українських єпископів перейти в унію. Український народ, до цього єдиний за віросповіданням, був розділений на православних і уніатів.

Що стосується Української Православної Церкви, то після Брестської унії вона позбулася своїх ієрархів, які перейшли в унію, і прийшла в остаточною занепад. На стороні православ'я залишилися тільки єпископи Львівський і Перемишльський, найбільші монастирі, у тому числі Києво-Печерська лавра, а також братства.

П'ятий етап (1620-1686 рр.) - етап короткочасного відродження самостійної Православної церкви в Україні.

Саме в цей, найдраматичніший момент у її історії, православна церква отримала могутню підтримку з боку українського козацтва, яке в ті роки очолювала видатна

особистість - гетьман Петро Сагайдачний. Гетьман домігся того, що єрусалимський патріарх Феофан, із дозволу вселенського (константинопольського) патріарха Тимофія, 1620 р., проїжджаючи через Київ, поставив для православних нового митрополита Іова Борецького та шістьох єпископів.

За кілька десятиліть до початку Визвольної війни Української Православної Церкви в цілому вдалося вирішити найгостріші та нагальні що стояли перед нею проблем. Вона модернізувала та надала однаковість богослужбовій практиці, зміцнила внутрішньоцерковну дисципліну, завдяки активній просвітницькій діяльності посилила свій вплив у народі. Усі ці успіхи тісно пов'язані з ім'ям митрополита Петра Могили (1632-1647 рр.).

Таким чином, Українська Православна Церква вистояла, і у визвольній боротьбі XVII ст. саме вона була основною твердиною українського національного руху і самосвідомості.

Положення української православної церкви змінилося після 1654 року, коли Україна проголосила перехід під владу Московської держави. Московську патріархію не влаштовувало існування незалежної Київської митрополії. Постійний тиск Москви на Константинополь із приводу української церкви закінчився тим, що в 1685 р. обраний митрополитом київський Гедеон-Святополк Четвертинський присягнув на вірність московському патріарху. А 1686 р. константинопольський патріарх Діонісій під натиском Москви та турецьких візирів, у силу політичної кон'юнктури тимчасово зацікавлених у світі з нею, був змушений дати українській церкві відпускну грамоту.

Уся подальша історія Української Православної Церкви нерозривно пов'язана з історією Російської Православної Церкви.

Однак, перше відродження Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) припадає лише на роки національно-демократичної революції та Громадянської війни. Серед вірян у цей час набувають популярності ідеї демократизації та національного оновлення церковного життя. 1 січня 1919 року уряд УНР видав декрет, яким проголошувалася автокефалія Української церкви.

У той же рік, коли в Україні була встановлена Радянська влада та вступив у силу декрет про відокремлення церкви від держави, організовуються українські православні парафії, які об'єднуються у Всеукраїнську спілку православних парафій під керівництвом Всеукраїнської православної церковної Ради (ВПЦР). У травні 1920 року на пленумі ВПЦР була проголошена автокефалія Православної церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату (жоден із російських єпископів, які перебували в Україні, не погодився очолити Українську церкву) ВПЦР скликає в Києві в жовтні 1921 р. Всеукраїнський Православний церковний собор. На ньому був соборно обраний і висвячений руками всіх присутніх митрополитом Київським і всієї України протоієрей Василь Липківський. Оскільки це було зроблено з порушенням канонів православної церкви (єпископа висвячують два або три єпископи), УАПЦ не була й не могла бути визнана іншими православними церквами світу.

Собор УАПЦ дав потужний імпульс активному процесу освіти церковних структур. У цей час організовуються богословські курси, гуртки та братства, видається періодична література, ведеться місіонерська діяльність у місцях компактного проживання українців. Богослужбові тексти активно переводяться з церковнослов'янської на українську мову. Під час розквіту ця церква налічувала до 2000 парафій з 10 млн. вірян. У 1930 році під тиском влади УАПЦ припиняє свою діяльність, як «символ національно-політичної петлюрівської самостійності». Більшість єпископів і значна кількість священників і активних мирян зазнали репресій.

На західноукраїнських землях, які перейшли до Польщі за Ризькою мирною угодою 1921 р. із 1924 р. також діяла власна Православна церква - ПАПЦ (Польська Автокефальна Православна церква), що об'єднувала православних українців і білорусів. Константинопольський патріарх Григорій VII визнав цю церкву та дарував їй автокефалію (13 листопада 1924).

Під час Другої світової війни ПАПЦ стала основою для відновлення автокефальної церкви в Україні. УАПЦ другого відродження була відновлена на канонічних засадах, єпископи цієї церкви отримали свячення від єпископів ПАПЦ. У роки німецької окупації відроджена УАПЦ діяла в багатьох районах України. Її очолював митрополит Полікарп Сікорський.

У післявоєнний період УАПЦ опинилася на нелегальному становищі, а її керівники виїхали за кордон. Там були організовані єпархії УАПЦ, які згодом увійшли до юрисдикцію вселенського константинопольського патріарха. Віряни УАПЦ у діаспорі переважно належали до числа вихідців із Волині та Центральної України. Центр УАПЦ у США сьогодні знаходиться в місті Саут Бавнд Брук недалеко від Нью-Йорка. УАПЦ у Америці має духовну семінарію, бібліотеку, музей, друкарню а близько сотні парафій. У Канаді існує Українська Греко-Православна Церква. Вона також об'єднує близько сотні парафій і готує священнослужителів у Колегії св. Андрія, асоційованої з Манітобським університетом.

2. Події середини 80-х - початку 90-х років привели до значних змін у релігійному житті України. По-перше, у багато разів зросла кількість вірян, конфесій і церковних організацій, помітно поживилася релігійне життя в цілому. Пояснюється це загальною демократизацією суспільства, зняттям законодавчих обмежень на діяльність релігійних організацій і полегшенням їх реєстрації в Україні. Станом на 1 січня 2002 року в країні зареєстровано понад 26 тис. релігійних громад, діє 317 монастирів і місій з 5,5 тис. ченців, 147 духовних навчальних закладів із 18,5 тис. слухачів, функціонує 18 634 культових споруд і 2136 будується. За дуже приблизними підрахунками, половина дорослого населення України вважає себе вірянами. 99,5% офіційно зареєстрованих громад належать до 25 основних віросповідань. Найвпливовішими є різні відгалуження християнства (православні, протестанти, греко-католики, римські католики), нетрадиційні релігії, перш за все Неохристиянські напрямки («Свідки Єгови», мормони), іудаїзм та іслам.

По-друге, стався розкол у самій православній церкви. Зараз в Україні діють:

1. Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), зараз знаходиться під духовною опікою голови українських православних церков у Америці та в діаспорі митрополита Костянтина (Багана), предстоятель - митрополит Тернопільський і Кременецький Мефодій (Кудряков).

2. Українська Православна Церква-Київський Патріархат (УПЦ-КП), її очолює патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет (Денисенко).

3. Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП), очолювана митрополитом Київським і всієї України Володимиром (Сабоданом).

4. Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) (очолює кардинал Любомир Гузар).

Сьогодні йдуть переговори на різних рівнях про об'єднання всіх гілок українського православ'я, але все церкви пред'являють свої вимоги, які важко задовольнити одночасно. Таким чином, об'єднання в цей момент неможливо, це справа майбутнього.

Діяльність православних церков в Україні станом на 1 січня 2002 р. характеризується такими даними:

УАПЦ - 1055 релігійних громад, 3 монастирі, 8 вищих навчальних закладів, 653 священнослужителі, майже 800 функціонуючих і споруджуваних культових споруд.

УПЦ-КП - 3040 релігійних громад, 28 монастирів, 2500 священнослужителів, 2380 культових споруд.

УПЦ МП - понад 9500 релігійних громад, 131 монастир із 3700 ченцями, 8000 священнослужителів, понад 9000 культових споруд.

2. Не менш проблематично протікали в Україні й процеси, пов'язані з відродженням **Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ)**. За кордоном (у США, Канаді та Австралії) її називають ще Української Католицькою Церквою.

Виникнувши в результаті рішень Брестського собору 1596 р Українська Греко-Католицька Церква весь цей період діяла головним чином на західно-українських землях. У роки Другої світової війни велика частина керівництва УГКЦ активно співпрацювала з гітлерівським режимом.

У 1946 р. Львівський собор Греко-Католицької Церкви проголосив її розпущеною. Парафії УГКЦ в основному були перетворені в парафії Російської Православної церкви, частково закриті. Частина священників, у тому числі митрополит Йосип Сліпий, відмовилися визнати рішення Собору, ведучи антирадянську агітацію, закликаючи український народ виступити проти більшовицької окупації, за що й були репресовані. Частина греко-католицького кліру продовжувала агітацію та служби підпільно.

Важливою подією на шляху легалізації УГКЦ стало відкрите звернення двох єпископів і 23 священників, ченців і віруючих УГКЦ 4 вересня 1987 до Папи Римського Іоанна Павла II із проханням посприяти в правовій легалізації УГКЦ у СРСР і виступити посередником між греко-католиками та Радянською владою .

21 листопада 1989 року Рада в справах релігії при Радміні УРСР постановила дозволити реєстрацію греко-католицьких громад.

23 січня 1990 у Преображенському соборі Львова пройшов церковний собор УГКЦ за участю 6 єпископів і 150 священників, що проголосив легалізацію Української Греко-Католицької Церкви в Україні. Вів його архієпископ Володимир Стернюк. Собор визнав неканонічним Львівський собор 1946 р. оголосив його рішення недійсними та звернувся до органів державної влади з вимогою реабілітувати репресованих греко-католицьких священників, повернути церкви, якими вона володіла до війни, визнати церковну організацію УГКЦ.

26 квітня 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», згідно з яким була врегульована проблема реєстрації та діяльності релігійних громад України. Греко-Католицька церква отримала офіційне визнання, що призвело й до фактичного визнання права її власності на всі церкви та парафії, захоплені в 1989-1991 роках представниками інших православних конфесій.

На 1 січня 2002 р УГКЦ мала 3326 зареєстрованих громад, 665 діючих і 305 споруджуваних храмів із майже двома тисячами священнослужителів, 89 монастирів із 1 123 ченцями та черницями, духовну академію та безліч семінарій. Глава УГКЦ - верховний архієпископ, блаженніший кардинал Любомир Гузар, обраний на цю кафедру в грудні 2000 р, після смерті свого попередника кардинала Мирослава-Івана Любачівського.

3. Римо-Католицька Церква. Перші римо-католицькі єпископи побували в Києві вже в X ст., перше єпископство в Києві виникло в 1321 р. Єпископство охоплювало територію Східної та Південної України, включаючи узбережжя Чорного моря та частину сучасних Білорусії та Росії. Римо-католицьких єпископів до 1321 р. називали єпископами Русі, із 1638 року - єпископами Київськими і Чернігівськими, із 1789 р. - єпископами Житомирськими та Луцькими.

У 1359 була заснована перша римско-католицька єпархія (діоцезія) у Львові. На початку XV ст. була сформована римсько-католицька митрополія в Україні.

Після поділів Польської держави в кінці XVIII ст. поширення католицизму на схід було зупинено.

Російське самодержавство всіляко підтримувало православ'я, що призводило до погіршення становища Римо-Католицької Церкви - закривалися монастирі, обмежувалася діяльність духовенства, здійснювався тиск на ієрархів. У 1905 р царський уряд був змушений лібералізувати відношення до католицизму.

Після Жовтневої революції 1917 р. католицька церква піддавалася репресіям; храми та церковне майно конфісковували.

16 січня 1991 р. тато Іоанн Павло II відновив діяльність римсько-католицьких Діоцез в Україні та призначив єпископів у Львові, Кам'янці-Подільському та Житомирі. Українська держава встановила дипломатичні відносини з Ватиканом. Із 1992 р. триває

відновлення діяльності римсько-католицьких єпархій в Україні. Ґрунтуються латинські духовні школи: коледж св. Томи Аквінського в Києві, вища духовна школа Святого Духа в Городку на Поділлі, духовна семінарія у Ворзелі під Києвом, духовна семінарія в Брюховичах під Львовом. Діє видавництво монахів-домініканців «Кайрос», видається в великій кількості релігійна періодика. Відкриваються монастирі домініканців, кармелітів, францисканців і т.п.

Із 23 по 27 червня 2001 року відбулася знаменна подія в церковному житті католиків - візит Папи Римського в Україну - до Києва та Львова.

На 1 січня 2002 р. Римсько-Католицька Церква мала вже 820 зареєстрованих громад, 66 монастирів, 6 навчальних закладів, 450 священнослужителів, 285 - із яких іноземці, близько 800 культових споруд.

4. Протестантські організації в Україні з'явилися в XVIII- XIX ст. серед німецьких і голландських колоністів, що освоювали родючі чорноземи півдня України та Росії.

Сьогодні в Україні найчисленнішими серед представників протестантських течій є баптисти. Правда, колись єдина Рада Церков євангельських християн-баптистів (ЄХБ) розділилася на кілька відгалужень: Союз ЄХБ України (2113 зареєстрованих громад) та інші баптистські об'єднання (269 громад). За вплив на душі віруючих українців із баптистами намагаються конкурувати п'ятидесятники, об'єднані у Всеукраїнський союз християн віри євангельської (1800 громад), і адвентисти (понад 900 громад).

Останнім часом в країні починають діяти громади зовсім нових для України протестантських конфесій: новоапостольської Церкви (51), пресвітеріанської церкви (36), методистської Церкви (13) і т.д.

8.5. Нові релігійно-містичні рухи і культу

У сучасності бурхливо розвивається, відбуваються процеси переоцінки духовних цінностей, у тому числі й релігійних. Релігія не уникає цього процесу, незважаючи на гадану стабільність свого існування. Виникли та виникають нові богословські та релігійно-філософські течії та напрямки оновлення і пристосування релігії до постійно змінюваних суспільно-історичних умов і свідомості сучасної людини. Під прикриттям плюралізму ідей рекламуються різні окультні "новинки", які рекомендують вивчати надприродні безособистісні сили. Зростає число всіляких позаконфесійних культів, сект, громад, іменованих іноді в літературі "нетрадиційними культурами", "релігіями нового століття" та ін., у яких знову звернені долучаються до "вищих планів буття".

Під нетрадиційними релігіями розуміють системи вірувань, які мають яскраво виражену специфіку навчання, культу й обштинної організації, які виникають на сучасному етапі розвитку культури й опосередковані наявністю в ній світських елементів і ідеї людини.

За останніми статистичними даними, до їх прихильників зараховують себе 160 млн. чоловік. На Заході, де ці організації та культу почали виникати в 70-80-і рр. XX ст., налічується від 1500 до 5000 «нових релігій».

У нашій країні поширення «нових релігій» почалося в кінці 80-х рр.

Дослідники умовно виділяють наступні групи нових релігій:

1. Неохристиянські об'єднання - «Діти Бога», «Церква Тіла Христового», «Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів», "Свідки Єгови". Ці культу визнають Біблію головним джерелом свого вчення, Ісуса Христа - Центральною фігурою доктрини, але при цьому їх розуміння Христа докорінно відрізняється від традиційно християнського. Робиться акцент на есхатологічному вченні про наближення кінця світу та месіанізм, керівник наділяється статусом посланника Божого, який повідомляє нове одкровення, вищі моральні приписи.

2. Неоорієнтальні культу - «Товариство свідомості Крішні», йога, трансцендентальна медитація, дзен-буддизмські центри та ін. У основі таких культів лежать модернізовані варіанти буддизму або індуїзму, пропонується містичний шлях звільнення - пробудження в людині божественного Начала. Для них характерним є уявлення про світ як сансару - нескінченної ланцюга перевтілення душ, законі Карми,

згідно з яким відбуваються переродження, нірвані, як стані абсолютного спокою після виходу з «коlesa перероджень». Вероповчальні особливості відходять на задній план, на передній виступає слідування «істинним шляхом», власний досвід, конкретний авторитет наставника.

3. Саєнтологічні напрямки утворюють «Церква саєнтології», «Вчення розуму», «Християнську науку», різні космічні релігії, які можуть проповідувати зв'язок Землі та землян із вищими космічними силами, космічним розумом. У цих культурах різні фізичні прилади можуть мати містичне значення, стверджується можливість реєстрації або вимірювання впливу на фізичну, біологічну природу якихось невідомих і таємних вищих реальностей і факторів. Містично трактуються недосліджені явища психіки та навколишньої природи. Орієнтація на наукові та технічні досягнення з'єднується з практикою психоаналізу.

4. Синтетичні релігії - «Церква уніфікації», «Всесвітня віра Бахай», «Велике Біле Братство Юсмаос» і т.п. Вони об'єднують у собі кілька релігійних систем (наприклад, християнство та буддизм), оголошують себе єдиною універсальною релігією для всіх людей, створюють власне вчення, обрядову систему, релігійну організацію. Їм притаманний культ лідера організації, авторитет власних віросповідних джерел.

5. Неоязичні організації характеризуються, перш за все, націоналістичною спрямованістю, вважаючи, що людина стає особистістю саме та тільки через націю. У пошуках своєї унікальної ідентичності людина, якщо вона намагається бути послідовною, неминуче повинна порвати зі світовими релігіями на користь релігії національної. А це веде або до спроб «націоналізувати» світову релігію, або до пошуків язичницьких коренів і формування загальнонаціональної релігії на основі язичництва. В Україні неоязичницькі організації представлені «РУНВіри» (Рідна Українська Національна Віра), «Рідною Вірою», ладостерством, оравтійцями й ін. Деякі з таких релігій залишаються політеїстичними, інші, модернізуючи язичництво, сповідують монотеїзм. Неоязичництво охоплює своїм впливом окремих представників національно орієнтованої інтелігенції, які бачать у світових релігіях чужу релігію, а процес відродження язичництва розглядають як основу для відродження нації.

6. Сатаністичні групи. Сатанізм розглядається як поклоніння злу, як релігія, заснована на принципах, протилежних християнству. Сатаністичні культури звеличують зло та насильство, проповідують спілкування з містичними джерелами зла - демонами, сатаною та ін. Мораль сатаністських груп пройнята крайнім індивідуалізмом, прагматизмом, культом сили.

Лідерів сатаністів преса неодноразово характеризувала як надзвичайно розпущених садистів і мазохістів. Регулярно в засобах масової інформації з'являються повідомлення про жорстокі злочини за участю адептів різного роду сатаністських культів. Сатаністські культури особливо поширені в США та Західній Європі (Норвегія, Швеція та ін.), у Румунії. Світові центри сатанізму сьогодні знаходяться в США й Англії. За даними журналу «Ньюсуїк», щонайменше 3 млн американців захоплені культом диявола.

У СРСР мода на сатанізм у певних молодіжних колах з'явилася після початку перебудови.

В Україні слабоорганізовані групи сатаністів діють у Харкові, Києві, Вінниці, Львові, Одесі, Севастополі, Миколаєві.

7. Окультно-містичні вчення. Поняття «окультизм» (від лат. Okkul-tus - таємний, потаємний) означає загальну назву навчань, які визнають існування прихованих, таємних сил у людині та космосі, доступних лише для «присвячених», які пройшли спеціальну підготовку.

Окультизм - одна з течій європейської містичної думки, що сформувалося в середині XIX ст. В основі його лежать езотеричні ідеї та практика середньовічних алхіміків, відьом і античних містерій (езотеричний-прихований, доступний тільки присвяченим). Окультно-містична термінологія, доступна раніше лише вузькому

езотеричного колі, розсипана нині по незліченним виданням: від солідних праць у галузі гуманітарних наук до «практичних магії» і псевдофантастичних романів.

Усі світові релігії займають негативну позицію по відношенню до містики як до практики, яка не співпадає з основними положеннями віровчення.

Небувале зростання релігійно-містичних настроїв викликано падінням престижу традиційного християнства й офіційних церков Заходу, а також розширенням соціальної бази сучасного богошукання. Це відбувається через розчарування в рухах соціального протесту різної спрямованості - молодіжному, феміністичний, національному та ін. Звідси пошук альтернативи існуючим матеріальним і духовним цінностям.

Якщо говорити про виникнення містики, то фахівці виділяють наступні причини: по-перше, вона сформувалася як вираз протесту проти монополії релігійних конфесій, як усвідомлення відчуття нездоланної прірви між людиною та Богом, як відповідь на прагнення людини знайти нові шляхи праведного, вищого життя; по-друге, її поява - свідоцтво того, що духовне життя людини складне та багатогранне.

2. Загальні риси нетрадиційних релігій:

1. Надконфесіональність - заперечення приналежності до будь-якої з відомих конфесій із одночасним затвердженням давнини, єдиною істинності й універсальності власних положень; при цьому зберігається, здебільшого, шанобливе ставлення до традиційних релігій із одночасною критикою інших нових конфесій.

2. Синкретизм і еkleктичність вчення - спроби створити абсолютно універсальну систему найчастіше знаходять своє вираження в поєднанні доктринальних аспектів різних систем, іноді суперечать один одному; при цьому найбільший обсяг привнесень становлять моменти християнської віри.

3. Значна частка положень, що відносяться до світської культури, що сприяє більш плавному входженню неофітів у новий релігійний простір і сприяє збереженню привабливих аспектів світського способу ставлення до світу.

4. Почуття елітарності членів громади, що формується завдяки ідеї особливої місії прихильників цього культу.

5. Есхатологічність учення - віра в що наближається кінець світу та необхідність прийняття нової віри для спасіння душі.

6. Наявність наукової термінології, яка покликана легітимізувати вчення в очах неофітів, вихованих всередині світської культури.

7. Вузькість і жорсткість трактування основних релігійних понять - як власних, так і запозичених.

8. Спрощенське трактування ряду положень, як для більш інтенсивного засвоєння вірянами, так, ймовірно, і через вплив масової культури.

9. Активний прозелітизм вчення.

10. Часто має місце прагматизм навчання.

11. Створення специфічних культових відправлень, зазвичай не успадкованих від традиційних систем - особливі піснеспіви, вправи, молитви.

12. Регламентация релігійному та особистому житті членів громади.

Нетрадиційні релігії, незважаючи на майже вікову історію існування, до цих пір викликають численні суперечки - із приводу їх соціальної природи, специфічності в порівнянні з традиційними релігіями, вкладу в міжкультурний діалог. Особливо гостро стоїть питання про причини появи нових конфесійних течій на Заході.

У релігієзнавчій літературі зустрічається безліч варіантів відповідей на поставлене це питання. Типовою є думка, що сучасний стан західної культури - кризовий. Ця криза породжується зрослої ступенем людської свободи - у технічному, інтелектуальному та поведінковому плані, а також омасовління культури, яке народжує стан самотності.

Розвиток західної цивілізації йшов шляхом звільнення людини від соціальної детермінації в усіх її видах тобто не враховувало архітипічної потреби більшості людей

у наявності світоглядної та поведінкової моделі, що вноситься ззовні. Ця потреба породила стан напруги для частини соціуму та зажадала нових детермінант, якими й стали нові релігії. Нові релігії в умовах сучасної культури є одним із ефективних способів сенсонаділення, що звільняє людину від зусиль постійного вибору.

Знімається напруга від потоку навали інформації та безлічі соціальних ролей. Виникає новий соціально-психологічний настрій: людина відчуває себе членом елітарної групи.

Усі ці складові роблять нові культури привабливими для багатьох сучасних людей. При цьому потреба в таких конфесійних новації не визначається приналежністю до певного соціального прошарку або майновій групі. Тому нові культури виступають як об'єднання, що перебувають над соціальною стратифікацією та виражають потребу більшості людей у зовнішньому впорядкуванні й осмисленні світобудови.

8.6. Вільнодумство та свобода совісті як закономірність духовного та соціального прогресу людства

Характеристика сучасної релігійної ситуації в Україні буде неповною, якщо не вказати на зміни у взаєминах церкви та держави.

Відповідно до Конституції, Україна в країні проголошена свобода совісті (ст. 35) та рівність громадян незалежно від їх релігійних переконань (ст. 24).

Церква, як і раніше, відокремлена від держави та шкільної освіти (ст. 35). Державним органом, що відповідає за політику держави по відношенню до релігії, є держкомітет у справах релігії. Діяльність релігійних організацій регулюється спеціальним законом про свободу совісті та релігійні організації

Свобода совісті - право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду. Це визначення передбачає: рівноправність громадян, незалежно від їх ставлення до релігії; рівність всіх релігій перед законом; відсутність будь-якого примусу в ставленні до релігії; заборона примусових зборів на користь церкви; невтручання церкви в справи держави; невтручання держави у внутрішні справи церкви. Свобода совісті також означає заборону порушення ворожнечі та ненависті в зв'язку з релігійними віруваннями.

Поняттям вільнодумства охоплюють різноманітні форми ставлення до релігії серед яких - наукова критика релігії, критика однієї релігії з позиції іншої: наприклад, критика християнства з позиції язичництва, критика католицизму з позиції протестантизму, критика ісламу з позиції християнства, і навпаки, і т.д.

Вільнодумство - це визнання права на вільне дослідження навколишнього світу. Об'єктивний процес розвитку суспільства породжує об'єктивну потребу в нерелігійному осмисленні світу.

Розвиток вільнодумства пов'язаний із трудовою та пізнавальною діяльністю людини, який у процесі своєї праці перетворює навколишню природу та самого себе, збагачує свій духовний світ, розширює кругозір, пізнає істинні причини та зміст явищ, що відбуваються. Обґрунтовуючи свої положення, вільнодумство спирається на розвиток природничих, суспільних наук, мистецтва та літератури.

Розвиток вільнодумства становить один із багатьох елементів суспільного прогресу й одночасно є одним із потужних факторів, що сприяють розвитку людства. У цьому - його головна соціальна функція.

У рамках вільнодумства може бути та безкомпромісно-негативне ставлення до релігії, яким є атеїзм, і обережений сумнів у існуванні надприродного світу. Вільнодумство проявляється в менш послідовних у порівнянні з атеїзмом формах критики релігії.

Однією з тих, що найраніше виник, є "скептицизм" щодо релігії, тобто - сумнів у істинності релігії.

Поширеною нині формою вільнодумства є "релігійний нігілізм" - це заперечення релігії як абсурду, не пов'язане з науковим розумінням суті законів її існування. І, нарешті, ще одне поняття, яке вживається в літературі, "антиклерикалізм" - система поглядів, а також громадські рухи, спрямовані проти зазіхань церкви на панування або вплив у політичному, економічному або культурній сферах. Зародження антиклерикальних ідей ми спостерігаємо ще в давнину (критика служителів культу). Антиклерикалізм був однією з форм боротьби проти пануючої релігії в середні віки в період буржуазних революцій. Особливою антиклерикальною спрямованістю відрізнялася Французька буржуазна революція.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи філософії**1.1. Підручники і навчальні посібники**

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. - К.: Генеза, 1996. – 369с.
2. Введение в философию. Учебник для высших учебных заведений в двух частях. Ч.1, — М.: Политиздат, 1989. - 367 с.; Ч.2.- М.: Политиздат, 1989.-639с. (Под общей ред. И.Т.Фролова).
3. Горський В.С. Історія Української філософії. Курс лекцій. - К., 1996.
4. Горелов А.А. Концепции современного естествознания. – М.: Центр, 2001.
5. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс.- М.: Логос. 1996.
6. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен - Львів., 1995.
7. Мир философии. Книга для чтения. В 2-х ч. - М.: Политиздат, 1991.
8. Скирбек Г., Гилье Н. История философии: Пер. с англ. - М., 2000.
9. Философия. Справочное изд. /сост. Григоренко С.С. – К., 2000. –120 с.
10. Философия. Уч пособие. Под ред. Г.В.Осичнюка.- К., 1994.
11. Философия: Конспект лекцій. – М.: "Изд. ПРИОР", 1999.- 240 с.
12. Философия: Курс лекцій: Учеб. пособие для студ. вузов / Под общей ред. В.Л.Калашникова. – 2-е изд. – М., 1999. – 384 с.
13. Философия: Учеб. пособие/Под ред. проф. В.И.Лавриненко.– 2-е изд. – М., 1996. – 512.– с.
14. Філософія. За ред. Г.А.Зайченка та ін. -К.:Вища школа, 1995.- 455 с.
15. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник (І. В. Бичко, В. Г. Табачковський, Г.І. Горак та ін.).- К. Либідь, 1993.– 576 с.
16. Філософія. Навчальний посібник (курс лекцій). За ред. проф. І.Ф.Надольного. К.:Вікар, 1997 -620 с.
17. Филофский энциклопедический словарь.- М., 1989.- 840 с.

1.2. Основні першоджерела

1. Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4 т.- М., 1983. – 4т.
2. Бекон Ф Новый Органон // Соч.: В 2 т.- М., 1972. – 2т.
3. Бергсон А. Два источника морали и религии - М.: Канон, 1994.
4. Бердяев Н. А. О назначении человека -М., 1993.
5. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма.- М., 1987.
6. Вейнберг С. Первые три минуты. Современный взгляд на происхождение Вселенной.- М., 1981
7. Вернадский В. И.. Биосфера.
8. Винер Н. Кибернетика. - М., 1968.
9. Витгенштейн Л Философские работы в 2 ч. Ч. 1. Логико-философский трактат. – М.: Гнозис, 1994.
10. Гадамер Г. Г. Истина и метод // Основы философской герменевтики.- М., 1988.
11. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа // Соч. 3-е изд. - М., 1969. Т. 4.
12. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. М., 1989.
13. Гельвеций К. О человеке // Соч. В 2 т. –М., 1974. – 2т.
14. Гоббс Т Левіафан // Избр. произв. В2 т. – М., 1964. - 2 т.
15. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.- К., 1991.
16. Гулыга А. Философия в поисках смысла жизни // Диалог.-1990.-С. 18 - 34.
17. Дельгадо Х. Мозг и сознание.- М., 1971.
18. Джемс В. Прагматизм – К., 1995.
19. Драгоманов М. П. Літературно публіцистичні праці.- К., 1970.
20. Дарвин Ч. Соч. Т.3.-М-Л., 1939.
21. Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Метод социологии. - М., 1991.
22. Энгельс Ф. Діалектика природи. // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т.20.
23. Зиммель Г. Философия культуры в 2 т. М., 1996.- 2 т.
24. Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990.
25. Кант И. Критика чистого разума // Соч: В 6-ти т.- М., 1966. – 6 т..

- 26.Кендрью Дж. Нить жизни. - М., 1968.
- 27.Краткий миг торжества. - М., 1989.
- 28.Кун Т. Структура научных революций. - М., 1975.
- 29.Лейбниц Г. В. Монадология // Соч.: В 4-х т. - М., 1983.- Т. 1
- 30.Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повн. Зібр. тв. Т18.
- 31.Лоренц К. Агрессия. - М., 1994.
- 32.Макиавелли Н. Государь.- М., 1990.
- 33.Маркс К. Економічно філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.Т.10.
- 34.Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. - Т. 23.
- 35.Монтескье Ш. О духе законов.- М., 1990.
- 36.Моисеев Н.Н. Человек, среда, общество. – М.: Наука, 1982.
- 37.Ніцше Ф. Так казав Заратустра.-К., 1993.
- 38.А.И. Опарин, В. Г. Фесенков. Жизнь во вселенной.- М., 1956.
- 39.Ортега-и-Гассет Что такое философия.- М., 1991.
- 40.Парсонс Г. Человек в современном мире.- М., - 1985.
- 41.Платон. Государство. // Соч.: В 4-х т. – М., 1981.-3 т.
- 42.Поппер К. Открытое общество и его враги. Соч.: В 2-х т.- М., 1992. - 2 т.
- 43.Поппер К. Логика и рост научного знания.- М., 1983.
- 44.Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории.- М., 1974.
- 45.Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. - М., 1994.
- 46.Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. - М., 1986.
- 47.Пригожин И. Краткий миг торжества.- М., 1989.
- 48.Пуанкаре А. О науке. - М., 1983.
- 49.Рассел Б. Человеческое познание. - М., 1987.
- 50.Сартр Ж.П. Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки богов.- М., 1989.
- 51.Селье Г. От мечты к открытию. - М., 1987.
- 52.Сковорода Г.С. Сад божественных песен. - К.,1973.
- 53.Сноу Ч. Две культуры. - М., 1973.
- 54.Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. - М., 1992.
- 55.Спіноза Б.Этика // Избр. произв. в 2-х т. - М., 1984.-2 т.
- 56.Тейяр де Шарден П. Феномен человека. - М., 1987.
- 57.Тинберген Н. Социальное поведение животных. - М., 1992.
- 58.Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. - К., 1995.
- 59.Фейербах Л. Сущность христианства // Избр. филос. произв.-М.,1955.-Т.2.
- 60.Франк С.Л. Духовные основы общества. - М., 1992.
- 61.Франко Г.Я. Мислі про еволюцію в історії людськості. // Твори.- М., 195.-Т.19.
- 62.Фрейд З. Психология бессознательного. - М., 1989.
- 63.Фромм З. Психоанализ и этика. - М., 1993.
- 64.Хайдеггер М. Время и бытие. - М., 1991.
- 65.Шевченко Т.Г. Щоденик. - К., 1991.
- 66.Шленглер О. Закат Европы. - М., 1993. - Т.1.
- 67.Шредингер Э.. Что такое жизнь? С точки зрения физика.- М., 1972.
- 68.Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. - М., 1965.
- 69.Эшби У. Р. Введение в кибернетику. - М., 1959.
- 70.Эшби У. Р. Конструкция мозга. - М., 1964.
- 71.Юнг К. Архетип и символ. - М., 1991.
- 72.Юркевич П. З науки про людський дух // Вибране. - К., 1993.
- 73.Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991.

2. Основи релігієзнавства

2.1. Підручники і навчальні посібники

1. Васильев Л.С. История религий Востока. - М., 1983, 1998.
2. Власовський І. Ф. Нарис історії Української православної церкви. В 4- х т. - Нью-Йорк-Київ, 1990.
3. Гараджа В. И Религиоведение / Пособие для студентов вузов.- М., 1994.

4. Дохристиянські вірування / Колодний А., Лобовик Б., Філіпович Л., Яроцький В. - К.: Український центр духовної культури.- 1996
5. Ерышев А. А. Религиоведение: / Учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. - К.: МАУП, 2001.
6. Історія церкви та релігійної думки в Україні / Навчальний посібник у 3-х книгах. К.: Либідь, 1994.
7. Калінін Ю. А., Лубський В. І. Релігієзнавство / Курс лекцій. К.: ВІПОЛ, 1996.
8. Климович Л.И. — Книга о Коране, его происхождении и мифологии.— М., 1988).
9. Конфессии, культы, религиозные движения. // Справочное пособие. — М., 1998.
10. Кулаков А. Е. Религии мира. - М., 1996.
11. Лубський В. І. Релігієзнавство. - К., 1997.
12. Маркина З., Померанц Г. Великие религии мира. - М., 1995.
13. Мифологический словарь. - М., 1990.
14. Мень А. История религии. В 7-ми томах. -М., 1991-1994.
15. Основы религиоведения / Под ред. И. Н. Яблокова. — М., 1994.
16. Степовик Д. Релігії світу. – К.: Бібліотека українця, –1993.
17. Радугин А. А. Введение в религиоведение. — М., 1996.
18. Религии мира. Энциклопедия. В 2-х т.-М., 1998-1999.
19. Релігієзнавчий словник / Під ред. Колодного А., Лобовика Б.-К.: Четверта хвиля, 1996.
20. Христианство. Энциклопедический словарь в 3-х тт – М., 1995.
21. Яблоков И.Н. Религиоведение. - М., 1998

2.2. Основні першоджерела

1. Авеста. - М., 1994.
2. Апокрифы древних христиан. - М., 1989.
3. Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту.
4. Бхагавад Гіта як вона є. - К., 1990.
5. Велесова книга. - К., 1997.
6. Дао дэ цзын. Книга пути к добродетели. Учение Лао-цзы. -К, 1992.
7. Книга мертвых. - С-Пб., 2001.
8. Катехізис. - К., 1993.
9. Кодзики. -М., 1995, т. 1,2.
10. Конфуций. Изречения. - М., 1994.
11. Конфуций. Я верю в древность. - М., 1995.
12. Коран. - М., 1989
13. Лао-цзы. Дао дэ цзын. Книга о пути к силе. - М., 1993.
14. Упанишады. - М., 1992.

Закони України

15. Закон УРСР "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р.
16. Коментар до Конституції України. — К., 1996.
17. Конституция Украины. — К., 1996.